

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
«Рухани жаңғыру» институты
«Қазақ халқы Ассамблеясы» кафедрасы

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова
Институт «Рухани жаңғыру»
Кафедра «Ассамблея народа Казахстана»

Ұлттық бірегейлікті сақтау: теория және қазақстандық тәжірибе
атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

30 наурыз 2018 жыл

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
Сохранение национальной идентичности: теория и казахстанский
опыт

30 марта 2018 г.

Орал-Уральск

ӘОЖ / УДК 332.02 (574)
КБЖ / ББК 66.3 (5 КАЗ)
Ұ 43

Редакциялық коллегия/ Редакционная коллегия

Тасмағамбетов А.С. – тарих ғылымдарының докторы, доцент/ доктор исторических наук, доцент

Шайхиев Т.Т. – М. Өтемісов атындағы БҚМУ-тің «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі/ заведующий кафедрой «Ассамблеи народа Казахстана»

Танзенов Д.Ж. – тарих магистрі/ магистр истории

Даржигитова А.К. – педагогика ғылымдарының магистрі/ магистр педагогических наук

Ұ 43 Ұлттық бірегейлікті сақтау: теория және қазақстандық тәжірибе = Сохранение национальной идентичности: теория и казахстанский опыт: Респ.ғыл.и-тәжіриб. конф. мат. = Матер. респ. науч.-практ. конф. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018. – 268 б.– қазақша, орысша.

Жинақ республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдарынан тұрады, конференция қатысушылары Батыс Қазақстан, Атырау, Ақтөбе, Жамбыл облыстарының ғалымдары, профессор-оқытушылары болып табылады.

Жинақта ұлттық бірегейлікті сақтау теориясы мен тәжірибесі, тәуелсіз Қазақстанның дамуындағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен маңызы туралы мақалалар берілген.

Сборник представляет собой материалы республиканской научно-практической конференции. Участниками конференции стали ученые Западно- Казахстанской Актюбинской, Атырауской, Жамбылской области.

В сборнике представлены научные статьи в которых нашли отражения вопросы теории и сохранения национальной единичности в развитии, независимости Казахстана.

Сборник предназначен преподавателям, историкам, политологам и учителям школ.

ӘОЖ / УДК 332.02 (574)
КБЖ / ББК 66.3 (5 КАЗ)

ISBN 978-601-266-385-3

© М. Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018

Алғы сөз / Вступительное слово

Жас мемлекетіміз өз даму жолында көптеген асулардан өтті. Ұшан-теңіз жұмыс атқарылып, бүгінде біз дүниежүзі мойындаған, бейбіт, тұрақты, келісімділігі жарасқан ел болдық. Мұның бәрі Елбасының стратегиялық басшылығының арқасында халқымыздың қол жеткізген жетістіктері. Осы тұрғыда президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында айқындалған мақсаттар еліміздің дамуында жаңа кезеңнің басталғанын аңғартты. Бұл жұмыстың маңызды бағытының бірі - **ұлттық бірегейлікті сақтау** болып табылады. Бұл салада ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді.

Елбасы бұл тұрғыда «...Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» деп нақтылайды. Бүгінгі таңда қоғамдық санаға қарасты жұмыс ол елімізбен халқымыздың болашағы үшін және ұлттық құндылықтарымызды сақтауға арналған жұмыс. Осындай жағдайда Ел басы көрсетіп бергендей ұлттық қодымызды сақтап қалудың маңыздылығы артта түседі. Ол үшін біздің қоғамымызда оған қажетті мүмкіндіктер де, алғы шарттар да бар. Тек соны дұрыс пайдалана білуіміз керек. Қазақстанға бүгін тән нәрселер – ол қоғамдағы тұрақтылық, этносаралық және конфессияаралық келісімділік, бейбіт ішкі және сыртқы саясат. Сонымен бірге, терең тарихымыз бар, әдемі тіліміз бар, бай мәдениетіміз бар, өзімізге тән діліміз бар. Мұның бәрі ұлттық қодымыздың негізі. Алғы шарттарға келер болсақ олар - жаңғырған мемлекеттігіміз, ие болған Тәуелсіздігіміз, жан-жақты дамыған қоғамымыз, Елбасының саяси тәуекелділігі.

Сонымен бірге, қоғамдық сананы өзгерту аз уақыт ішінде шешілетін мәселе емес. Бұл жұмыс нәтижелі болу үшін ол ұзақ мерзімге көзделген көлемді, жан-жақты, жүйелі және жоспарлы іс-әрекеттерді талап етеді. Оған қоса, бұл ауқымды мақсатқа қол жеткізуде белгілі тәжірибелерді талдап, методологиялық тұжырымдамаларға арқа сүйеген абзал.

Осы мақсаттарға жету жолында бүгінгі конференция өз үлесін қосады деп санаймын және оның жұмысына сәттілік тілеймін.

*

*

*

Современный Казахстан достиг впечатляющих успехов в своем развитии во многих сферах. Сегодня наша республика признанное и узнаваемое во всем мире динамично развивающееся государство. Все это показатель стратегически выверенной политики, осуществляемой под руководством президента нашей страны Н.А. Назарбаева. А впереди перед молодым государством стоят новые задачи, которые определяются в программных работах Лидера нации, в частности, в его программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». К наиболее важным среди них относится – *сохранение национальной идентичности*.

Как отмечает глава государства «само понятие духовной модернизации предполагает изменения в национальном сознании». Без возрождения исторического сознания, культуры, языка и традиции народа невозможно говорить о полноценной духовной модернизации в целом. В сложных современных условиях глобализации и интенсивной интеграции в мире важным и актуальным для многих народов становится укрепление «культурного кода», на что и обращает внимание президент нашей страны Н.А. Назарбаев. Для этого создаются условия и возможности для представителей всех этносов и конфессии, населяющих нашу страну. В республике благодаря миролюбивой политике его руководителя Н.А. Назарбаева царит мир и согласие, политическая и социальная стабильность, осуществляется миролюбивая внутренняя и внешняя политика.

Условия, созданные для развития культуры, языков, изучения своей истории и возрождения исторического сознания и, соответственно, укрепления «культурного кода» народа позволяют на данном этапе осуществлять модернизацию общественного сознания. Важно правильно использовать все эти возможности и условия. Для этого также необходимы теоретические изыскания и методологические обоснования.

В этом отношении выражая уверенность, что сегодняшняя конференция внесет в этот процесс свою лепту, желаю успехов ее работе.

І СЕКЦИЯ

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ/ ТЕОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И МИРОВОЙ ОПЫТ

ӘОЖ 582.746.11 (574)

Дарбаева Т.Е., Баймұхашева Ж.А.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚОРҒАУҒА ҚАЖЕТТІ БОТАНИКАЛЫҚ ОБЪЕКТ

Әлемде *Zygophyllum*-ның 250, Қазақстан Республикасында 30 түрі, ал Батыс Қазақстан облысы аумағында тек бір ғана түрі *Zygophyllum fabago* кездеседі [Википедия].

Zygophyllum-ның әлемде таралу аумағы сортаңды, дөңесті құмда, шөлді далада, жол бойындағы арамшөп ретінде және бос жерлерде:- Еуропаның бөлігінде: Причерн, Қырым, Төменгі Дон, Төменгі Кавказ: Кавказ алды, Дағыстан, Батыс, Шығыс және Оңтүстік Кавказ, Орта Азия: Арал-Каспий, Қарақұм, Түркмения.

Жалпы аумағы: Орта теңіз (Испания, Сирия, Солтүстік Африка) Иран, Месопотамия, Сирияда сипатталған. [Флора СССР. Т. XIV]

Zygophyllum fabago-ның көлемі Орал өзенінен 3-5 км жерде (сурет-1) Погромный ауылы мен Ақжайық шипажай маңының аралығында кездеседі.

Сурет.1 Орал өзені.

Зерттеу ауданы Орал орман шаруашылығына жатады. Түйетабанның *Zygophyllum fabago* L. таксономиялық құрылымына келетін болсақ, ол жабық тұқымдылар бөліміне Angiospermae және қос жарнақтылар класына Dicotyledoneae, түйетабангүлділер қатарына Zygophyllaceae, түйетабан тұқымдасына Zygophyllaceae, түйетабан туысына *Zygophyllum*, түрі кәдімгі түйетабанға *Fabago* жатады. [Илюст. РК.Т.1]

Түйетабанның экологиялық-морфологиялық сипаттамасына тоқталатын болсақ, *Zygophyllum fabago* L. тамыры барынша жуан, биіктігі 30-60 (80) см, сабағы әдетте тіке өсетін немесе барынша жоғары өсетін болып келеді, шөптекті, кейде өздігінен бұтақтанады, сабағы барынша жайылған, ұзындығы 4-10 мм, жасыл түсті, жұмыртқатәріздес немесе эллипс тәрізді, төменгі және ортаңғы жапырақтары қосылған, жоғарғы жапырағы бөлектелген, жапырағы барынша ұсақ, ланцеттәрізді және тұтасжиекті немесе тұтас болып келеді. Бір жұп үлкен

жапырағында ұзындығы 1-1,5 см шыбықтар болады. Ол шыбықтардың соңында кішкентай ланцет тәрізді немесе сызықтық өсінділер болады. Жапырақтары кең, жасыл кейде сопақша жұмыртқатәріздес, жапырағының төбесі дөңгелек болып келеді (мұндай даналар қырымда және СССР-дің шығыс Еуропалық бөлігі), ұзындығы 15-33 мм, ені 6-20 мм.

Гүлдерінің ұзындығы 4-10 мм гүлтабандарында орналасады, тостағанша жапырақшалары жұмыртқатәріздес немесе эллипстәрізді, жиектеріне таман бозғылт, ұзындығы 5-7 мм, ені 3,5-4,5мм.

Біздің зерттеу ауданымыз Евразиялық далалық аумақта, боз шөпті-акселеулі далада орналасқан. Даланың басым қауымдастықтары бұлар ақ селеулер, бидайық шөптер, жусанды ценоздар. [Лавренко,1991]

Ақ терек және қара теректердің арасында, жайылма алқаптың шекарасында және далалық аймақта түйетабан қауымдастығы (*Zygophyllum fabago*) кездеседі. *Zygophyllum fabago*-ның құрылымы ұзындығы 3-5 км, ені 500-700 м-ге созылған жайылма алқапты алып жатыр. *Zygophyllum fabago*-ның кеңістіктік құрылымына жақсы әсер ететін әртүрлі қою қоңыр топырақтар.

Біз бірінші рет Батыс Қазақстан облысы Теректі ауданы, (сурет-1) «Ақжайық» шипажай маңынан *Zygophyllum fabago*-ның кеңістіктік құрылымын таптық.

Сурет.1 Теректі ауданының картасы.

В.В Иванов бойынша (1974ж) кәдімгі түйетабан бұл көпжылдық, гемикриптофит, ксерофит, псамофит, галофит, жерортатеңіздік. Түйетабан құмда, тұзды жерлерде кездеседі. Рын-Пески, Зауралье, Баксай, Ембі, Иманқара, Прорва)(Фото-1,2).

Фото.1. *Zygophyllum fabago*-ның жалпы көрінісі.

Zygophyllum fabago қауымдастығына ең қолайлысы құмдауытты үйінділер. Олардың биіктігі 3 тен 4 м-ге дейін болғанымен де, түйетабанның тобетоптары үйіліп көрініп тұрады. Зерттеу ауданындағы түйетабан қауымдастығы құмда, жер бедері тегіс, ойпатты, балшықты, қоқысты жерлерде кездеседі:

Фото 2. Биометриялық көрсеткіштер өткізу.

Біздің зерттеуіміздің қорытындысына сәйкес түйетабан өсімдігі 5 қауымдастықтан, 35 түрден тұрады.

Кесте.1 *Zygophyllum fabago* қауымдастығы маңында кездескен өсімдіктер

Өсімдіктің атауы	Жер бедері тегіс	Жер бедері ойыс	Жайылма алқапта	Құмды жерде	Қоқыс жерде
Түйетабан	+	+	+	+	+
Түйегікен		+		+	
Ассүттіген					
Ақ жусан	+				
Австрия жусаны	+				+
Эстрагон жусаны		+			+
Қара жусан	+				
Ащы жусан		+	+		
Ошаған					
Шашыратқы	+	+			+
Мыңжылдық	+		+		
Шағыртікен		+			
Садақбоз					+
Боз лессиинг	+				
Қияқшөп				+	
Арпабас				+	
Бидайық					
Бетеге	+	+			
Сасықшөп		+	+		
Шатыршагүл	+				
Сәлбен	+				
Алабота				+	+
Бозизен					+

Ебелек				+	
Ақтерек			+		
Айыр қазтабан	+				
Күміс қазтабан	+				
Жылтыр қарағаш			+		
Ешкісабақ		+			+
Шығыс текесакалы			+	+	+
Бояу кермек	+				
Құс оты	+				
Гүлтәжі		+			+
Қызылмия		+		+	+
Барлығы	14	11	7	8	11

Батыс Қазақстан облысында алғаш рет түйетабан қауымдастығы анықталды. Ғылымда олар бағалы болып, ботаникалық объект ретінде ерекшеленіп, Қазақстан Республикасында еш жерде кездеспейтін біздің облысымызда бірегей қауымдастық құрады. Түйетабанның негізгі таралу ауданы Сахаро- Гобби шөл зонасында орналасқан, ал қазіргі кезде біз түйетабанды Евразиялық дала зонадан, боз шөпті, ақселеулі даладан, Социализм ауылы маңынан таптық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Википедия.
2. Флора СССР. Т.1-М.:Л,1934-1960,1-30б.
3. Иллюстрированный определитель растений Казахстана.- Алма-Ата,1972, 12б.
4. Степи Евразии.-Л.: Наука, 1991.-146б.
5. В.В. Иванов. Определитель растений ластовневые-портулаковые.Л.1974,3-31б.

УДК 81'1

Закарин А.К.

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова,

ПОИСКИ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБОЛИЗАЦИИ

Глобализация является общемировым процессом самым мощным и значительным на сегодня. Республика Казахстан по мере вхождения в мировое сообщество и обретения в нем своего места, во все большем объеме и глубине испытывает на себе воздействие глобализации по направлениям, в том числе национальной идентичности. [1]

Прежде чем мы перейдем непосредственно к анализу поставленной в статье проблемы, необходимо чуть подробнее остановиться на ключевых понятиях национальной идентичности.

Национальная идентичность любого национального сообщества определяется множеством факторов-исторических, политических, культурных, языковых, территориальных, цивилизационных и иных. Сложным и актуальным в развитии общества является вопрос идентификации и самоидентификации его членов. Поскольку он означает, насколько человек себя отождествляет или не отождествляет с обществом. Это чувство принадлежности, отождествления индивида с кем-либо или чем либо (группой, коллективом), помогающее ему успешно усваивать свои нормы и ценности, перенесения индивидом на самого себя качеств и особенностей его внешнего окружения. Идентичность служит основой процесса подражания, т.е. не насильственного, а свободного выбора тех качеств, умений и ценностей, какими он хотел бы обладать. Общеизвестно, что каждый человек принадлежит к той или этнической группе. Этническая идентичность выступает психологической основой этнополитической мобилизации, которую следует рассматривать как готовность людей, объединенных по этническому признаку, к групповым действиям по реализации этнических интересов[2].

Идентичность формируется на основе соответствующей национальной парадигмы, на пересечении национально-исторической, социально-психологической, социокультурной, политико-культурной и др. сфер. В её содержание входят установившиеся особенности национальной культуры, этнические характеристики, обычаи, верования, мифы, нравственные императивы и т.д. Она теснейшим образом связана с понятием «национальный характер». Здесь речь идёт о представлениях людей о себе, о своем месте в мире. Национальная идентичность интегрирует в себя внутренние и внешние составляющие. Для неё особенно важно соответствие внешнего и внутреннего, формы и содержания, проявления и сущности. Внутреннее ощущение идентичности подразумевает сущностную тождественность, родственность, общую основу, единое начало[8].

Этническая самоидентификация - сознательный акт этнического самоопределения человека, отнесения самого себя к определенной этнической общности. Немаловажен тот факт, что национальная идентичность является условием внутренней интегрированности любого общества. Национальная идентичность является опорой национального государства, его отличительным признаком в числе других[3].

По мнению Томаса Магстада, существует четыре важных элемента политического устройства в любой стране: история, язык, культура и религия, которые вызывают сильные чувства и являются символами идентичности страны или нации[4].

В Республике Казахстан в последние годы обозначились две основные стратегии национально государственного строительства и соответственно им доминирующие модели национальной идентичности. Первая стратегия направлена на формирование единой казахстанской нации из полиэтнического по своему составу общества на основе общности гражданства, вторая стратегия должна быть связана с национальной идентичностью самих казахов[5].

В данном случае в современном обществе ряда стран идут поиски национальной идентичности, куда входили бы новые консолидирующие ценности. Что можно отнести к данным качествам патриотизм, народность, мораль (традиционная)? Удобно ли то время что бы искать идентичность? Главным вызовом здесь выступает - глобализация, которая стирает традиционные формы идентичности, ставят под сомнение субъективные ощущения самоидентичности человека и этносов, сформированные в рамках прежних традиций, структурных элементов идентичности т.к. ментальность, историческая коллективная память, духовное наследие, язык и др. Идентичность следует рассматривать не как свойство, изначально присущее индивиду, а как отношение, формирующееся в процессе социального взаимодействия. Как считают многие исследователи, идентичность в строгом смысле слова может быть атрибутирована только индивидами, поскольку только индивиды обладают качеством субъектности и, соответственно, способны относить или не относить к себе определенные характеристики[1].

Проблемы государственной, национальной, гражданской идентичности, ее сохранения и дальнейшего развития, не разрушая её целостность - один из основных вопросов, анализ которых необходим для выработки наиболее эффективного вхождения Казахстана в мировое сообщество и на вызовы глобализации. Национальная идентичность имеет много различных аспектов - политической, государственно-правовой, социально-экономический, идейно-идеологический, культурно-цивилизационный, исторический и т.д. где можно и нужно найти место и для философии. Она, эта идентичность, предполагает собственно казахстанское содержание, базирующееся на истории и культуре казахского народа, на его неотъемлемых правах на создание на своей земле национальной, собственно казахской по сути и по содержанию, государственности со своими вытекающими отсюда последствиями. В этом утверждении нет ничего националистического в негативном смысле этого словоупотребления. Больше того оно лишь выражает действительное положение вещей, т.е. должное, закономерное. По-видимому, национальная идентичность хорошо прослеживается в трудные минуты для этноса, где дается импульс к поиску оснований и способов укрепления или восстановлению национальной идентичности, найти то, что нас объединяет, сформулировать те ценности, ради которых стоит жить или умирать. Очевидно, национальная идентичность является питательной средой, формирующей сознание народа, осознание же собственного «Я» каждого народа невозможно вне и независимо от собственной истории, его героических или трагических событий, на основе и понимании опыта прошлого и интересов будущего.

Этническая принадлежность остается доминантной формой социальной категоризации в структуре индивидуальной и групповой идентичности населения Казахстана. В целом, на основе опрошенных респондентов этническая принадлежность все еще является почти, что единственной доминантой в структуре идентичности подавляющего большинства, по отношению к гражданской идентичности. Как показывает практика национального строительства, в различных государствах в решении этого противоречия доминирует принцип «и-и», а не «или - или». В разработке общенациональной идеи Казахстана необходимо использовать обе концепции нации - гражданскую и этнокультурную, а не опираться только на одну из них, отбрасывая другую. Энтони Смит называет этот способ построения нации одним из самых распространенных в мире - моделью «доминирующего этноса»[1].

Все же вернемся к влиянию глобализации на национальную идентичность, что является предметом исследовательского интереса. Сегодняшние процессы глобализации и трансформации, наблюдающиеся в мире, нарушают традиционные формы идентичности, ставят под сомнение субъективные ощущения самоидентичности человека и этносов, сформированные в рамках прежних традиций.

Целый ряд процессов глобализации непосредственно влияют на обострение кризиса идентичности.

Эти процессы - демократизация, экономизация, информатизация, культурная стандартизация, ценностная универсализация и др. - неизбежно наталкиваются на национальную идентичность как на препятствие своему естественному развитию, как на центральное ядро, хранящее наиболее устоявшиеся, накапливающиеся порой тысячелетия, и потому наиболее прочные представления различных этнонациональных общностей о себе самих. При этом развиваются многообразные конфликты, исход которых зависит от прочности или рыхлости сложившихся национальных идентичностей, их бескомпромиссности и жесткости, невосприимчивости к новому, или, напротив, их гибкости, способности к адаптивному изменению, обновлению без утраты культурных идентификационных ядер. Глобализация, стремящаяся перемолоть национальную идентичность, растворить ее в глобальных процессах - это, таким образом, своего рода квалификационный турнир для таких ядер[6].

Наступление информационного общества меняет не только привычные ориентиры, но и социальные и культурные механизмы поддержания идентичности. Границы для формирования социальной и личностной идентичности расширяются. Глобальная экономика, развитие и расширение коммуникаций, власть массовой культуры приводят к тому, что западный человек впитывает в себя множество моделей поведения, расширяя тем самым диапазон оценок и идей, и создавая почву для вариативности идентификаций. Отсюда, отличительными чертами индивидуальной идентичности эпохи глобализации становятся динамизм, аморфность и неустойчивость. В результате воспроизводится состояние атомизированного общества. Как еще одно явление эпохи глобализации, угрожающее этнической идентичности, можно назвать проблему массовой миграции. Еще в конце истекшего столетия широко бытовала уверенность в грядущем качественном изменении политической реальности и в возможности эффективно использовать для преодоления ксенофобии, расизма и сепаратизма политический, экономический и культурный потенциал глобализирующегося мира. Но нелимитированная миграция в страны запада породила во многом непредсказуемые по своим масштабам вызовы. Эти вызовы встали как перед мигрантами, так и перед принимающими их обществами. Вопрос о перспективах интеграции в западные общества людей, принадлежащих иной цивилизационной традиции, превратился сегодня в один из ключевых в политической повестке дня[2].

С одной стороны теоретики глобализации отмечают бурное возрождение этнических движений и настроений. Глобализация, как оказывается, не только унифицирует и гомогенизирует культуры, сколько пробуждает и стимулирует локальное и этническое самосознание людей. С другой же стороны целый ряд процессов глобализации как внутренних, так и внешних непосредственно влияют на обострение кризиса идентичности. В конечном итоге — разрушение идентичности народа оборачивается истощением его «личностного» начала, утратой им своей исторической экзистенции как самоосуществления и созидания народом своей исторической судьбы, жизни, опирающейся на собственные глубинные основания: культурно-исторические, геополитические и духовно-религиозные. Проблема преодоления кризиса идентичности усугубляется процессами глобализации, ведущими к индивидуализации и атомизации общества и вместе с тем размывающими традиционные основы национальной

идентичности, что в целом существенно воздействует на идентификацию отдельных людей и целых социальных групп. В этом контексте представляется, что современное общество не будет достаточно интегрированным и устойчивым, способным отвечать на вызовы современного мира, не сможет осуществлять эффективную экономическую, социальную и политическую модернизацию [7].

Таким образом, национальная идентичность есть необходимое условие достойного существования нации в целом и каждого ее представителя в целом. Прочность идентичности в условиях глобализации зависит от объективной (национальный характер) и субъективной (менталитет) компонентов. Наиболее действенным способом упрочнения национальной идентичности следует считать прояснение национального сознания, самоопределения и самоориентации индивида.

Список литературы:

1. Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. Институт философии и политологии КН МОН РК. Алматы, 2011.
2. С.В.Кортунов Глобализация и национальная идентичность. М., 2009.
3. Бадмаев В.Н. Феномен национальной идентичности: социально-философский анализ. Автореферат. дисс. д. ф. н. Волгоград 2011.
4. Семененко И.С. Глобальный кризис идентичности: личность, общество, культура /Глобализация и Россия. М., 2004.
5. Нысанбаев А., Малинин Г. Нурсултан Назарбаев: Казахстан - территория мира и согласия. Алматы, 2005.
6. Мухлынина Ю.В. Этническая идентичность в эпоху глобализации/Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право, 2008 №4
7. Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э, Перратон Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура /Пер. с англ. В. В. Сапова и др. Москва, 2004.
8. Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект//Вопросы философии 2011 №10
9. Грицанов А.А. "Новейший философский словарь" Минск, 1999.
10. Нуржанов Б. Г. Глобализация: закат нации или расцвет этничности?//Устойчивость этнокультурных систем в контексте динамики глобализации. Материалы городской научно-практической конференции. Алматы, 2012.
11. Кадыржанов Р.К., Ешпанова Д.Д., Наббекова Г.А. и др. Проблемы национальной интеграции казахстанского общества. Алматы, 2008.
12. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва, 2004.

ӘОЖ 81:367

Қуатбек Н. С., Сембиев Қ.З
«Болашақ» академиясы

ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШ, ОНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Қазақ және орыс тілдеріндегі тура толықтауыштардың ұқсастығы – анықтамасында. Тура толықтауыштың анықтамасы жайлы қажетті теориялық материалдарды орыс тілі білімінде: В.В.Виноградов, В.И. Белошапкова, Е.А. Земская, И.Г. Панов, Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А.Теленкова, Б.Б. Бабайцева, Л.Д. Чеснокова еңбектерінде:

«Прямое дополнение выражается формой винительного падежа и отвечает на вопросы кого? что?» деп атайды. Напрмер: *Я прошу вас говорить по существу дела* (М. Горький). Бұл жердегі *вас* сөзі – прямое дополнение, выраженоое местоимением в винительном падеже без предлога. *Говорить* – дополнение, выраженоое инфинитивом. *Дела* – косвенное дополнение, выраженное существительным в родительном падеже. Или: *Валя быстро отправила косы и блузку* (А. Фадеев). Здесь прямые дополнения *косы* и *блузки* стоят в винительном падеже без предлога и подчиняются сказуемому *отправила* выраженному переходным глаголом: *отправила что?* – *косы* и *блузку*. *Переходные глаголы (сabahты етістік)* – зто глаголы,

которые управляют прямым дополнением (винительном падеже), а глаголы после которых не может быть прямого дополнения, называются переходными. Например: жолықтыру, кездестіру – встретить (кімді?нені? – кого?что?) досымды – друга [1, 243].

Қазақ тіл білімінде: А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М.Балақаев, Р. Әмір, Т. Қордабаев, С. Исаев, Ф. Оразбаева т.т. тілші ғалымдардың еңбектерінде толықтауышқа анықтама берілген:

«Табыс септігінде жұмсалып, сабақты етістіктермен тығыз байланыста болып, қимылдың, іс-әрекеттің тікелей объектісін білдіретін сөйлем мүшесін *тура толықтауыш*» – деп атап көрсетеді. Бұдан байқайтынымыз, салыстырылып отырған тілдерде тура толықтауыш сабақты етістікпен байланыста болып, табыс септікті сөзді қажет етіп, ойымызды толықтыра түседі. Мысалы: Аманжол мен Қасен қонақтардың киімдерін шешіп, қағып іліп жатыр (С.Көбеев). Ночь не принесла прохладу (А.Н. Толстой). Бұл сөйлемдердегі *киімдерін, прохладу* сөздері табыс септігінің жалғауын жалғап, тура толықтауыштың қызметінде тұр.

Тура толықтауыштың жалғаулы, жалғаусыз болуы туралы көзқарастар

Түркологтардың еңбектерінде тура толықтауыштардың жалғаулы, жалғаусыз болып келетіндігі жөнінде түрлі көзқарастар ертеден бар. Түркі тілдерінің зерттеушілері табыс септігінің түсіп қалуын атау септігімен тең дәрежеде қарастырып, бқларды *белгісіз септік* деп атаған.

Ендеше, ілік табыс септіктерінің ашық/жасырын келуі белгілілік/белгісіздік категориясының морфологиялық көрсеткіші деуге негіз бар. Түркі тіл білімінде белгілілік/белгісіздік категориясы туралы алғаш пікір А. Казембектің грамматикасында берілген. Автор өз еңбегінде: «Винительный падеж заменяется именительным в том случае, если предмет действия не определен и не непосредственно перед глаголом» [2, 381-382].

Табыс септігінің белгілілік/белгісіздік мағынасын білдірудегі қызметі туралы Э.В.Севортян былай дейді: «Во-первых, прямое дополнение ссылается грамматически определенным (для говорящего и слушающего) после того, как оно впервые названо в речи. Следовательно вовсе не обязательно, чтобы прямое дополнение было предметом нашего опыта и познано конкретно, вещественно...; во-вторых, грамматическая определенность прямого дополнения представляет собой особый случай, его обособления от сказуемого» [2, 89-90].

Түркі білімін зерттеушілер табыс септігінің ашық және жасырын келуін белгілілік/белгісіздік категорияларымен байланыстырған. Түркітануда белгілілік деп – табыс септігінің түсірілмей, ашық келуі десе, ал егер табыс септігі түсіріліп қолданылатын болса, белгісіз деп атаған. Табыс септігімен қатар ілік септігінің де ашық және жасырын түрлері бар екендігін анықтап, қосымшаларының қай уақытта түсіріліп айтылатынын көрсеткен.

Ғалым Н. Уәлиев Ы. Мамановтың еңбектеріндегі белгілілік/белгісіздік категорияларына берген ғалымның ойын тоқтала келіп, автор былай дейді: «Ел анасы/елдің анасы, сүт ішті/сүтті ішті тәрізді қолданыстардағы ілік және табыс септік жалғауларын түсіріп те, түсірілмей де айтуға болады». Ал кейбір жағдайда бұл септіктердің жалғауларын түсіріп айтуға мүлдем келмейді. *Менің жауабымды тыңда* деген құрылымда ілік, табыс жалғауларын мүлдем түсіріп айтуға келмейді. Ғалым Ы. Маманов осы ілік, табыс септіктерінің ашық/жасырын келуін белгілілік/белгісіздік категорияларымен бірге қарау керек дейді.

Қазақ тіліндегі белгілілік категориясы мынадай мағыналарды білдіреді: жекелік, яғни нақтылық, көптік, тұтастық (белгілі бір топқа қатысы), жалпылау (жинақтау) мағыналары. Зат ұғымы үнемі өзгеріп, дамып отыратындықтан, бір кездері белгісіздік мәнінде қолданылған зат уақыт өте келе белгілілік сипат алады. Табыс септігі мен ілік септігінің түсіріліп қолданылуын профессор А. Омарова нөлдік морфеманы зерттегендіктен, бұл жалғауларды ауыспалы нөлдік морфемаға жатқызып, табыс септігі мен ілік септіктерінің түсіп қалуын атау септікке қарсы қояды. Ғалым табыс септігі мен ілік септік қосымшаларының уақытша түсіп қалуының да өзіндік себептері бар екенін айта келіп, оны атау септік тұлғасымен шатастыруға болмайтындығын айтады: «Себебі атау септік жалғауының нөлдік қосымшасы тұрақты, ал ілік пен табыс септіктің нөлдік қосымшасы үнемі ауыспалы болып келеді. Демек атау септігі үнемі бір орында тұрақты жұмсалса, ал ілік, табыс септіктері үнемі ауысып отырды. Яғни ауыспалы қосымшалар [3, 102].

Көпшілік ғалымдар бірыңғай тура толықтауыштардың жалғаулы, жалғаусыз жұмсалу себебін, белгілілік, белгісіздік төңірегінде түсіндіреді. Ғалым М.Балақаев былай пайымдайды: «Сөздердің тура толықтауыш қызметінде үнемі жалғаулы болуының негізгі себебі олардың мағыналық мазмұнының белгілі болуында емес, ол сөздердің синтаксистік негізгі қызметінің

өзгешеленуінде болу керек. Олар арнаулы бастауыштар, олар сөйлем ішінде толықтауыш қызметінде айтылғанда бастауыш болып кетпеу үшін, синтаксистік қызметі айқын болу үшін әр уақытта толықтауыштың формалық белгісін, табыс жалғауын сырттан қабылдап тұрады» деп – М. Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында, «Қазақ тілінің грамматикасы» (2-том) академиялық оқулығында көрсеткен.

Қазақ тіліндегі тура толықтауыштар меңгеруші сөзбен басқа түркі тілдеріндегі сияқты, табыс септіктің ашық және жасырын тұлғасы арқылы байланысады.

Тура толықтауыштың ашық түрі дегеніміз – сөзге табыс септігінің –ды/-ді, -ты/-ті, -ны/-ні, -н қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Бірақ оқиғаны дұрыс баяндамасақ, Елеусіздің өміріне қиянат жасаймыз.* Бұл сөйлем құрамындағы «оқиғаны» сөзі тура толықтауыш табыс септіктің ашық түрінде қолданылған, себебі: табыс септігінің –ды/-ді, -ты/-ті, -ны/-ні, -н қосымшаларының жалғануы арқылы жасалған.

Бұл жердегі ерекшелік «н» жалғауы – табыс септігінің қосымшасы болып табылады. Бұны көпшілік қауым біле бермейді. «Н» жалғауының ерекшелігі: сөзге тәуелдік жалғауының 3 жағынан кейін табыс септігінің «н» жалғауы жалғанады. Мысалы: *Елеусіз Ақ боз аттың оқиғасын есіне түсірді.* Бұл сөйлемдегі «оқиғасын» сөзі –зат есім+сы (тәуелдік жалғауының 3 жағы) +н (табыс септігінің жалғауы). Яғни «оқиғасын» сөзі тура толықтауыш, оның ішінде «н» табыс септігінің жалғануы арқылы жасалған ашық түріне жатады.

Тура толықтауыштың жасырын түрі дегеніміз – сөз нөлдік формада қолданылады, яғни сөзге табыс септігінің ды/-ді, -ты/-ті, -ны/-ні, -н жалғаулары жалғанбайды. Мысалы: *Құнанбай олардың жүздерін шалып өткенде, тағы да Мәкіш жүзіндей жасыған уайым көрді, түсінді.* (Абай жолы, 2 том, 86). Сөйлемдегі «уайым» сөзі тура толықтауыштың жасырын түрде, яғни нөлдік формада берілуі, табыс септік жалғауының түсіріліп қолданылуы.

Қазақ тіліндегі тура толықтауыштың жалғаулы және жалғаусыз болып жұмсалуды, яғни ашық және жасырын түрлеріне тоқталайық.

Тура толықтауыштардың жалғаулы болып жұмсалуды.

Тура толықтауыштар сөйлемде екі формада көрінеді – табыс септік формасы мен атау септік формасында.

Жасалу жолдары:

1. Тура толықтауыш қызметінде зат есімдер жұмсалғанда олар жалғаулы күйінде келеді. Мысалы: *Біркімбай қария Кәмираны да біледі екен. Мүсірәлінің өзі шығып қонақтардың аттарын байлады. Горбунов Амантайды есіктен шыққанша жаман көзімен жөнелтті.* Бұл мысалдардағы Кәмила, Амантай, ат зат есімдері табыс септігінің ды/-ді, -ты/-ті, -ны/-ні, -н жалғауларының жалғануы арқылы тура толықтауыштың ашық түрін көрсетіп тұр. Яғни етістіктің қимылдың толық мағынасын толықтырып тұр. Зат есімдерді бұл жерде жалғаусыз айтуға келмейді, себебі бастауыштық қызметке ауысады.

2. Тура толықтауыш қызметінде сын есімдер, сан есімдер, есімдіктер жұмсалғанда жалғаулы болып келеді. Мысалы:

А) Бала ойлай-ойлай екі мен үшті қоса алмады.

Ә) Оңашаланғаннан кейін Асқар Құзғынбаеқа өзін таныстырды. Бұлайша айтуыңыз: *мені* бұрын танымағаныңыздан деймін [4, 167-168].

3. Тура толықтауыштар қос сөздерден, қайталма қос сөздерден жасалса, олар жалғаулы болады. Мысалы: Билеуші де, қалжың айтып күлдіруші де, билеуге *қыз-бозбаланы* еріксіз шығарушы да сол. Не болғанын білгісі кеп қараңғыда көздерін Кенжетайдың денесіне қадаған үй тола көпке *Асқар мән-жайды* айтты. *Бірін-бірі* таныған жолаушылар солғын амандасып тұрғанда, ентелей басып Антон келді. Алыс жолға барасың, *нан-тұзымды* татып кет, - деп Андрей де жабысты. Әйел Асқардың *бас-аяғын* бір шолып өтіп, бар деуге де, жоқ деуге де білмей аз тұрды. Ахмет пен Қамар іштерінен *бірін-бірі* жанындай көріп жарыла кете жаздаса да, ағасы Қасеннің ықпалынан тіл қата алмады. Бұл сөйлемдерден байқайтынымыз, қос сөздер мен қайталама қос сөздердің сыңарларының біреуіне табыс септігінің –н жалғауы тәуелдік жалғауының 3 жағынан кейін жалғанып тура толықтауыштың ашық түрін жасап тұр.

4. Кісі аттарынан және жіктеу есімдіктеріне жасалған тура толықтауыштар жалғаулы болады. Мысалы: Абай үндемей, *Әбішті* белінен құшақтап, бейілдене тыңдай бастады. (М.Әуезов). *Сені* жақсы көргенмен де, бай мен малды сенен артығырақ көрген ғой (С. Көбеев).

5. Бір етістікке бағынған бірнеше бірыңғай тура толықтауыштар *мен, бен, пен, және* жалғаулық шылаулар арқылы байланысса, соңғысы жалғаулы болады. Мысалы: Горбунов стол

басына отырып, қағаз және қарындашты алды (С. Мұқанов). Бұл сөйлемдегі ерекшелік – *және* жалғаулық шылау арқылы байланысқандықтан табыс септігінің жалғауын қабылдап тұр. Жалғаулық шылаусыз сөздер байланысатын болса, табыс септігінің жалғауын қабылдамайды.

6. Сөз ауыспалы мағынада айтылатын болса, ондай сөзді тура толықтауыш жалғаулы болады: Жүрегінің лүпілін азар басып, өзіне-өзі әрең келді. Бұл сөйлемдегі лүпілін зат есімі – ауыспалы мағынада жұмсалғандықтар тура толықтауыштың –н жалғауын тәуелдік жалғауының 3 жағынан кейін қабылдап тұр.

1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығында тура толықтауыштың табыс жалғауының ашық түрінде жұмсалу орны төмендегідей:

А) Меңгеруші сөзден алшақтаған, алдында *бір* белгісіздік есімдігінен жасалған анықтауышы бар тура толықтауыштар да табыс жалғаулы болып келеді: *Алыстан бұлдыраған бір қараны көрді. Итбай бір баланы Бүркітбайға жүгіртті. Бір қабағын түсіре, бір көзін кішірейте, бір көзін түйілдіре Итбайға недәуір уақыт қарап отырған Амантайға келген ой: «Аждаһадай аранын ашқан жауыз».* Алғашқы екі сөйлемдегі *қараны, баланы* сөздері – тура толықтауыш, себебі табыс септігінің –ды/-ді, -ты/-ті, -ны/-ні, -н қосымшаларының жалғануы арқылы жасалған. Табыс септігінің жалғаулы болуы алдындағы *бір* белгісіздік есімдігіне байланысты жалғанып тұр. Үшінші сөйлемдегі *бірыңғай толықтауыштар* зат есімнен жасалып, зат есімдердің тәуелденгенінен кейін табыс септігінің –н жалғауын қабылдап, тура толықтауыштың қызметін атқарып тұр.

Ә) Бір сөйлем ішінде бір сөз екі рет айтылып, екі түрлі мүше қызметінде жұмсалса, тура толықтауыш қызметіндегі сөз табыс жалғаулы болады. Мысалы: *Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын. Жаманның жамандығын айт, құты қашсын (мақал).* Сөйлемдердің құрамындағы *жақсылығын, жамандығын* сөздері табыс септігінің –н қосымшасының жалғануы арқылы тура толықтауыштың қызметін атқарса, *жақсының, жаманның* сөздері ілік септігінің –ның жалғауын жалғап анықтауыш қызметінде жұмсалып тұр.

Б) *Сілтеу есімдіктерінен болған анықтауышы бар тура толықтауыштар:* бұл, осы, ана, мына, анау, мынау. Мысалы: Абай Әбіштің *бұл сөзін* құптамады. Жақын абысындарына *бұл сырды* бастапқы кезде ол әшкерелеп айтты. Ботакөздің *бұл халін* Асқар ғана жақсы түсінген еді. Бұл сөйлемдердегі *сөзін, сырды, халін*, тура толықтауыштары табыс септігінің ашық түрінде берілген. Себебі: зат есімді тура толықтауыштарды *бұл, осы, мына* сілтеу есімдіктері арқылы жасалған анықтауыш оларды анықтап тұр [5, 64-65].

Тура толықтауыштың жалғаусыз, яғни, табыс септік жалғауының жасырын түрде келуіне тоқталайық.

Қазақ тіліндегі табыс, ілік септік жалғауларының түсіріліп қолданылуы, нөлдік тұлға жайында профессор Н.Оралбаева: «Қосымшалардың тиісті орында бірде қолданылып, бірде қолданылмауы кездейоқ бірлі-жарым құбылыстарға жатпайтыны анық. Қосымшалардың контексте түсіп қалуының өзіндік заңдылықтары бар, қосымшаларды кез келген жерде түсіріп айта беруге болмайды», – десе, ғалым Ы. Маманов қазақ тіліндегі сынадай грамматикалық тұлғалардың нөлдік қосымшада жұмсалатынын атап көрсетеді:

1. ілік септік
2. табыс септік
3. бұйрық райдың II жақ жекеше түрі
4. барыс, шығыс септіктері (сирек кездеседі).

Демек, объектіні білдіретін тура толықтауыштар да сөйлем ішінде нөлдік формада жұмсала береді. Тура толықтауыштың жалғаусыз түрде жұмсалу жолдары:

1. табыс септігінің жалғаусыз қолданылуы түбір сөз тұлғасындағы атау септігімен бірдей екені рас, бірақ атау септігіндегі сөз сөйлемде бастауыш қызметін атқарса, ал табыс септігіндегі сөз болса тура толықтауыш қызметінде қолданылады. Мысалы: Жастардың көбі *айтбалта, найза, қанжар* соқтырып жатыр. Бұлар бізге *нан мен май* әкеп кенелтті. Алғашқы сөйлемдегі «айтбалта, найза, қанжар» сөздері бірыңғай тура толықтауыштардың жасырын түрінде берілген. Яғни, нөлдік формада қолданылған. Екінші сөйлемдегі «нан мен май» сөздері «мен» жалғаулық шылауы арқылы байланысып, тура толықтауыштың жасырын түрде келуін көрсетіп тұр.

2. Табыс жалғауының тағы бір жазылмайтын жері – қатар бір түбірлес етісімдерде. Мысалы: сөз сөйле, ой ойла, сыр сырла.

3. Сөзге логикалық екпін түспеген жағдайда табыс септігінің жалғауы айтылмай қалады. Мысалы: Абай мен Ербол Семей қаласының өз ішінен *пәтер* алды. (М. Әуезов). Бұл сөйлемді

алып талдайтын болсақ «пәтер» сөзіне табыс септік жалғауының қосудың қажеті жоқ, себебі бұл жердегі ой негізінен, Абай мен Ерболдың қала ішіне орналасуы ғана. Яғни, сөйлем ішіндегі табыс септігін қажет ететін сөздің мағынасына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и литературной правка. –Москва: Рольеф. 1996 ж., -368б.
2. Қайдаров Ә, Оразов М.Түркітануға кіріспе: Оқу құралы. –2 басылым. –Алматы: «Қазақ университеті», 1992 ж., -248б.
3. Аманжолов С.Қазақ тілі теориясының негіздері.-Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002 ж., -368б.
4. Әуезханова Г. Тұрлаусыз мүшелер. Толықтауыш: Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл – 2008 ж., №7
5. Қазақ тілінің грамматикасы.. –Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967 ж., -264б.

ӘОЖ 37.81

Күмісбекова Ж.Н.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.

СЕМИНАР САБАҚТАРДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі таңда өмір үнемі өзгеріп, қоғам үздіксіз дамып отырған шақта ақыл-ойы озық, білімі мен біліктілігі жоғары, ұлттық рухы күшті жастарды тәрбиелеу қажеттілігі күн озған сайын артып отыр. Сондықтан ел тұтқасын ұстар азаматтардың өнегелі тәрбиесі – бүгінгі күн тәртібінде тұрған маңызды мәселелердің бірі. Олардың білімі мен біліктілігін дағдысы мен шеберлігін, асқақ адамшылығы мен адамгершілік қадір-қасиетін, жаңа дүниетанымдық көзқарасын, салауаттылық дағдысын, ұнамды мінез-құлық нормасын қалыптастыру – үлкен қажеттілік.

Қай кезеңде, қай қоғамда болсын жеке тұлғаның қалыптасуы жаңашыл ұстаздан басталады. Ендеше кез-келген ұстаздың алдында жас ұрпақты адал, шыншыл, сергек, өмірге құштар, көзі ашық, көкірегі ояу, қуаныш пен ренішке ортақтаса алатын, өз Отанын сүйетін, өз жерінің, елінің иесі бола алатын, еркін ойлау қабілеті бар, мәдениетті, іскер, адамдық қасиетке ие, рухани жандүниесі бай, жаны, ары таза азамат етіп тәрбиелеу міндеті тұр.

Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Қазіргі білім беру саласындағы басты мәселе – тез өзгермелі жаңа әлемде бәсекеге төтеп бере алатындай білім беруді мақсат тұтатын жаңа білім мазмұнына сай оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін, инновациялық технологияны меңгерген жаңашыл ұстаздарды даярлау.

Педагогика пәнінен «Тәрбие түрлері» тақырыбы бойынша жаңаша әдіс-тәсілдер пайдалана (флипчарт, бейне ролик) отырып семинар сабағын өткіздім. Тәрбие - халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттердің жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру.

Жаңа сабақты бастамас бұрын «Миға шабуыл» әдісін пайдаланып «Адасқан әріптер» ойыны арқылы берілген кілтті сөздерді тауып, мән-мағынасын ашады.

Сурет-1.«Миға шабуыл» әдісі.

Берілген сөздердің мағынасы ашылған соң «Жыл мезгілдері» арқылы студенттер 4 топқа бөлінеді. Жоспар бойынша берілген тақырыптарды білу үшін 4 топқа қима қағаз үлестіремін.

1. Адамның басшысы - ақыл, жетекшісі - талап, шолғыншысы – ой, жолдасы - кәсіп, қорғаны - сабыр, қорғаушысы - мінез. (Би шешендер)

2. Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек. (А.Құнанбаев)

3. Ерінбей еңбек етсең – ерінің асқа тиеді, Ерініп ілбіп кетсең- иегің тасқа тиеді

4. Адам денесінің жетілуі - оның денсаулығы; егер денің сау болса, онда оны сақтамақ керек, ал егер сау болмаса, онда денсаулықты жетілдіру керек

Әр топ берілген қима қағаздарды құрастырып өздеріне берілген тақырыпты анықтайды, яғни көктем мезгілі тобы «Адамгершілік тәрбиесі», жаз мезгілі тобы «Дене тәрбиесі», күз мезгілі тобы «Ақыл-ой тәрбиесі», қыс мезгілі тобы «Еңбек тәрбиесі» тақырыптары бойынша бөлінді. Анықталған тақырып бойынша постерде орындайды.

Сурет-2. Топтардың тапсырмасы

Берілген тақырып бойынша «Жұптас-ойлан-бөліс» әдісі арқылы жұптасып топпен берілген тақырып бойынша толық мәлімет беріп, ортада бөліседі..

Жұптас – ойлан - бөліс

Мақсаты: Идеялар мен ойларды дамытудың құрылымдық әдісі

Жоспарда берілген тақырыптары толығымен ашылған соң «Ой қозғау» бейне роликті көріп ойларымен, түйінді идеяларымен бөліседі

Адамгершілік тәрбиесі – тұлғаның әлеуметтік ортада тіршілік етуіне қажетті қоғам талабына сай балалар бойында тұрақты моральдық қасиеттерді, нормалармен адамгершілік идеалдарды, жалпы адамзаттық құндылықтарды, адамгершілік қасиеттерді үйрету және қалыптастыру. Рухани - адамгершілік тәрбиесі - өмірге адамның тұрақты және үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін құндылықты қатынасты қалыптастыру. Рухани тәрбие - борыш, әділеттік, шындық, жауапкершілік, т.с.с. адамның ісі мен ойына жоғары мән бере алатын қасиеттерді тәрбиелеу.

Ақыл-ой тәрбиесі-балалардың ақыл-ой күштері мен қабілеттерін дамыту , ой еңбегін игеру арқылы қоғам, табиғат, адам туралы ғылыми білімдер жүйесін меңгеру процесіне мақсатты және жоспарлы түрде ықпал ету. Ақыл-ой тәрбиесінің мақсаты – балалардың ақыл-ой күштерінжәне интеллектуалдық қабілеттерін дамыту.

Дене шынықтыру тәрбиесі дегеніміз адам денсаулығын сақтау мен нығайту және дененің дененің дұрыс қалыптасуына жеткізу. Ал мақсаты-салауатты өмір сүру негіздерін білу және ұстану,өз еркімен дене шынықтыру және спортпен шұғылдану дағдыларын қалыптастыру.

Еңбек тәрбиесі дегеніміз еңбек етуге психологиялық даярлықты, еңбекке деген дұрыс көзқарасты қалыптастыру, еңбек тәртібі мен мәдениетін меңгеру. Мақсаты - балалардың еңбекке деген дұрыс көзқарастарын, еңбек етуге даярлықтарын, мамандықты саналы таңдауларын қалыптастыру.

Әр топ берілген тақырыптарын толықта» ашып ойланып, жұптасып бөліскен соң «Білгір болсаң сөйлеп көр» ұяшықтар әлемі арқылы сұрақтар қойылды

Студенттердің білімін тексеру барысында ұяшықтарда берілген сұрақтар:

Рухани тәрбиені қалай түсінесіз?

Еңбек тәрбиесінің мазмұндық негізін ... құрайды

Ақыл ой тәрбиесінің міндеттері:

Нақты және абстракт логикалық ойлауды қалай түсінесіздер?

Педагогикалық процесс Тәрбие түрлері

Дене тәрбиесі құралдарын атаңыз?

Абай Құнанбаевтың пікірінше: "Нағыз пайдалы еңбек ..."

Тәрбиенің негізгі мақсаты ...

Ежелгі грек ойшылдарының пікірінше: "Тәрбие..."

Мектептен тыс денсаулыққа байланысты іс-шаралар жүйесі

Ақыл-ой күштері дегеніміз ...

Тәрбие түрлеріне байланысты кімнің еңбектерін білесіздер?

«Эстафета» әдісі арқылы сабақты қорытындылады. Шарты: бір топ келесі бір топты таңдап сұрақ қояды, таңдалған топ берілген сұраққа толық жауап берген соң келесі топты таңдайды. Егер сұраққа жауап бере алмаса сол топқа ауысады. Осы ретпен жалғаса береді. Жоспар бойынша семинар сабақтағы барлық тапсырмалар орындалған соң «Кері байланыс» алынды.

Кері байланыс			
Сабақтың негізгі идеясы	Сабақтағы жаңалық	Сабақта ұнаған тәсіл	Сабақтағы басты қиындық

Сабақтағы күтілетін нәтижеге қол жеткіздім, яғни тәрбие түрлеріне жеке-жеке аша алады, мазмұнын, мақсат-міндеттерін, формасын, әдіс-тәсілдерін, құралдарын түсіндіре алады.

Тәрбиенің негізгі мақсаты-дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу. Тәрбиенің мақсаты төңірегіндегі пікірталас ежелгі дәуірдің өзінде-ақ басталған. Ежелгі ойшылдар тәрбиенің мақсаты ізгі, рақымшыл азаматтарды тәрбиелеу деп түсінді. Сократтың түсінігінше, тәрбие заттардың табиғатын зерттеу емес, өз-өзінді тану, аса құлықтылықты жетілдіру. Сократтың шәкірті Платон ақыл-ой және сезімді тәрбиелеуге көп ықылас білдірген.

Ұлы шығыс философы Әл-Фараби «Ұстаз жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсіне білетін, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, еш

нәрсені ұмытпайтын, алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі, мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны асқақ және ар намысын ардақтайтын, дирхем, динар атаулыға, жалған дүниенің басқа да атрибуттарына жирене қарайтын, табиғатынан әділеттілік пен әділеттерді сүйіп, жақындарына да, жат адамдарына да әділ, жұрттың бәріне өз білгенінше жақсылық пен ізгілік көрсетіп, қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» - деп бекер айтпаған шығар. [2.49 б.]

Қорыта келе мұғалімді адам жанының инженері, мінез-құлық сәулетшісі, ауру шипагері, ақыл-ой мен естің жаттықтырушысы, ой мен сезім дирижері, адамның алғашқы әділ қазысы, жас өркенді мәпелеуші бағбан дейді. Кез-келген жаңашыл мұғалім еліміздің болашағы өскелең ұрпақтың қолында екенін ескере отырып, жастарға, болашақ ұстаздарға жан-жақты, жаңаша әдіс-тәсілдерді, инновациялық технологияларды пайдаланып сабақ өткізсе, дұрыс ойлауға, дұрыс іс-әрекет жасауға бағыт-бағдар берсе еліміздің болашағы жарқын болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Көбесов А. Әл-Фарабидің педгогикалық мұралары. Алматы: Мектеп, 1991, -126 б.
2. Педагогика. Оқулық / Абай атындағы Қазақ ұлттық пед. университетінің педагогика кафедрасының авторлар ұжымы.-Алматы: Print-S, 2005. -429 б.

УДК 82-2(574)

Айтқалиева Қ.Д.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің доценты, өнертану кандидаты*

М.ӘУЕЗОВТЫҢ «АЙМАН-ШОЛПАН» МУЗЫКАЛЫҚ ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ-САХНАЛЫҚ БИЛЕРІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҮЛГІЛЕРІ

Ұлы жазушы, ғұлама ғалым М.Әуезовтың қазақ өнерінде өзіндік орны мен қолтаңбасы бар. Соның ішінде, М.Әуезов қазақ балет өнерінде өшпес із қалдырды. Оның еңбектерін әдебиет пен фольклордың әр қилы жанрында қаншалықты кездестірсек, ұлттық хореография өнерінде де соншалықты ұштастырамыз. М.Әуезов «Қалқаман-Мамыр» (1938) мен «Қарагөз» (1990) сияқты ірі ұлттық балеттерінің сөзін жазған танымал либреттист болса, оның 1934 жылы қойылған «Айман-Шолпан» лиро-эпос жырының негізінде жазылған «Айман-Шолпан» музыкалық пьесасында бірінші рет қазақтың халықтық-сахналық билері жарыққа шықты. Музыкасын Е.Брусиловский жазған болатын. Пьеса Республика театрларының репертуарларынан берік орын алды.

30-жылдары музыкалық студия қазақ халқының әндері мен күйлерінің бай қазыналары негізінде М.Әуезовтың «Айман-Шолпан» пьесасы бойынша спектакль қою жөнінде ұсыныс жасаған еді. Халық эпосынан алынған пьесаның комедиялы-оқиғалы бірліктегі сюжетінен спектакльде әр түрлі халық ойындарын биге айналдырып, кең тұрғыда қолдануға мүмкіндік берді. Студияға олардың қойылымдары үшін өздерінің хореографиялық тобы қажет болды. Бірақ билей алатын актерлер болмады. Бұрын драма театрындағы күлдіргі әртіс және халық билерін орындаушылар Ахмет Берсағымов пен Рахым Асылбековтер қызықты шығармашылық жұмыс болмағандықтан театрдан кетіп қалған еді. Олардың кетуіне тұрғылықты халықтардың кең ауқымды суреттері мол, шулы билеріне үйренген қалалық көрермендердің қазақтың халық билеріндегі анық мимикасы, әр түрлі қол қимылдарын, өзіндік би қозғалыстарын, тек қана қазақ ауыл тұрғындарына ғана түсінікті мағыналы формасын түсінбеу себеп болды.

«Айман-Шолпан» спектакліне жаңа өмірдің ырғағына сәйкес, жалынды, көңілді билерді орындаушылар қажет болды. Сондықтан музыкалық студияда өзінің балет әртістерін құрау үшін өздеріне көркемөнерпаздар биші топтарын шақырады, олар педагог М.Г.Арцыбашеваның жетекшілігімен жұмыс істей бастайды. Бұл студияның балет тобына драма актрисасы Ш.Жиенқұлова, Ташкенттен биші Е.Лифанова келеді. Бірақ студиядағыларға нақты материалдар, сондай-ақ оларды сахнаға шығаратын, қабілетті, тәжірибелі балетмейстер болмағандықтан «Айман-Шолпан» спектакліне қазақ билерін қою өте қиынға соғады. Халық билері бойынша қажетті деректерді іздеуге, сондай-ақ қазақ би фольклоры туралы ой-пікірлердің әртүрлілігі кедергі жасады. Баспасөз бетінде: «Осы күнге дейін қазақ биі бар ма? деген мәселе туралы ешкім ойламаған. Егер жоқ болса, оны жасауға бола ма? Олардан сана

қараңғылығымызға байланысты қазақ биі жоқ және оны жасауға болмайды деген бір ғана жауап естідік. Бұл көзқарас өте үлкен адасу болатын. Қазақ биінің элементтерінің болғаны, соның негізінде жаңа билерді жасау керектігі бүгінгі күні айдан анық» - деген мақала жазылды [1]. Осы айтылған пікір өзбек және тәжік халық билерін қайта өңдеу негізінде құрылған «Тау бүркіттері» ансамблінің би нөмірлері қазақ өнерінің қайраткерлерін қазақтың өз би фольклоры негізінде жаңа қазақ билерін құру мүмкіндігі бар деген ойға алып келді. Сол уақытта балетмейстер Али Ардобустың жетекшілігімен өзбек этнографиялық ансамблі Алматыда гострольде еді. Республика басшылары балетмейстер Али Ардобус және оның «Тау бүркіттері» ансамблінің бишілерін «Айман-Шолпан» спектаклінде билер қою жұмыстарына қатысуға шақырады.

Али Ардобус халықтың жарқын музыкалық «Қара жорға», «Келіншек» күйлеріне сүйене отырып, екі ай ішінде «Айман-Шолпан» спектакліне екі би шығарады. Олардың аталуы музыкалық материалдар бойынша берілді.

Жалпы халық арасында жылқы мен қазақ жігітінің арасындағы өмірді бейнелейтін «Ақ бозат», «Екі жирен», «Тепеңкөк», «Қара жорға», «Бозайғыр», «Құлагер» сияқты шығармалар мен ұлттық әндер бар. «Қара жорға» биінің де дүниеге келуі адамдардың аттардың жорға жүрісіне, яғни бұлкілдеген желе жүріс жүруіне қарап қойылған. Аяқпен жыбырлаған қадам жасап, ырғақты тұяқтың тықылы, екі жаққа басын шайқағандағы жалының дыбысы барлығы би қимылын жасағандай болады. Жорға жүрістің өзінің ерекшелігі бар. Жай аттың жүрісінде дене солқылдаса, ал жорға жүрісте аттың үстінде отырған адам ырғақпен қадам жасап билегендей әсер қалдырады. Сондықтан біз «Қара жорға» биінде иықтың ырғалып, жорға жүрісті бейнелейтін қимылдарын көре аламыз. Жорға жүрістің сипаты мен ырғақты қозғалысын бидің әуені арқылы билеуге болады. «Қара жорға» биі Монғолия мен Қытайды мекендеген қазақтар мен алтай халқының арасында кең тараған. Ал балетмейстер Али Ардобус, қазақтарда өзінің би фольклоры жоқ деп есептеп, осы аталмыш биді қойғанда жастардың жылқыдағы спорттық ойындары - жігіттердің ат үстіндегі жарысына еліктей отырып сахналайды. Бидің хореографиялық қимылы бастан асыра қамшыны үйіріп, бүкіл денесімен иіле отырып секіру, бір орында тұрып артқа қарай секіруден құралады. Ол осы қимылдардың элементтерін Орта Азия халықтарының барлық билеріне ұқсас келетін қарапайым қимылдармен байланыстырады. Би бір адамның орындалуына арналған.

Екінші «Келіншік» биі - халқымызда бұл би әйелдердің түрлі тігін тігу, киіз басу, ұршық иіру, текемет қағу сияқты жұмыстарды істегенде майысқан денесін, қолдың иілген саусақтарының қимылын ырғақпен көңілді күйде ырғала жүріп сипаттайтын бидің бір түрі. Би халық арасында кеңінен танымал би. Көріп отырғанымыздай билердің мазмұнын халық өз өмірінен алған және де сол билерде қоршаған ортаны эстетикалық жағынан қабылдауын, еңбек нәтижелерін, адамның мінез-құлқын бейнелеуін көрсеткен. Бірақ, «Келіншек» (жігіт пен қыздың қалжың биі) қойылымында балетмейстер Али Ардобус шығыс республикалардың, әсіресе өзбек (әйелдердікі) және тәжік (ерлер) билеріне тән қимылдарға сүйенеді.

Али Ардобус төрт, бес қабілетті жігіттерді таңдап алып Ташкентте оқытып, содан кейін қазақтың тұрмысын, салт-дәстүрін, халықтың ұлттық ойындарын оқып үйреніп, зерттеп, қазақ биін құруға кірісу керек деп шешті. Бірақ, қойылымға берілген уақыттың тығыздығына байланысты Али Ардобустың ойлағандары іс жүзіне аспады. Сондай-ақ, Қазақ музыка студиясында білікті әртістің болмауына байланысты «Қара жорға» биін «Тау бүркіттері» ансамблінің бишісі Гафар Валамат-заде орындады. «Келіншек» биін де Гафар Валамат-заде және өзбек билеріне ұқсас ұйғыр билерін орындауда тәжірибесі бар, қазақ музыка студиясының бишісі – Ажар Идизова биледі.

Бұл спектакльдегі екі нөмір кейін театрдың концерттік бағдарламаларында көрермендер арасында үлкен табыстарға ие болды.

Спектакльге Али Ардобустың шығарған қойылымдарынан басқа да билер енгізілді. Ол педагог М.Арцыбашеваның мазмұнын спектакль режиссерының баяндауымен, халық бишілері Ахмет Берсағымов пен Зәрубай Құлсейітов орындаған «Қоян-бүркіт» биі және сиқыршының іс-әрекетін бейнелейтін, музыка студиясының әртісі «Бақсы» (шаман) биін өзі ойлап тапқан және оны өзі орындаушы Елубай Өмірзақов болған еді.

Осы билердің ішінде көрермендер арасында бәріне мазмұны жақсы таныс, қоян және бүркіт қимылдарын имитациялап жасаған «Қоян-бүркіт» биі жоғары алғыстарға ие болды. «Қоян-бүркіт» - әзіл-қалжың араласқан бидің бір түрі. Қоян алаңқайда секіріп, жүгіріп жүріп кенеттен қорқып тоқтап қалады. Жан-жағына сескеніп қарай бастайды. Жерге жатып алып,

мойнын созып жан-жағын тағы барлайды. Ештеңе көрінбейді. Сабасына түскен қоян шөпті жұлып алып, мойнын созып алып, бір жерден екінші жерге секіре жөнеледі. Кенеттен қайдан келгені белгісіз бүркіт пайда болады. Қоянды жүрек жоқ. Қоянды байқаған бүркіт оның төбесінен айналып ұшып кетпей қояды. Қоян байғұс секіріп, құлап, құтылудың әрекетін жасай бастайды. Бүркіттің қарқыны тез, қоян қорыққанынан бір орнында қалшып тұрып қалады. Жыртқыш оны бассалады, бірақ жеуге асықпайды. Өз күшіне сеніп, қоянның ешқайда қашып құтылмасын байқаған ол, қанатын жайып жіберіп өзі әрең жатқан қоянның жанында әрі-бері жүреді. Өзіне сенгендігінен қырағылық танытпайды. Есін жинаған қоян бүркіттің осы осалдығын пайдаланып жыраның ішімен бұтаның арасына кіріп кетеді. Аңқау бүркіт қоянның бұтаға қашып кіріп кеткенін көріп, ол жерден іздеп таба алмай, ашумен қоянды тауып жазасын беруге серт беріп, ұшып кетеді. Бұтаның түбінен шыққан қоян ұшып кеткен парықсыз ақымақ бүркіттің соңынан күліп, қалжыңдап, көңілді күймен секіріп, осының алдында ғана өзі жұлып кеткен жас шөбіне қайта оралады. Мұнда халықтық нұсқадан өзгешілігі, оптимистік тұрғыда аяқталуы (қоян алдау жолымен аңқау бүркіттен құрылады), ал Арцыбашеваның қойылымында қоян жыртқыштың құрбанына айналады. Әрине, сондықтан Мәскеудегі қазақ әдебиеті және өнерінің он күндігінде бұл бидің «қайғылы әңгіме» деп аталуы тегін емес. Ал, «Айман-Шолпан» спектакліндегі барлық билер пьеса мазмұнымен байланысты емес және дивертисментті болған, халықтық материалда құрылған спектакльге «Шансоньетка» биінің тіптен қатысы болмаған. Оны «тау бүркіттері» ансамблінің музыканты және бишісі К.Г.Ланге қойылымдаған болатын.

Қазақ биін алғаш сахнаға шығаруға ұмтылуы «Қара жорға» және «Келіншек» қойылымдары тиімді рөл атқарады. Ежелгі қазақ билерін зерттеген, тұңғыш қазақтың кәсіби балетмейстері Дәурен Әбіров өз еңбегінде былай баға береді: «Али Ардобустың енгізген қол қимылының саусақтары бүгу, жазу сияқты қарапайым түрлері білекті айналдыра бұрау театрдың кейінгі балетмейстерлер тарапынан қазақтың ежелгі би материалы ретінде қабылданды» [2;24]. Жоғарда аталған билердің қойылымдары жөнінде Г.Валамат-задениң Д.Әбіровке жазған хатында: «1934 жылы Алматыда болғанымда «Айман-Шолпан» музыкалық пьесасында керемет балетмейстер және шығыс халық биінің шебері Али Ардобустың қойылымында қазақтың «Қара жорға» биін билеуге тура келді. Бұл қазақ музыка театрының алғашқы қойылымы еді. Біздің екінші биіміз «Келіншек» дуэты болды. Бұл биде бір-біріне ғашық қазақ қызы мен жігітінің бейнесі жасалған. Мұнда біз көптеген тәжік және өзбек қимыл-қозғалыстарын және басқа да Шығыс халықтарының қимылдарын, әсіресе қол қимылдарын қолдандық. Концерттегі бұл нөмірлер табысты өтті.», - дейді [3;23].

«Айман-Шолпан» премьерасы арқылы ұлттық музыкалық студия жалпы жұртшылыққа танылды, сөйтіп ол республиканың Халық ағарту комиссариатының бұйрығымен Қазақ мемлекеттік музыка театры деп аталды. Өмірге келген екі жылдың ішінде Қазақ музыка театрының қол жеткізген табыстары шын мәнінде жоғары болатын. Театрдың жетістіктеріне Темірбек Жүргенов: «Музыкалық театр өзінің жас екеніне қарамай, Қазақстанда айтып жеткізгісіз табыстарға ие болды, себебі оның репертуары, музыкасы, билері терең халық өнері принциптерінде құрылған», - деп баға берген болатын [4].

Сонымен, 1936 жылы Мәскеуде зор табыспен өткен Қазақ өнерінің онкүндігінде «Айман-Шолпан» спектакліндегі қазақ билері үлкен табыстарға ие болды. Шын мәнінде ол билер өзгелерден өзінің мазмұндылығымен және сонылығымен ерекше төлтума халық билері еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Алибек. Нужно развивать казахское искусство.//Социалистік Қазақстан, 1944, 12 желтоқсан.
- 2.Абиров Д. Т. История казахского танца. Алматы, «Санат», 1997. с. 24. -160 с.
- 3.Письмо народного артиста СССР Г.Валамат-заде Д.Абирову от 30 января 1975 года. Из книг Д.Абирова «История казахского танца». с.23.
- 4.//Казахстанская правда. 1936, 1 мая.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҰЖЫМШЫЛДЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕ ҰЛТТЫҚ ҚИМЫЛДЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Егеменді еліміздің болашақ ұрпақтарының сана-сезімін, ұлттық психологиясын сонау ерте заманнан келе жатқан ата-бабалар салт-дәстүрімен, халықтық мұраларымен сабақтастыра тәрбиелеу - қазіргі күннің өзекті мәселелеріне айналып отыр. Себебі, ең берекелі, ең парасатты тәжірибе - халық түйген тұжырымдар, ғасырлар бойы «зергерлік» ұқыптылықпен сұрыпталған үрдістер, дамыған даналық дәстүрлер, тәлім-тәрбиелік ойлар. Халық ойындарында ұлтқа тән қасиеттердің бәрі шоғырланған. Сондықтан, қазақ үшін халық ойындары, әрбір мереке, жиын-тойлар, үлгі-өнеге тәрбие мектебі болып есептелген. Ғасырлар бойы сұрыпталып, іріктеліп бізге жеткен халық ойындары халық педагогикасының мақсат, мүддесіне жарап қана қоймай, оның алдына қойған мақсатын нақтылап, ойлауды, қиялдауды батылдық пен шешімділікті, өжеттік пен ерлікті өз бойына сіңіріп өскен жастарды тәрбиелеуге негізделген, ақыл-оймен тума дарынның көңілін ашқан табиғи тәрбие құралы болып табылады.

Дәстүр - бұл тарихи қалыптасқан, бір буыннан екінші буынға беріліп отыратын қоғамдық өмірдегі, ұжымдағы адамдардың қатынастарын көрсететін нормалар мен принциптер. Балалық, жастық, бозбалалық шақтардағы өмір - бұл жақсы адамды қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі. Егер кішкентай адам балалық шағынан бастап еңбектеніп және еңбекпен өмір сүретін болса, балалық шағынан бастап көпшілікке керек жұмыс үшін, шығармашылық үшін, басқа адамды керексінуді сезінетін болса, тек осындай жағдайда ғана ұжымның интеллектуалдық сезімдерінің, дүниеге көзқарасының, сенімдерінің, қызметінің бірлігін жасауға болады. Егер адам бала кезінде өзіне материалдық және рухани игіліктердің еңбеккері, жасампазы және сақтаушысы, тек жұмыс қана жеке адамға ар, абырой береді деген ақиқат көлемінде сезінбесе, онда идеялық жағынан бір пікірлес адамдарды тәрбиелеп шығару мүмкін емес; адам ұжым ішінде өзін тек еңбек арқылы көрсетеді[1].

Мектепке дейінгі кезеңдегі еңбек - бұл ойын. Көрнекті кеңес педагогы Н.К.Крупскаяның «Мектеп жасына дейінгі балалар үшін ойынның айрықша маңызы бар: ойын олар үшін-оқу, ойын олар үшін-еңбек, ойын олар үшін тәрбиенің мықты формасы» деген сөзінің өзі бұны дәлелдей түседі.

Балалар ойынының тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, А.С.Макаренко былай деп жазды: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскесін жұмыста да көп жағынан сондай болады. Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу ойыннан басталады»[3].

Қазақтың ұлттық ойындарының басқа халықтардың ұлттық ойындардан айырмашылығы-оның шығу, пайда болу тегінің ерекшелігіне байланысты белгілі бір тәрбиелік мақсат бірлігін көздейтінінде. Ойынға тек ойын деп қарамай халықтың асыл қазынасы, бір жүйеге келтірілген тамаша тәрбие құралы деп қараған орынды. Жас бала ойынға алдымен үйренуші, көруші өсе келе соған белсенді қатынасушы келесі кезеңде үйретуші, жаттықтырушы, ұлғая келе көруші жанкүйер ретінде қатынасады. Ең бастысы ұлттық ойындар жан-жақты тәрбие құралы. Бұл ұлттық қимылдық ойындар арқылы мектеп жасына дейінгі балаларды ұжымшылдыққа тәрбиелеуге болатынын дәлелдей түседі.

Біздің жағдайымызда қимылдық ойын, соның ішінде ұлттық қимылдық ойын ұжымшылдыққа тәрбиелеу міндетін шешудің таптырмас құралы. Ол үшін бұл ойындарды балалармен күнделікті жұмыста кеңінен қолдану керек.

Қимылды ойындарды ұлттық ойындар желісінде ұйымдастыруға болады. Мысалы: «Соқыр теке», «Арқан тарту», «Төс қағыспақ», «Көкпар», «Асық», «Бәйге», «Тақия тастамақ» т.б. ойындар. Бұл орайда, ұлттық қимылдық ойындардың тұлғалық қасиеттеріне тоқталып кету орынды.

Қазақтың ұлттық ойындарының тұлғалық қасиеттері:

1.Моральдық қасиеттер:

- Адамгершілік
- Мақсатшылдық
- Намыс

- Сыйластық
- Сабырлылық
- Тәртіптілік
- Шешімділік
- Өзін-өзі ұстай білу
- Тапқырлық
- Жеңіс қуанышы
- Қызығуы
- Жауапкершілігі
- Ұжымшылдық
- Басқалармен санаса білу
- Адалдық

2.Ақыл-ой қасиеті:

- Ақыл-ес
- Абайлау
- Ойлылық
- Батылдық
- Белсенділік
- Жауапкершілік
- Жасампаздық
- Алға ұмтылушылық
- Байыптылық
- Байсалдылық
- Ұстамдылық
- Тапқырлық

3.Салауаттылық қасиеттері:

- Денінің саулығы
- Адам ағзаларының жетілуі
- Тыныс мүшелерінің жетіліп қалыптасуы
- Салауаттылық
- Бұлшық еттерінің жетілуі
- Сезім мүшелерінің жетілуі
- Ерік қайраттың шыңдалуы
- Күш-қуаттың толысуы
- Шыдамдылық
- Төзімділік

Жеті жасқа дейін ойналатын ұлттық ойындар:

- Бес тас ойыны- іскерлікті, жылдамдықты қамтиды.
- Асық-мергендікке, тезділікке үйретеді.
- Жамбы ату- мергендікке,тезділікке үйретеді.
- Теңге ату-жылдамдыққа, шапшаңдыққа баулу.
- Бәйге- жылдамдыққа үйрету.
- Тұмақ ұру-дәлдікке, көздей білуге үйрету.
- Арқан тарту- күштілікке, ептілікке тәрбиелеу.
- Жорға жарыс- жылдамдыққа тәрбиелеу.
- Отырмақ-ептілікке, аңғарымдылыққа, сыйластыққа тәрбиелеу.
- Ақсүйек- шапшаңдыққа, өзін қорғай білуге, сыпайылыққа үйрету.
- Көкпар- ептілікке үйрету.
- Жаяу тартыс- шыдамдылыққа баулу.
- Жаяу көкпар- шыдамдылыққа, ептілікке үйрету.
- Түйе жарыс-шапшаңдыққа, шыдамдылыққа үйрету.
- Ат үстінде тартыс-ептілікке, күштілікке тәрбиелеу.
- Көрші- таңдай білуді, жақсы, жаманды ажырата білуге үйрету.

- «Сақина тастау»-есте сақтау, аңғарымдылыққа тәрбиелеу.
- «Белбеу тастау»- шапшаңдылыққа, ұқыптылыққа тәрбиелеу.
- Жасырынбақ- жылдамдыққа, ұқыптылыққа тәрбиелеу.
- Шертпек- тапқырлыққа, есте сақтау баулу.
- Айгөлек – сыпайылыққа, әдептілікке үйрету.
- Бөрік жасырмақ- шапшаңдыққа, ойға сақтауға үйрету т.б.[2].

Ал, аталған ойындардың барлығы балаларды ұжымшылдыққа тәрбиелеудің таптырмас құралы. Өйткені, аталған ойындардың бәрінен де бірге ойнау, «бәріміз біріміз үшін, біріміз бәріміз» үшін қағидасы, топ пікіріне бағыну, топ пікірін сыйлау, топтан бөліндеу, топқа қарсы шықпау, досының жеңісіне сүйсініп, жеңілісін бірге бөлісу т.б. ережелер сақталады.

Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу тәрбиешілерге зор жауапкершілікті жүктейді. Ол педагогтан үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңі жас ұрпақтың қолында. Сондықтан ұжымшылдыққа тәрбиелеуде ұлттық ойындарды қолданудың төмендегідей жолдарын ұсынуға болады:

- Бала бойында ұжымшылдық қасиеттерді қалыптастыру үшін жана бағыттар іздеу, қалыптасқан дәстүрлі жүйені жетілдіру;
- «Баланы ойнату ғана мақсат» деген ойдан арылу;
- Оқу жүйесінің баланың денсаулығына кері әсер етпеуін қатаң ескеру;
- Өткізілетін сабақтарды ұлттық мәдениетке бағыттау;
- Баламен қатынасты гуманизациялау;
- Балабақша мамандарының біліктілігін арттырып отыру;
- Дене шынықтыруда ұлттық қимылдық ойындарды орнымен қолдану;
- Бала ойынына қолайлы жағдай туғызу;
- Оқу-тәрбие процесінде жеке тұлғаға бағдарлы жұмыстар жүргізу;
- Қолданылатын ұлттық ойындардың тәрбиелік мақсатына мән беру;
- Қолданылатын ойындар туралы үнемі түсінік беріп отыру [4].

Осы мәселелерді дер кезінде анықтап, практикалық және теориялық тұрғыдан шешетін болсақ, жақсы нәтижелерге қол жеткіземіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Тілеужан М. Рухани өнегелі тәрбие // Бала тәрбиесі. – Алматы, 2006. - №2. – 24б.
2. Ахметова М.Т. Ұлттық тәрбиенің маңыздылығы // Өзіндік таным. – Алматы, - №2. – 18б.
3. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы // Бастауыш мектепте оқыту. – 2007. 112-123б.
4. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші // Бала тәрбиесі. – 2008. 38-43б.

УДК 811.11

Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И.
ЗКГУ им. М.Утемисова

УЧЕБНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В наше время, когда количество информации на иностранных языках растет, чтение на иностранном языке играет все большую роль. Чтение информации на иностранном языке является источником знаний для учащихся. В процессе обучения чтению учащиеся обогащают свой лексический потенциал, овладевают грамматическими навыками. Чтение иноязычного текста является основой для развития устной речи. Именно благодаря чтению человек удовлетворяет свои личные познавательные потребности.

В настоящее время осуществляется поиск эффективных путей обучения чтению. Технология «Обучение в сотрудничестве» представляет в данном случае особый интерес. Основная идея этой технологии – создать условия для активной совместной учебной деятельности учащихся в разных учебных ситуациях. Эффективность урока иностранного языка обуславливается, прежде всего, способностью учителя создать условия и организовать ситуации, в которых ученики осваивают язык как средство общения. Урок иностранного языка для организации межличностного общения учеников друг с другом имеет преимущество перед

другими предметами. Практика показывает, что вместе учиться не только легче и интересней, но и значительно эффективней. Учиться вместе, а не просто что-то выполнять вместе – вот, что составляет суть данного подхода. Подробнее изложила эти принципы в своей работе Е.С.Полат: группы учащихся формируются учителем до урока с учетом психологической совместимости учащихся. В каждой группе должен быть сильный, средний и слабый ученики; девочки и мальчики; группе дается одно задание, но при его выполнении предусматривается распределение ролей между членами группы; оценивается работа не одного ученика, а всей группы; учитель сам выбирает учащегося группы, который должен отчитываться за задание. Для учителя иностранного языка обучение в сотрудничестве дает нестандартное отношение к организации образовательного процесса; многомерное освоение учебного материала; формирование мотивационной готовности к межличностному взаимодействию не только в учебных, но и в иных ситуациях.

В педагогике различают несколько форм обучения и сотрудничества: сотрудничество с учителем, сотрудничество со сверстниками, сотрудничество с самим собой. Динамика форм учебного сотрудничества рассматривается как последовательное движение ученика: сотрудничество со сверстниками, сотрудничество с учителем и сотрудничество с самим собой.

Совместная работа школьников предполагает обращение непосредственно друг к другу за советом и помощью. В сотрудничестве со сверстниками, дети учатся помочь другу, попросить помощи друг у друга, формулировать свою точку зрения, выяснить точку зрения своих партнеров, обнаруживать разницу точек зрения, пытаться разрешить разногласия с помощью аргументов. Сотрудничество со сверстниками является необходимым для подготовки способности строить свое действие с учетом действий партнера, понимать и принимать мнение другого, быть способным учитывать индивидуальное эмоциональное состояние партнеров; обладать инициативностью, способностью добывать недостающую информацию; владеть готовностью к составлению плана совместной деятельности; быть в состоянии разрешить конфликт, проявляя самокритичность и дружелюбие в оценке части совместных действий.

В ходе обучения, сотрудничества со сверстниками прямая помощь учителя-это вредно, потому что он берет на себя рефлексивную часть работы. Сотрудничество со сверстником предполагает умение сотрудничать с учителем.

Руководство международного исследования характеризуется активностью студентов, которые, решая практическую задачу, осознают, что для ее решения им не хватает определенных знаний или способов действий. Ребенок формулирует вопрос о технической помощи, которая ему необходима, чтобы решить эту задачу, и спрашивает учителя. Ученик, который способен отделить известное от неизвестного и в состоянии сформулировать свой вопрос по теме обучения, становится субъектом учебной деятельности, зная, учить себя с помощью учителя. Учитель вступает в сотрудничество с учащимся только по его инициативе, по запросу о конкретной помощи. Педагог делает все возможное, чтобы ребенок смог сформулировать свой вопрос на языке содержания учебного предмета. Необходимо организовать обучение и сотрудничество, чтобы оно содержало все формы взаимодействия между обучением и сотрудничеством ребенка с учителем и с другими учениками, а не с самим собой. Умение ученика вступать в отношения сотрудничества является условием формирования ребенка как субъекта учебной деятельности, способного к самообразованию и самовоспитанию.

Учебное сотрудничество увеличивает роль учителя на уроке; прямое обучение, и инструкции, уменьшают. Основная задача учителя - координатора состоит в стимулировании и направлении процесса самостоятельного поиска информации учащихся. Педагог находится в позиции "координатор" обучения, создает познавательные проблемные ситуации, направляет усилия учеников в определенное русло, сталкивает различные мнения, создает условия для стимулирования принятия решения и их выполнения. Сотрудничество ученика с самим собой предполагает способность собирать, анализировать и оценивать изменения собственной точки зрения в результате приобретения новых знаний. Чтобы научить ребенка определять границы известного и неизвестного, необходимо развивать у него способность устанавливать границы собственных возможностей, то, что он знает, и знает, и что он не знает, или не знает [11, с.8].

Учебное сотрудничество при использовании различных форм ее организации, ориентирован на развитие у студентов личности и связи универсальных учебных действий, на воспитание ученика, способного учить, менять самого себя, на умение общаться, умение сотрудничать, способность решать проблемы, способность управлять самостоятельно. Как

известно, основные формы организации учебного сотрудничества – работа в парах, группах постоянного и сменного состава, коллективного взаимодействия.

Рабочая группа является одним из самых продуктивных форм организации учебного сотрудничества детей, так как она позволяет: дать ученику эмоциональное содержание поддержки; дать каждому ребенку возможность утвердиться в себе, попробовать свои силы в дискуссии; дать каждому учащемуся опыт тех универсальных учебных действий, которые составляют основу умения учиться (функции контроля и оценки, целеполагания и планирования); дать учителю дополнительные мотивационные средства вовлечения детей в содержание обучения.

В качестве инструментов педагогики сотрудничества, мы можем использовать интересный и увлекательный рассказ, откровенный разговор, более справедливой и независимой оценки, продвижения к успеху, личный пример, встречи с интересными людьми, совместный поиск решений, и так далее.

В качестве примера мы можем описать опыт работы учебного коллективного сотрудничества на занятиях со студентами 3 курса по предмету «Язык для специальных целей по теме «Высшее образование в Казахстане и за рубежом». Кроме основного учебного материала, который студенты изучают по учебнику Макмиллан “Inside Out”. Upper Intermediate в рубрике Student каждый студент должен приготовить презентацию по теме “Проблемы высшего образования в одной из стран мира ближнего и дальнего зарубежья». На презентации студент показывает не только свои личные знания по изучаемой теме преподавателю, но и вовлекает в общую работу всех студентов группы, а также и самого преподавателя, обмениваясь вопросами дополнительной неизвестной информации по данной теме. Таким образом, элементы учебного сотрудничества на занятии дают рост и развитие познавательного интереса не только одного студента, но и всей группы, работающей на уроке.

Реализация педагогики сотрудничества, изучение индивидуальных особенностей каждого ученика позволяет видеть каждого ребенка, личности, со всеми ее преимуществами и свои недостатки, создавать условия для реализации возможностей каждого ученика в процессе обучения.

Список литературы:

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М., 2003.
2. Давыдов В.В. Проблема развивающего обучения. М., 1986.
3. Дьяченко В.И. Сотрудничество в обучении. М., 1991.
4. Зимняя И.Я. Педагогическая психология. Ростов-на-Дону, 1997.
5. Инновационная стратегия обучения/ Под ред. В.Я. Ляудиса. М., 2000.
6. Канн-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М., 1987.
7. Леонтьев А.А. Иностранный язык в школе. М., 1970.
8. Леонтьев А.Н. Избрание психологического производства. М., 1983.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 2005.
10. Педагогика / Под общ. ред. Л.П. Крившенко. М., 2008.
11. Полат Е.С. Иностранный язык в школе. М., 2000.

УДК: 330.46

Сулейменова Г.Н.

к.э.н., асс.профессор ЗКГУ им. М. Утемисова

Аймурзина С.А.

магистрант специальности «экономика»

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ

Организационная структура механизма управления — это упорядоченная совокупность взаимосвязанных элементов, находящихся между собой в устойчивых отношениях, обеспечивающих их развитие и функционирование как единого целого [1]. Структура механизма управления направлена на установление четких взаимосвязей между отдельными подразделениями организации, распределение между ними прав и ответственности.

Связи между элементами структуры управления бывают:

1) вертикальными, когда происходит взаимодействие между руководителем и подчиненным (например, связь между директором фирмы и управляющим структурным подразделением);

2) горизонтальными, когда происходит взаимодействие равноправных элементов (например, связи между управляющими структурными подразделениями одного уровня).

Структура механизма управления оказывает огромное влияние на все стороны управления, так как связана с ключевыми понятиями менеджмента — целями, функциями, процессом, механизмом функционирования, полномочиями людей. Поэтому менеджеры всех уровней уделяют огромное внимание принципам и методам формирования структур, выбору типа или комбинаций типов структур, изучению тенденций их построения, оценке их соответствия решаемым целям и задачам.

Элементами структуры механизма управления являются: работник управления — человек, выполняющий определенную функцию управления; орган управления — группа работников, связанных определенными отношениями, состоящая из первичных групп; первичная группа — коллектив работников управления, у которого есть общий руководитель, но нет подчиненных [2].

Структура механизма управления должна отражать цели и задачи фирмы, быть подчиненной производству и меняться вместе с ним. Она должна отражать функциональное разделение труда и объем полномочий работников управления; последние определяются политикой, процедурами, правилами и должностными инструкциями и расширяются, как правило, в направлении более высоких уровней управления. Полномочия руководителей ограничиваются факторами внешней среды, уровнем культуры и ценностными ориентациями, принятыми традициями и нормами.

Важнейшими требованиями, которым должны удовлетворять организационные структуры механизма управления являются следующие.

1. Оптимальность. Структура управления признается оптимальной, если между звеньями и ступенями управления на всех уровнях устанавливаются рациональные связи при наименьшем числе ступеней управления

2. Оперативность. Суть данного требования состоит в том, чтобы за время от принятия решения до его исполнения в управляемой системе не успели произойти необратимые отрицательные изменения, делающие ненужной реализацию принятых решений.

3. Надежность. Структура аппарата управления должна гарантировать достоверность передачи информации, не допускать искажений управляющих команд и других передаваемых данных, обеспечивать бесперебойность связи в системе управления.

4. Экономичность. Задача состоит в том, чтобы нужный эффект от управления достигался при минимальных затратах на управленческий аппарат. Критерием этого может служить соотношение между затратами ресурсов и полезным результатом.

5. Гибкость. Способность изменяться в соответствии с изменениями внешней среды.

6. Устойчивость структуры управления. Неизменность ее основных свойств при различных внешних воздействиях, целостность функционирования системы управления и ее элементов.

Линейная структура управления образуется в результате построения аппарата управления только из взаимоподчиненных органов в виде иерархической лестницы (рис. 1.)

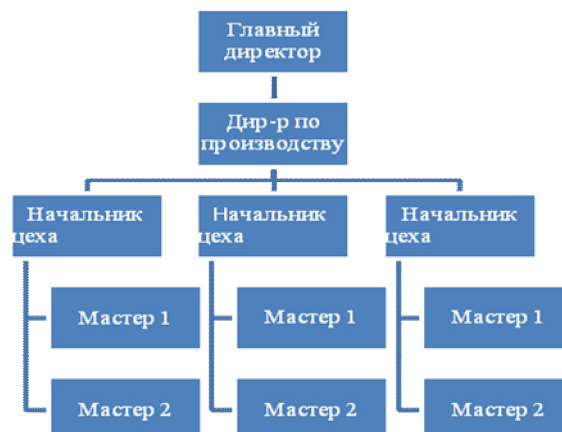

Рис.1.Линейная структура механизма управления.

Во главе каждого подразделения находится руководитель, наделенный всеми полномочиями и осуществляющий единоличное руководство подчиненными ему работниками, сосредоточивающий в своих руках все функции управления. Сам руководитель находится в непосредственном подчинении руководителя высшего уровня. Линейная структура управления является простейшей. В линейной структуре разделение системы управления на составляющие части осуществляется по производственному признаку с учетом степени концентрации производства, технологических особенностей, широты номенклатуры продукции и др. При таком построении в наибольшей степени соблюдается принцип единоначалия: одно лицо сосредоточивает в своих руках управление всей совокупностью операций, подчиненные выполняют распоряжения только одного руководителя. Вышестоящий орган управления не имеет права отдавать распоряжения каким-либо исполнителям, минуя их непосредственного руководителя.

Структура используется мелкими и средними фирмами, осуществляющими несложное производство, при отсутствии широких кооперационных связей между предприятиями[3]. Преимущества линейной структуры управления: единство и четкость распорядительства; согласованность действий исполнителей; четкая система взаимных связей между руководителем и подчиненным; быстрота реакции в ответ на прямые указания; простота управления; получение исполнителями увязанных между собой распоряжений и заданий, обеспеченных ресурсами; личная ответственность руководителя за конечные результаты деятельности своего подразделения; простой контроль.

Недостатки линейной структуры заключаются в следующем: высокие требования к руководителю, который должен иметь обширные разносторонние знания и опыт по всем функциям управления и сферам деятельности, осуществляемым подчиненными, что ограничивает возможности руководителя по эффективному управлению; перегрузка менеджеров высшего уровня, огромное количество информации, поток бумаг, множественность контактов с подчиненными и вышестоящими; тенденции к волоките при решении вопросов, касающихся нескольких подразделений; отсутствие звеньев по планированию и подготовке управленческих кадров; сложные коммуникации между исполнителями; низкий уровень специализации руководителей; концентрация власти в управляющей верхушке; ярко выраженный авторитарный стиль руководства. Разновидностью линейной структуры управления является линейно-штабная структура, включающая в себя специально созданные при линейных руководителях подразделения, которые не обладают правом принятия решений и руководства каким-либо нижестоящим подразделением (рис. 1).

Главная задача штабных подразделений состоит в оказании помощи линейному менеджеру в выполнении отдельных функций управления. Штабная структура включает штабных специалистов при высших менеджерах [4]. К штабным подразделениям относят службу контроллинга, отделы координации и анализа, группу сетевого планирования, социологическую, юридическую службы. Часто менеджеры штабных подразделений наделяются правами функционального руководства. К ним относят планово-экономический отдел, бухгалтерию, отдел маркетинга, отдел управления персоналом.

Достоинства линейно-штабной структуры состоят в следующем: более глубокая и осмысленная подготовка управленческих решений; освобождение линейных менеджеров от чрезмерной загрузки; возможность привлечения специалистов и экспертов в определенных областях; улучшение горизонтальной координации; баланс функционального и линейного руководства.

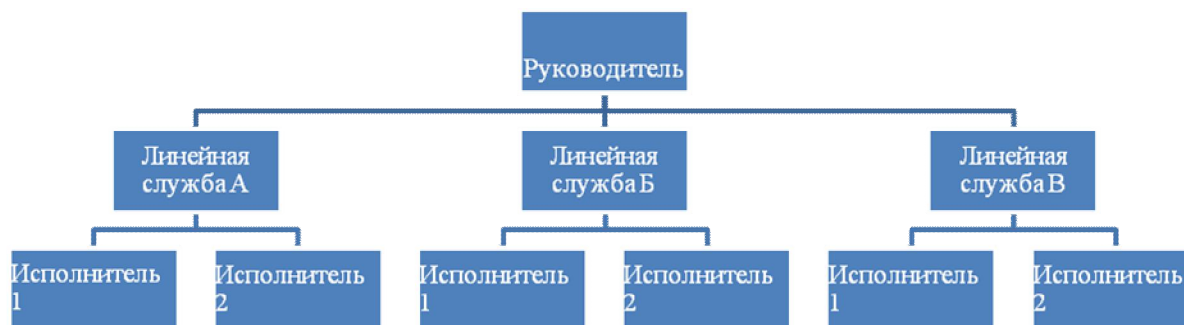

Рис 2. Линейно – штабная структура механизма управления

Недостатки линейно-штабной структуры состоят в следующем: недостаточно четкая ответственность, так как готовящий решение не участвует в его реализации; тенденция к чрезмерной централизации; сохранение высоких требований к высшему руководству, принимающему решения; увеличение штатов за счет штатных структур; опасность конфликтов линейных и функциональных структур; сложность вертикальных коммуникаций; нечеткость процедур принятия решений.

Функциональная структура предполагает, что каждый орган управления специализирован на выполнении отдельных функций на всех уровнях управления (рис. 1.3) [5].

Выполнение указаний каждого функционального органа в пределах его компетенции обязательно для производственных подразделений. Решения по общим вопросам принимаются коллегиально. Функциональная специализация аппарата управления значительно повышает его эффективность, так как вместо универсальных менеджеров, которые должны разбираться во всех функциях, появляется штаб высококвалифицированных специалистов.

Структура нацелена на выполнение постоянно повторяющихся рутинных задач, не требующих оперативного принятия решений. Используются в управлении организациями с массовым или крупносерийным типом производства, а также при хозяйственном механизме затратного типа, когда производство наименее восприимчиво к НТП.

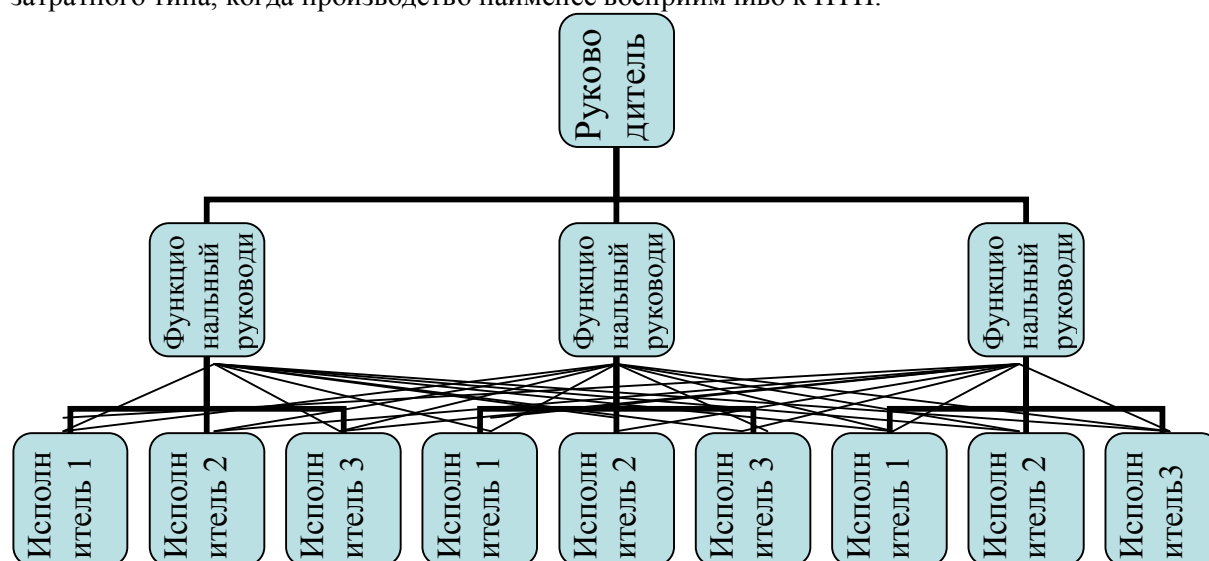

Рис .3. Функциональная структура механизма управления.

Область применения: однопродуктовые предприятия; предприятия, реализующие сложные и длительные инновационные проекты; средние узкоспециализированные предприятия; научно-исследовательские и проектно-конструкторские организации; крупные специализированные предприятия [6].

Основные преимущества функциональной структуры: высокая компетентность специалистов, отвечающих за осуществление конкретных функций; освобождение линейных менеджеров от решения многих специальных вопросов и расширение их возможностей по оперативному управлению производством; использование в работе консультаций опытных специалистов, уменьшение потребности в специалистах широкого профиля; снижение риска ошибочных решений; исключение дублирования в выполнении управленческих функций.

К недостаткам функциональной структуры можно отнести: трудности поддержания постоянных взаимосвязей между различными функциональными службами; длительная процедура принятия решений; отсутствие взаимопонимания и единства действий между функциональными службами; снижение ответственности исполнителей за работу в результате того, что каждый исполнитель получает указания от нескольких руководителей; чрезмерная заинтересованность в реализации целей и задач своих подразделений; снижение персональной ответственности за конечный результат; сложность контроля за ходом процесса в целом и по отдельным проектам; относительно застывшая организационная форма, с трудом реагирующая на изменения.

Разновидностью функциональной структуры является линейно-функциональная структура. Линейно-функциональная структура обеспечивает такое разделение управленческого труда, при котором линейные звенья управления призваны командовать, а

функциональные — консультировать, помогать в разработке конкретных вопросов и подготовке соответствующих решений, программ, планов (рис.1.4).

Рис 4. Линейно-функциональная структура механизма управления.

Руководители функциональных подразделений (по маркетингу, финансам, НИОКР, персоналу) осуществляют влияние на производственные подразделения формально [7]. Как правило, они не имеют права самостоятельно отдавать им распоряжения. Роль функциональных служб зависит от масштабов хозяйственной деятельности и структуры управления фирмой в целом. Функциональные службы осуществляют всю техническую подготовку производства; подготавливают варианты решений вопросов, связанных с руководством процессом производства.

Достоинства линейно-функциональной структуры: более глубокая подготовка решений и планов, связанных со специализацией работников; освобождение линейных руководителей от решения многих вопросов, связанных с планированием финансовых расчетов, материально-техническим обеспечением и др.; построение связей «руководитель — подчиненный» по иерархической лестнице, при которых каждый работник подчинен только одному руководителю.

Недостатки линейно-функциональной структуры: каждое звено заинтересовано в достижении своей узкой цели, а не общей цели фирмы; отсутствие тесных взаимосвязей и взаимодействия на горизонтальном уровне между производственными подразделениями; чрезмерно развитая система взаимодействия по вертикали; аккумуляция на верхнем уровне наряду со стратегическими оперативных задач.

Ключевыми фигурами в управлении организациями с данной структурой становятся не руководители функциональных подразделений, а менеджеры, возглавляющие производственные подразделения, на предприятиях создаются производственные отделы, которым предоставляется определенная самостоятельность в осуществлении оперативной деятельности. За общей администрацией остается право жесткого контроля по ключевым вопросам стратегического развития, научно-исследовательских разработок, инвестиций.

Структуризация организации по отделениям производится, как правило, по одному из трех критериев: по выпускаемой продукции (продуктовая специализация), по ориентации на потребителя, по обслуживаемым регионам [7]. Руководители вторичных функциональных служб отчетываются перед управляющим производственного подразделения. Помощники руководителя производственного отделения контролируют деятельность функциональных служб по всем заводам отделения, координируя их деятельность по горизонтали (рис.1.5).

Рис. 5. Дивизиональная структура механизма управления.

Область применения: многопрофильные предприятия, предприятия с расположением в различных регионах, предприятия, осуществляющие сложные инновационные проекты [7]. Достоинства дивизиональной структуры управления: более тесная связь производства с потребителями, ускоренная реакция на изменения во внешней среде; улучшение координации работ в подразделениях вследствие подчинения одному лицу; возникновение у подразделений конкурентных преимуществ малых форм; четкое разграничение ответственности; высокая самостоятельность структурных единиц; разгрузка высшего менеджмента; простота коммуникационных сетей.

Недостатки дивизиональной структуры управления: высокая потребность в руководящих кадрах; сложная координация; повышенные затраты за счет дублирования функций; сложность осуществления единой политики; разобщенность персонала.

В современных условиях часто фирмы ориентируются на несколько видов деятельности. Это позволяет фирмам в любой момент отказаться от того направления деятельности, которое в данный момент стало неконкурентоспособным. Возникла необходимость в переходе к более гибким структурам, которые могли бы сравнительно легко менять свою форму, приспосабливаться к новым условиям. Как правило, такие структуры формируются на временной основе, на период реализации проблемы или достижения поставленной цели. Примером гибкой структуры является матричная форма организации управления.

Матричная структура представляет собой решетчатую структуру, в которой организация управления по функциям осуществляется начальниками отделов. Организация выполнения проектов осуществляется руководителями проектов [8]. Эта структура построена на принципе двойного подчинения исполнителей: с одной стороны — непосредственному руководителю функциональной службы, с другой стороны — руководителю проекта, который наделен необходимыми полномочиями в соответствии с запланированными сроками выполнения данного проекта. При такой системе у руководителя проекта две группы подчиненных: постоянные работники проектной группы и работники других функциональных отделов, которые подчиняются ему временно, при этом сохраняется их административная подчиненность непосредственным руководителям функциональных отделов.

В установившуюся линейно-функциональную структуру вводятся (временно или постоянно) особые штабные органы (лица или группа лиц), которые координируют существующие горизонтальные связи по выполнению конкретной программы (проекта), сохраняя при этом вертикальные отношения, свойственные данной структуре. Основная часть работников, занятых реализацией программы, оказывается в подчинении не менее двух руководителей, но по разным вопросам (рис. 1.6).

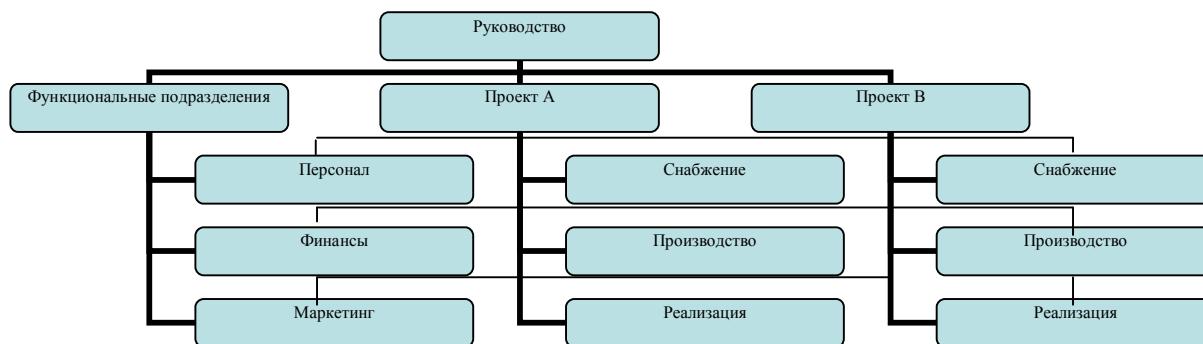

Рис 6. Матричная структура.

Преимущества матричной системы управления: значительная активизация деятельности руководителей и работников управленческого аппарата за счет формирования программных подразделений, активно взаимодействующих с функциональными подразделениями, усиление взаимосвязи между ними; разделение функций управления между руководителями, ответственными за обеспечение высоких конечных результатов (руководители проектных и программных групп и управлений), и руководителями, ответственными за обеспечение наиболее полного использования имеющихся производственных, материальных и трудовых ресурсов (начальники функциональных подразделений), при этом руководители совместно контролируют работы по составлению оперативных производственных планов и их выполнению; вовлечение руководителей всех уровней и специалистов в сферу активной творческой деятельности по ускоренному техническому совершенствованию производства; четкое разграничение ответственности по проектам; высокая гибкость и адаптивность основных подразделений; хозяйственная и административная самостоятельность подразделений; простота разработки и реализации единой политики.

Недостатки матричной структуры: проблемы, возникающие при установлении приоритетов заданий и распределении времени работы специалистов над проектами, могут нарушать стабильность функционирования фирмы; трудности установления четкой ответственности за работу подразделения; возможность нарушения установленных правил и стандартов, принятых в функциональных подразделениях из-за длительного отрыва сотрудников, участвующих в работе проекта, от своих подразделений; трудность в приобретении навыков, необходимых для эффективной работы в коллективе; возникновение конфликтов между менеджерами функциональных подразделений и управляющими проектами; трудности и длительность согласования при принятии решений.

Список литературы:

1. Журавлев П.В., Кулапов М.Н., Сухарев С.А. Мировой опыт в управлении М., 2007.
 2. Кнорринг В.И. Искусство управления М., 2-е изд., изм. и доп. — М.: Издательство НОРМА 2006. — 528 с.
 3. Коротков Э.М. Менеджмент М.: Инфра-М, 2006 -- 619 с.
 4. Кравченко А.И. История менеджмента М., 2008.—560с.
 5. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Менеджмент. М., 2007.— 670 с.
 6. Орлов А.И. Менеджмент: Учебник. М., 2005.— 298 с.
 7. Рябцев И.М. Менеджмент: Учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2008-340 с.
 8. Филонович С.Р. Основы менеджмента. М., 2005. — 328 с.
- ЭОЖ 177.1

Тұртаев Т. М.

*М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
дене шынықтыру және спорт бөлімі*

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ СЫРТҚЫ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

Жаһандану бүгінгі таңда жалпы дүниежүзілік процесс болып табылады. Жаһандану кезеңінде Қазақстан өзінің ұлттық және мемлекеттік бірегейлігін (идентичності) сақтап қалу мәселесі туындайды. Осы арқылы мемлекетіміз әлемдік ұйымдарда өз орнын сақтап, нығайта алу мүмкіндігіне ие болады. Бұл дегеніміз жаһандану кезеңінің барлық жағдайларына көне

бермеу керек, яғни Қазақстан тікелей өз даму стратегиясын жүргізуі қажет. Сонда ғана ұлттық және мемлекеттік бірегейлігімізді сақтап қала аламыз.

Тәуелсіздіктің қалыптасуы, ұлттық мемлекеттіліктің дамуы қоғамдағы біріктіру факторы болып табылатын салауатты ұлттық бірегейлікті қалыптастыруымен тығыз байланысты. Ол мемлекет территориясында тұратын барлық этностық топтар мүдделерінің теңқұқылығын қамтамасыз ететін мемлекеттік саясатқа едәуір ықпал ете алады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының ұлттық-мемлекеттік құрылысында екі бағыт айқын анықталды. Бірақ оларды зерттемес бұрын, біз «ұлт», «этнос» және тағы басқа ұғымдардың мәнін және мазмұнын ашып, анықтап алуымыз керек.

Этнос және ұлт — әр түрлі әлеуметтік құбылыстар. Ю.М.Бородай олардың айырмашылығын жақсы көрсете білді. Этностық қауымның спецификасы адамның антропогенетикалық ерекшелігіне негізделеді. Сондықтан да этникалық «табиғи» қауымның дамуы ешқандай мемлекет басқаруын қажет етпейді. Керісінше, ұлт мемлекет пен азаматтық қоғамның жемісі болып табылады. Егер этноста адамдардың арақатынасы әдет-ғұрып арқылы реттелсе, ұлттық қауымда бұл қатынастарды құқық реттейді. «Ұлттың ең негізгі қасиеті оның алғашқы табиғаты полиэтникалық немесе жоғарғы этникалық болып келуінде. Егер де тайпаны «праэтнос» деп санасақ, онда ұлт этностан кейінгі болып саналады» [1].

Ұлтты зерттейтін тұжырымдамаларға тоқталсақ, М.Вебердің пікірінше, қай жерде адамдар өздерінің бар екендігіне сенсе немесе қауымдастыққа жататындықтарын сезінсе және автономиялық мемлекетте өзін танытуға ұмтылса, ол жерде ұлт бар [2].

Ұлттың өмір сүруін нақты бір адамдар тобы басқа топтардың алдында өздерінің тұтастық сезімін білдіргендігімен көрінеді. М.Вебердің ойынша, бұл тұтастық сезімі толығымен субъективті емес, оның тамыры объективті факторларда жатыр, яғни, бір нәсілде, тілде, дінде, әдеттер мен саяси тәжірибелерде, бұлардың әрқайсысы ұлттық сезімді келтіреді. Веберлік тұжырымдамада қай жерде әр түрлі адамдарды байланыстыратын және оларды басқалардан айырып беретін бірнеше объективті факторлар болса; қай жерде осы фактор ортақ құндылықтар көзі ретінде саналып, сонымен бірге оларға қатысты тұтастық сезімін тудырса; қай жерде осы тұтастық автономды саяси институттарда өзінің көрінісін тапса, сол жерде ұлт қалыптасады. М.Вебердің пікірінше, адамдардың қауымдастығын, егер ол өзіндік автономды мемлекетінде біріксе немесе бірігуге тілек білдірсе, ұлт деп санауға болады.

Біздің ойымызша, ұлтқа әмбебап сипаттама берген П.Сорокин болып саналады.

Ол өзінің «Основные черты русской нации в двадцатом столетии» деген мақаласында көптеген ұлттық бірегейлік зерттеулеріне тән қателіктер туралы айтады [3].

Біріншіден, «ұлт, немесе ұлттық бірегейлік, нені білдіретіні туралы» анықталмаған немесе тым көмескі түрде анықтамалар берілген. Мысал ретінде шетелдік еңбектер ұлттық бірегейлік анықтамасына дәлел келтіреді: «Белгілі бір қоғамдағы адамдардың бүкіл өмір барысында жасаған байланыстары кезінде алғандары мен иеленгендері». Осы тәріздес сипаттамалар, Сорокин байқағандай, «кез келген әлеуметтік топқа келеді, мысалы, қоғамдық топқа, территориялық топқа, діни ұйымға немесе басқа да әлеуметтік жүйелерге». «Ұлт» және «ұлттық ерекшеліктер» әлеуметтік топтармен байланысты, бірақ таптардан, діни ұйымдардан, саяси партиялардан, тайпалардан және т.б. ерекшеленеді. Сорокин сонымен бірге белгілі бір топтарға жататын жеке адамдарды психологиялық немесе психоаналитикалық жағынан суреттеуге жүгінетіндерді де сынайды. Зерттеулердің екінші кемшілігі туралы ол былай дейді: «Олар қарапайым «автоматты түрде» жеке адамдардың жинағы мен күрделі түрде әлеуметтік және мәдени жүйелермен біріккен жинақтардың арасында терең айырмашылықты жоққа шығарады», қарапайым тілмен айтқанда, «ұлттармен емес, жеке адамдармен» санасады. Ойшылдың ойынша, жеке адамдардың бірегейлік сезімі ұлттың бірегейлік сезімімен бірдей болмайды. Ол жағдайды былай түсіндіреді, мысалы, судың құрамы сутегі мен оттегінің құрамынан өзгеше немесе автомобильдің бөлшектерінің құрамы жинаған машинаның құрамынан өзгеше. Зерттеулердің үшінші кемшілігі туралы айтқанда, Сорокин жоғарыда айтылған тезисті әрі қарай толықтырады. Тесттер мен сұрақ-жауаптар арқылы толық бір ұлттың мінез-құлығын, бірегейлігін анықтау мүмкін емес деп санайды. Егер Сорокин бұрын әлеуметтік бүтіндікті «бөліктері бір бағытта іс-әрекет етісіп және бір мақсатты көздейтін тұтастық» деп санаса, кейіннен ол былай деп тұжырым жасайды: «Индивидтер жинағы тәртіптерінің көріністері арқылы қандай да болмасын күрделі топтың, соның ішінде ұлттың мінезін (бірегейлігін) нақ анықтау мүмкін емес».

П.Сорокиннің пікірінше, ұлттың өзіндік сипаты әлеуметтік, мәдени жүйе ретінде келесі факторлармен анықталады:

1) мағыналар, құндылықтар мен нормалар, оларды жүзеге асыру үшін жүйе жұмыс жасайды;

2) алдын ала жазылған және тыйым салынған реттегіштер, олар арқылы құндылықтар мен нормалар эмпирикалық әлемде объективті бола түседі;

3) жүйенің жұмыс жасауы үшін қажет материалды құралдар (мекемелер, қару-жарақтар, қорлар және т.б.). Кез келген жүйе, сонымен бірге ұлт та «оны құраушы элементтердің іс-әрекет фрагменттерін зерттеумен шектелмеу тиіс» [3].

П.Сорокин ұлтты ерекше әлеуметтік жүйе ретінде санап, оның маңызды белгілерін көрсетеді.

«Ұлт дегеніміз — көпфункционалды, тұтас, жартылай жабық әлеуметтік-мәдени топ, және ол өзінің өмір сүріп жатқанын, бірлігін сезінеді. Бұл топ келесі индивидтерден тұрады. Олар:

1) бір мемлекеттің азаматтары;

2) тілдері ортақ немесе ұқсас және осы индивидтер және олардың алдында өмір сүргендердің ортақ тарихынан туындаған ортақ мәдени жинақ;

3) өздері және ата-бабасы тұрған ортақ территория.

Сонымен бірге ұлт дегеніміз — мемлекеттен, этникалық (тілдік) және таза территориялық топтардан өзгеше әлеуметтік жүйе». Жалпы айтқанда, П. Сорокин «ұлт» ұғымын этноспен де, мемлекетпен де байланыстырмай және этностан да, мемлекеттен де өзгеше жүйе ретінде дәлелдейді.

Басқа жағынан алғанда, ұлттың пайда болуы мен өмір сүруінде маңызды рөлді әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесі де атқарған. Сондықтан біз тағы да бір тұжырымдаманы, яғни Ренанды, қарастырсақ. Хосе Ортега-и-Гассет атаған «Ренан формуласы»: «өткендегі ортақ абырой, қазіргі тандағы ортақ ерік; жасаған ұлы ерлік істер туралы еске алу және болашаққа дайындық — міне ұлттың қалыптасуы үшін қажет жағдайлар... Артта — атақ-даңқ пен өкініш-мұң мұрасы, алдыда — іс-әрекеттің ортақ бағдарламасы... Ұлт өмірі — күнделікті плебисцит» [4].

Ұлттық бірегейлік мәнін көбіне ұлтты керемет әлеуметтік-этникалық қауымдастық және тарихтың толық субъектісі ретінде түсіндіруге байланысты.

Э.Смит ұлттың екі түрін көрсетеді — территориялық және этникалық [5].

Территориялық ұлт (азаматтық) мемлекетпен мөлшерлес немесе белгілі бір территориядағы елмен мөлшерлес ортақ құқықтармен байланысқан азаматтардың бірлестігі. Мұндай ұлттық бірлестік түрінің қалыптасуында белсенді агент ретінде мемлекет араласады, ол кейде тіпті этникалық топтардың барлығын біртұтас етіп біріктіреді. Бұл үрдіс ортақ мәдениетсіз, даму туралы ортақ аңыздар мен белгілерсіз мүмкін емес. Бұл жерде азаматтардың бірігуінің мәні болмайды, егер мемлекет өз институттары мен білім беру жүйесі арқылы азаматтық дінді енгізбесе. Екінші, этникалық үлгіге екпін ортақ тамыр, салт-дәстүр, тіл және ортақ тарихи тағдырға қойылады.

Ұлт жайлы түсінік әр түрлі мағынада түсіндіріледі. Өзімізге белгілі, ұлтты анықтауда екі кең таралған бағыт қалыптасқан. Біріншіден, англо-американдық дәстүр бойынша «мемлекет — ұлт» мағынасында түсіндіріледі. Екіншіден, экономикалық, саяси дамуы барысында ортақ тіл мен мәдениеттің негізінде қалыптасқан адамдардың қауымы («неміс мектебі», ұлттың марксистік түсінігі).

«Ұлт» ұғымына қатысты этникалық бағыт XIX ғасыр аяғында неміс мектебінде пайда болды. ТМД құрамына кіретін елдерде этникалық бағыт кеңестік топтастыру кезеңдеріне сүйенеді: «ру — тайпа — елдік — халық — ұлт». Осы топтастыру көпсатылы иерархияда социалистік ұлттар (орыстар, украиндар, қазақтар және т.б., «квазимемлекеттілігі» кеңестік республика арқылы жүзеге асырылған), халықтар (татарлар, башқұрттар, якуттар және т.б., квазимемлекеттік автономды республикалар арқылы жүзеге асырылды) және елдіктер (хантылар, мансилер, ненецтер және т.б., жер автономиялары облыс, аймақ, аудан арқылы жүзеге асырылған). Үшіншіден, өзіндік бірегейлілік ұстанымы жиі қолданылады. Бірегей этникалық өзіндік санасы арқылы адамдар өздерін белгілі бір топқа жатқызады. Осы айтылған көзқарастар ұлттың ерекшеліктерін және дербестігін қоғамдық құбылыс ретінде бейнелейді. Бірақ, М.Н.Руткевичтің пікірі бойынша, ұлт ұғымын зерттеу барысында ұлттың пайда болуы, дамуы және қалыптасу үдерісін әлеуметтік шындық ретінде қарастырып, тарихи даму процесс арқылы ашып көрсету керек.

Этнократтар әрдайым бірінші бағытты ұстанып, ұлттың англо-американдық моделіне сүйене отырып, мемлекет пен ұлтты теңестіреді және ұқсастырады. Осы ұстанымдар БҰҰ-ның құжаттарында жүзеге асырылып жатыр. Ұлттың бірінші түсінігі АҚШ-та, Батыс Еуропа елдерінің көбісінде қолданыс тапса, онда басқа елдерде, олардың ішінде Ресей мен Қазақстанда бұл түсінік жарамсыз болып келеді [6].

«Ұлт» ұғымына қатысты сын пікірлердің туындауына байланысты қазіргі саяси тәжірибеде сандық құрамына, мәдениеттің, тілдің даму сатысына, мемлекеттің және шекараның болуына қарамастан, «халық» деген ұғым кең қолданыс тапты. Бұл дегеніміз ұлттар, этникалық топтар, елдер - барлығы бірдей саяси-құқық мәртебесіне ие болады.

Орыс тілді жұртшылықтың Ресейге жер аударуының салдарынан Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Ата Заңында этнократиялық бағыт саяси-шекаралық бағытпен алмастырылды. Ұлттың этникалық моделінен азаматтық моделге көңіл аударылды. Осы уақыттан бастап Қазақстан Республикасының субъектісі «қазақстандық халық» болып есептелінеді. 1995 жылдың Ата Заңында жалпы азаматтық ұстанымдар, этникалық ұстанымдарға қарағанда, бірінші орында тұр. Заңнамада ұлттық немесе діни партиялардың құрылуына тыйым салынды. 1995 жылдың Конституциясы ұлт- мемлекет негізін салып, қазіргі демократияның түсінігін қалыптастырды. Жалпы азаматтық аспектіге көңіл бөлмей, сын пікір білдірушілер 1995 жылдың Конституциясы, 1993 жылдың Конституциясымен салыстырғанда, демократиялық ұстанымдары кең таралған жоқ деп тұжырымдады [7].

Қазақстандық қоғамның бірлігі идеясы Қазақстан Республикасының егемендігінің және тәуелсіздігінің саяси негізі болып табылады. Осыған орай келесі жайтқа көңіл аудару қажет. Көптеген философтардың, саясаттанушылардың және саясаткерлердің пікірі бойынша, көпэтникалық қоғамда бірегей ұлтты қалыптастыру мүмкін емес. Өйткені адамдардың этникалық бірегейлілігі мемлекеттік бірегейліліктен және өзге этникалық топтардың өкілдерінен жоғары бағаланып тұр. Олардың ойы бойынша, Қазақстанда тек бір ғана ұлт бар. Оның құрамын қазақ ұлты құрайды. Ал қалған халықтар Қазақстанда диаспора болып саналады. Сондықтан да Қазақстан Республикасының ұлттық идеясы қазақтың ұлттық идеясы, немесе ұлттық қазақ идеясы, болып табылады. Осы бағыттың нәтижесінде тамырлы этнос қоғамда және ғылымда титулдық ұлт деген атаққа ие болады. Ұлттық сұрақ бойынша әдебиетте бұндай бағытты «ұлттың этномәдени түсінігі» деп атайды.

Өзге ұстанымды қолдайтын адамдардың ойынша, ұлттық идея көп этникалық мемлекетте тек бір халықтың идеясы бола алмайды. Қазақстанда ұлттық идея жалпы ұлттық болуы тиіс. Бұл идея адамдардың этникалық топтасуына қарамастан, мемлекетіміздің барлық азаматтарын біріктіруге арналған. Тұтас халықтың жалпы негізі қазақстандық азаматтылық болып табылады. Қазіргі этносаясаттануда аталмыш бағыт «азаматтық ұлт» деп аталады. Бүгінгі таңда ұлттық идеяны түсіндіруде осы екі бағыт басты болып саналады. Ескере кететін жайттардың бірі, этномәдени және азаматтық бағыттарда ұлттық идеяны түсіндіру барысында қарама-қайшылықтар бар.

Осы себептен қазіргі мемлекеттердің алдында келесі сұрақ туындап отыр: ұлттың және ұлттық идеяның азаматтық пен этномәдени бағыттарының арасында жатқан қарама-қайшылықтардың шешілу жолын табу.

Әр түрлі мемлекеттердің ұлттық құрылысының тәжірибесінің көрсетуі бойынша осы қайшылықтарды шешу барысында «немесе-немесе» бағытынан «және-және» принципі кең қолданыс тапты. Қазақстанның жалпы ұлттық идеясының қалыптасу жолында ұлт түсінігінің аталмыш екі бағыты — азаматтық және этномәдени — қолданылуы тиіс [8].

«Қазақстанда осы екі концепциялардың арасындағы қайшылықтар қалай шешімін табады?» деген сұрақ туындайды. Бұл тәсіл доминантты қазақ этносында тұтас халықты азаматтық қоғамда қалыптастыру болып табылады. Осы ұлтты қалыптастыратын тәсілді белгілі этносаясаттанушы Энтони Смит «доминантты этнос» моделі деп атайды [9].

Қазақстанда мультиэтникалық қоғам ретінде ұлттың этномәдени және азаматтық концепцияларының екеуі де объективтік қажеттілік ретінде жүзеге асырылуда. Егер де аталмыш концепциялардың біреуі объективті бағаланбаса, онда еліміздің ұлттық кеңістігіне зиянды әсер тиеді.

Азаматтық ұлт идеясы;

Біріншіден, қоғамның тұрақтылығына және ішкі қауіпсіздігіне жол ашады. Азаматтық ұлттың этникааралық ұжым ретінде қалыптасуы

этникалық топтардың қайшылықтарын жұмсартып, азайтуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, Қазақстанда азаматтық ұлтты қалыптастыру барлық қазақстандықтардың бірегейлігіне жақсы жақтан әсер етеді. Олардың этникалық топтасуына қарамастан, барлығы Қазақстан Республикасын өзінің елі, Отаны деп санайды.

Үшіншіден, Қазақстандағы азаматтық ұлттың қалыптасуының нәтижесі пісіп-жетілген азаматтық қоғам болуы тиіс. Азаматтық ұлт және азаматтық қоғам бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірінің өмір сүре алмайды.

Ұлттың этномәдени концепциясының қажеттілігі келесі себептермен айқындалады:

Біріншіден, мемлекет құрушы қазақ этносында қазақстандық халықтың ұлттық құрылысының моделі туындаса, онда өз-өзімен азаматтық ұлттық құрамында олардың айрықша орны айқындалады.

Екіншіден, біздің еліміздегі қалыптасып келе жатқан конституциондық бекітілген халықтың сипатын есепке алу қажет. Мәселе мынада — қазақстандық халықты өзінің тарихи қалыптасқан әлеуметтік формасы бойынша эмигранттық ұлт қатарына жатқызуға болмайды (мысалы, Америкада, Австралияда және әлемнің кейбір елдерінде). Қазақстанда ұлттың этникалық және тарихи алғышарттары мен тамырлары анық және айқын көрініп тұр. Бұл қазақтарға тікелей қатысы бар. Осы этнотарихи аспект қазақстандық халықтың даму жолындағы жалпы ұлттық сипатқа ие болуы тиіс.

Үшіншіден, этномәдени аспект Қазақстанның жалпы ұлттық идеясының әдіснамалық концепциясын құруында орасан зор орын алады. Бұл концепция ұлттық идеяға конструктивтік, шығармашылық көзбен қарауға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, ұлттың азаматтық концепциясында конструктивтік бағытты да тым асырудың қажеті жоқ.

Кеңес заманынан кейінгі қазақстандықтардың өзіндік бірегейлілік үдерісі бүгінгі күнге дейін аяқталды деп айтуға болмайды. Еліміз болашақта өзінің тарихи қалыптасып келе жатқан ұлттық келбетін сақтап қана қоймай, сонымен қатар тең құқылы дәрежеде өзге елдермен жаһандану үдерісіне кіруі қажет.

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасындағы ұлттық бірегейліктің бес деңгейін көрсетуге болады. Әр түрлі этностық топтардың ұлттық ұстанымдарын төмендегідей сипаттап, ұлт бірегейлігін зерттеушілердің кейбіреулері бұл жіктеумен келіседі:

Кейінгі уақытта саны азайып келе жатқан ұлттық, этностық әр түрлілікке мән бермейтін және өзінің де қай ұлтқа, этносқа жататынына назар аударғысы келмейтін адамдар. Бұл адамдар үшін ұлттық бірегейліктің маңыздылығы өте төменгі дәрежеде болып табылады. Керісінше, кейінгі кезде саны көбейіп келе жатқан өз ұлтына, этносына баса назар аударып, оның дәстүрі мен тілін дамыту қажеттілігін үнемі еске салатындар. Объективті себептерге байланысты оларды түсінсек те, кейде олардан келесі топқа жататындар шығуы да мүмкін.

Ұлттық «байбалам салушылар». Бұл саны жағынан аз топ өкілдері өз ұлтына қауіп төніп тұр деп сезініп, саяси күштер арқылы қорғаныс жолдарын іздейді.

Космополиттер, этникалық құндылықтардан жеке адами (жалпы азаматтық) құндылықтарды басым қоятын және мемлекеттік құндылықтардан ұлттық құндылықтарды басым қоятын азаматтық идеологияны жақтайтындар. Сондықтан бұл топ өкілдері алғашқы үш топтың кейбір элементтерін өзіне алған болып есептеледі. Яғни ұлттық идеяға немқұрайлылық, азаматтық қоғамды ұлттарға сыйластықпен қарау және ұлтаралық қатынастарға мән бере отырып, ұлтты сақтап қалуды көксейді.

Бесінші топ — салауатты, нақты дамыған ұлттық бірегейлілік. Ол басқа этностардың, ұлттар мен ұлыстардың мүдделерін жақсы түсінетін, сол мүдделердің қанағаттануын қажет деп санайтындар. Ол өз негізінде жалпыұлттық идеяны иеленген, өз ұлтының жағдайын ойлайтын, оның ерекшелігін, мәдениеті мен тілін дамытуды көздейтін, ата-баба тарихына ізетпен қарайтындар. Бұл деңгей Қазақстандағы барлық этностық топтар өкілдерінің ұлттық ділдерінің бірігуіне жағдай тудыра алады [10].

Сондықтан Қазақстанның әлеуметтік, саяси, мәдени дамуында ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесі қазақ философиясында өзекті деп санаймыз, бұл мәселені терең зерттеу үшін қазіргі кезде осы тақырып айналасында кездесетін кейбір мәселелер мен қиындықтарға тоқталып кеткен жөн.

Ұлттық бірегейлілік мәселесінің қиындылығы мен күрделілігі — оның көп қырлылығында. Сондықтан оны зерттеу барысында белгілі бір оқиғалардың, саяси бағдарламалардың, әдемі идеялардың, сезім мен көңілдің жетегінде кетуге болмайды.

Қазақ философиясының негізін қалаушылардың бірі — Абай ілімі бүгінгі ұрпақты «қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» [11] дегендей ұлттың жан дүниесіне терең үңіліп, сын көзбен қайта қарауды талап етеді. Айта кету қажет, ұлттық бірегейлілік тұрақты сипатқа ие, алайда оған қоғамдық- тарихи тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа бергенімен, оған жасампаздық та бөтен емес. Сондықтан ұлттық бірегейліліктің құрамдас бөліктерін, қазіргі ғылымда бірегейлілікпен қатар қолданыста, алайда одан мәні жағынан айырмашылықтары бар ұғымдар мен құбылыстарға анық, әрі толық түсінік беретін кез жетті. Солардың бірқатарына тоқталсақ.

Бүгінгі қазақстандық ұлттық сананың дамуында екі бағыт байқалады. Біріншісі — қазақ ұлтын асыра мадақтау. Бір халықты орынсыз дәріптеу, оның тарихын бірыңғай батырлық пен даналықтың үлгісі ретінде баяндау, болмаса оны тарихтың құрбаны етіп көрсету, ұлт басына түскен ауыртпалықтары бір ғана отаршылдардың, басқыншылардың арам пиғылымен түсіндіру сияқты біржақты пікір де ұлтты тоғышарлық рухта тәрбиелейді.

Ұлттық ерекшелікті көрсетудің объективтендірілген түрі ретінде, мысалы, ұлттық мінез-құлықты жатқызуға болады. Ол бірегейлік ерекшеліктер мен әлеуметтік іс-әрекетте байқалатын сыртқы көрініс, бір ұлттық топтың екінші топтан айырмашылығы түрінде байқалады.

Ұлттық өзіндік сана мен ұлттық бірегейліктің негізінде сәйкестенудің әлеуметтік механизмі жатыр. Ұлттық және этностық бірегейлілік тұлғаның әлеуметтік нақтылықты меңгерудегі маңызды механизмдерінің бірі, ол әр түрлі ұлттық топтар мен әлеуметтік байланыстардағы ұлттық мінез- құлықтың қалыптасуында күшті фактор ретінде тұлғалық пікірлер жүйесінің қалыптасуына негіз бола алады. Ұлттық және этностық бірегейлену бұқаралық іс-әрекет пен саяси іс-қимылдарына өте мықты катализатор ретінде қызмет етеді (әсіресе дағдарысты қоғамдарда).

Ұлттық және этностық қалыпқа жатқызу туған кезден бастап, ана тілінде сөйлеумен және адамның қоршаған ортасындағы мәдениетпен бірге жасасады, ал қоршаған ортадағы мәдениет өз кезегінде жалпыға бірдей тәртіп стандарттарын және тұлғаның өзіндік дамуына әсер етеді.

Ұлттық және этностық бірегейленудің тұрақтылығы адамның өзі туралы өзіндік түсінік пен басқалардың түсініктері арасындағы, әлеуметтік және жеке «Мен» арасындағы үйлесімді қарым- қатынасқа жету қабілетін қамтамасыз етеді. Алайда мұндай бейімделу динамикалық үрдіспен қалыптасады, себебі адамдардың дамуы барысында олардың ұлттық бірегейлігі үздіксіз өзгеріп тұратын сыртқы ортаның сынақтарына ұшырайды. Осыдан келіп, әлемдегі өз орны туралы, өз мақсаттары мен басқалармен қарым-қатынастары туралы белсенді түрде ой түйу нормативті және психикалық-әлеуметтік дағдарыс мүмкіндігі туады.

Бірегейлік тұлғаның қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасынан, іс-әрекеті ерекшеліктерінен көрінетін өзіндік белгілерден құрылған тұлғалық «қойма». Бірегейлік өз негізінде нақты тұрақты тұлғалық тәртіптің бағыттылығына жағдай жасайтын, әр түрлі салалардағы нақтылыққа байланысты адамның қажеттіліктерінің, сезімдерінің, мүдделерінің, идеалдарының, мақсаттарының үстемдігін көрсетеді.

Ұлттық бірегейлік құрылымында ерекше орынды оның менталдық бірлестігі алады, ол саналы немесе санасыз өз ұлттың рухани тәжірибесімен сусындайды. Философиялық құрылымдар өз дүниесінде белгілі бір ұлттың тәжірибесімен тығыз байланысты. Ұлттың рухани мұрасы қаншалықты бай болса, ол ұлт даму барысында ұтқыр іс-әрекеті жемісті болып келеді.

Ұлттық бірегейлік пен ұлттық менталитетті тығыз байланыстыратын тағы бір компонент ол ұлттық имидж болып табылады. Ұлттық имидж дегеніміз — басқа халықтың өкілдеріне танылатын сипат және де сол арқылы нақты бір ұлт өзін басқаларға көрсетіп, дәлелдей алады. Ұлттық имидж де ұлттық менталитетті, бірегейлікті зерттеуде маңызды орын алады, ол туралы Б.Ф.Поршнеv былай дейді, ұлттық имидждің ядросы ретінде «біз» ұғымының жеке немесе ұжымдық деңгейде түсінілуі жатады [12]. «Материал алғашқы қауымдық қоғам тарихынан ғана емес, алайда әр түрлі тарихи кезеңдерде көрінеді, кейде тіпті «олар» деген ұғым болса да, «біз» ұғымы жоғалып кетеді. «Олар» — «біз» емес немесе, керісінше, «біз» — «олар» емес. Тек қана «олардың» барлығы, «оларға» қатысты өзіндік анықталып алу арманын тудырады, «олардан» «біз» деген сезім арқылы бөлініп шығу».

Ұлт табиғаты, ұлттық бірегейлік — күрделі де жан-жақты құбылыстардың бірі. Ұлт табиғатын тану, оның тарихи тағдыры мен болмысын анықтау — қоғамдық ғылымдар үшін қиын да күрделі мәселе. Бір қарағанда, ұлт деп тегі бір, тілі, мәдениеті, дәстүрлері ортақ адамдардың қауымдастығын айтуға болады. Миллиардтан асқан қытайлықтардан бастап, бірнеше жүз құрайтын юкагирлерге дейін этносты құрайды. Ұлттардың тарихи тағдыры, өзара ықпалдасуы мен байланысуы қоғам өмірінде жан-жақты көрініс алып отыр.

Ең бастысы — әр ұлттың, оның рухани мәдениетінің бағалы, өзіндік қайталанбас құбылыс екенін ескеру. Оны тек бір тілде сөйлейтін әлеуметтік топтардың бірлігі мен қарама-қарсылығы деумен шектелу оның терең дүниетанымдық тамырларын ескермеуге әкеледі.

Ұлттық бірегейлікті бағытталған мемлекеттік идеология және мемлекеттік саясат арқылы өзгертуге болады, оның жақсы қасиеттерін басып-жаншып, жаман қасиеттерін әшкерелеуге де болады (бұған қатысты кеңестік тарихымыздан көптеген мысалдар келтіруге болады) немесе, керісінше, мемлекеттің стратегиялық мақсатына жетуі үшін, салауатты мемлекеттік ұлттық идеяны қалыптастыру үшін ұлттық бірегейліктің жақсы жақтарын дәріптей отырып, жастарды жаңа сапалы рухта тәрбиелеуге де болады.

Басқа саяси тұрақты мемлекеттермен салыстарғанда Қазақстанда ұлттық бірегейліктің қалыптасу және даму үрдісіне жағдай жасау қоғамдағы руханилыққа импульс бола алады, ол азаматтардың өзін бағалай білуі мен ұлттық қадір-қасиетті сезінуге кепілдік береді. Рухани бастаулар болмысын анықтауда экономика да аз рөл атқармайды, керісінше, әсіресе дағдарысты жағдайларда қоғамның рухани көңіл-күйі қоғамдық ағзаның тереңнен жаңаруына алғашқы себеп бола алады.

Әрбір азамат өзін өз халқының тарихы мен мәдениетінің дәл төріне қоя білуі қажет, сол халықтың бір бөлігі ретінде, халықтың тағдыры мен өткені әрбір азаматтың өмірімен тығыз байланысты екенін сезіне білуі қажет. Әрбір халық, бір жағынан, әлемдік-тарихи үрдістің бөлігі ретінде саналса, екінші жағынан — өз ерекшелігімен қайталанбас құндылық. Н.Бердяев былай деп санаған: «... адам адамзат қауымына орыс, француз, неміс немесе ағылшын атауларына ие болған жай адам ретінде емес, ұлттық ерекшелігі арқылы енеді. Адам болмыстың толық бір баспалдағын аттап өтіп кете алмайды, олай болса, ол қайыршыланып, бос кеуде болып қалар еді. Ұлтжанды адам — жай адамға қарағанда — жоғары, онда адамның тектік сипаты бар, тіпті сонымен бірге жеке-ұлттық белгілері де бар» [12]. Жеке бір ұлт адамзат қауымы құрамына қажеттілік ретінде енеді, онсыз қауымдық толық емес немесе тіпті зиян да шегуі мүмкін. Әрбір ұлт, Бердяевтің ойынша, «күрделі иерархиялық баспалдақ, онда тарихи тағдырдың өткірлігі де ерекше көрініс тапқан. Мұнда табиғи нақтылық тарихи нақтылыққа айналады» [12].

Тарихи үрдістің субъектісі бола отырып, ұлт өз күшінің арқасында және өз құндылықтарына сай өз траекториясында дамиды, нәтижесінде «адамзаттықтың жағымды нақты тұтастығына адам болмысының барлық сатысы кіреді, одан ештеңе алынбайды да, жоғалтылмайды да». Адамзаттық тұтастық «ұлттардың күрделі иерархиясымен» түсіндіріледі, олардың әрқайсысы өзінің сапалы үлесін қосып отыруы қажет, соның нәтижесінде «космостық иерархиядағы бір тұлғалық құбылыс ретінде» [12] ол тұтастық өмір сүруге қабілетті және тұрақты, бай әрі мықты бола алады. Тек қана жалпы адами мұрадан алып қана қоймай, оны техникалық жағынан да, құндылықтар жағынан да толықтырып отыру үшін еңбектену қажет.

Қазіргі таңда Қазақстанда халықтың этномәдени негізі бойынша көлденең бірігуі көбіне идеякратиялық сипатқа ие. Себебі үкімет тарапынан жүргізілетін саясат пен оның ұйымдастырушы рөлі ұлтаралық интеграцияға көп көңіл бөлуде. Сондықтан саяси элита осы факторды ескеріп, қазақстандық ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда қазақ жерінде тарихи, табиғи жағдайда (еріксіз түрде емес) қалыптасқан ұлттық бірегейлік ерекшеліктерін ескеруі қажет. Біздің ойымызша, мемлекеттік билік мемлекеттің негізін құрайтын қазақ этносы ұлттық менталитетінің базалық құндылықтарына сүйене отырып, биліктің негізгі ресурсы ретінде өзінің маңыздылығын көрсетуі қажет. Олай дейтін себебіміз, қоғамдағы ұлтаралық келісім мен мәмлеліктің кепілі болып қазақ ултының өзіндік бірегейлігі саналады. Ол туралы философ-ойшыл Т.Қ.Бурбаев былай деп жазады: «Мәмлелік тұрғысынан дүниемен қарым-қатынас орнату адамдардың көзқарасына ішкі болмыс дүниесіне, халықтың мәдени-рухани деңгейіне, ұстанымына, мақсат-мұраттарына да байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ менталитетіндегі мәмлелік ұғымының қалыптасу тарихы терең», — дей отырып, мәмлелік қасиетінің қазақ бірегейлігіне тән екендігін дәлелдейді [11].

Одан әрі ойын былай сабақтайды: «... осындай тарихи-мәдени сұхбаттың, мәдени, менталдық алғышарттардың қалауы бүгінгі қоғамдағы азаматтық, ұлтаралық, дінаралық қатынастарды өркениеттік тұрғыдан шешуге жағдай жасауда».

«Мәмлелік ұғымының мағынасына тоқталсақ, «толерантность» («толеранттылық») сөзі латын тілінен француз тіліне, кейін еуропа тілдеріне енген. Оны «мәмлелік» деп аударып жүрміз. «Шындығында, оның мәні қазақ тілінде терең: төзімділік, шыдамдылық, ымыраластық, байсалдылық, кісілік, ізгілік, кемелін тану, келісім табу деп жалғастыра беруге болар», — деп жазады А.Айталы [13].

Жоғарыда келтірілген ұлттық бірегейлікке қатысы бар ұғымдар мен құбылыстарды қысқаша болсақ та атап өттік. Ендігі мақсатымыз — жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлік мәселелерін зерттеу.

Қорытындылай келгенде айтарымыз, ұлттық бірегейлік, әрине, көптеген сыртқы факторларға байланысты сырттай өзгергенімен, заманға сай бейімделгіштік қасиетін көрсете отырып, өз ядросын, немесе түпкі тамырын өзгеріссіз қалдыра алады. Сол арқылы өзіндік ықпал да етеді. Бұл жағдайда бірегейлік қорғағыштық қызмет атқарады. Заманның қойған талабына сай ұлттың бейімделуін жеңілдететін де осы бірегейліктің қасиеті.

Қазақ ұлттық бірегейлігін қазақ халқының өзіндік сананың, рухани дүниесінің сыртқы көрінісі ретінде қарастыра отырып, қазақтың ұлттық бірегейлігіне сипаттама бергенде біздің мақсатымыз басқа халықтарда жоқ қасиеттер, өз ұлтымызда бар деп айтудан аулақпыз. Ұлттық қасиеттер барлық халықтарда кездеседі, тек мәселе — ол қандай деңгейде көрсетілгендігі. Мысал ретінде өмір сүруге қабілеттілікті алсақ, ол барлық ұлттарға тән қасиет, тек кейбір объективті себептерге — халықтың маңдайына түскен қиын тарихи сынақтарға байланысты — ол біздің ұлттық менталитетімізде, бірегейлігімізде қарқынды даму деңгейде кездеседі. Ұлт бірегейлігін зерттеген ойшылдардың атап кеткен ұлттық қасиеттер, әлеуметтік нақты өмірде көрініс тауып отыр, бұл жерден біздің көретініміз — саналылықтан санасыздықтың басым тұрғаны; адамгершілік және рухани элементтердің мәнінің жоғарылығы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бородай Ю.М. От фантазии к реальности (происхождение нравственности). — М.: ИФРАИ, 1994. — С. 422,
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. — М., 1999. — С.
3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С.
4. Нысанбаев А.Н. Евразийский межконфессиональный диалог как фактор обеспечения континентальной безопасности и стабильности // Аль-Фараби. — 2003. — № 3. — С. 5–11.
5. Иванов В.Н. Политическая ментальность: опыт и перспективы исследования // Соц.-полит. журн. — 1992. — № 2. — С. 43.
6. Тощенко Ж.Т. Этнократия. История и современность. — М.: РОСПЕН, 2003. — 434 с.
7. Сарсенбаева З.Н. Этнос и ценности. — Алматы, 2009. — 235 с.
8. Бальшикеев С.Б. Социально-политические аспекты идеи казахстанского патриотизма // Саясат. — № 8. — С. 37.
9. Выступление Президента РК Н.Назарбаева на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. — 2006. — 25 окт.
10. Романова Н.В. Этнополитические процессы в Республике Казахстан. — Алматы, 1998. — С.
11. Бурбаев Т.Қ. Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері. — Астана, 2005. — 287 б.
12. Бердяев Н. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения. — Париж, 1931. // Цитаты из кн.: Пути всех к мудрости. — М., 1987. — 267 с.
13. Айталы А. Ұлттану. — Алматы, 1998. — 154 б.

УДК: 81'271

Уразова Д. Г., Шамгонова Р. Г.
М. Өтемісов атындағы БҚМУ

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ ӨКІЛДЕРІ АРАСЫНДА ТІЛДІК ҚАТЫНАС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Адамзаттың мәдени және этникалық сан алуандығы пайда болғанына қанша уақыт өтсе, содан бері бөтен мәдениет пен оның өкілдерін түсінуге, мәдени айырмашылықтар мен ұқсастықтарды ажыратуға талпыныс жасалуда. Қазіргі адам баласының мәдени көп алауңдылығы өсуде. Адамдар бір - бірінен елеулі айырмашылықтары бар басқа мәдениет өкілдерімен араласып, құраласады. Тілдегі, ұлттық тағамдағы, киім киюдегі, әдет-ғұрыптағы, атқарылған жұмысқа көзқарастағы айырмашылықтар бұл байланыстарды қиындатып, тіпті мүмкін еместей қылады. Бүгінгі өмір қайшылықтары әртүрлі халықтар

мен мәдениеттердің араласуы мен өзара түсінісу проблемасын барынша ыждаһатпен қарауды талап етуде[1].

Мемлекет аралық байланыстардың кеңеюі, жаһандану процесінің күшеюі мәдениетаралық қарым-қатынас сияқты қоғамдық феномен әкелді. Әр мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі бар, сөйлеушілер соның көмегімен бір-бірімен қатынасады. Мұнда тіл адам өмірінің түрлі салаларында - өндірістік, қоғамдық, рухани салаларындағы қызметінің нәтижелерінің жиынтығы ретінде анықталатын мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Мәдениетаралық қарым - қатынас мәселелері XX ғасырдың 70-жылдары әлеуметтік мәдениеттану салаларында өзекті бола бастады. Мәдениетаралық қарым-қатынас ұғымына көптеген анықтамалар берілген. Н. И. Халееваның айтуынша *мәдениетаралық қатынас* - коммуниканттар арасындағы вербальді және вербальді емес қарым-қатынас үрдісі. Ал Е.М.Верещагин, В.Г. Костомаровтар «мәдениетаралық қарым-қатынас - ол түрлі ұлттық мәдениетке жататын қатысымдық актіге қатысушылардың бірін-бірі дұрыс түсінуі» дейді. Бұл ұғымның соңғы нәтижесі мәдениетаралық қатысым субъектісін қалыптастыру [2, 38 б]. *Мәдениетаралық қатысым теориясының негізгі зерттеу объектісі* - әр түрлі ұлт, халықтардың мәдениет ерекшеліктеріндегі айырмашылықтар болып табылады. Мәдениетаралық қарым-қатынас екі құрамдастанан – тіл мен мәдениеттен тұрады. Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі қарым-қатынастың әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар қарым-қатынастың сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады. Қарым-қатынастың төмендегі түрлерін атап көрсетуге болады: этника аралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және басқалары [3].

Мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңызды айырмашылықтардың қатарына тіл, вербальды емес кодтар, дүниетаным, рольдік өзара қатынастар, ойлау моделі секілді параметрлер кіреді. Мәдениетаралық қарым -қатынас өзара түсінушілік пен қарым-қатынастың, кейбір сөйлеу амалдарының (жөнсіз, орынсыз, кешірілмейтін) қиындықтарының себептері мен факторларын, аудармашылардың тіл ерекшеліктерін, сондай-ақ қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарына дейінгі мәселелерді де қамтиды.

Вербалды коммуникация адам өміріндегі қызметтің кез келген облысында басшылық ететін сипатын алады. Сөзді дұрыс қолдану әр бір мамандықта жетістікке жетуінің айырылмас бір бөлігі болса, вербалды емес сөйлесу, дене күйі және дене қимылы тілі болып саналады, өзіне сөздерге тіреспейтін адамның өздік айту белгілерін қосады. Психологтар ауызша емес сигналдардың оқуы тиімді қарым-қатынастың ең маңызды шарты болып табылғанын санайды. Неліктен вербалды емес сигналдар қарым-қатынаста сондай маңызды болады?

- адам 70% мәліметтерді (визуалды) көру каналы бойынша қабылдайды;
- вербалды емес сигналдар шын сезімдерді және әңгімелесуші ойын түсінуге мүмкіндік береді;
- әңгімелесушіге деген біздің пікіріміз бірінші көрініс ықпалымен жиі қалыптасады, ол, өз кезегінде, вербалды емес факторлар әсерінің нәтижесі болып саналады - жүріс, бет әлпеті, көзқарас, киімнің стилі және тағы басқалар. Осыған орай әр түрлі халықтардағы вербалды емес ым-ишара айырмашылықтарына бірнеше мысал келтіре кетейік. Мәселен, италяндық пен француз бір идеяны ақымақтық деп санаса, айналасындағыларға анық қылып басын тоқылдатады екен; неміс шапалакпен өз маңдайын ұру арқылы: «Сенесіңнен адасқаннан саумысың», - дегенді ишарат етеді екен; ал британдық немесе испандық дәл осы ымды көрсету арқылы өз-өзіне қаншалықты риза екенін білдіретіні көрінеді. Неміс таң қалғандығын білдіру үшін қабағын көтерсе, дәл осы ишарат ағылшындарда шүбәланып қарауды көрсетсе керек. Ал француз бір нәрсеге қайран қалғанда, үш саусағының ұшын түйістіріп, оны ерніне тигізе, иегін сәл көтеріп, назды сүйісті ауаға ұшырып жібереді екен. Егер де ол сұқ саусағымен мұрнын укаласа, демек сізге «бұл жерде шикілік бар», «абай болыңыз», «бұл адамдарға сенуге болмайды» деген белгі беріп жатыр деп біліңіз [4, 14 б].

Е. М. Верещагин мен В. Г. Костомаров көзқарасы бойынша екі ұлт өкілінің қарым-қатынас жасау барысында өзара түсінісуі мәдениетаралық қарым-қатынас болып табылады. Түрлі халық өкілдерімен қарым-қатынаста пайда болатын тілдік қиындықтардың сан алуан себептері кездеседі. Соның ішінде көп таралғандары: сол елге тән реалиден хабарсыз болу, бейвербалды түрде сөйлеу (мимикамен, дене қимылымен); сол мәдениетінің қабылданған белгілі бір нормалары мен этикет ережелерін қабылдамау; сол мәдениеттің терең

құндылықтарын жан-жақты білімнің жетіспеушілігінен түсінбеу. Мәселен, екі мәдениет өкілі арасында белгілі бір дәрежеде қиындықтар туындауы мүмкін. Ол әрине тілдегі ерекшеліктер ғана емес мәдениетке де байланысты болып келеді. Мысалы: Италиялық жанұя чернобылдық баланы асырап алады. Түнде Римдегі Украина елшілігіне телефон соғылады. Телефондағы әйел көмек сұрайды. Ол баланың ұйықтамай жатқанын, айқайлап көршілердің мазасын алып жатқанын айтып, тезірек келіп көмектесулерін сұрайды. Оқиға орнына аудармашымен елшілік машинасы келеді. Аудармашыға байғұс бала ұйқысының келіп тұрғанын және олар оған көйлек кигізіп қойғанын айтады. Ұйқыға жату бала үшін «шешіну» дегенді білдіреді. Себебі оның мәдениетінде «ұйқыға жатарда киетін көйлек» деген болмаған. Осындай мәдениетаралық сәйкессіздік екі ұлт өкілінің арасындағы түсініспеушілікке әкеледі. «Тіпті адамдар бір тілде сөйлесіп жүріп, әрқашанбір-бірін дұрыс түсіне бермейді, оған себеп мәдениет сәйкессіздігі» деп көрсетеді Е.М. Верещагин. Дәл осындай мәселелердің салдарынан қарым-қатынасқа түсетін әртүрлі мәдениет иелері арасында немесе кейбір жағдайларда серіктестің іс-әрекеті салдарынан пайда болатын түсініспеушілік, қақтығыстық жағдайға дейін алып келуі ғажап емес [5].

«Мәдениет» терминінің жаңа түсіндірмесіне XVII ғасырда неміс заңгері Самуель Пуфендорфтің ролі ерекше, ол «О праве естественном» еңбегінде Цицерондық қолданыстан алшақтап, тұңғыш рет мәдениетті адамды мерейлендіретін жаңа мінездерінің жиынтығы, сыртқы және ішкі табиғатын байытатын адамның өз қызметінің нәтижесі ретінде сипаттады. Мәдениет ұғымы барлық еуропа, соның ішінде қазақ тілінде осы мәнінде қолданылады. Ғылым қазіргі мәдениет терминінің көп анықтауларының негізгілерін атап өтуге мүмкіндік береді. *Мәдениет* бұл – адамның қоршаған ортаны өзгерту қабілетімен байланысып, осы өзгертулер барысында пайда болатын заттардың жасанды әлемі, символдар, адам арасындағы қарым-қатынас адамның тағдыр характеристикасы болып табылады. Адам арқылы жасалынған және оған байланысты болатын барлық заттар мәдениетке тікелей қатысты болып келеді. Мәдениетаралық қарым – қатынас тұжырымдамасы ғылыми әдебиеттерде бірнеше синонимдерге ие: мәдениетаралық қарым-қатынас, этносаралық қарым-қатынас, мәдениетаралық интеракция. Мамандардың көп қауымы мәдениетаралық коммуникация туралы талқылауды, адамдар әртүрлі мәдениет өкілдерін өз мәдениетіне мүлде жат екендігін қабылдағанда ғана жүзеге асыруға болады дейді. Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі коммуникацияның әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, нәтижесінде әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар коммуникацияның сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады. Мұның өзі коммуникацияның мынадай түрлерін ажыратуға мүмкіндік береді: этникааралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және тағыда басқалары [6].

Бір де бір мәдениет окшауланған түрде өмір сүрмейді. Өзінің өмір тәртібіне сәйкес ол әрқашан да өзінің бірде өткен тәжірибесіне бірде басқа мәдениеттердің тәжірибесіне бет бұрады. Басқа мәдениеттердің тәжірибесіне қарау қылығы «мәдениеттердің қарым-қатынасы» деп аталады. Халықаралық қатынастардың ұлғаюынан және әр түрлі мәдениеттердің қарым-қатынасынан, олардың зерттеулері өздеріне көп назар аударады.

«Мәдениетаралық қарым-қатынас - әртүрлі ұлттар мен мәдениет өкілдері арасындағы өзара түсінушілік». Толық анықтаманы атақты лингвист ғалым И.И. Халеева береді: «мәдениетаралық қарым-қатынас - әртүрлі тілдер мен мәдениетке жататын адамдар іс-әрекетінің ерекше жемісі. Бұл тек қана әртүрлі мәдениет пен тілге жататын адамдар арасындағы іс-әрекет емес, сонымен қатар олардың бір-бірін «жат» ретінде қабылдайтындықтарынан да байқалады» [7].

Қорыта айтқанда, мәдениетаралық қарым-қатынас дегеніміз қажырлы еңбек пен үйренуге деген нақты дайындықты қажет ететін қиын да қызықты процесс. Басты назар мәдениетке аударылады. Тіл арқылы жат мәдениет оқытыла бастайды, соның негізінде адамның әлемді қабылдауы мен сезінуі өзгеріске ұшырайды. Тілдік білік пен дағды жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ете алмайды: адам көп нәрсені біліп, жасай алуы мүмкін, бірақ қоғам сұранысы мен қажеттігіне сай келуі күмән тудыратындықтай. Сондықтан да оқып үйреніп жүрген тілдің, сол тілде сөйлейтін елдің мәдениетін білмей, оны меңгермей тұрып, сол тілде

біліктілікке қол жеткізүмүмкін емес. Басқа тілді қоғамда дұрыс жөн таба білу үшін сол елдің тілін білу аз, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де меңгеру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арутюнова С.А., Багдасаров А.Р. Язык - культура - этнос. – М., 1994.
2. Рот Ю., Коптельцева Г. Встречи на грани культур. - Калуга, 2001.
3. Е.М. Верещагин, Костомаров В.Г. Тіл және мәдениет.- М., 1990.
4. Горелов И.Н., Енгальчев В.Ф. Безмолвной мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации. - М., 1991.
5. Мәдениетаралық коммуникация бойынша практикум /құраст. Омарова Р. А., Кенжетаева Г. К., Демесінова Г. Х., Мағзұмов Х. Б. — Павлодар, 2007.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.
7. Розеншток - Хюсси О. Речь и действительность. – М.: Лабиринт, 1994.

УДК 378.02

Адельбаева Н.А.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЛИЧНОСТИ

Изменение современного мира в его многообразии полиэтнического и поликонфессионального развития, взаимопроникновения культур и стилей жизни обусловили поиск ответа на такие проблемы, как самоидентификация и национальная идентичность личности. Это в свою очередь ставит задачи, как перед государственными институтами, так и перед сферой образования: построения стабильно исторических и социально-экономических условий развития личности; выявления социокультурной основы и определения уровня и образа жизни; необходимость понимания, что национальная идентичность обеспечивается прочностью самосознания личности, широтой мировоззрения, устойчивыми нормами поведения, толерантного отношения между всеми народами, проживающими в нашем государстве.

В системе образования в которых выполняются эти задачи позволяют одновременно реализовывать и задачи построения своей национальной культуры в условиях современного мира. Об этом неоднократно в своих Посланиях и выступлениях говорит Президент Н.А. Назарбаев. Так, в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» подняты вопросы изменения общественного сознания, через духовную модернизацию и адаптацию к меняющимся условиям новой эпохи [1]. Одним из важных направлений в статье Президента Н.А. Назарбаева обращено на проблему сохранения национальной идентичности, в основе которого лежат выделенные два важных момента: «Во-первых, это изменение в рамках национального сознания. Во-вторых, это сохранение внутреннего ядра национального «Я» при изменении некоторых его черт».

Делясь с мыслями об изменении мира, Н.А. Назарбаев обращает внимание на изменение общественного сознания для того, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей.

Национальная идентичность отражается в этнических ценностях таких, как язык, традиции, историческое и культурное наследие, этническая картина мира, устное народное творчество, народная музыка и т.д.

Сегодня вопрос национальной идентичности является одним из важных аспектов, как в целом в обществе, так и внутри отдельно взятой семьи. Прежде чем размышлять по данному вопросу хотелось бы дать одно из научных определений, которое существует на сегодняшний день. В научной литературе и энциклопедиях можете найти порой противоречивые понятия, которые рассматриваются с учетом подхода и принципа понимания данного понятия. Так, национальная идентичность или национальное самосознание - это одна из составляющих идентичности человека, связанная с ощущаемой им принадлежностью к определённому этносу или нации.

Следует отметить, что национальная идентичность не является прирожденной чертой. Формирование ее протекает в процессе развития и социализации личности, приобретения

общей функциональной грамотности, осознания общности культуры, своей истории, языка. И, безусловно, национальная идентичность формируется на фоне понимания и принятия принадлежности к определенному государству. В таком многонациональном государстве, как Казахстан, национальная идентичность имеет сложную, многогранную составную [2].

В процессе формирования национальной идентичности молодого поколения следует обратить внимание на следующие факторы, которые в той или иной степени влияют на мировоззрение, самосознание и принятия своей национальной идентичности. Так, можно выделить следующие факторы формирования национальной идентичности: роль родителей, окружающая среда, куда входят сверстники, родственники, школа, традиции семьи и др.

Следует сказать, что сегодня интерес к определению этнической идентичности вызван с одной стороны необходимостью прогнозирования дальнейшего развития нашего общества, с другой стороны формирование национального чувства, интереса и стремление народов к этнической идентичности является важным фактором и критерием развития национального самосознания и мировоззрения. Исторические миграции, которые происходили на территории Казахстана за свою историю, обусловили уникальную степень этнической мозаичности и этнокультурного многообразия. Это в свою очередь явилось предпосылкой создания межнациональных семей, где особо происходит формирование национальной идентификации. Межэтнические коммуникации и ориентации людей, особенно это касается тех, кто живет в иноэтнической среде и национально-смешанных семьях должны, безусловно, опираться на нравственные ценности, толерантность восприятия других национальностей.

В 1996 г. в Республике Казахстан была принята «Концепция формирования государственной идентичности республики Казахстан», где были определены модель и задачи развития многонационального государства, параметры суверенитета, даны определения понятиям «государственная идентичность» и пр., которая на сегодняшний день является ориентиром в формировании национальной идентичности личности.

При разработке Концепции учитывалась демократическая и гуманистическая направленность развития нашего общества, которая заключается в том, чтобы понять самочувствие людей проживающих на территории Республики Казахстан и максимально уменьшить межэтническую напряженность. Одним из способов ее решения является изучение факторов формирования позитивной этнической идентичности в обществе, вследствие чего должна происходить успешная адаптация личности в этнической среде.

В системе разнообразных общественных групп и социальных институтов, оказывающих постоянное воздействие на формирование личности ребенка, его сознание и самосознание, важная роль, безусловно, принадлежит семье с ее особой, уникальной морально-психологической атмосферой и спецификой межличностных взаимоотношений между родителями, родителями и детьми, детьми разных возрастов и т.д. [3]. Нельзя не учитывать своеобразие психологического климата в семье, которое в свою очередь, определяется взаимодействием ряда факторов: материальными условиями семьи, уровнем образования ее членов, и особенностями их духовно-нравственных ценностей, национальными традициями и т.д.

Социально-психологическое исследование преподавателей и магистрантов кафедры «педагогике и психологии» ЗКГУ им. М.Утемисова о роли семьи в формировании национальной идентичности показало особое значение в данном процессе такого фактора, как характер межличностных взаимоотношений подростков с родителями и другими близкими родственниками. В проведенном исследовании приняли участие около 68 подростков, 20 студентов педагогического факультета. Также особо обращалось внимание на подростков, которые воспитываются в национально-смешанных семьях. В ходе исследования выявлено, что значительная роль в отнесении себя к тому или иному народу в этих семьях играет для подростка, уровень авторитета, широкий кругозор, культура и мировосприятие родителей. Позитивная оценка родителей, толерантность взглядов и их принадлежность к этнической группе в этом случае является для подростков условием обоснования его этнической самоидентификации.

В исследовании обращалось внимание и на такую особенность как в процессе формирования национальной идентификации наряду с фактором, как авторитет родителей, играют большую роль и стремление подростков принадлежать к одной из групп этнического большинства в регионе, язык обучения в школе, вузе выполняющим для них в национально-смешанных семьях этнодифференцирующую функцию.

Таким образом, процесс формирования национальной идентичности достаточно сложный, многогранный процесс и взрослым (родителя, воспитателя, учителям, преподавателям учебных заведений) следует обратить внимание и на такую особенность национальной идентичности, как вопросы восприятия и корректировки этнических представлений подростка в том числе из национально-смешанной семьи ближайшим этническим окружением, насколько изменяются они при определенных условиях влияния или всегда остаются достаточно устойчивыми? Как влияет на них то обстоятельство, как воспринимает их непосредственное этническое окружение?

Считается, что из числа взрослых как в деловом, так и в личностном общении наиболее значимым человеком для подростков в отношении их самосознания является мать. Однако при формировании этнической идентичности подростка из национально-смешанной семьи, вопреки влиянию других значимых факторов, ортодоксально очень значимо влияние отца. Многие исследования показывают, что этническое самосознание формируется в семье и, что именно с родителей берет свое начало этническая идентификация ребенка.

Объективной составляющей национальной идентичности выступают как образ нации - характер, традиции, многогранность проявлений специфики культуры; а субъективная же сторона - вбирает в себя широту восприятия мира (мировоззрение). Язык, религиозное направление, сохранение культурного наследия и почитание традиций - это одни из тех важных основ, которые характеризуют национальную идентичность, формируют менталитет, а также способствуют укреплению системы формирования национальной идентичности; устойчивость также обеспечивают члены нации путем осознания, принятия и приложения усилий для развития своего сообщества.

Устойчивость национальной идентичности как системы обеспечивается путем соблюдения членами группы сформировавшихся норм, функций, требований, а также через развитие, способствующее преобразованию и процветанию общества в будущем.

Сохранение полноценности национальной идентичности требует усилий, как со стороны государства, так и других институтов воспитания и образования, куда входят семья и образовательные учреждения. Акцент должен быть сделан на национальные интересы, на факторы, способствующие развитию и процветанию общества, должно придти осознание необходимости улучшения жизни нации в целом.

И только в стабильно исторических, социально-экономических условиях национальная идентичность обеспечивается прочностью самосознания личности, устойчивыми нормами поведения каждого человека, толерантного отношения между всеми народами, проживающими в одном государстве.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. - Астана, 10 января 2018 года.
2. Ахмедханова С.М. Формирование национальной идентичности// Молодой ученый - 2015 - № 14.
3. Храпченкова Н.И., Коростелева Н.А., Леонова С. Особенности формирования этнической толерантности и национальной идентичности у детей старшего дошкольного возраста в Казахстане // Образование и воспитание. - 2015 - № 1.

ӘОЖ 159.9.01

Алдаш А.

А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты

Алдашева К.С.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
философия докторы (PhD)*

ТІЛ ЖӘНЕ САНА: НЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған кезеңінен бері қарай мемлекеттік тілді дамытуға арналған тіл саясатының тәжірибесі, Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н. Назарбаевтың «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында ұсынған жаңа саяси бағыттың міндеттері, мемлекеттік тіл

бағдарламаларын жүзеге асырудың қорытындылары, қазақ тілінің терминжүйесі мен терминографиясы бойынша іргелі және қолданбалы зерттеулер және ең бастысы Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1] деп аталатын мақаласында көрсетілген қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін нығайтуға қатысты тапсырмалар қазақ тілді қоғам мүшелерінің тілдік санасындағы неологиялық жаңғыру үдерісін теориялық тұрғыдан зерделеуге, аталған бағыттар бойынша практикалық іс-шараларды жүзеге асыру жаңа сөздердің қалыптануына, тілдің беделін және оның коммуникативтік қажеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Лингвистикалық ілім қалыптаса бастағаннан бері белгілі бір халықтың тілін, жалпы тіл білімі мәселесін зерттеушілер тілдің философия, логика, биология, нейрофизиология, психология салаларына қатысы бар екендігін мойындап келеді. Өйткені адамның кез келген іс-әрекеті оның жүйке жүйесінің жұмысына барып тіреледі. Демек, тілші-ғалымдар үшін бұл арада сөйлеу әрекетіне байланысты мидың қозғалысында қандай мәліметтер болып жататындығын анықтау маңызды болып саналады. Ми жүйесінің және жүйке тамырларының жұмысы арқылы жеке адам қоршаған ортаны танып, біліп, алған ақпаратын сөйлеу әрекетіне қосады.

В. Гумбольдтың еңбектерінде лингвистиканың нысанасы адамның жан дүниесімен, рухымен байланысты болу керектігі көрсетілген болатын [2]. Тілді адамның ойлау қабілетінен тысқары, оқшау қарастырудың мүмкін еместігі басқа ғалымдар тарапынан да тұжырымдалған. Шындығында да тіл – белгілі бір халықтың ұлттық ойсанасын, қоршаған ортадан пайымдауы мен қабылдауынан қалыптасқан дүниетанымын, осы дүниетанымды логикалық тұрғыдан қорытуын көрсететін, ішкі дүниесіндегі психикалық, рухани қозғалыстардың табиғатын танытатын рухани жеміс. Алайда осы тұтастай дүниетанымды, логиканы, барша рухани қозғалыстарды тіл арқылы бейнелеу адамдардың ойлауы мен жеткізу қабілеті бірдей емес. Аталғандар адам өмір сүретін қоғамның кезеңіндегі барлық жағдайларға, адамның әлеуметтік белгілеріне қоғамның тікелей әсеріне, сондай-ақ қоғам мүшелерінің жас ерекшеліктеріне байланысты. Осы себепті тілде пайда болған жаңа сөздердің қоғам мүшелерінің менталды лексиконындағы көрінісі психоллингвистикалық қызығушылық тудырады.

Жеке адамның сөйлеу, өз ойын жеткізу қызметінде, оның рухани дүниесі мен ақпаратты жеткізу қызметінің арасындағы байланысты танытатын басты тілдік бірлік – сөз болып табылады. Сөз – тілдің негізгі категорияларының бірі ғана емес, сонымен қатар адамдардың көзқарастарына, кәсібіне, сенім-нанымына қарамастан тікелей пайдаланатын қарым-қатынас құралы. Адамдар өздерінің ойын және сезімдерін сөз арқылы жеткізеді, сөз арқылы ақпарат алады, жаңа сөздерді және басқа тілдерге тән сөздерді үйренеді, сөз үйрену арқылы білімін жетілдіреді. Сөз – материалдық (дыбыстар және нысандар) және идеялық (мағына) факторларының күрделі бірлігі. Міне, сондықтан да қазіргі кезде тілші-ғалымдар кез келген тілдегі жеке сөзді басқа ғылыми салалармен, әсіресе психоллингвистика аспектісімен тығыз қарым-қатынаста қарастырудың маңыздылығын мойындайды.

Жаңа сөздерді психоллингвистикалық аспектіде қарастыру барысында ең алдымен Қазақстандағы көптілділіктің, қостілділіктің мемлекеттік тілді білу мен меңгеруге, жеке тұлғаның тілдік құзыретінің қалай қалыптасатындығына әсерін анықтау маңызды болып саналады. Бұның себебі – біздің қоғамымыздың этникалық және мәдениет тұрғысынан әртекті қоғам болуында, яғни қоғам мүшелерінің басқа тілдер мен мәдениетке толерантты қарым-қатынасты сақтай отырып, екі немесе одан да көп тілдерді қатар қолдана беретіндігінде. Осының нәтижесінде қазақ тілін және басқа тілдерді білетін (қандай дәрежеде болса да) қоғам мүшесінің тілдерді араластыра пайдалануын психоллингвистикалық, нейролингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, педагогикалық, когнитивті және лингвистикалық тұрғыдан қарастыру көп мәселелерді анықтап бере алады [3, 209]. Мысалы, ғалым Э. Сүлейменованың көрсетуінше, әлеуметтік лингвистиканың аспектісінде қарастырғанда таза қазақ тілді қоғам мүшелерінің қазақ тілін білудегі тілдік құзыреті – 98,3% және олардың орыс тілін білетін тілдік құзыреті – 93,3%. Демек, бұл көрсеткіштер бүгінгі таңда қазақы тілдік қоғам мүшелерінің екі тілді қатар меңгергендігін, нақты айтқанда, кез келген коммуникативтік жағдаятта екі тілді қатар пайдалана беретіндігін көрсетеді. Ал нейролингвистика тұрғысынан қарасақ, жоғарыда көрсетілген пайыздық мәлімет қазақы тілді қоғам мүшелерінің санасында белгілі бір ұғым-түсінікті атауын айтуда екі тілдегі ақпарат қатар жүріп отыратындығын көрсетеді. Бұл арада қалай болғанда да орыс тілін білетін тілдік құзыреті 93%-дан асатын қазақы тілді қоғам мүшелерінің коммуникативтік актіде өз ойын шапшаң жеткізу үшін бұрыннан қалыптасқан тілдік бірлікті қолдануы дәлелді болып

саналады. Мысал ретінде қазақ тіліндегі баламалары бола тұра, тіпті олардың кейбіреуі әбден нормаланған болса да, *сотовый телефон, зонт, квартира, проездной билет, остановка* сияқты сөздердің қолданысы осыны дәлелдейді.

Индивидуалды лексиконға жаңа сөздердің енуі адамның қоғамдағы өмірінің өн бойында жаңа білімді меңгеруімен қатар жүреді. Бұл реттегі түбегейлі ұстаным – лексиконның үздіксіз дамуын оның үнемі өзгеруі ретінде қарастыруға болады. Лексиконға енген әрбір жаңа сөз жай ғана бірліктердің тек сандық арақатынасын өзгертіп қоймай, нақты бір уақыт сәтіндегі лексикондағы барлық көптеген түрлі деңгейдегі байланыстарға түрліше әсер етеді. Бұл әсер лексикондағы басқа бірліктердің мазмұндық жағында да көрініс береді. Бұл болмашы өзгеріс болып көрінгенімен, әрбір сөздің шынайы мәні сол сөзбен берілетін санадағы барлық байлық арқылы анықталады. Лексиконның әрбір жаңа күйі – «аралық» – бұл «білмеуден» «білуге» қарай өтетін көпір сияқты.

Осы көзқарас тұрғысынан индивидуалды лексиконға тән құбылмалылықтың ұдайылығын индивидке тән «әлем бейнесін», «әлемнің суретін» толық көсететін және кез келген соңғы өзгерістерді сезінетін, динамикалық өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде қарастыруға болады. Уақыт ағынымен және индивидуалды лексиконның дамуымен бірге кең периферия бойынша бірліктердің ауысы орын алады, яғни бірліктердің бірқатары лексикон ядросынан алыстаса, енді басқалары белсенділікке ие болып, тағы бір лексикон бірліктері басқа бір мәнді иеленеді, сондай-ақ маргиналдық (шектеулі) бірліктер пайда болады, түрлі перифериялық қабаттар мен деңгейлер пайда болады, адамның шынайы вербалды және басқа да әрекеттеріне байланысты бірліктердің бірқатары, мәселен, екінші немесе үшінші тілді меңгеруде лексикон ядросының бағытына орын ауыстыруы мүмкін.

Тілді иеленушінің индивидуалды лексиконына тән дамуды зерттеу когнитивтік және вербалды аспектілердің арақатынасы мен өзара байланысы туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді, бұл білімді кеңейтуші барлық аялар туралы түсінікке негізделеді. Жүзеге асырылған коммуникацияның табыстылығы индивид санасында нысаналардың атауын бекіту үшін шешуші мәнге ие; бұл үдерістің креативтік жағы онтогенездегі индивидуалды лексиконның дамуында ерекше мәнді иеленеді. Осы тұрғыдан жаңа сөздердің ерекшелігі ең алдымен индивидке бұрын таныс емес бірліктің онда бұрыннан қалыптасқан әлем бейнесімен, сәйкесінше адамның менталды лексиконындағы басқа бірліктермен өзара байланысы арқылы анықталады.

Индивидуалды лексиконның және сөйлеу-ойлау тетіктерінің қалыптасуы адам тарапынан түрлі деңгейдегі білім жүйесін меңгеру негізінде және түрлі әрекеттің, соның ішінде коммуникативтік-танымдық әрекеттің практикалық тәжірибесін игеру негізінде жүретін екі өзара кіріккен үдеріс ретінде онтогенезде орын алады. Адамның қоғамдағы дамуы сыртқы әлемнің тұлғаға тікелей әсері арқылы жүреді; бұл үдерістің түрлі параметрлермен константты (тұрақты) байланысын ескеру керек және индивидтің дамуын бірыңғай тұтастық ретінде қарастыру қажет. Олай болса, аталған ерекшеліктерді ескере отырып, жаңа сөздердің менталды лексиконда репрезентациялануы бірнеше үдерістерді қамтитындығы туралы айтуға болады.

Адам санасында ақпараттар белгілі-бір жүйе негізінде сақталады. Қарым-қатынасқа түсу барысында қолданылатын тілдік бірліктердің санадағы көрінісіне – орналасуына, сақталуына да белгілі бір қалыпқа түскен, жүйелі сипат тән. Жаңа сөздердің адамның менталды лексиконына тұрақталуына да, оның тілінде көрініс тауып, қарым-қатынас барысында жұмсауына да, нормаландыруына да осы сипат тікелей ықпал етеді.

Қазіргі антропоцентрлік парадигма шеңберінде тілді адаммен, оның танымымен, санасымен байланыста, бірлікте зерделеу – тіл білімінің қай саласында да өзінің өзектілігін танытып отыр. Коммуникацияға түскенде жұмсалатын қатысымдық бірлік ретіндегі сөз, сөз тіркесі, морфологиялық құрылымдар, сөйлем және мәтіннің адам санасындағы көрінісі ең алдымен психоллингвистиканың, когнитивтік лингвистиканың, нейролингвистиканың және қатысым теориясының, лингвомәдениеттанудың, этнолингвистиканың, мәдениетаралық коммуникацияның зерттеу нысаны ретінде танылады. Бұл ретте жаңа сөздердің индивид санасындағы көрінісі де осы аталған салалардың аясында зерттеуді қажет етеді.

Адам санасында немесе менталды лексиконында жаңа сөздердің көрінісі немесе репрезентациялануы туралы айтқанда, ең алдымен *жалпы сана, когнитивтік сана, тілдік сана, коммуникативтік сана* ұғымдарын анықтап, одан кейін тіл бірліктердің, соның ішінде лексикалық инновациялардың санадағы көрінісін бірқатар әдістер арқылы анықтауға болады.

Барлық гуманитарлық ғылымдар және жаратылыстану ғылымдарының басым денінің зерттеу аспектілері мен зерттеу әдістері сана ұғымына сүйенеді. Дегенмен сана ұғымы мен адамның ойлауы терминдерінің аражігі ғылымда әлі де ажыратыла қоймаған. Зерттеулерге қарағанда гемосапенс ретінде жетілген адамның белгілі бір когнитивті санасы болады, барлық адамның жеке когнитивтік санасы белгілі бір ұлттың біртұтастықтағы жалпы санасын немесе когнитивті санасын қалыптастырады.

Классикалық ғалымдар – В. Гумбольдтың «тілдік сана – ақылдың интеллектуалды түйсігі» [2]; Ф. де Соссюрдің «сөйлеу әрекетінің жүзеге асуы бізге табиғаттан берілген, олай болса тіл игерілген және шартты нәрсе» [4] деген пікірлерінің негізінде қазіргі әлемдік лингвистикада жоғарыда аталған сана түрлері біршама анықталған. Зерттеу пікірлерге қысқаша тоқталу жаңа сөздердің қазіргі қоғам мүшелерінің саналарында орнығуы және осы орнығу арқылы қолданысқа түсуі туралы тұжырымдар айту үшін маңызды.

Тілдік сана ұғымы И.А. Бодуэн де Куртенэнің қолданысында – «тілдік сезгіштік» («языковое чутье»), Е.В. Ухмылинада – «тілдік түсінушілік» («языковая сознательность»), Л.В.Щербада – «лингвистикалық түйсік» («лингвистический инстинкт») деп қолданылған.

Сонымен қатар қазіргі зерттеушілер жеке адамның тілдік санасы дегенді: а) «тілдік сана – тілді меңгеру қабілеті; ә) тіл туралы білімдердің жиынтығы» [5]; б) «тілдік кеңістікте коммуникативтік қарым-қатынаста тілде орныққан стереотипті тілдік бірліктерді қолдану» [6]; в) «күнделікті қарым қатынаста тілдік білімге қажеттіліктің болуы»; «тілге деген қоғамдық сұраныстың болуы арқылы тілге саналы көзқарастың қалыптасуы» [7]; «тілдік сана – тілдік құралдар – сөз, еркін және тұрақты сөз тіркестері, сөйлем, мәтін және ассоциативті өрістің көмегімен қалыптасқан санадағы бейнелердің жиынтығы» [8]; «тілдік сана – тілді иеленушінің түйсігіндегі ерекше тілдік құрылымдар» [9] деп түсіндіреді. Бұл пікірлер, біздің байқауымызша, қазіргі ұлт тілдерінің сипаттарын зерделеудің нәтижесінде қалыптасқан және осы зерттеушілер когнитивтік сананы біртұтас қарастырады. осы пікірлер қазақ тіліне, оның ішінде жаңа сөздерді жан-жақты анықтауда маңызды.

Қазіргі пайда болып жатқан жаңа сөздер қоғам мүшесінің тілдік санасында қалай орнығады деген сұрақ пайда болады. Өйткені ұлттың когнитивтік санасындағы өзгерістер, қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымындағы жаңа сипаттар жеке адамның тілдік санасына тікелей әсер етпей қоймайды. Тілдік сана да өзгереді. Қазіргі жағдайға байланыстыра айтқанда қазақстандық қоғам мүшелерінің тілдік санасында қазақ тілінің қоғамдық маңыздылығын түсіну, қарым-қатынас үшін қажеттілігін мойындау, қазақ тілін меңгерудің қажеттілігін мойындау сияқты параметрлер бар.

Қазіргі қазақстандық қоғам мүшелерінің тілдік санасын одан әрі бекіте түсу, қазақ тілінің қажеттілігін мойындату мақсаттарында пайда болған жаңа сөздерді түсіндіру, насихаттау, білім жүйесіне енгізу арқылы қазақ тіліне деген жоғары саналылықты қалыптастыру керек.

Егер қоғам мүшесінің – жеке адамның тілдік санасын нақтылай түсетін болсақ, онда жеке адамның тілдік санасында тілдік лексикасын (лексикон), тілдік бірліктердің семантикасын (семантикон) және тілдік бірліктердің образды-прагматикалық қызметін (прагматикон) қамтитын білім болуы керек. Бұл жиынтық әрбір жеке адамда әртүрлі деңгейде. Өйткені жалпы сана және тілдік сана онтогенезде және филогенезде тілдің қатысуы арқылы қалыптасады, мұнда таңбалар санадағы концептілердің жасалу үдерісінде қорытудың материалдық сүйеніші ретінде қызмет етеді, алайда сана қызмет ету үшін тілге бағынышты емес, сана өз қызметін әмбебап кодтар арқылы жүзеге асырады.

Тілдік сана – жеке адамның психикасына байланысты сөйлеуді жүзеге асыратын тетіктердің жиынтығы және лексикон, семантикон, прагматикон жиынтықтарының тілдік санада сақталуы; коммуниканттардың сөйлеу хабарламаларын айту және қабылдау кезінде пайдаланылатын білімі.

Қазіргі психоллингвистика, сондай-ақ коммуникативтік лингвистика немесе қатысымдық лингвистика және когнитивтік лингвистика үшін *коммуникативтік сана* категориясын анықтау және зерттеу өзекті болып отыр.

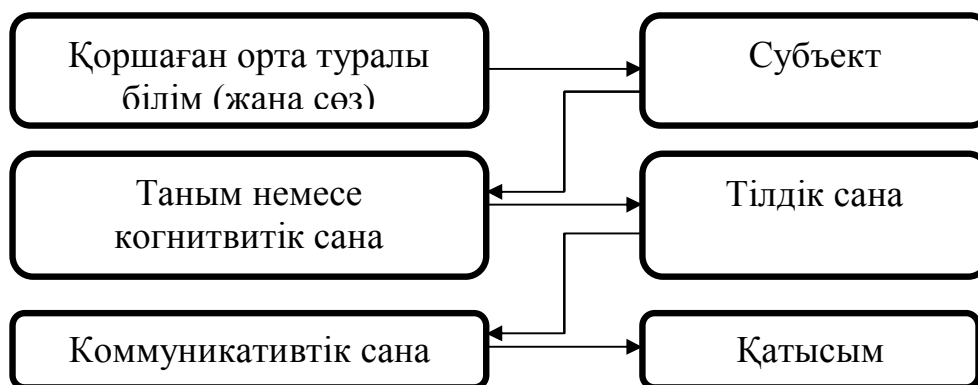
Жаңа сөздердің тілді тұтынушының менталды лексиконында тұрақталуын көрсету үшін аса маңызды категория ретінде *коммуникативтік сана* – адамның коммуникативтік қызметінің барлық кешенін қамтамасыз ететін коммуникативтік білімдер мен коммуникативтік тетіктер жиынтығы. Бұл – сананың коммуникативтік ұстанымдары, менталды коммуникативтік категориялардың жиынтығы, сондай-ақ, қоғамда қабылданған коммуникацияның нормалары мен ережелерінің жинағы.

Тілдік және коммуникативтік саналардың аражігін ажыратып көрелік, мысалы:

- *тілдік сана* белгілі бір сала қатысты жаңа сөздерді немесе олардың бірнеше тілдегі баламалары туралы, сондай-ақ олардың жіктелген мағыналары туралы ақпаратты (яғни кей концептілерді беру қолданылатын тілдік бірліктер туралы) қамтиды: *төлемақы, өсімақы, кепілдеме* т.б. немесе *диета-емдәм, маскировка-алдамша* және т.б. Бұл ретте жалпы қатысымдық бірліктерге қатысты ұлттық ерекшеліктер де көрініс беруі мүмкін;

- *коммуникативтік санада* қай сөзді қолдану туралы ақпарат қамтылады.

Бұл ретте қарым-қатынас барысында жарыққа шығатын, яғни қолданысқа енетін жаңа сөздер танымдық санадан тілдік санаға өтіп, коммуникативтік санада сүзіледі. Демек, жаңа сөздердің индивидтің менталды лексиконында орнығы, тұрақталуы, оның сөйлеуінде жұмсалуды танымдық, тілдік, коммуникативтік саналардың қызметімен тікелей байланысты.

1-сурет. Жаңа сөздердің менталды лексиконында репрезентациялану сатылары

Демек кез келген таным арқылы қабылданған білім, соның ішінде жаңа сөздер когнитивтік санада «материал» түрінде сақталып, тілдік санада тілдік бірліктер арқылы кодталады, тілдік санада кодталған бірліктер коммуникативтік санада сараланып, қатысымда жұмсалады (1-сурет). Мәселен қазақ тілін тұтынушы жеке адам белгілі бір затты орыс тіліндегі атауымен таныса, ол ұғым тілдік санасында орысша кодталады. Қарым-қатынас үдерісінде коммуникативтік санадан сұрыпталатын ақпарат та орыс тіліндегі нұсқасына сәйкес келеді. Бұл ретте көріп отырғанымыздай, жаңа сөздердің нормалануы тікелей аталған психолингвистикалық категориялардың қызметімен байланысты бірнеше үдерісті қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н. Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Егемен Қазақстан, 2017. – <https://egemen.kz>
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. — 400 с.
3. Сүлейменова Э.Д. Языковая компетенция и полиязычие. / Динамика языковой ситуации в Казахстане: Монография / Под. общ. ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы, 2010. – 204-241 с.
4. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. - М.: УРСС Эдиториал, 2007. – 257 с.
5. Тубалова И.В. Показания языкового сознания как источник изучения явления мотивации слов. Дисс. ... канд. филол. наук, Томск, 1995. – 249 с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
7. Белобородов А.А. Языковое сознание: сущность, статус // Современная наука и закономерности ее развития. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. Вып. 4. С. 131-147.
8. Тарасов Е.Ф. Язык как средство трансляции культуры // Язык как средство трансляции культуры. М., 2000. – С. 45-53.
9. Каспранский Р.С. Языковые представления и языковое сознание. // Тезисы IX Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникаций, М., 1988, с.84-85.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Устойчивость любой социальной системы во многом определяется её способностью к изменениям. Чтобы сохраниться и эффективно развиваться в условиях турбулентности современной мировой политики и экономики казахстанскому социуму необходимо своевременно изменяться, адаптируясь к глобальным трансформациям и адекватно реагируя на вызовы и угрозы современной эпохи. Процесс таких комплексных изменений, охватывающих всю совокупность социальных институтов, отношений и ценностей, направленный на повышение способности общества достойно отвечать на предъявляемые к нему требования, успешно адаптироваться к переменам в окружающей его среде и называется социальной модернизацией. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев начиная с 90-х годов XX века неоднократно демонстрировал свою приверженность политике модернизации казахстанского социума, рассматривая таковую как оптимальную модель его развития, условие и средство всестороннего прогресса нашей страны. Успешная реализация стратегического курса «Казахстан-2050» и, соответственно, вхождение нашего государства в тридцатку наиболее развитых стран мира, по его глубокому убеждению, невозможны без проведения системной модернизации казахстанского общества.

Поставив задачу обеспечить реализацию Третьей модернизации и чётко определив её приоритеты, инициировав проведение Конституционной реформы, Президент РК дал новый импульс институциональным преобразованиям казахстанской экономики и социально-политической сферы. Но, как убедительно свидетельствует мировой опыт, новые социальные институты не будут эффективно работать, а принимаемые законы как следует исполняться, если у большинства граждан не будет положительного восприятия проводимых модернизационных реформ, адекватного понимания их сущности, желания и умения в них ответственно участвовать. То есть, успешная (реальная, а не формальная, виртуальная) экономическая и политическая модернизация казахстанского социума невозможна без опережающей модернизации общественного сознания.

Программным документом для проведения системной работы по «осовремениванию» ментальности казахстанцев является концептуальная статья Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В данной статье представлено чёткое обоснование необходимости духовной (ментальной) модернизации, суть которой можно выразить одной фразой: «Занять место в передовой группе, сохраняя прежнюю модель сознания и мышления, невозможно» [1]. В предложенной Президентом РК концепции определены главные направления модернизации сознания казахстанского общества, а также основные средства реализации этих направлений.

Ключевыми качествами, характеризующими облик современного гражданина Казахстана, по мнению Н.А. Назарбаева, должны стать конкурентоспособность, прагматизм, укрепившаяся национальная идентичность, культ знания, ориентация на эволюционное развитие, открытость сознания. Успех целенаправленной системной работы по формированию этих качеств во многом зависит от её надёжного научного обеспечения, соответствующей концептуализации и операционализации используемых для их обозначения понятий.

Особое внимание в этом отношении следует обратить на такое понятие как «*национальная идентичность*». Обусловлено это как значимостью определяемого им феномена, так и тем, что данное понятие весьма неоднозначно трактуется и характеризуется в современном казахстанском политико-идеологическом дискурсе.

В первую очередь следует учитывать, что национальная идентичность в социальных науках в самом общем виде определяется как одна из составляющих идентичности человека, связанная с ощущаемой им принадлежностью или к определённому *этносу*, или к определённой *нации*. В основе принципиально разного понимания национальной идентичности лежат концептуальные различия в трактовке нации и государства. В рамках архаичной, этноцентрической концепции, нация понимается как этническая общность. Соответственно, по

мнению её сторонников («национал-патриотический» сегмент казахстанского экспертного сообщества), национальная идентичность должна основываться на принципе этничности. С позиций же современной, либеральной концепции, нация определяется как социально-политическая общность, а национальная идентичность – как идентичность, основанная на принципе гражданства. И именно так, по-современному, её последовательно определяет Н.А.Назарбаев в своих политических посланиях. Особо здесь следует отметить его книгу “В потоке истории”, выступление на XVI съезде партии «Нур Отан» “Современное государство для всех: Пять институциональных реформ”, утверждённую им Концепцию укрепления и развития Казахской идентичности и единства.

Во-вторых, необходимо иметь в виду, что национальная идентичность, понимаемая как *гражданская*, является результатом социально-политической идентификации, которая выступает важным механизмом политической социализации как таковой. Именно от того, кем в социально-политическом отношении тот или иной индивид себя в первую очередь ощущает и осознаёт (гражданином своей страны, представителем своего этноса, носителем той или иной религии или идеологии, жителем определённой местности, членом рода, семейного клана, представителем той или иной цивилизации и пр.), в значительной мере зависит его социально-политическая практика. Социально-политическая идентификация – это своего рода каркас, вокруг которого выстраивается «политическая личность». Тот или иной характер этой идентификации (иерархия идентичностей) определяет характер самой личности, её представления о своём месте в окружающем мире, отношение к нему, её ценностные ориентации, установки и действия.

Конечно, то, как именно себя в политическом отношении идентифицируют граждане (или подданные) той или иной страны, является важным для любого государства, но исключительную значимость этот феномен приобретает в условиях полиэтнического и многоконфессионального сообщества, особенно если это сообщество переживает процесс политической модернизации. Именно таким сообществом и является современный Казахстан.

С точки зрения корифеев транзитологии, необходимым предварительным условием успешной политической модернизации следует считать «национальное единство». Отсутствие такого единства свидетельствует о наличии в стране так называемого кризиса идентичности, являющегося одним из основных кризисов политической модернизации, создающим серьёзные проблемы для модернизирующегося социума.

Как утверждал классик транзитологии Д.А. Растоу, «понятие “национальное единство” не содержит в себе ничего мистического типа плоти и крови <...> и ежедневных обетов верности им, или личной тождественности в психоаналитическом смысле, или же некой великой политической миссии всех граждан в целом. Оно означает лишь то, что значительное большинство граждан потенциальной демократии не должно иметь сомнений или делать мысленных оговорок относительно того, к какому политическому сообществу они принадлежат» [2].

Следовательно, важным показателем состояния «национального единства» выступает именно «гражданская идентичность», которая проявляется в ярко выраженном ощущении и осознании гражданами своей принадлежности к политической системе своей страны, их приоритетной тождественности с ней.

Очевидно, что чем выше уровень гражданской идентичности у населения страны и, соответственно, больше потенциал «национального единства» в обществе, тем стабильнее государство и шире перспективы его успешной модернизации. Не случайно, например, американский политолог В.Л. Хесли отмечает, что «все либеральные теоретики сходятся в том, что в условиях, когда граждане идентифицируют себя не столько с этническими подгруппами внутри страны, сколько с более общим, всеохватывающим государством, острота и разрушительные последствия политических разногласий сокращаются, а сплочённость возрастает» [3].

Таким образом, уровень гражданской идентичности казахстанцев является весьма значимой политической характеристикой казахстанского общества и вполне может (и должен) быть измерен. Попытки таких измерений стали предприниматься казахстанскими исследователями (в том числе и автором данной статьи) с первых лет обретения Казахстаном независимости и продолжают по сию пору. Конечно, использование в ходе проводимых в этой области эмпирических социологических исследований неодинаковых «линеек» (методического инструментария), с учётом того, что качество некоторых из них выглядит сомнительным, не позволяет делать корректные сравнения полученных результатов. Тем не менее, некоторые из этих результатов вызывают серьёзную озабоченность относительно

характера социально-политической идентификации казахстанцев (особенно молодёжи), что подтверждает актуальность поставленной Президентом Казахстана задачи – укреплять национальную (казахстанскую) идентичность.

В Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова, в котором традиционно обучаются представители различных этносов и конфессий, являющиеся выходцами из разных социальных слоёв и регионов страны, накоплен определённый опыт изучения социально-политической идентификации студенческой молодёжи. Начиная с 2005 г., в ходе социологических исследований регулярно проводятся опросы студентов, позволяющие помимо прочего составить представления об их социально-политической самоидентификации. В рамках данных опросов выясняется, кем в социально-политическом отношении тот или иной студент ощущает и осознаёт себя в первую очередь, во вторую очередь, в третью и так до десяти (*гражданином Казахстана; представителем своего этноса или определённого социального слоя; носителем той или иной религии или идеологии; жителем определённой местности; членом какого-то рода (клана, жуза) и пр.*).

Полученные данные свидетельствуют о том, что приоритетные позиции в иерархии социально-политических идентичностей студентов на протяжении 13 лет проведения таких исследований занимала *этническая идентичность* (её в разные годы на первое из десяти возможных мест ставили от 35% до 53% респондентов) и несколько реже – *гражданская (казахстанская) идентичность* (от 41% до 45%).

При этом следует учитывать, что если *гражданскую идентичность* поставили на первое, второе и третье места в 2017 г. в общей сложности 65% опрошенных студентов (в 2014 г. – 51%, в 2015 г. – 58%, в 2016 г. – 63%), то *этническую идентичность* – 80% (в 2014 г. – 89%, в 2015 г. – 73%, в 2016 г. – 74%). То есть, несмотря на то, что в студенческой среде ЗКГУ происходит определённое укрепление гражданской идентичности, значительное количество студентов по-прежнему ощущают и осознают себя в первую очередь представителями своего этноса.

Приоритет же прочих идентичностей проявлялся у значительно меньшего количества студентов. *Религиозную идентичность* на первое место ставили от 3% до 9% респондентов, *территориальную идентичность*, как и *социально-стратификационную* – от 1% до 8%, *евразийскую идентичность* от 0,5% до 5%, *родовую* – от 0% до 8%, *тождественность с гражданами СНГ* – от 0,5% до 4%, *идеологическую идентичность* – от 0,5% до 3%.

Большой интерес в контексте вышесказанного вызывает вопрос, а как именно студенты понимают *казахстанскую идентичность*, то есть, какие идентификационные признаки для них наиболее важны, чтобы считать кого-либо *казахстанцем*... Чтобы определить это, респондентам было предложено проранжировать по степени значимости 10 характеристик, соответствие которым позволяет по их мнению считаться таковым: *быть казахом; считать себя евразийцем; быть гражданином РК; владеть казахским языком; родиться в Казахстане; прожить в Казахстане большую часть жизни; исповедовать ислам; хорошо знать историю Казахстана; ощущать свою принадлежность к тому или иному жузу, роду; гордиться достижениями Казахстана, сопереживать его трудностям*.

Судя по результатам проведённого ранжирования, для большей части опрошенных студентов для того, чтобы считаться казахстанцем, *в первую очередь* необходимо либо являться *гражданином Казахстана* (31%), либо *быть казахом* (31%). Среди остальных качеств характеризующих, по мнению респондентов, *казахстанскую идентичность* в первую очередь, несколько выделяются *рождение в Казахстане* (9%) и *владение казахским языком* (7%).

В целом же, определённое представление о том, как именно опрошенные студенты понимают *казахстанскую идентичность*, можно составить, посчитав, сколько из них в процессе ранжирования предложенных десяти идентификационных признаков поставили те или иные из них на первые пять мест. Судя по полученным данным, первостепенное значение для респондентов при определении того, что такое *казахстанец*, имеет такой признак, как *гражданство РК*. Его поместили с 1-го по 5-ое место в общей сложности – 86% опрошенных. Вторым по значимости идентификационным признаком является для них *владение казахским языком* (81%), третьим – *принадлежность к казахскому этносу* (72%), четвёртым – *рождение в Казахстане* (70%), пятым – *хорошее знание истории Казахстана* (45%), шестым – *проживание в Казахстане на протяжении большей части жизни* (40%), седьмым – *исламское вероисповедание* (34%), восьмым – *наличие гордости за достижения Казахстана, сопереживание его трудностям* (28%), девятым – *ощущение принадлежности к евразийской цивилизации* (25%) и десятым – *принадлежность к тому или иному жузу, роду* (17%).

Таким образом, хотя Президент РК Н.А. Назарбаев, начиная с 90-х гг. XX в., многократно заявлял, что казахстанская идентичность должна основываться на *принципе гражданства*, что казахстанцы – *это социально-политическая общность*, у многих опрошенных студентов чёткое понимание этого отсутствует. Данное обстоятельство делает задачу укрепления и развития казахстанской гражданской идентичности, государственного патриотизма приоритетной в воспитательной работе с молодёжью. Целенаправленное и высокотехнологичное решение этой задачи позволит прочно закрепить национальное единство на самом главном уровне – ментальном.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
2. Растой Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. 1996. № 5. С. 6-7.
3. Хесли В.М. Национализм и пути разрешения межэтнических конфликтов // Полис. 1996. № 6. С. 39.

ӘОЖ 37.034

Медешова А.Б., Бақтығалиева А.Ү., Мұфтаева Н.Ж., Мірәлі А.П.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
№33 Әлия балабақшасы*

ТАРИХТЫ БІЛГЕННЕН ТАНЫМ КЕҢЕЙЕДІ

Ел тарихын білу – әр азаматтың парызы. Өйткені ол өз Отанына деген сүйіспеншілігі, құрметі оның тарихын білуден басталады. Мектепте дүниетану, жаратылыстану пәндерінде осы тақырыптың оқытылуы да сондықтан. Біз сыни тұрғысынан ойлау технологиясымен дайындалған бастауыш сыныптағы дүниетану мен тәрбие сабағын ұштастырған шараның жоспарын толық ұсынуды жөн санадық.

Тақырыбы: *Қазақтың тарихи тұлғалары*

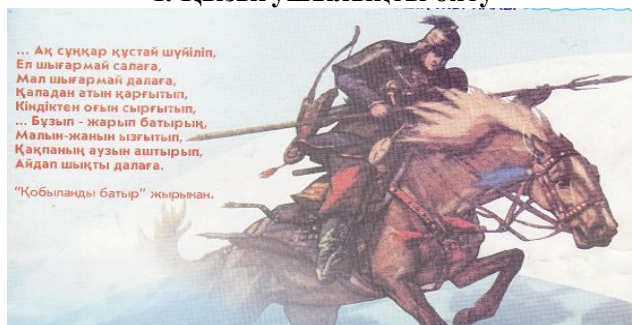
Мақсаты:

- оқушыларды қазақтың біртуар ұлдары туралы мол мағлұматпен таныстыру.
- Қазақтың ержүрек ұлдарының ерлігімен жастарды патриоттыққа тәрбиелеу және оқушыларды білімділікке, алғырлыққа, жылдамдыққа баулу.

Күтілетін нәтиже:

- Тарихи тұлғалар туралы көп мағлұмат қалыптасады.
- Оқушылар тез ойлап, шапшаң шешім шығара білетін, өз ойын еркін жеткізе алатын тұлғаға айналады.

I. Қызығушылықты ояту

1.Білу. Суретке қарай отырып, батырлар жырларын еске түсіріп, әрбір батырдың есімін атаңыз. Осы батырлар жырынан үзінділерді еске түсіріп көріңіздер.

Мысалы:

Қобыланды,
Алпамыс,

...

II. Ақпаратпен танысу, оны талдау

2.Түсіну. *Өлеңді мәнерлеп оқып, мағынасын түсіндір*

Құрбаны тозақ жылдардың

Өткінші өмір,
Тарттырды талай азабын,
Қор болып күнің,
Үзілді жаның, қазағым.
Өзекті өртеп, нақақтан төкті қаныңды,
Солақай кезең,
Жұттырған қайғы, жаза-мұң.

Байланды тірлік,
Торына түстің азаптың,
Сонда да сынбай,
Үмітпен күттің азат күн.
Бостандық деген алдамшы ұран көз байлап,
Сорына келдің,
Сормандай туаған қазақтың.

Тозақты жылда
Көтерген елдік жалауды,
Санаға жаққан,
Өшірді дұшпан алауды.
Намысын ту қып халқына жарықын жол ашқан,
Ерлерім шықты көтермес таптап, талауды.

Атқанда ақ таң,
Қарманып дұшпан налытты,
Ұлтымнан шыққан,
Көсемдер бойды танытты.
Ахмет, Мағжан, Ілияс, Сәкен, Бейімбет,
Жігермен қайрап,
Ілгері тартты халықты.

Саясат қызып,
Тозақта болды қалғандар,
Жаланың оты,
Шарпыған кезде жанғандар.
Тозақты жылдың құрбаны болған арыстар,
Ұлтымда ұлы,
Асқақтап тұрар заңғарлар!

Жанат Аханова

3.Қолдану. *Батырлардың қанаттары тұлпарлары мен жан жарларын көрсетіңіз.*

Батырдың есімі	Тұлпары	Жан жары
Алпамыс	Тайбурыл	Гүлбаршын
Ер Тарғын	Тарлан	Құртқа
Қобыланды	Шұбар	Ақжүніс

4.Талдау. *Көп нүстенің орынын жалғастыр.Берілген тарихи тұлғалардың өмірін талдаңыздар.*

Қазақтың батырлары: *Қобыланды, Ер Тарғын, Қабанбай, ..., ..., ...*

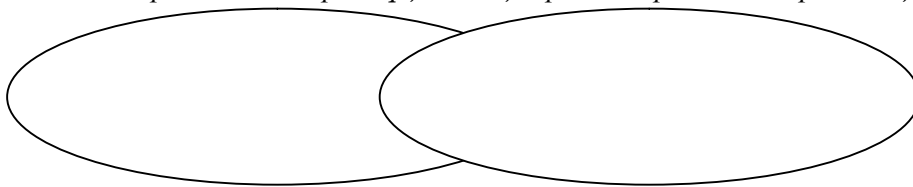
Қазақтың би-шешендері: *Төле би, Әйтеке би, Жиренше, ..., ..., ...*

Қазақтың ақындары: *Абай, Ыбырай, Сәкен, ..., ..., ...*

Қазақ жазушылары: *Мұхтар, Ғабит, ..., ..., ...*

Қазақ хандары: *Абылай хан, Әбілқайыр хан, Жәңгір хан, ..., ..., ...*

5. Салыстыру. Венн диаграмасы бойынша қазақтың батырлары мен хандарын салыстырып, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықта.

III. «Ой түю, өз ойын білдіру»

6. Бағалау. А.Бисенғалиеваның «Сөз тапқанға қолқа жоқ кітабын алып мына билеттердегі сұрақтарға жауап тап. (мұғалім билетті жауапсыз береді)

Билет №1

Бірде хан Жиреншеден: «Анау қаңбақ қайдан келеді, қайда барады? Сұрап кел келші!» – дегенде Жиренше не деп жауап беріпті? *(Желдің өтінен шықтым, ығына қарай ығып барам: желге ұшам, сайға қонам, оның несін сұрайсың? Білмеуші ме едіңдер? Ұшарымды жел, қонарымды сай біледі. Осыны сұратқан хан ақымақ па, сұрай келген сен ақымақ па? – деп жауап береді)*

Билет №2

Нұралы ханға амандаспай өгіп бара жатқан Сырым батырға хан: «Батыр, қайырылып сәлем бергің келмейді, тасып жүрсің-ау», – депті. Сонда Сырым не депті? *(«Хан, тасып жүргенім жоқ, қазақ баласының басын қоса алмай, сасып жүрмін», – деген)*

Билет №3

Жолаушылап шөлдеп келе жатқан Сырым батыр бір үйден сусын ішіп тұрып: «Бір аяқ сусын бір адамның құны екен ғой», – дегенде, су ұсынған үй иесі келіншек не деп жауап қатады? *(«Жоқ, мырза! Екі адамның құны. Бұл сусын болмаса, шөлден сіз өлер едіңіз, ұяттан мен өлер едім», – деген екен)*

Билет №4

Бөлтірік бидің бір құрдасы оны кекетпек болып: «Бөлтірік, асығып киінген әйелдерше киіміннің бірі ұзын, бірі қысқа ғой», – депті, сонда Бөлтірік не дейді? *(«Беке, ұл өскен соң ұл киінді, қыз өскен соң қыз киінді. Енді солармен жарысайын ба? Ұзын болса ұлымдікі, қысқа болса қызымдікі. Ұлы, қызы жоқ болса, киім табылмас па еді», – деп бектің қу бас екенін аңғартыпты)*

Билет №5

Шоқан Саққұлақ шешеннен: «Көп оқыған адасса, кімнен ақыл сұрайды?» – дегенде, Саққұлақ шешен не деген? *(«Ақыл – адам аздырмайтын ем, білім – таусылмайтын кен, Адамның басшысы – ақыл, Жетекшісі – талап, Шолғыншысы – ой, Жолдасы кәсіп, Қорғаны – сабыр, Қорғаушысы – мінез» – деген)*

Билет №6

Досбол биді сынамақ болып Қошқар батыр: «Уа, Досбол, сен кімсің? Жиренше шешенбісің? Әлде Алдар Көсемісің?» – деп кекеткен кезде, Досбол мүдірместен не депті? *(«Төскейге ат толғанда, төбеге топ толғанда – Жиренше шешенмін. Жылжып өтер жер кездескенде, еңбектеп өтер жер кездескенде – Алдар Көсемін. Жағаға қол жармасып, жан алқымға таянғанда – батырмын», – деген екен)*

Билет №7

Үргенші шешені Сырымға: «Намазда тұрып жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, оныңыз қалай?» – деп сұрағанда Сырым шешен не деген? *(Жан-жағыңызға өзіңіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қайдан көрдіңіз?) – деп жауап беріпті)*

Билет №8

Бір тойда Хиуа ханы сырымнан: «Қазақ ас-мас, жігіт-мігіт, ат-мат деген жалғама сөздер көп көрінеді, солардың мәнісі не?» – деп сұрапты *(«Бізде той жасаушы жұртқа қой сойып, құйрық бауыр, тай сойып қазы қарта таратады. Ал сусынға қымыз береді. Соны ас дейді. Ал, мынадай тастабаққа салып тартқан шөп шаламды, сусынға берген шайды мас дейді. Сәйгүлікті сынайтын жарыста озып келген жүйрік ат дейді. Ал артта қалған тұғырды мат дейді. Алқа топтың алдында палуанға түсіп, алып ұрған ерді жігіт дейді, ал жер қуып жығылған еркекті мігіт дейді. Қазақтың ас-мас, ат-мат, жігіт-мігіт дейтін сөздерінің мәнісі осылай, хан», - деген екен Сырым батыр.)*

Билет №9

Тоқсоба би ауырып, өлім халіне жетіп жатқанда, қасында отырған бір таз би: «Тоқта, жаман айтпай жақсы жоқ, о дүниелік болып кетсеңіз, бізге түк айтпай кетесіз бе? – депті. Сонда Тоқсоба би недеп жауап қатқан? (*«Ақылдарың болса, керісінше, маған айтыңдар, көрмеген жерге, танымайтын елге барам, қараңғы көрге барам» – депті.*)

Билет №10

Жәңгір бірде Исатай батырға: «Қарғылы қара тазыдай сыландап алға шыға бермей, қатарда жүрсең не етеді?» – дейді. Сонда жарамсақ билердің шағыстырып келе жатқанын сезіп қалған Исатай не деп жауап беріпті? (*«Алдыңда сыландап мен келе жатқанда, артыңда қарғылы төбеттей сумаңдап төрт биің келе жатқанда, сені көктен құдай, жерден құмай алар деп қорқып келесің бе?» – деген екен*)

Билет №11

«Ей, Махамбет! Өз еліңе симадың, Маңғыстауға симадың, Сарыарқаға симадың, Нарыннан хан қоныс бермейді, енді аспанға қыстайсың ба!» – дейді Баймағамбет. Сонда Махамбет не деп жауап берген? (*«Ей, Баймағамбет! Аспанды жаңбыр бермейді, елді қалмақ бермейді. Жайықты қазақ–орыс бермейді. Ал Нарыннан хан–төре қоныс бермейді. «Кел! Жәңгірді шауып өлтірейік» деп едім, Исатай ерік бермейді. Өздеріңдей жауыз хандардың, сірә, көзі көрмеді», – депті*)

Билет №12

Қолды болған малдың құнын сұрау үшін Арық биді жіберіпті. Оларды қарсы алған шоң би ірі, денелі болса керек, Арық биге мысқылдап: «Арқаның Арық биі сапарыңыз оң болсын! Еліңіз қыстан жүдеп шыққан екен, – депті. Сонда Арық би не деп даусыз бітім жасаған? (*«Әлей болсын, Аққу құстың төресі, жеке жүріп оттамас, аса ердің жақсысы бұралқы сөзді бұттамас. Мен арық болсам, елімнің жоғын жоқтап, жүдеп келген болармын. «Өлеңді жерде егіз семіреді, ұрылы жердің биі семіреді» деген бар, семіз болатын ретіңіз бар шығар», – деп жауап берген екен*)

Билет №13

Досбол би төсек тартып жатқан шағында Сыр бойының болыстары келіп, көңілін сұрапты. Болыстың бірі – таз, бірі – соқыр, бірі – пұшық екен. Кетерінде: «Уа, Досбол ата! Кәрі қойдың жасындай жасыңыз қалды. Жан барда қаза бар. О дүниеге барғанда не айтасыз?» – депті. Бұлардың бұл сөзін жақтырмаған Досбол би не деп жауап берген? (*«Уа, сарбаздарым, о дүниеге сендерден бұрын бара қалсам, кешегі аруақты ерлерге қонған бақыт құсы бұл күнде соқырдың көзіне, таздың басына, пұшықтың мұрнына қонған қара шыбын боды деп барамын», – депті*)

Билет №14

Шыңғыстың атқұмар Жакып дейтін баласы Ақан ауылына қайта–қайта келіп, Құлагерді сұрап, мазасың ала берген соң, Ақан: "Ақындықпен Орынбайдың аты шықты. Аға сұлтандықпен әкеңнің даңқы шықты. Жүйріктікпен Құлагердің даңқы шықты. Осы сөзімді әкеңе барып айт. Содан соң Құлагерді ала ғой..." – деген екен. Жакып қуанып кетіп, әкесіне Ақанның сәлемін жеткізіпті. «Ой, ақылсыз, балам–ай, Ақанның сөзін дұрыс түсінбеген екенсің», – депті. Сонда Ақанның сөзінің мәнісі неде? (*Ақанның «Құлагер мал болса да, аға сұлтан әкеңмен бара–бар. Біреу әкеңді сұраса, берер ме едің?» дегені екен*).

Билет №15

Саққұлақ би өзіне сәлем бере келген Қопа шешенді сынамақ болып: «Сенің атыңды Қопа қойғаны несі? Қозған руында ұры көп болатын еді, солар саған келіп паналады ма, әлде?» – деген сұрақ қояды. Сонда Қопа не деген? (*«Атымның Қопа екені де рас, бірақ маған паналауға келгендерді саққұлақ иттер арсылдап қуып шыға береді», – деп Қопа Саққұлақтың бетіне қараған.*)

Зерттеу сараманы кезінде бұл сыныптан тыс шараны дүниетану, жаратылыстану пән мұғалімдерінің көмегімен өткіздік. Нәтижесінде оқушылардың патриоттық сезімін, Отан тарихын білуге құштарлық арта түсті. Оқушылардың көңіл-күйлері көтеріліп, пәндік білімі шыңдала түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мемлекеттік тілде тәлім-тәрбие беруге арналған тәрбие сағаттар жинағы. Орал.: «DNS TECHNOLOGY» баспаханасы, 2014. -124 б.

ЖЕТІ КЕРЕМЕТТІҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Елбасының «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру» атты мақаласындағы елдің бүгінгі мен болашағы туралы ой толқындарын жүректен өткізе, тебірене сыр шерткенде, оның Отанға, елге, ұлттық құндылықтарға деген сүйіспеншілігі сүйсінтеді. «...рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы.» [1]

Қоғамдық сананы жаңғыртуға қатысты «Туған жер» бағдарламасы, «Қазақстанның қасиетті жерлері», «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет», т.б. маңызды жобалар қолға алынып жатыр.

Қазақстандықтардың мәдениетін әлемдік мәдениетпен ұштастыруды мектептегі бала тәрбиесінен бастау қажет. Өйткені шынайы патриотизмнің маңызды көрінісі туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша сүйсіну ғана емес, тарихын білу, білгенін бойына дарыту мен дамыту болуға тиіс.

Оқушыларды әлем және Қазақстанның өнер мұраларымен таныстырып, мәдениетке деген қызығушылығын арттырып, әлемнің жеті кереметін білу, еліне, мемлекеттің сәулетіне, өнеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу, Қазақстанның керемет өнер туындыларын кәсірлеуге үйрету сияқты мақсат-міндеттерді әр тәрбиеші назардан тыс қалдыра алмайды.

Біз кереметтерді жетеуден жіктеп, оларды сұрақ-жауап түрінде беруге тырысамыз. Өйткені оқырманға мұндай интербелсенділік тәсіл ұнайды деп ойлаймыз.

- Адамзат тарихында әлем кереметтерінің саны жетеу ғана. Неге жетеу деп ойлайсыз?

Қазақ халқының санасында жеті саны сонау ерте заманнан қасиетті саналатыны белгілі. Мысалы: жеті жарғы, жеті оқ елі, жеті нан (құдайы беру), бұрын қазақтар жеті атадан асқаниша құда болмаған. Сондықтан жеті саны қасиетті деп есептелген және әлемдегі сәулетті орындарды да осы жетілікке топтастырып қарауға тырысқан. Әлем сәулетіндегі ең, ең деген құнды еңбектер ғана жеті кереметті құрайды.

- Жеті күн, жеті шырақ, жеті күмбез туралы не білесіз?

Ай күнтізбесін негізге алған есеп бойынша-бір аптада жеті күн бар, демек, Ай фазалары жеті күнде бір өзгеріп отырады. Аспан әлемінде жеті шырақ: Күн, Ай, Меркурий, Сатурн, Марс, Юпитер, Шолпан- жеті құдайы атымен байланысты болып, олардың құрметіне Вавилонда жеті сатылы күмбез орнатылды. Ежелгі гректер де жеті деген санға табынды.

- Әлемнің жеті кереметін атай аласыз ба?

1.Пирамидалар (Мысыр) Бұдан көп ғасыр бұрын сәулет және мүсін өнері шеберлерінің қолымен жасалған асыл мұралар туралы. Суы жоқ, тіршілігі жоқ Нуби шөлінде орналасқан Мысыр пирамидалары да жеті кереметтердің бірі. Мысыр пирамидалары осыдан 5000 жыл бұрын тұрғызылған, сәулетшісі Имхотеп.

Нағыз керемет деп саналатын Хеопс пирамидасының биіктігі 147 метр, әр қырының ұзындығы 235 метр. Пирамиданың алып жатқан алаңы 55 мың.

Құлдар азабының куәсі, бұл тарихты ұмытуға болмайды.

Көне тарихтың мызғымас куәсі болған пирамидалар уақыт сынынан өтіп, әлі де талай ұрпақтардың тамашалап қарайтын мәдени – сәулет ескерткіші ретінде қала береді.

2.Семирамида бағы (Вавилон) Азия, Тигр және Ефрат - жарыса аққан қос өзен аңғарын жайлаған Месопатамия – мәдениет, тұрмыс – салт, өнер тарихынан із қалдырған тамаша ел. Бұл заманымыздан бұрынғы VI ғасыр шамасы. Вавилон шаһарындағы Семирамида аспалы бағы - жеті кереметтің бірі.

3.Зевс мүсіні (Олимпия) Тарих атасы - Геродот десек, өнер атасы, өнердің нағыз алтын бесігі деп Ежелгі Грекия елін атау әбден орынды. Мұнда 3000 жылдай бұрын бейнелеу және басқа да өнерлердің сан алуан түрлері қалыптаса бастады. Классикалық Грек өнері тарихынан келіп жеткен аты әлемге әйгілі ескерткіштің бірі - Зевс мүсіні. Бұл біз сөз етіп отырған «Жеті кереметтің» бірі.

4. *Артемида храмы (Эфес)* Артемида ғибадатханасы туралы. Эфес жерінде VII-VI ғасырда Артемида құрметіне салынған. Грек жұртының мақтанышы.

5. *Родос алыбы (Родос аралы)*

IV ғасырда Родос аралының экономикалық және мәдени жағынан гүлденуіне жол ашылды. Родос тұрғындары күн құдайы Гелиосқа айрықша табынған. Арал иесі атанған құдайға арнап бұрын – соңды болмаған ескерткіш орнату Родос азаматтарының борышы деп саналған. Оны тұрғызу 12 жылға созылды. Құрылысты басқарған - мүсінші Хареске.

6. *Галикарнас кесенесі (Кіші Азия)* Кіші Азия, VI ғасыр. Аты сирек естілетін шағын ғана Галикарнас қаласы. 356- жылы осы елдің патшасы өз ажалынан дүние салды. Патшаның мұрагерлерінің бұйрығы бойынша оған екі қабат, биіктігі 40-45 метрлік ғибадатхана ұрпақтан ұрпаққа үлгі болды, кейіннен кесене деп атала бастады.

7. *Александрия шамшырағы (Мысыр)* Заңғар тау мен телегей теңіз ортасында, көкпен тілдесіп, бұлт бүркенген толқын үстінде тербетілген ғимарат - Александрия шамшырағы туралы сөз. Александрия шамшырағы III ғасырда, Фарос аралы мен құрылықтың арасына салынды. Жұмысты жүргізген архитектор Сострат Книдский.

Бұлардың қайсысы болса да, мүсін және сурет өнерінің теңдесі жоқ тамаша үлгілері.

- Бүгінгі қазақстандықтар да ондай бақыттан кенде болмаса керек. Қазақстандағы тарих, археология, сәулет және монументалды өнер ескерткіштерінің саны 25 мыңнан асады. Бұл салада Қазақстан, Таяу Шығыс, Орта Азия, Қытай, Үнді және Жерорта теңізі бойындағы мемлекеттермен теңеседі. [2]

- Қазақстанның жеті кереметін білесіз бе?

1. *Ежелден атағы жер жарған Түркістан қаласында орналасқан, орта ғасырдан қалған көгілдір күмбезді ғаламат ғимарат – Ахмет Иассауи кесенесін алып отырмыз.*

Түркістан – Орта Азия мен Қазақстан халықтарының материалдық және рухани өмірінде маңызды орын алған Шығыстың көне қалаларының бірі. 1500 жылдығын тойлап өткен Түркістан-руханият ордасы, оған ерекше мәртебе беру қажет. Бірақ бүгінгі сөзіміз Қ.А.Иассауи ғимараты туралы. Ахмет Иассауи Оңтүстік Қазақстанның Сайрам (бұрынғы Испиджаб) қаласында 1103 жылы дүниеге келген. Ол алғаш білімді жергілікті дінбасы Арыстан бабтан алады. Өзінің ана тілінен басқа арабша және парсыша сөйлей білген. Қыпшақ, қаңлы, қоңырат және көне түркі тайпалары арасында Ислам дінін уағыздаушы Ахмет Иассауиді рухани басшы санаған халық оны «Әулие ата» атап кеткен.

Қожа Ахмет- өз өмірінде ақ өлеңмен жазылған көп хикметтерді дүниеге келтірген пәлсапашыл ақын. Біздің қолымызға жеткен екі жүзден асатын хикметі бар. 63 жасынан бастап, соңғы 12 жылын ол жер астында жатып, күн сәулесін көрмей өткізді. Бүкіл Шығысқа әмірін жүргізген атақты қолбасшы Ақсақ Темір далалықтар мен қалалықтар қосылып пір тұтатын, күніне жүз мәртебе тағызым етіп, мінәжат қылатын Қожа Ахметке зәуілім ескерткіш тұрғызуды қолға алды. Ескерткіш құрылысын Темір қарамағында игі істермен көрінген Мәулен Ұбайдулла Садырға жүктейді. Кесене нақты әрі гармониялық жоспармен салынған. Екі жағы мұнарамен жалғасқан бас портал еңселі аркадан тұрады. Қожа Ахмет Иассауи кешені порталды- күмбезді құрылыс. Оның көлемі 46,5х65,5 метр. Орталық залдың айналасына әр түрлі мақсатқа пайдаланылған үлкенді-кішілі 35 бөлме орналасқан. Оның бірінде сопы ақынның мүрдесі жерленген. Орталық бөлмеде қолымен жазылған Құранның көшірмесі, діни кітаптар, шежірелер сақтаулы.

Бұл күнде Қожа Ахмет Иассауи ғимараты-шығыс халықтарының тамаша сәулет өнері жұлдыздарының бірі. Жылда 100-150 мыңнан астам адам келіп тамашалайды. Оларды мұнда сұлулық пен ұлылықтың тылсым сырын білуге деген құштарлық сезімдері жетелейді.

2. *Қожа Ахмет Иассауи ғимаратындағы бағалы ескерткіштердің бірі – тайқазан.* Петербург Эрмитажынан өз тұғырына қайта қонған тайқазанды Әбділәзиз шебер құйып жасаған. Ол Қаратау ішінен, Ащысай, Мырғалымсай кеніштерінен тайқазанға қажетті қорытпа шығатын тастарын жинап, Қарнақ қаласына жеткізеді де, қазанды жасауға кіріседі. Тайқазан дайын болғанда, оны арбаға тиеп әкеліп, Қожа Ахмет ғимарат күмбезінің астындағы кіреберіс ғажайып кең бөлмесінің ортасына үш бұт етіп иген шойын тұғырдың үстіне орнатты.

Бұдан былай бұл жер «Қазандық» деп аталады. Қазақ ұлысының қара шаңырағы алыстан көз тартып, әрқашан қазаны асулы тұрсын деген ырымды ниет етті. Сондықтан, тайқазанды кереметтердің санына кіргізуге болады.

3. *Ел мен тарихын, ата-бабалар тарихын терең білуге үндеп, қайта-қайта жадына салып, халықтың көз алдындағы көкке бой созған тарихи ескерткіштердің бірі-Тараз*

қаласының оңтүстігінде жиырма шақты шақырым жерде тұрған Айша бибі мазары. Айша бибі кесенесі – сәулет өнері ескерткіші. XII ғасырда салынған. Жамбыл облысы Жамбыл ауданы Айша бибі тарихтан белгілі Қараханның әйелі болған. Күмбезді сол Қарахан салғызған, сәулетші туралы нақты дерек жоқ. Халықтың ауызындағы аңызға қарағанда Айша бибі Тараз қаласында Қараханды қарсы алуға аттанады. Таразға жақындап қалғанда қасындағы құрбыларымен бірге өзенге шомылады, өзеннің жағасында жылан шағып қайтыс болады. Бүгінгі күнде айша бибі мазары маңынан адам үзілмейді. Әсіресе, жаңадан шаңырақ құрған жастар мазарына барып, тағзым етіп жатады. Айша бибі кесенесі Қазақстанның жеті кереметінің бірі деген ойдамыз.

4. *Қола дәуірінің тасқа салынған суреттері көрген адамды таң қалдырады.* Ертедегі адамдар күнге күйген жылтыр тау жартастарына жануарларды, адамдарды, арбаларды, соғыс көріністерін қашап салды. Бұл адамзаттың рухани мәдениетін, анық дүниетанымын білдіретін аса маңызды деректер жиынтығы саналады. Қазақстан жартастағы суреттер, петроглифтердің саны және әр алуандағы жөнінен әлемдегі ең бай жерлердің бірі Тамғалы жартастағы таңғажайып суреттерді археологтеріміз әбден зерттеді. Нәтижесінде олар дүниежүзі мәдениетінің қазыналы қорына қосылды. Мына суреттер ежелгі адамдардың өмірі, көне тайпалардың салт-дәстүрі, діни нанымдары, аңшылық пен соғыс іс-не байланысты салынған туындылар. Алматы облысындағы Тамағалы кешені жартастас суреттері – бүкіл әлемдік мәдени жәдігерлер қатарында. Бұларды Қазақстанның кереметіне кіргізуге болады деген ойдамыз.

5. *1960 жылдардың аяқ кезінде археолог ғалымдар Есік қаласына жақын жердегі обадан «Алтын киімді адамды» тапты.* Ол мұнан 2500 жылдай бұрын жерленген жас жігіт екен. Марқұмға кигізілген бас киімнің, етігінің қонышының сыртына алтыннан жасалған түрлі ұсақ аттың, барыстың, таутекенің, құсиардың бейнелері жапсырылған. Олардың саны төрт мыңдай. Есік қорғанынан табылған олжа бүгінде әлемге әйгілі. Алматыдағы Тәуелсіздік монументіне де негіз болып отыр. Бұл да Қазақстанның кереметінің бірі деп санауға болады.

6. *Қазақ халқының жан сезімі, жан серігі - домбыра.* Домбыра - халық даналығы. Олхалқымыздың өмір тәжірибесі мен табиғат, адам, әлем туралы білімдерін, ескі діни наным - сенімдері мен философиялық көзқарасын бейнелеп, оларды атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасырып отырды. Домбыра – көшпелі елдің көнекөз шежіресі, көпті көрген қарияның көкірек күйі. Ол халықтың тарихи тағдырмен тамырлас. Тарихтың хатқа түспеген талай беттерін паш еіп, халқымыздың тарихнамасына айналады. Ғалымдар осыдан кемінде екі мың жыл бұрынғы бейнелердегі қос шекті аспаптың қазақ домбырасымен ұқсастығын айта келіп, оның Қазақстан жеріндегі байырғы көшпелілер арасында ең тараған аспаптың бірі болғандығын дәлелдейді.

Домбыра - әр дәуірде мәдениетімізде дарынды тұлғалардың дүниеге келуіне мүмкүндік туғызды. Аты аңызға айналған Кетбұғы, Асанқайғы, Қарт Ноғай сияқты ең таңдаулы есімдері біздің заманымызға да жетті.

Домбыра дәстүрінің дамуы XIX ғасырда шарықтау шыңына жетті. Мәдениетіміздің дәстүрінде көптеген кәсіби күйші-композиторлар қалыптасып, күйшілік дәстүр көптеген мектептерге бөлінді. Бұл күйші-композиторлар өзіндік стильдік ерекшелігімен, қағыс техникасымен, музыкалық тілімен, орындау шеберлігімен оқшауланып, өнерімізде жарқын із қалдырды. Атап айтсақ, төкпе күй шеберлері: Құрманғазы, Дина, Баламайсан, Дәулеткерей, Ұзақ, Махамбет, т. б.

Шертпе күй шеберлері: Тәттімбет, Сүгір, М.Хамзин т. б. Қазіргі заманда атақты домбырашы-күйшілер: Н. Тілендиев, Қ.Ахмедияров, А.Үлкенбаева т. б.

7. *Түркі халықтарының көне дәуірдегі ұзақ ғасырлық мәдени мұраларының бірі – Күлтегін ескерткіші.* Орхон-Енисей жазуына жататын маңыздылығы жағынан баға жетпес құнды дүние.

Бізге жеткен Түркі тарихы да осы VII-VIII ғасырларда жазылған Орхон-Енисей жазба ескерткіштері арқылы белгілі болды. Ескерткіш бір заманда түркілер мекендеген Енисей өзенінің бойы мен қазіргі Монғол Халық Республикасының астанасы Улан-Батордың батысындағы 400 километр жердегі Орхон өзені бойындағы Кошо-Цайдам ойпатында орналасқан. Оны алғаш тауып, ғылым әлеміне мәлімдеуші-орыс ғалымы Н. М. Ядринцев. 1890 жылы Гейкель басфин – угор қоғамының, 1901 жылы В.Радлов бастаған орыс ғылым Академиясының Экспедициялары ескерткіш орнатылған жерге барып, жазуды өз көздерімен көріп, тексеріп қайтады. 1902 жылы Ужчжоудағы ағылшын консулы К.Кэмпфель Күлтегін ескерткішіне бірсыпыра зертеу жұмысын жүргізді. 1909 жылы француз саяхатшысы Де Ля Кост келіп тексерсе, 1912 жылы ғалым

В.Л.Котвич зерттеу жұмыстарын жүргізді. 1958 жылы монгол – чехославак біріккен ғылыми экспедициясы Күлтегін ескерткішінің орнына қазба жұмыстарын жүргізді. Бұған басшылық еткен чех археологы Л. Иисль. Бұл В.В. Радловтан кейінгі жасалған қазба жұмысы еді. Қазба жұмыстары үстінде қорған астынан екі кісінің тасқа әдемі ойылып жасалған бас мүсінін кездестірді. Оның бірі Күлтегінің, екінші әйелінің мүсіні екені анықталды.

Күлтегінге арналған ескерткіш пирамида тәрізді. Биіктігі 3,15 метр, ені 1,24 метр, қалыңдығы 0,41 метр. Ескерткіштің жоғарғы жағы бес бұрышты, қырларында айдаһардың суреттері мен қаған танбалары бейнеленген. Екінші жағында ескерткіштің орнатылған күні – бірінші тамыз, 732 жыл деп жазылған.

Ескерткіштің негізгі бетінде 40 жол жазу бар, ол ескерткіштің сол жақ бетіндегі 13 жол жазудың жалғасы. Түркологиялық әдебиеттерде ескерткіштегі 40 жол «Үлкен жазу» /КТБ/, ал 13 жол жазу кіші жазу /КТМ/ деп аталады.

Ескерткіш негізінен табғаш (Қытай) және көне түркі жазуымен толтырылған. Ескерткіш бетіндегі Қытай жазуы 732 жылы Қытай императоры Хусен-Цунг тарапынан бедерленген. Мұнда қытайша ескерткіштің қысқаша мәні айтылған. Қытай жазуы алғаш орысша, французша, содан кейін неміс, ағылшын және кейінгі кездері түрік тілдеріне аударылды. Жазудың үстінде қытайша бір сөйлем бар, онда «Марқұм Күлтегін жазуы» делінген.

Күлтегін ескерткіші Түркі халықтарының баға жетпес мәдени байлығы. Бұл құнды дүниеге түркі тектес халықтар ғана емес сонымен қоса әлем ғалымдарының назарын аударуда. Қазіргі уақытта тарих және тіл білімі саласынан зерттелуде, әлі талай ғылыми жаңалықтар туары даусыз. Ескерткіштің 2001 жылы 18 мамырда Астанадағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің бас ғимаратына орналастыруы Қазақ халқының арғы аталары Көне Түріктердің төл жазбаларының қаншалықты құнды мұра екендігін дәлелдей түседі. [3,4]

- Тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге өткен күн деп қарамай, керісінше, озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Әлемнің жеті кереметі өркениеттің дамуына орай өзгере ме?

Қоғам дамып отырады, соған сәйкес жаңа дүниелер пайда болады. *Тарихи жәдігерлердің қоржыны үлкейе түсері сөзсіз. Өз дәуірінің жеті кереметіне кіретін туындылар қосылады. Мәселен, Ұлы Қытай қорғаны, Стамбулдағы Әулие София шіркеуі, "Бермуд үшбұрышы", Норвегия түні, Тунгус метеориті, Нұқ кемесі, Кар адамы* екінші 7 кереметке жатады. [5]

- Тәуелсіз Қазақстанның сәулет өнері ретінде жеті кереметіне не жатады?

Астанадағы пирамида, Бәйтерек, Хан-шаһыр, «Астана-Опера» театры, Президент мұражайы, океариум, Хазірет Сұлтан мешіті, ЭКСПО шары «Астаналық жеті кереметті» құрайды. [6]

Рухани жаңғырудың мән-маңызы - ұлттың әлеуетін арттыру үшін мәдениетімізді одан әрі дамытуда. Өзінің тарихын, тілін, мәдениетін білетін, сондай-ақ заманына лайық, шет тілдерін меңгерген, озық әрі жаһандық көзқарасы бар қазақстандық біздің қоғамымыздың идеясына айналуы үшін қызмет етіп жатырмыз. [7] Сол себепті бала тәрбиесінде мұндай сирек қойылатын, бірақ маңызды сұрақтарды қазақ, орыс, ағылшын тілдері, әдебиеттік оқу, тіпті бейнелеу өнері, музыка, т.с.с. пәндерді оқытуда, тәрбиелік шараларды ескеріледі. Бұл тақырып бойынша бірнеше ұғымдар мен түсініктерді қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қатар қарастыру оқушының коммуникативтілік құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Ертең ойламаған елдің болашағы бұлыңғыр болар. Ал, ертең бүгіннен басталады, бүгін кешегі күннің жалғасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлемнің жеті кереметі/<https://kk.wikipedia.org/wiki/>
2. Қазақстанның жеті кереметі/<https://surak.baribar.kz/209127/>
3. Қазақтың жеті кереметі/<http://asyldin.kz/article/view/id/11550.html>
4. Қазақстанның жеті кереметі Семь чудес Казахстана/<https://www.flip.kz/catalog?prod=206826>
5. Әлемнің жаңа жеті кереметі/<https://massaget.kz/layfstayl/alemstanu/sayahatty-syemin/125/>
6. "Архитектурные чудеса" Астаны поразили иностранных журналистов./<https://www.nur.kz/335393-arhitekturnye-chudesa-astany-porazili-inostrannyh-zhurnalystov.html>

7. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.
/http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar

ӘОЖ 37.034

Медешова А.Б., Бақытжанова Г.Б.,
Бақтығалиева А.Ү., Хаба Ж.Т., Тенизова А. Ш.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Назарбаев университеті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті.*

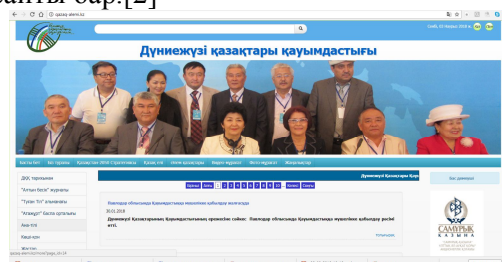
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУГЕ ӘСЕРІ

Отанды сүю, халық арасында таралған салт-дәстүрді құрметтеуге үйрету білім берумен бірге жүреді. Өйткені, білім мен тәрбие егіз. «Адамға біліммен қатар, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың хас жауы,» - деп Әбу Насыр әл-Фараби айтқандай келешек ұрпақ өмірі ұлт құндылықтарын бағалаумен, сақтаумен жалғасады. Қазақ ағартушысы Мағжан Жұмабаевтың сөзімен айтқанда, «әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбиелеуге міндетті.»

Ғибраты мол ата-баба мұрасы болып табылатын әдет-ғұрып, «Жеті жарғы» қағидаларын ұрпақтар санасына сіңіріп, ойларын дамыту үшін жастардың ғылыми көзқарасын қалыптастыруға, адамгершілік қасиеттерін арттыруға, өздігінен ізденіп, еңбек ете білу дағдыларын жетілдіруге септігін тигізетін үлгілі іс-әрекеттерді қазіргі кезеңнің мақсатына тиімді пайдалана білудің жолдарын іздестіру керек. [1]

XXI ғасырдың басты жетістігі – ақпараттық технологияның дамуы. Қазіргі кезде өскелең ұрпақ уақытының көп бөлігінде ақпараттық технологияны пайдаланады. Балалар ата, әжелерінің ертегісін тыңдағаннан гөрі теледидар көргенді, ауқымды желіні пайдаланғанды қалайды. Жастар кітапханаға барып, ақпарат іздегенше, оны интернеттен табуға тырысады, бір-бірімен кездесіп, әңгімелесуді Facebook, WhatsApp, Вконтакте, т.с.с. әлеуметтік желімен алмастырады. Бұдан, біз бала тәрбиесінде ақпараттық құралдардың алатын орны күн санап артып келе жатқанын байқаймыз және сәйкесінше олардың сапасының артуына да мән беруге тиіспіз. Сондықтан біз ана тілімізде жұмыс жасайтын бірнеше веб-сайттарды сараладық. Олардың саны күн сайын көбейіп келе жатқаны қуантады.

Шетелде жүрген қандастарымыздың тәрбиесіне алаңдаушылық білдірген ой-пікірлерді топтастыратын «Қазақ әлемі» сайты бар.[2]

Сурет 2. www.qazaq-alemi.kz

Келесі сайтта ұлттық тәлім-тәрбие басты наарда болмаса да, қазақ балаларының өзге ұлт жетегіне ермей, қазіргі уақыттың еншісіменен ән, сымбат, аспаздық, шаңырақ, денсаулық, психология сияқты бөлімдер арқылы ұлтын сүйер, оның салтын сүйер азаматтарды тәрбиелеуге үлес қосады.[3]

биоырғағы бұзылғанын, 34%-ның жүйкесі жұқарғанын және әрбір бесінші оқушының басы ауырып, нашар ұйықтайтынын анықтаған

Виртуалды тәуелділік ықпалынан Қытайда рөлдік компьютерлік ойыннан («Legend of Mir3») жинаған сиқырлы топтамасын сатып жіберген досын өлтірген, американдық жасөспірім (онлайн-ойын EverQuest») өз өмірін қиған, Англияда 17-жасар жігіт (Manhunt) компаниядағы әріптесін саябаққа шақырып, пышақтаған, Уфада студент (World of Warcraft) әкесін ойынды аяқтауға мүмкіндік бермегені үшін пышақтап, өзі терезесін секіріп өлген, Питерде ойыншы жас жігітке әкесін өлтіру бұйрығы келген, ол оны орындаған.[7]

Балалардың құқығын қорғау жөніндегі комитеттің 2016 жылғы мәліметтері бойынша қазір елімізде сағат 10.00 мен 24.00-дің аралығында жұмыс істейтін 698 компьютер клубы бар. Оның ішінде, 51 клубтың тәулік бойы есігі ашық екен. Күн сайын оларға 7500-ден астам бала барса, соның ішінде 2 мыңнан астамы – 7-9 жастағы, ал қалғандары – 12-18 жастағы балалар. [8]

Елімізде жүргізіліп жатқан ұлттық салт-дәстүрді дәріптейтін шаралармен қатар, келеңсіз жайлардың бет алып отырғанына тоқталдық. Мұндай келеңсіздіктерді жою мақсатында ақпараттық қауіпсіздік, компьютерлік ойындардың таратылуы, балаларды қорғау туралы заңдар мен заңдылықтар қабылданды.

Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын тандауы – әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол белгілі қоғам қайраткері, ақын М.Шахановтың «Халықта ең бірінші ұлттық рух болуы керек» деген қағидасын есте сақтап, ұрпақтар қамы деген ұғыммен үндеседі. Ел болу, мемлекет құру – сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбиеге негізделген, өзінің бар болмысымен бәрібір адамзат проблемасын шешуге ат салысатын ұрпақ ғылым мен техниканың ең жоғарғы сатылық жетістіктері немесе ақпараттық технология арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдірахым Ұ.М. Ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы// Құрманбаева Ш.Қ «Қазіргі заманғы қоғам дамуы аясында жастарға рухани-адамгершілік тәрбие беру» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына орай»: халықаралық ғыл.-тәж. конф. матер. жинағы – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, «АРГО ШҚ ПК» ЖШС, 2017. – 306 б.
2. www.qazaq-alemi.kz
3. <http://massaget.kz/>
4. www.kyzdaralemi.kz
5. Разговор с председателем Комитета по охране прав детей Министерства образования и науки Раисой ШЕР. <https://www.zakon.kz/4554545-v-kazakhstane-80-shkolnikov-12-13-let.html>
6. Интернет-зависимость подростков становится международной проблемой
7. Новости Актау и Мангистау.29 Октября 2013 <http://tumba.kz/est-problema/30-est-problema/519-internet-zavisimost-podrostkov-stanovitsya-mezhdunarodnoj-problemoj.html>
8. Интернет клубтар жұмысы қадағаланса... №100 (2878) 9 қыркүйек 2016 <http://zanmedia.kz/wp-content/uploads/2015/05/Zan100.pdf>

ӘОЖ 37.018 Ж 88

Омар Н.Е., Жумағалиев Р.А.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - ҰЛТ БОЛАШАҒЫ

Еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. Мен жыл басындағы халыққа Жолдауымда Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жарияладым. Осылайша, біз қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алдық. Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу. Аталған екі жаңғыру процесінің де нақты мақсат-міндеттері, басымдықтары мен оған жеткізетін жолдары бар. Мен көздеген жұмыстарымыздың бәрі дер уақытында және барынша тиімді жүзеге асарына сенімдімін. Бірақ, ойлағанымыз орындалу үшін мұның өзі жеткіліксіз. Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы

тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады. Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік. «Өзімдікі ғана таңсық, өзгенікі – қаңсық» деп кері тартпай, ашық болу, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл – табыстың кілті, әрі ашық зерденің басты көрсеткіштерінің бірі. Егер қазақстандықтар жер жүзіне үйден шықпай, терезеден телміріп отырып баға беретін болса, әлемде, құрлықта, тіпті іргедегі елдерде қандай дауыл соғып жатқанын көре алмайды. Көкжиектің арғы жағында не болып жатқанын да біле алмайды. Тіпті, бірқатар ұстанымдарымызды түбегейлі қайта қарауға мәжбүрлейтін сыртқы ықпалдардың байыбына барып, түсіне де алмайқалады. Енді осының бәрінен де ауқымды және іргелі жұмыстарды бастағалы отырмыз. Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды.

Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіреті мен маңызды.

Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы.

Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңгегіне отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын.

Бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына тап өтередім.

Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады.

Әрбір жұрт тарихтан өзінше тағылым алады, бұл – әркімнің өз еркіндегі шаруа.

Біреуге өзіңнің көзқарасыңды еріксіз таңуға ешқашан болмайды. Бізге тарих туралы өздерінің субъективті пайымдарын тықпалауға да ешкімнің қақысы жоқ.

Өткен XX ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды.

Біріншіден, ұлттық дамудың көнеден жалғасып кележатқан өзімізге ғана тән жолы біржолак үйретіліп, қоғамдық құрылымның бізге жат үлгісі еріксіз таңылды.

Екіншіден, ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді.

Үшіншіден, қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздады.

Төртіншіден, еліміздің көптеген өңірлері экологиялық апат аймақтарына айналды.

Әрине, тарих тек ақтаңдақтардан тұрмайды.

XX ғасыр Қазақстанға бірқатар игіліктерін де берді.

Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін.

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шеттілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алғабасуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында.

Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессия аралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.

Екі дәуір түйіскен өліарашақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жасұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін.

Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде // Алматы ақшамы. -1998. -19 маусым.
2. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы

УДК 37.018

Круглова В.В., Жумағалиев Р.А.

Таразский государственный педагогический университет.

**ФОРМИРОВАНИЕ, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В
РАЗВИТИИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА**

Сегодня Казахстан вступил в новый этап своего развития, цель и задачи которого определил в своей стратегии «Казахстан-2050» Президент РК Н.А. Назарбаев. В стратегии Лидер нации представил свое видение развития Казахстана на долговременную перспективу, главной целью которой является вхождение нашей страны в число тридцати самых развитых государств мира. Достижению этой цели способствует новый политический курс нации до 2050 г., находящий свое воплощение в казахстанской модели развития в двадцать первом столетии. Стратегия «Казахстан-2050» представляет собой комплексную программу широкомасштабных реформ в экономической, политической, социальной, культурной и духовной сферах казахстанского общества.

Реализация этих реформ должна основываться на новом казахстанском патриотизме как идеологии мировоззренческой, культурной и духовной консолидации многонационального и многоконфессионального общества. Новый казахстанский патриотизм является, таким образом, краеугольным камнем президентской стратегии «Казахстан-2050». Особую роль в разработке нового казахстанского патриотизма Нурсултан Назарбаев отводит национальной интеллигенции, призванной стать ведущей силой в укреплении общенациональных ценностей на этапе состоявшегося государства. Важное место здесь принадлежит той части интеллигенции, которая занята в сфере социально-гуманитарного познания – философам, политологам, социологам, религиоведам, культурологам. Во многом именно их усилиями должна быть решена задача, которую глава государства определил как «проектирование ментальной, мировоззренческой модели будущего страны на основе моего видения нового политического курса Казахстан-2050» [1].

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев одним из первых говорил о том, что "многонациональный состав, поликонфессиональность страны, в особенности истории и географии - все это диктует необходимость двухуровневого подхода в решении вопроса об идентичности", а именно, во-первых, в отношении "народа Казахстана как единой гражданской и политической общности", и во-вторых, в отношении "национально-государственной идеи", которая формируется вокруг главной политической ценности - "единого, территориального целостного и независимого от национальной принадлежности" [2].

Идентификация представляет собой стержневой элемент социальной жизни человека, определения им своего места в обществе, поскольку по своей природе человек есть социальное существо. Чем глубже индивид задумывается над вопросами «Кто я?» и «Кто мы?», тем более осознанным является его отношение к своей идентичности. Чем больше человек уверен в том, что социальная группа, к которой он принадлежит, соответствует его личности, душевному складу и социально-политическим целям и ценностям, тем сильнее его психоэмоциональная связь с ней, тем сильнее его идентичность с группой. Идентичность как единство ее психоэмоциональной и рациональной сторон имеет символическое выражение, то есть взаимосвязь индивида и группы находит свое выражение в символах, знаках и т. д.

Национальная идентичность несет в себе сильный эмоциональный заряд связи индивида со своей нацией и государством. Каждая нация имеет или стремится иметь свое государство, точно так же, как каждое государство есть государство определенной нации. Поэтому связь индивида с нацией выражается через его связь с государством, как верно и то, что связь

индивида с государством есть его связь с нацией. У государства есть свои символы, церемонии и ритуалы, являющиеся по существу национальными символами, церемониями и ритуалами. Участие в этих церемониях и ритуалах, несущее в себе сильную эмоциональную нагрузку, дает гражданам чувство сопричастности с нацией и государством, формирует и укрепляет их национальную идентичность[8].

На взаимосвязь нации и национальной идентичности указывает автор известной книги «Нации и государства. Экскурс в основы наций и политики национализма» Хьюг Сетон-Ватсон. Он утверждает, что нация существует только тогда, когда значительное число людей в определенном сообществе рассматривает самих себя как составляющих одну нацию, либо ведут себя так, как если бы они составляли нацию [3].

Соглашаясь в принципе с этим утверждением, Бенедикт Андерсон в своей классической книге «Воображаемые сообщества» предлагает только заменить в нем слова «рассматривать себя» на «воображать себя», определяя тем самым нацию как «воображаемое сообщество» [4]. Благодаря этому в концепции Андерсона усиливается взаимосвязь между нацией и национальной идентичностью. Понимание нации как воображаемого сообщества акцентирует внимание не на объективных ее характеристиках (территория, язык, институты и т. д.), а на ее субъективных определениях. Ведь воображение есть субъективная способность индивида и человеческого сообщества, и именно от нее зависит существование нации, поскольку если сообщество не рассматривает или не воображает себя как нацию, то нации вообще говоря не существует. Рассматривать себя как нацию или воображать себя как нацию есть не что иное, как идентифицировать себя в этом качестве.

Взаимосвязь нации и государства придает особую значимость национальной идентичности среди всех социальных идентичностей современного человека. На разных этапах человеческой истории на передний план выходят различные социальные идентичности, определяющие исходную для человека той или иной эпохи идентичность. Например, для античного человека решающее значение имеет его культурная идентичность. В средние века исходной для человека была его религиозная идентичность. Двести лет назад в Западной Европе начал утверждаться новый тип человеческой идентичности – национальный. Сегодня национальная идентичность имеет главенствующее положение во всех уголках мира.

Особенное значение национальная идентичность приобретает в полиэтнических обществах, поскольку существующие в таких обществах культурные различия могут препятствовать формированию единого культурного и политического сообщества. Мировая практика показывает, что этнокультурные различия, раскалывая национальную идентичность, приводят тем самым к расколу национальных государств. Перед полиэтническими государствами, составляющими большинство среди государств в современном мире, стоит задача формирования нации и национальной идентичности не на этнической, а гражданской, политической основе. Кроме того, перед Республикой Казахстан стоят задачи дальнейшей модернизации демократической политической системы, укрепления казахстанской государственности, решения социальных и экономических проблем, воспитания патриотизма и духовности, повышение благосостояния людей, политическая стабильность общества, законность, борьба с преступностью, социальная защита людей, развитие экологии, здравоохранения и т.д. отдельным блоком стоят вопросы формирования национальной идентичности [8].

Национальная идентичность любого национального сообщества определяется множеством факторов -исторических, политических, культурных, языковых территориальных, цивилизационных и иных. Сложным и актуальным в развитии общества является вопрос идентификации и самоидентификации его членов. Поскольку он означает, насколько человек себя отождествляет или не отождествляет с обществом. Это чувство принадлежности, отождествления индивида с кем-либо или чем либо (группой, коллективом), помогающее ему успешно усваивать свои нормы и ценности, перенесения индивидом на самого себя качеств и особенностей его внешнего окружения. Идентичность служит основой процесса подражания, т.е. не насильственного, а свободного выбора тех качеств, умений и ценностей, какими он хотел бы обладать. Общеизвестно, что каждый человек принадлежит к той или этнической группе. Этническая идентичность выступает психологической основой этнополитической мобилизации, которую следует рассматривать как готовность людей, объединенных по этническому признаку, к групповым действиям по реализации этнических интересов.[7]

Для Казахстана как нового независимого государства формирование национальной идентичности является делом первостепенной важности, важнейшим инструментом его национального и государственного строительства. Перед постсоветскими государствами встала проблема формирования нации из своего полиэтнического и поликонфессионального населения, наследия их советского прошлого. Но это невозможно без формирования у населения гражданской, а не этнической, национальной идентичности. Именно здесь лежит главная проблема формирования национальной идентичности Казахстана, да и всей его национальной сферы.

Противоречие этнокультурной и гражданской идентичностей в формировании национальной идентичности Казахстана проявляется в следующем: с одной стороны, национальное государство Казахстана строится по постсоветской модели государства титульной нации. Такая модель национального строительства предопределена советским прошлым, поскольку уже в СССР союзные республики рассматривались как (квази)государственность титульной нации, по имени которой определялось название республики, к тому же статус нации приписывался этническим группам (национальностям), а не всему советскому народу. После распада СССР бывшие союзные республики стали полноценными (по крайней мере, претендовать на это) национальными государствами своих титульных наций. Если Азербайджан определяется сегодня как государство азербайджанской нации, по этой же логике Казахстан определяется как государство казахской нации со всеми вытекающими отсюда последствиями.

С другой стороны, в полиэтническом обществе этнические группы выступают против того, чтобы государство выступало только лишь от лица одного этноса, даже если это демографически и политически доминирующий этнос. Для этнических групп полиэтнического общества важно, чтобы нация определялась не в этнокультурных терминах, а как гражданское сообщество равных во всех отношениях этносов. Это означает, что в полиэтническом обществе граждане определяют свою национальную идентичность с государством и его институтами, а не с каким-либо этносом, потому что идентификация с этносом вызывает у нетитульных этносов опасения оказаться ассимилированными титульным этносом [8].

Как еще одно явление эпохи глобализации, угрожающее этнической идентичности, можно назвать проблему массовой миграции. Еще в конце истекшего столетия широко бытовала уверенность в грядущем качественном изменении политической реальности и в возможности эффективно использовать для преодоления ксенофобии, расизма и сепаратизма политический, экономический и культурный потенциал глобализирующегося мира. Но нелимитированная миграция в страны запада породила во многом непредсказуемые по своим масштабам вызовы. Эти вызовы встали как перед мигрантами, так и перед принимающими их обществами. Вопрос о перспективах интеграции в западные общества людей, принадлежащих иной цивилизационной традиции, превратился сегодня в один из ключевых в политической повестке дня.[7]

Фиксируя проблемы и противоречия национальной идентичности и национальной сферы современного Казахстана, хотелось бы указать на один важный, с нашей точки зрения, момент. Дело в том, что многие из этих проблем и противоречий коренятся в неправильных, несоответствующих современной науке понятиях, определяющих связи и взаимоотношения национальных сообществ в полиэтническом обществе. Вообще, в социальной сфере современного общества разрыв между теорией и практикой не так уж велик, как это представляется обыденному сознанию. По существу все основные понятия современной политики – государство, нация, демократия, разделение властей, парламент, партия, безопасность, национальный интерес и другие – пришли в политическую практику из социально-политической теории.

На современном этапе важная задача государственных органов, общественных организаций и всех руководящих работников Казахстана - обеспечить системную, целенаправленную работу по реализации намеченных в республике мероприятий по дальнейшему развитию национальных отношений и усилению воспитания общеказахстанского гордости.

Формирование национальной идентичности явилось основным элементом процессов легитимизации социального и политического порядка. Определяющую роль в формировании и закреплении национальной идеологии играют политические и интеллектуальные элиты.

Сильная национальная идентичность подрывает институциональное наследие империи, расширяя тем самым имеющиеся у государства возможности выбора оптимальной стратегии

международной адаптации. Государства, обладающие более сильной национальной идентичностью, мобилизуется быстрее и более склонны поддержать государственные решения, направленные на защиту национальной независимости [6].

Поэтому сильная национальная идентичность может рассматриваться государственными деятелями как дополнительный ресурс в поддержании их усилий по национальному строительству государственности.

На наш взгляд, национальная политика, при активной роли непосредственно самого Президента Н.А. Назарбаева, всячески способствует и в целом поддерживает проводимый курс оптимального возрождения и развития различных этносов, проживающих в нашей республике, составляющих народ Казахстана. В данном случае перед нами вновь возникает пример эффективного функционирования института президентства в процессе укрепления демократии и непосредственно сама личность Президента Н.А. Назарбаева, политическая фигура которого, бесспорно, является символом единства народов Республики Казахстан.

Социальная природа человека выражается через воздействие социальных систем общества на человека и обратное воздействие человека на эти системы. Среди них особое значение для современного человека имеет политическая система и ее сердцевина – государство. Индивиды платят налоги государству, пользуются предоставляемым им социальными благами, сражаются в войнах за свое государство, путешествуют за границу с паспортом своего государства, получая его защиту. Люди отождествляют себя с другими и отождествляются другими с собой как граждане одного государства. В этом отождествлении выражается национальная идентичность индивидов с государством и государства со своими гражданами. Современный человек, несмотря на его объективную привязку к своим природным характеристикам, во многих случаях демонстрирует свободу в выборе идентичности и связанных с ней форм ментальности и поведения. Национальная практика Казахстана показывает, что индивиды и элиты строят идентификационные отношения на основе конструктивистского подхода, однако в общественном сознании продолжают доминировать примордиалистские представления о национальной идентичности. Это говорит о консерватизме постсоветского общественного сознания, когда само общество значительно изменилось, а способы его осмысления остаются устаревшими, несоответствующими изменившейся практике. В результате нередко возникает ситуация, когда практика опережает теорию. Это означает, что теория, в силу неадекватности своих понятий и методологии, не способна предложить практике верные способы решения возникших в ней проблем и противоречий [5].

Таким образом, национальная идентичность есть необходимое условие достойного существования нации в целом и каждого ее представителя в целом. Прочность идентичности в условиях глобализации зависит от объективной (национальный характер) и субъективной (менталитет) компонентов. Наиболее действенным способом упрочнения национальной идентичности следует считать прояснение национального сознания, самоопределения и самоориентации индивида.

Наступление информационного общества меняет не только привычные ориентиры, но и социальные и культурные механизмы поддержания идентичности. Границы для формирования социальной и личностной идентичности расширяются. Глобальная экономика, развитие и расширение коммуникаций, власть массовой культуры приводят к тому, что западный человек впитывает в себя множество моделей поведения, расширяя тем самым диапазон оценок и идей, и создавая почву для вариативности идентификаций. Отсюда, отличительными чертами индивидуальной идентичности эпохи глобализации становятся динамизм, аморфность и неустойчивость. В результате воспроизводится состояние атомизированного общества. В условиях мировой глобализации, цивилизационных взаимоотношений и всеобщей конкуренции весьма актуальными являются консолидация и интеграция, социальная идентификация, укрепление дружеских, родственных отношений между обществами, общностями и народами Казахстана.

Список литературы:

1. Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана – Алматы: ЮРИСТ, 2013.
2. Исаев К. Гражданское общество и процессы социальной идентификации. САЯСАТ-POLICY. 5, 2008.

3. Seton-Watson Hugh. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – Boulder, Colo: Westview Press, 1977. – P. 5.
4. Anderson Benedict. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London and New York: Verso, 1991. – P. 6.
5. Стратегия «Казахстан-2050».
6. Цыганков П.А. Теория международных отношений: учебное пособие. М.: Гардарики, 2003. С. 234-235
7. С.В.Кортунов Глобализация и национальная идентичность. М., 2009.
8. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ.ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.

ӘОЖ 32.019.5

Сдикова Г. Ж., Сағатбаев М.М.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - ЕЛІМІЗДІҢ ЖАҢА БЕЛЕСТЕРДІ БАҒЫНДЫРУДАҒЫ БАСТЫ ҚАДАМДАРЫНЫҢ БІРІ

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында латын қарпіне көшуді қолға алу: еліміздің даму жолындағы басты қадамдарының бірі болып отыр. Мемлекетіміздің болашағы көзі ашық, мақсаты айқын, еңбекқор жастар болғандықтан: «ғылым мен техника, IT технология, интернет тілін» кең өрісте қолға алу арқылы, экономикасы дамыған мықты елдермен тереземіз тең дәрежеде, білім, инновация жағынан басты белестерді бағындыруға мүмкіндік аламыз.

XX ғасырда біз тағдырдың талқысымен дәйекті тарихи дамудың жалпыға бірдей сүрлеуінен шығып қалдық. Қазіргі таңда біздің елімізге заманымыздың бірегей мемлекет қайраткері, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен өркендеп жатқан тәуелсіз мемлекетімізді жаһандық деңгейде дамуына жол ашатын латын әліпбиіне көшудің керемет жағдайы туып отыр. Біз мұны «Қазақстан-2050» Стратегиясының басты мақсаттарына қол жеткізудің және әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кірудің бірден-бір мүмкіндіктері деп білеміз.

V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды. Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді. Халқымыз Ислам дінін қабылдаған соң руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала бастады. X ғасырдан XX ғасырға дейін, 900 жыл бойы Қазақстан аумағында араб әліпбиі қолданылды. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді. Қазіргі таңда әлемде 6 түркі мемлекеті бар. Қазақстан латын қарпін қолданатын бесінші мемлекет болады. Латынға көшу Қазақстанның Әзербайжан, Түркия, Өзбекстан мен Түрікменістан сияқты Орта Азия және Каспий теңізі аймағындағы мемлекеттермен одан әрі жақындасуы мен қарым-қатынастарының күшеюін, интеграция мен көршілес қарым-қатынастардың күшеюін білдіреді. Бізде 100% жаппай сауаттылық, күнделікті өмірде ұялы телефонды, интернетті қолдану барысында әрбір қазақстандық дерлік іс жүзінде латынша жазады және оқиды [1]. Бұл мәселе қоғам арасында, әсіресе, ересек тұлғалар арасында қызу талқыланып жатқынына бәріміз куә. Алайда, Латын қарпіне көшу бізге не бермек? Өз даму жолында білімді алдыңғы қатарға қойған мемлекет еш уақытта заман ағымынан қалған емес, керісінше, одан әрі өрісі ауқымдануда. Осыдан, латын қарпінің бізге беретін басты артылықшылықтарының бірі: білім саласында болмақ. Экономиканың өрлеуі жолында мықты, озық ойлы, өз саласында әлем танытқан адамдардың тәжірибесін білім беру жүйесіне енгізу, бізге жаңа серпін бермек. Яғни, осы жерде бұл қарпін бізге жаңа көзқарастарды мемлекеттік

тілімізге мағынасын өзгертпей аударуда септігін тигізері анық. «Болашақ педагог» ретінде деген осы артықшылықты ескерген жөн. «Заман талабына сай, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеуде жаңа білімді, озық тәжірибені оқушыларға, студенттерге жеткізудегі мағынасының өзгермеуі: ең басты мәселе. Себебі, аудару нәтижесінде мағына қатты өзгеріске ұшырап, оқушылардың бұл туралы түсінігін қиындатады. Соның салдарынан көбіміз, көп жағдайда түпнұсқасын алуға мәжбүр болып жатамыз». Өз ғұламаларымыздың шығармаларын әлемге паш етуде бұл қаріпті қолдансақ, шет елдер жазуды қиындықсыз оқып, жерлестерімізге деген көзқарастары өзгеріп, қызығушылықтары артуы әбден абзал.

XXI ғасыр - инновациялық, ақпараттық технологиялар заманы. Таудан аққан сарқырамадай заман ағысына ілесу үшін, заманауи құрылғыларды пайдалану қажеттілігі бәріне мәлім [2]. Әсте, қарапайым интернет желісін қолданғанның өзінде, сіз кириллацамен табылған ақпараттан гөрі, латын қарпімен өзіңіз іздеген мәліметті екі яки, үш есе ауқымды ақпараттар таба аласыз.

Елімізде өткізілген ЭКСПО, универсиадалар, сонымен қатар басқа да ауқымды халықаралық дәрежедегі ауқымды іс-шаралар туризмнің дамуына септігін тигізеді. Ал бұл шетелден келген туристтерге қолайлы болу үшін афиша, ғимарат атаулары, нұсқаулықтар, көше атаулары кириллицамен қатар, латын қарпінде жазылатынын көреміз. Бұл туристтердің жүріп тұруын жеңілдетіп, елімізде туризм және бизнес саласына өз үлестерін қосатыны сөзсіз.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту» атты мәні терең, мазмұны бай мақаласында баса айтылған ұлттық кодымызды сақтап қалу, рухани болмысымызды ажырату сияқты жолдарды оқығанда көптеген ойландырып жүрген мәселелер көзге бірден түседі. Ұлттық кодымызды сақтау ең алдымен жастарды рухани тәрбиелеуден бастау алады деп есептеймін. Жас буынымыз жат нәрсеге еліктеп, жаман ағымдардың жетегінде кетпеу үшін негізгі құндылықтарынан, қаннан келген тектілігінен айырылып қалмауға тиіс.

Әр мемлекет өз Тәуелсіздігін сақтап оны одан әрі нығайтуға міндетті. Ғаламға қатер төндіріп ел тыныштығын бұзатын терроризмге, сепаратизм, экстремизм сияқты індеттерді жою, онымен ымырасыз күрес жүргізу үшін жат идеологияларға отаншылдығымыз бен ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана тойтарыс бере аламыз.

Әрбір жас ұрпақ өзіміз ана тілімен, салт – дәстүрімен, әдеп ғұрпымен, туған тарихымен терең тамырлағанда ғана өзінің болмысын сақтап қала алады [3]. Ата баба дәстүріне құрмет көрсету, жай ғана құрмет көрсетіп қоймай оны өмірінің салтында берік ұстану, бабалар алдындағы ұлы аманатты сақтап өне бойына сіңіру оны келер ұрпаққа жеткізу кез келген азаматтың парызы болуы керек. Сондықтан оларға дұрыс бағыт-бағдар көрсетіп, отан сүйгіштікке тәрбиелеу басты назарда болғаны мәлім.

Уақыттың көші алға жылжыған сайын адамзаттың өмір сүру салты да өзгеріске ұшырап отырады. Дегенмен, бір өзгермейтін құндылық бар. Ол - ұлттық болмыс, рухани тәрбие. Ұлттық мүдде жолында қызмет қылған бабалар аманаты ғасырға жүк боларлық рухани әлемімізбен, таным-түсінігімізбен сабақтасып жатыр. Сол аманатқа қылау түсірмей кемел келешекке жеткізу жас ұрпаққа тәрбие мен білім беріп жүрген ұстаздардың иығына артылған парыз жүгі деп айтуға болады.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жаңа тарихи кезеңге тән қатерлер мен тәуекелдерге жан-жақты баға бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің терең көзқарасын білдірді. Сондықтан, Мемлекет басшысы атап өткендей, еліміздің әрбір азаматы бүкіл қоғам, саяси партиялар мен қозғалыстар, барша мемлекеттік органдар ағымдағы жағдайға талдау жасап, біздің қай жерде тұрғанымызды анықтап, әрбіріміздің не істеу керектігімізді жете ұғынуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.zakon.kz/>
2. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>
3. <http://www.inform.kz/>

ТАРИХ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР.

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы ХХІ ғасырдағы Қазақстанды өзінің Отаны санайтын әрбір азамат үшін, елдік сана тұрғысынан айтылған көптеген толғамдары, халықты жаңа дәуірге қадам басуға жетелейтінін жеткізген болатын. Елбасымыз бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтті. Бәсекелік қабілет, прагматизм, Ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы, сананың ашықтығымен қатар, таяу жылдардағы міндеттерімізге де тоқталды. Осы орайда қоғамның негізгі тірегі рухани құндылық екенін ескергеніміз жөн.

Жалпы «құндылық» мәселесі бұл - мәдениеттің құрамдас бөлігі саналады. Мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті.

Қоғамда рухани серпіліс туғызған мақала - бүгінгі жаһандану үрдісінде замана келбеті өзгеріп, қарқындап дамыған тұста ел ретінде өзіндік болмысты сақтап, жат мәдениеттің жетегінде кетпей, әлемдік даму көшінен қалмау, басты проблема болып отырғаны баршаға аян. Сондықтан, осынау бағдарламалық мақаланың тарихи маңызы зор. Мақалада мазмұндалған идеяларды толыққанды жүзеге асыру елімізді бүгінгіден де дамыта түсетіні анық. Рухани жаңғырудың түйіні адам жанын байыту мен қоғамды дамытуға келіп тіреледі.

Сонымен бірге Елбасымыз мақалада: «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек.

ХХ ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Біздіңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әрбір қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», -деп атап өтті. Яғни, әрбір ұлттың мәдениетін сақтау әрі жетілдіру ісі – өмірлік маңызды мәселе. Өзінің өткенін білу мен жаңғырту, әлемдік тарихи үрдістегі орнын саралау арқасында ғана қауым өзін тұтас ұлт ретінде түйсінеді. Демек, рухани сана - ұлттың өзін-өзі сақтау құралы. Егер, ол сақталмаса ұлт тек өзінің өткенінен ғана емес болашағынан да айырылады. Бір ұлттың рухани көзі мен жан дүниесіне ықпал етуге тырысушы жақтар деп өзге идеологияны, шет мемлекеттердің, саяси күштердің т.б. ықпалдарын атауға болады. Сол арқылы белгілі бір елдің тарихын бұрмалауға, мәдениетін өзгеріске ұшыратуға, рухани құндылықтарын жоққа шығаруға тырысатындығы факт. Сондай әрекеттерге қасқая қарсы тұру үшін не істемек керек? Ол үшін өткен тарих арқасында сол халыққа ғана тән ұлттық құндылықтар, адамгершілік қатынас, дәстүр мен ойлау жүйесін қалыптастыру керек. Өткенімізге жүйелі де объективті қарап, құндылықтарымызды сақтағанда ғана ұлттық сананың өзегі болатын дәрежеге жеткізуге тиістіміз.

Бүгінгі жаһандану кезеңінде тарихи санамызды күшейту, өзіміздің, ұрпағымыздың болашағы үшін тарихи өткеніміздің рухани қазынасына терең бойлайтынымыз да ақиқат. Сондықтан да ұлт бойында рухани сананы қалыптастырудың мынадай тетіктерін атап өтер едім. Біріншіден, Ұлттың тарихи санасын қалыптастыруда – көркем әдебиеттің, киноның, радио мен теледидардың, театр мен сурет өнері және тарихи жәдігерлер, ескерткіштердің алар орны ерекше. Бұл тұрғыда елге деген патриоттық сезімдер жазушының, суретшінің, режиссердің дарындылығынан келіп туындайды. Себебі, бұл өз кезегінде алдымен, шығарма авторының шығарманы жазуда оның шынайылығы мен дәлдігіне үлкен жауапкершілік

жүктесе, әрі қарай туындыны жазудағы шеберлігі арқасында адамға үлкен эмоционалдық әсер беруінен пайда болады. Екіншіден, тарихи сананың келесі сатысы – орта мектептегі біршама жүйеленген тарих пәнінде тарихи білім сипатында беріледі. Демек, мектепте тарих бірнеше жыл бойы оқылғандықтан оның соңына таман бастапқыда не оқылғаны ұмытылып қалады. Тек ЖОО-на тапсыру барысында ҰБТ жүйесінде «Қазақстан тарихы» пәні міндетті болғандықтан, оны қайталау механикалық тұрғыда жүреді. Сөйтіп, тарихи біліммен танысу көпшілік адамдарда мектеп курсымен бітеді. Университеттерде тарихты шектеулі адамдар тобы (тарихшыларды есептемегенде) аз көлемде оқиды. Ал өздігінен тарихпен әуестенушілер саны да көп емес. Сондықтан да ұлттық сананы қалыптастыруда мектеп қабырғасының әсері зор екенін ескеруіміз керек. Мақалада айтылған жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу, келешекте «біртұтас ұлтқа» айналу деген ойлармен ұласады. Міне, осыдан келіп бүгінгі Қазақстанды өз Отаны санайтын ұлттар - арадағы татулық пен достықты сақтау, бірі-біріне ілтипатпен, адамгершілік тұрғысынан қарау арқылы өзіміздің рухани санамыздың жоғарғы сатысына көтерілгендігімізді көрсетеміз. Себебі, Қазақ халқы қиын-қыстау кезеңдерде елімізге тағдыр тәлкегімен келген ұлт өкілдеріне адамдық өлшеммен қарады. Тарихи тағдырлары бірге өрілді. Нәтижесінде, Қазақстанда өмір сүретін түрлі ұлттар бір шаңырақтың астында тіршіліктерін үйлестіре білді. Бір-бірімізге бауыр бастық, этнопсихологиямыз да бірге қалыптасты. Қазақтың ұлттық құндылықтары өзге ұлт өкілдерін қазақ халқын құрметтеуге жол ашты.

Ойымызды түйіндей келе, рухани жетілген жан ғана рухани құндылықтардың мәнін түсініп, оны қорғаушы ғана емес, кейінгі ұрпаққа жеткізуші қызметті атқарады. Отан алдындағы азаматтық борышын, ұлт алдындағы адамдық парызын адал орындайды. Сөйтіп, өзін өзгелерге қадірлете біледі. Сондықтан да, тарихи сана – тұлғаны қалыптастырудың негізі десек қателеспейміз.

ӘОЖ 81-11

Хасанов Ғ.Қ.

М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры

ҰЛТТЫҚ ЖАЗУДЫ ӨЗГЕРТУГЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМА

Елбасы «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласының жарық көргеніне жақында бір жыл толады. Осы мақалада президенттің айтқаны өте орынды, себебі латын әліпбиі тілімізді жаңа кезеңге көтереді. Өз мақаласында Елбасы былай дейді: «Мен 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан-2050» Стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдедім. Бұл – сол кезден барлық салаларда біз латын қарпіне көшуді бастаймыз деген сөз. Яғни, 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз. Ол кезең де таяп қалды, сондықтан біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден кірісеміз. Үкімет қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауы керек. Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес. 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс» [1, 1]. Латын жазуына көшу қазақ халқының рухани жаңғыруын бірден-бір дәлел бола алатынын көріп, сезіп жатырмыз. Латын әліпбиі бұрыннан қазақ халқының ХХ ғасырдың басында түлеуіне жол ашқан әліпби болды десек артық болмас. Оның қазақ қоғамына дендеп еніп кетуіне алаш зиялылары да өзіндік үлесін қосқаны мәлім. Мәселен: латын әліпбиін қолдамаса да осы ұстанымды негіз етіп Х.Досмұхамедұлы латын әліпбиінің жобасын жасағаны белгілі. Жалпы Ахаң қатысқан 1926 жылы Баку сиезінде көпшілік дауыспен (101 дауыс, арабқа 7 дауыс) латын әліпбиі қабылданғанымен қазақ тілін бұл әліпбиге көшіру оңай болмады.

Бұндағы қайшылық фонетикалық немесе морфологиялық ұстанымның қайсысы қолайлы болады деген күрделі сұрақтан туды. Латын әліпбиі жобасын Н. Төрешұлов 28 әріп бойынша әзірледі. Н. Төрешұловтың және А. Байтұрсынұвтың әліпби жобалары туралы өз сөзінде Н.Ф.Яковлев тоқталып өтті. Ол өзінің «Вопросы алфавита в связи с социальными и культурными условиями существования тюркских национальностей и проблема установления системы письма» баяндамасында былай дейді: «Это на алфавите казахском, на том самом, в отношении которого была впервые установлена система письма с помощью гармонии гласных тов. Байтұрсуновым. Вот в казахском алфавите я позволю себе этот пример привести. В этом алфавите согласных 17, гласных 9. В алфавитах, введенных фактически, в частности, и в проекте т. Тюркешова, 25 знаков» [2, 26]. Бұдан аңғарғанымыздай, Н.Ф. Яковлев қазақ тілінің үндестік заңдарына негізделген А. Байтұрсынұвтың әліпбиін жоғары бағалайды. 1929 жылы Қызылордада Т. Шонанұлы, Е. Омаров, Қ. Кемелгерев, Қ. Жұбанов, Е.Д. Поливанов т.б. қызу талқылаған конференцияда бұл әліпби жетілдірілді. Негізінен, Ахаң өз әліпбиінде өзінің «Оқу құралы. Қазақша алифба» еңбегіндегі басты теориялық мәселелерден тайқымайды. Қ.Ыбырайымов «Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы. Қазақша алифба» еңбегіндегі фонологиялық және әдістемелік мәселелер» атты зерттеу мақаласында былай деп жазады: «1912 жылы жазылған «Оқу құралы. Қазақша алифба» еңбегі – қазақ тіл біліміндегі тұңғыш әдістемелік құралдардың бірі. Бұл әдістемелік құрал – қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері жүйесі, қазіргі қазақ лингводидактикасындағы әдістемелік ілімнің бастауы. А.Байтұрсынұлы 28 әріп анықтаған: (А. Байтұрсынұлы, 1912; 34-42 бб.). А. Байтұрсынұлы әріптерді оқытып танытуда 28 әріп берсе, қазақ тіліндегі дыбыстардың таңбасын топтастырып, 22 әріп беріп, бірнеше түрге бөледі:

1. Қазақ тіліндегі дыбыстар таңбасы

а) Дауысты дыбыстар таңбасы 5;

ә) Дауыссыз дыбыстар таңбасы 17. Дыбыссыз таңба фонологиялық көзқарастан туған. «Жұмсақ белгісі тұрмаса, жуан айтылып, жұмсақ белгі тұрғыдан жіңішке айтылады (А.Байтұрсынұлы, 1912; 43 б.) деген тұжырымы, қазақ дыбыстарының жуан және жіңішкелік фонологиялық қасиетін ашады» [3, 12]. Бұл пікірден байқағанымыз Ахаң қазақ тілінің фонологиялық табиғатын дәл айқындап, дыбыс жүйесін орынды жасап, бірқатар филологиялық терминдерді жасаған.

1939 жылы С. Аманжолов пен І. Кеңесбаев жасаған кириллицада қазақ тілінің буын үндестігі, ерін үндестігі, дыбыс үндестігі заңдары толық есепке алынбады. Халықаралық термин сөздерді орыс тілінде қалай жазылса солай алынсын деген бұйрыққа қазақ тілі де бағындырылды. Мәселен, бұрын «сатыйал» деп жазылып жүрген сөз енді «социал» деп жазылды. 1960-ші жылдарға дейін «қыын, тыйын» деп жазылып келген сөздер, одан соң «қиын, тиын» деп жазыла бастады. Ең сорақысы, ешқашан да дауысты болмаған «и, у» дыбыстары «біресе дауысты, біресе дауыссыз» деген ереже шығарылды. Осының негізінде, бүгінде әріппен сөйлейтін ұрпақ қалыптаса бастады. Орфографиялық нормалар басты саналып, орфоэпиялық нормалар бұзыла бастады. Бұл тығырықтан шығудың бірден-бір жолы латынға көшу болып тұр. Латынға көшсек, қалай болады, ұтыламыз ба, әлде ұтамыз ба деген сұрау тіл мамандары түгіл басқа маман өкілдері тарапынан да сан алуан сұрақтар туғызатыны анық. Ол үшін латынға көшкен көрші елдердің тәжірибесін шолу жасалық.

Түркияның бастамасымен Анкарада өткен конференцияда тәуелсіздікке қол жеткізген түркі мемлекеттеріне латынға көшуге ұсыныс жасалып, тіпті, әліпби жобалары жасалды. Осы ықпалдан ба, жалпы, Орта Азия елдерінде латынға алдымен көшкен ел Түркіменстан болатын. Түркіменстан 1992 жылы латынға көшіп кетті. Алайда, асығыс көшкендіктен бе бұл ел латынға көшуді сол 1930-шы жылдардағы латын әліпбиін сол күйінде ала салуға негізделді деп жорамалдаймыз. Бұл елдің ақпараттың кеңістігінің жабықтығының салдарынан латынға көшудегі плюстер мен минустерді салмақтау мүмкін емес екенін айтқымыз келеді.

Сонымен қатар, Анкара конференцияның өкімінің ықпалы негізінде, Өзбекстан 1993 жылдың 2 қыркүйегінде латынға көшті. Алайда, бұл елде латынға көшу ұзаққа созылып кетті. 2002 жылы латынға көшуді ел басшылығы тағы да он жылға ұзартты. Бүгінде Өзбекстанда екі әліпби қатар қолдануда. Латын әліпбиімен оқыған оқушылар мектеп бітірсе де, латын әліпбиі кең көлемде қолданысқа ие бола алмай келеді. Латын жазуы көшеде, әртүрлі атауларда кең қолданылады. Ал іс жүргізуде екі әліпбиден гөрі кириллица көбірек қолданылады. Көп жерлерде екі әліпби қатар қолданылатын болғандықтан, елдің мәдени-ағарту жүйесі, бұқаралық ақпарат құралдары кириллицаға көбірек жүгінеді. Латынмен жазылған кітаптарды сату қиын

болғандықтан, кітаптар кириллицамен жарыққа шығуда. Ал үкімет қаржыландыратын жағдайда, яғни оқу құралдары және өзбек классиктерінің туындылары латынша жарыққа шығуда. Өзбек телекөрсету жүйесі де латынға толық көше алмай отыр. Оған да басты себеп, коммерциялық жағдайлар екені бәріне мәлім. Ал ғаламтор жүйесінде екі әліпби де қатар жүруде. Үкіметтің көптеген сайттары латынша да, жекелей веб-сайттар кириллицаны қолдануда. Тіпті, өзбек валютасы да, екі әліпбиде басылады. Жақын арада қай әліпби қайсысын ығыстырып шығаратыны байқалмайды. Бүгінгі жағдай латынды қолдану көлемі 40-55% пайызға артқаны байқалады. Бұл, әрине, көптеген сәйкесті шығындардың артуы дегенді білдіреді. Біздің ойымызша, бұл үдерістің ұзаққа созылуының бірнеше мынадай себептері бар.

- 1) Ел басшылығы халық әбден төселсін, дағдылансын деп бұл үдерісті созып отыр;
- 2) Қабылданған әліпбидің кемшін тұстары көптеу;
- 3) Ең басты, материалдық шығындардың көптігінен ел басшылығы бұл мәселені жеделдетуге асығар емес.

Осы тектес қиындықтарға тап болған Әзербайжан бұл мәселені Өзбекстан сияқты көпке созбады. Алдымен, 1993 жылы, сосын 2001 жылы Әзербайжан латын әліпбиіне көшкеннен кейін, ел басшысы Гейдар Алиев елге кириллицаны қолдануға бұйрық бойынша тыйым салды. Қазір елде 2002 жылдың 1 тамызынан бастап, кириллицаны қолданған жағдайда әкімшілік жауапкершілік енгізілді. Бұл, бір жағынан, кириллицаға үйренген ел аудиториясының бұқаралық ақпарат құралдарын, әсіресе, кириллицада шығатын газет-журналдарды оқуға ауысқанын байқатты. Ел үкіметі арнайы веб-сайт ашса да, латынға ел бірден төселе алмады. Әзербайжанда екі графиканы қатар жүргізіп, біраз уақыт елді үйретуге уақыт аз берілді. Телехабарлар, әсіресе, коммерциялық ақпараттар, көбіне, кириллица бойынша берілуде, себебі, орыс тіліне әзербайжан тіліндегі графиканың ауысқаны әсер етпейді. Осыған орай, қазақ графикасының ауысуы біздің елдегі орыс тілді аудиторияға соншалық үркетіндей әсер етпейді. Дегенмен, Әзербайжандағы жастар латынға тез үйреніп, өз тілдерінің жоғалтып жатқан үндестік заңдарына қайта бой ұсынуда.

Біздің елдің алдыңғы қатарлы жастары да қарап жатқан жоқ. Сонау 1999 жылы ABCnet атты латын әліпбиінің 26 және 33 әріптер аралығындағы әріптерден тұратын жобасы көпшілікке Астанада ұсынылған болатын. Осы жоба өкілдерінің бірі – Жанат Аймағанов латынға көшу материалдық шығынға батырмайтынына толық сенімді. Оның айтуынша, компьютердегі әріптеріңді ағылшын әріптеріне көшір де, қазақ тілінде мәтіндеріңді тере беруіңе болады. Латынға көшу жоба авторларының ойынша, компьютерлік бағдарламаларды бала жастан игеруге толық жол ашады. Латынға көшу ағылшын тілін қазақтарға бала кезден тез меңгеруге өз септігін тигізетіні айдан анық. Сонымен қатар, көптеген ұялы телефон операторларына қазақ тілін латын әліпбиіне көшірген тиімді. Олар бұл туралы өздерінің баспасөз конференцияларында жиі айтып жүр. Оның үстіне, біздің елімізде өздерінің шығарған ұялы телефондарын сатуға экспорттайтын компанияларға да қазақ тілі латынша болғаны тиімді.

Қазақ тілін латын графикасына көшірсек, қандай плюстерге жетеміз деген сұрау туатыны заңды. Біздіңше, мынадай жетістіктерге жетеміз:

- 1) На-на технология, медицина, ақпараттық жүйелер, компьютерлік технология т.б. ғылымдарға қазақ жастарын бала жастан дағдыландырып, төселдіруге жол ашылады.
- 2) Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі статусы мен түркі мемлекеттері арасындағы қарым-қатынасқа қажетті тіл ретіндегі мәртебесі көтеріледі.
- 3) Қазақ тілді жастарға халықаралық ақпараттар алуға, ғаламторлық жүйелерді пайдалануға, шетелдерге шыққанда графиканы тануда жеңілдіктер туады. Ұялы байланыс желісіне одан әрі дамуға жеңілдіктер туады.
- 4) Мектеп табалдырығын аттаған балғындар бұрынғыдай бір қазақтың сөзінде жоқ саны көп әріптерді оқымайды. Олардың тілінде үндестік заңдары бұзылмайды.
- 5) Орфоэпиялық нормалар қайтадан қалпына келе бастайды, себебі орфографиялық нормалар өзгеріп, орфографиялық сөздік жаңадан халыққа ұсынылады.

Латынға көшкенде енді қандай минусарға тап боламыз соған тоқталайық.

- 1) Бұрынғы қалыптасқан орфографиялық жүйені тастап, оны қайтадан жасауға тура келеді. Осыған орай, көптеген оқулықтарды қайтадан шығаруға тура келеді, ал бұл жағдай өз кезегінде көп қаржыны талап ететіні сөзсіз.

- 2) Орфографиялық жүйе ауысқан себепті үгіт-насихат дұрыс жүргізілмеген жағдайда қалың жұртшылықтың көпшілігінің наразылығы туындауы мүмкін

3) Коммерциялық тұрғыдан алғанда латын жазулы газет-журналдардың таралымы азайып, латын жазуындағы кітаптардың сатылуы төмендеуі мүмкін.

4) Елімізде тұратын кириллицаны қолданатын басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін меңгеру қиындық тудыруы мүмкін. Алайда бұл мәселеде табанды жұмыс жасап, осы бағдарламаны аяқсыз қалдырмауымыз керек.

Еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев 2018 жылғы 19 ақпан № 637 жарлығымен «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы жарлыққа қол қойды. Бұнда «латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі осы Жарлыққа қосымшаға сәйкес жаңа редакцияда жазылсын» деп жазылған. Міне, ресми жарлықты оқып қатты қуанып қалдық. Оған басты себеп, лингвист-ғалымдардың пікірлері мен қалың жұртшылықтың алаңдаушылықтары өз әсерін тигізді деп ойлаймыз. Өткен жылдың соңғы айында академик Р.Ғ.Сыздық бастаған бір топ қазақ ғалымдары президентке өздерінің қазақ тілінің жаңа әліпбиі туралы ашық хатын жолдаған болатын. Бұның барлығы елдегі демократиялық ахуалдың арқасында қазақ тілінің жаңа графикасын қалың көпшіліктің талқысына ұсынудың жемісі деп білеміз. Рухани жаңғырудың ең басты көрсеткіші жаңа, әлемдік сатыға көтерілген қазақ тілінің графикасы деп білеміз.

Бұл өзгерістің басты артықшылықтары апострофтардың болмауы және халықаралық таңбалау жүйесіндегі диграфтардың енгізілуі деп есептейміз. Жаңа редакциядағы Ч және Ш әріптерінің диграфтармен таңбалануы соған айғақ. Ал Ә, Ғ, Ң, Ү, У дыбыстарының жекелей өз таңбасы болуы әліпбиді қолдануды тіптен жеңілдетіні өз-өзінен түсінікті. Енді U әрпін шатастырмауға оңай болады. У жеке таңба иеленген Бұл өз алдына компьютерде мәтін терудегі жеңілдіктерге алып келетіні сөзсіз. Пернатақтадағы мәтін терудегі іс-әрекеттер саны екі есеге азаюы жаңа редакциядағы әліпбидің жетілдірілгенін байқатып отыр. Оның үстіне, компьютерде қазақ тілінің жекелей өз ерекшелігі баяғыдай сақталып қалады. Атап айтқанда, EN деген таңбамен қазақша термей, КК таңбалануын сақтап қаламыз. Бұл өз алдына қазақ тілінің даралығын көрсетеді және қазақ тілінің драйверлерінің сақталып, қайта жасалуына жол ашады.

Жалпы айтқанда, Қазақстан латын графикасына көшкен түркі мемлекеттері ішінде әліпби жасаудың тәжірибесін ескеріп, тіліміздің әуезділігін толық сақтайтын, дыбыстық жүйеге шақ келетін және жаңа компьютерлік технология заманының талаптарын ескеретін ең озық әліпбиге біртабан жақын келді деп санаймын.

Сонымен қатар, Елбасының бағдарламалық мақаласында гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын қолға алынуы деп білемін. Ұлттық аударма бюросын құрылуы да құптарлық. Енді біздің міндетіміз аударылуға тиісті кітаптарды анықтау керек. Бұған В. фон Гумбольдт бастаған ірі әлемдік тілші ғалымдардың зерттеулерін енгізген жөн болар еді. Бағдарламада айтылған 100 есімге байланысты айтарым, Алашорданың 100 жылдығына орай Орал қаласындағы мектептерге алаш зиялыларының есімдерін беруіміз керек. Қаламызда көптеген мектептердің аты жоқ, тек нөмір ғана бар. Биыл беруіміз керек. Әсіресе, академик Қ. Жұмалиевтің аты ескерусіз жатыр. Еліміздегі әдебиеттану саласындағы бірінші ғылым кандидаты, бірінші доктор, бірінші академикті құрметтемесек кім құрметтейді. Елеусін Бұйрин, Нұғман Манаев, Бижан Жанқадамов, Телшан Шонанов, Шахзада Қаратаева т.т толып жатыр. Міне, нақты тапсырма, нақты міндет. Бағдарламада маған ұнаған тағы бір ұсыныс «Туған жер» ұғымын нақты іске айналдыру. Халқымыз үшін қасиетті ұғым «Туған жер» бағдарламасының билік деңгейінде көтерілуі деп білемін. Бұл ұғым халқымыз бойына сіңген ұғым болғандықтан, бұны дамыту қиындық туғызбайды деп ойлаймын. «Туған жер» бағдарламасынан туындайтын «Туған ел» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің негізіне айналатына сеніміз көп.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінде жарық көрген елбасының бағдарламалық мақаласы біздің еліміздің ішкі саясатына үлкен бетбұрыс әкеліп, елді жаңа асуларға бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Егемен Қазақстан. 12 сәуір. 2017.
2. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда, 2000.
3. Ахметтану тағылымдары. – Алматы: Ғылым, 1998.

**ОТАНДЫҚ САЯСИ АҚЫЛ – ОЙ ДАМУЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ»
ИДЕЯСЫНЫҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ**

Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарын сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық және ата – бабамыз армандаған мәңгілік елдігімізді құруға қолымыз жетті. Бұл бағытта отандық саяси ақыл – ой қалыптасуын зерттеу ерекше орын алады.

«Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы, - деп атап өтті Нұрсұлтан Әбішұлы, – Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық».

Қазақстан өз саяси дамуында демократиялық даму жолын тандайтындығын, саяси тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендікке ие болған алғашқы сәттерден бастап-ақ мәлімдеген болатын. Тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев еліміз дамуында өз келбетімізге тән, өз ерекшеліктеріміз бен өз тұтыныстарымызға толық жауап беретін демократиялық саяси құрылымдар мен институттар жүйесін дамытуды қолдап келеді.

Елбасы Жолдауында Қазақстан халқының, дәл күйінде сөз қозғайтын болсақ, мемлекет құрамдаушы ұлт қазақ халқының ұлттық идеясы айқындалды. Ол – мәңгілік ел, мәңгілік ұлт, мәңгілік тіл идеясы. Жолдауда сонымен бірге Қазақстанды Мәңгілік елге, қазақ ұлтын мәңгілік ұлтқа айналдырудың жолдары мен тетіктері, түрлі иірімдері мен кезеңдері ғылыми – теориялық және қолданбалы – тәжірибелік тұрғыдан нақты көрсетілді.

Отандық саяси ақыл – ой дамуында көшпенді өмір салты өшпес із қалдырды. Бұл жерде мысалға дарынды тарихшы Л.Гумилевтің сөзін келтіре кетелік: «Көшпенділер мәдениеті өзінің үшмыңжылдық тарихында өзіндік рухани дамуды басынан кешірді». [1, 5 б.] Осы бағытта қазақтармен ұқсастыққа қырғыздар мен Аравия бедуиндері ғана ие, яғни көшпенді халықтарда ауызша тарихи баяндау мен әдемі сөйлеу өнері өте тамаша дамыған. «Мәңгілік ел» идеясы көшпенді түркі халықтары тарихының тереңінен тартылады. Көшпенді түркі халықтарының қара тасқа қашап жазылған мәңгі өшпес рухани қазынасы «Күлтегін қаған» жазбалары.

Қазақ халқының тарихын әріден бастайтын болсақ «Күлтегін» жырын, Бумын (Момын) қағанды еске түсіруге болар еді. Мәңгілік ел идеясын алғаш ұсынған сол ұлы бабамыз болатын. Күллі исі түркі жұртының бабасы Туұлы Бумын мәңгілік қара тасқа қашап тұрып «Мингу Ел» – «Мәңгі ел» деп кейінгі мәңгі ұрпағына жазып қалдырды. Талай жыл өздеріне үстемдік жүргізіп келген Жыужан мемлекетін құлатып, түркі жұртының мәңгілік елдігінің негізін қалаған құрама жұртты өзі тумысынан шыққан тайпаның атымен атамай, мәңгілік ел құраған ұлы халықтардың ортақ шыққан тегін ескеріп, өздерін «біз түркі халқымыз» (түрк будынымыз) деп жалпақ әлемге жария еткен.

Көшпенді өмір салтының рухани жаршылары мен сақтаушылары ақындар мен жыраулар болды. Олардың мұрасы бізге даланың ауызша тарихы арқылы жетті. Өмір шындығын батыл жырлағандықтан, халық жырауларды «әділеттілік жаршылары» деп атады. Олар дала өлкесінде хандар мен сұлтандардың кеңесшілері, билік қасындағы халық өкілдері болды. Жыраулар мұрасы ұрпақтан ұрпаққа ауызша берілгендіктен олардың жырына мәңгілік ел мен әділетті өмір туралы өз ұғымдарын қосып отырды. Сол себепті ХХ ғасырға дейінгі қазақ даласындағы саяси ақыл – ой әлеуметтік – утопиялық сипаттағы идея болды.

Отты қару пайда болғанға дейін көшпенділер адамзат тарихындағы зор әскери күшке ие болды. В.О. Ключевский көшпенділерді «тарих қамшысы» деп атады. Осында ортада өскен жыраулар әділеттілік өмірді аңсай отырып көшпенді өмір салтын, саяси қатынастар мен билік институттарын ең алдыңғы қатарлы және мәңгілік ел тұғыры деп санады. Өз жағырафиялық – саяси жағдайына орай Еуропа мен Азияны байланыстырып, олардың өзара дамуына жол ашқан көшпенділер қоғамы осылайша тарихи дамудың шешуші күшіне айналды.

Көшпенді қоғам әлеуметтік – саяси ақыл-ойы бірқатар ерекшеліктерге ие. Ең алдымен бұл қайырымдылық пен ерлікке табыну. Бұл жайында кезінде Ш.Уәлиханов жазды. Оның ойынша дала ордасының тұрғыны қазақ өзінің адамгершілік қасиеттері бойынша түркі тектес басқа отырықшы халықтардан анағұрлым биік тұр [2, 14 б.]. Көшпенділер өз елін «Мәңгі аспанмен» ажырамас бірлікте қарастырған және «Мәңгі аспан» мен «Мәңгі елге» табынып, бұны діни сана – сезім деңгейіне дейін көтерген. Мұндай көзқарас Ұлы Жібек Жолымен жүріп өткен Марко Полодан бастап көптеген зерттеушілерде кездеседі.

Көшпелі қоғам әлеуметтік-саяси ойының тағы бір ерекшелігі, оның адамгершілік қағидасына толылығы. Бұл, сонау әл-Фараби бабамыздан бастау алған «Адам бол!» идеясы. Абай бұл қағиданы жаңа биіктікке көтерді және бұл үрдіс қазіргі қазақ ақыл – ойында да жалғасын табуда. Қазақ қоғамы ақыл – ойының осы бір қырын шетелдік зерттеушілер де көрсетті. Қазақ ұлтының тарихын зерттеген шетел ғалымдары туралы зерттеу жүргізген отандық тарихшы М.Лаумулин өзінің «Сырттан көзқарас» атты еңбегінде былай деп жазды, – «Қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастар адамгершілік идеясына негізделген» [3, 71 б.].

Көшпенділер өз Отанын, жерін ерекше қадірледі. Бізге жеткен аңыздардың бірі осы сүйіспеншілікті жырлайды. Ғұндар ханы Мөде халқына соғыс қасіретін әкелмес үшін жауларына қадірлі арғымағы мен сүйікті жарын беруге келісті. Бірақ, одан батпақты жерді сұрағанда Мөде хан қасиетті жер үшін қан төгуге бұйырған [4, 52 б.].

Осы айтылғандар көшпелі қоғам әлеуметтік – саяси ақыл – ойының Отанды қадірлеу рухына толы болғандығын көрсетеді. ХХІ ғасырда Қазақ елінің Елбасы Н. Ә. Назарбаев ұсынған «Мәңгілік ел» идеясының мызғымас тұғыры адамгершілік пен отансүйгіштік идеясы. Елбасы, – «Жаңа Қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатыр» – деп қадап айтты.

Елбасы Жолдауында мың жарым жылдан кейін құдіретті ата – бабамыздан ұлы мұраға қалған «Мәңгілік ел, мәңгілік ұлт» идеясын жаңғыртып, ХХІ ғасыр жаңашылдығын бойына сіңірген жаңа идея сипатында жариялап отыр. ХХІ ғасырда қуатына енген жаһандану дәуірінде тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын екенін тарихи сабақтастықты тарқата отырып, ерекше атап өтті. «Бұл, – деді Президент Н. Назарбаев, - әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан – жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама?»

Ата – бабамыз өр рухының өшпес тұғырына айналдырған «Мәңгілік ел» идеясы дала өлкесінде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етті. Өте күшті орталықтандырылған саяси билік болмаған дала өлкесі саяси тұрақсыздыққа ұшыраған жоқ. Елбасы Жолдауында осының куәсі болар айрықша жолдар бар, – «Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңрағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы».

Қазіргі Қазақстан Республикасының аумағын құрайтын алып даладағы әлеуметтік – саяси ақыл – ой мен мәңгілік елдікті аңсау идеясының дамуы бес кезеңнен өтті.

1. Философ – ғұламалардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың ілімдері грек және араб мәдениетінің қағидаларына негізделді. Ең көрнекті өкілдер әл – Фараби мен Ж. Баласағұн.

Әл – Фараби (870-950 ж.ж.). Оның қоғамдық саяси көзқарастары «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің даналығы» және т.б. бүкіл әлемге әйгілі трактаттарында көрініс тапты.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында әл – Фараби қала – мемлекеттерді салыстыра отырып мәңгілік ел мен ең әділетті қоғамды іздейді. Еңбектен грек ақыл – ойының, әсіресе Аристотельдің әсері айқын сезіледі.

Ал, «Мемлекет қайраткерлерінің даналығы» трактатында әл – Фараби өзін шығыс ойшылы ретінде танытты. Ол енді үлгілі, әділетті қоғам мен мәңгілік елдікке бастаушы ақылды, қайырымды билеуші туралы аңсайды. Оның ойынша, адам надан билеуші билеген елден ғылым – ілімнің дамуына қамқорлық жасап отырған білімді билеушісі бар елге кетуі тиіс. ХХІ ғасырда өмір сүріп отырған қазақ ұлты, әл – Фараби сынды ұлы бабасы аңсаған мәңгілік елдікке бастаушы көреген дана һәм қажымас қайраткер Елбасының тарихи шындыққа айналғандығының куәсі болып отыр.

Ж.Баласағұнның (1017 - белгісіз) көзқарастары «Құтты білік» дастанында көрініс тапты.

Ж. Баласағұн әміршінің өз халқы алдындағы үш қасиетті міндетін көрсетті. Біріншіден, билеуші мемлекетін күмістей таза ұстауы қажет. Екіншіден, билеуші заңдары бірін – бірі жоққа шығармауы қажет. Үшіншіден, билеуші өз еліндегі ең мардымсыз өзгерісті де біліп отыруы қажет.

Сол сияқты халықтың да үш қасиетті міндеті бар. Біріншіден, халық өз билеушісін құрметтеуі. Екіншіден, халық әмірші салған алым – салықтарды уақытында төлеп тұруы. Үшіншіден, халық қашанда өз әміршісінің жанында табылуы қажет.

Осы қасиетті міндеттер дұрыс атқарылуы үшін әмірші мен халық қоғамдық келісім жасауы тиіс. Осы жерде көрсетілетін ақиқат әрі біз үшін мақтаныш сезімін тудыруы тиіс факті Еуропа ақыл – ойында қоғамдық шарт теориясы (Т.Гоббс, Д.Локк және т.б.) тек Жаңа кезеңнен бастап даму алды.

Егер әл – Фараби мұрасы адамгершілік, әділеттілік қағидаларына толы болса, Ж. Баласағұн мұрасы қазіргі дәуірмен үндесіп жатыр. Мұның өзі олардың мәдени мұрасын терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Елбасы Жолдауында, - «Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек», - деп жазылған.

2. Сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастары Қ.А. Иассауи, С.Бақырғани және т.б. мұсылман дінін уағыздаушылар ойларында көрініс тапты. Олар жаратушыға деген ұлы сүйіспеншілікке шақырды. Өзінің «Диуани хикмет» (Ақыл кітабы) атты еңбегінде Қ.А.Иассауи халықтың өз билеушісіне қарсы шығуын үлкен күнә санады. Сопылық ағым өкілдері билеушіні қайырымды болуға шақырды. Егер әкесі ұлына қандай қамқорлық көрсетсе, әмірші де өз халқына осындай қамқорлық көрсетуі қажет. Мәңгілік елдіктің ең басты қағидаларының бірі Елбасы мен халық бірлігі. Осы тұрғыдан келетін болсақ, сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастарының, қазіргі қазақ елі халқының қоғамдық санасымен үндесіп жатқандығын көруге болады және мұның өзі елдің саяси тұрақтылығы мен экономикалық гүлденуінің ең басты алғышарттарының бірі.

Біздің қазақ халқы –мұсылман, діні – ислам екендігі үнемі Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев биік мінбелерден тектен текке айтып жүргені жоқ. Сан ғасырлар бойы исламдық жолды ұстанған ата-бабаларымыз осы дінге лайықтап өз әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, наным-сенімін қалыптастырған, әрі оны ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып отырған. Қазақстанда тәуелсіздіктің екі онжылдығы барысында діни институттардың сан жағынан да, сапа жағынан мәнді өсуі болды. Діни бірлестіктер саны бірнеше есе өсіп кетті, рухани дәстүрлер қайта өрлей бастады, жаңа ғибадатханалар салынуда – мешіттер, шіркеулер, ғибадат үйлері, синагогалар салынды. Халықтың діндарлығының деңгейі өсті.. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар екенін ескерелік. Қазақ топырағы арқылы барлық әлемдік діндер өткен, сондықтан да жатырқаушылық немесе діни фанатизм сезімі бізге жат. Осынау рухани дәстүр , жаратушының қандай жолмен болса да түскен сөзіне жүрегіміздің ашықтығы, Қазақстандағы конфессияаралық татулықтың аса маңызды тұғырларының бірі.

3. Жыраулар мен ақындардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың көзқарастары көшпелі ортаның өз ішінде қалыптасып дамыды. Ең көрнекті өкілдері Асан Қайғы мен Бұқар жырау.

Ағылшын гуманисі Томас Мордан жүз жыл бұрын өмір сүрген Асан Қайғы (1361 – 1469) өз қиялындағы аралын (Утопия) іздеді. «Жерұйықта» адамдар бақытты өмір сүреді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман болды. Бұл әлеуметтік утопизм идеясының алғашқы көрініс табуының бірі болды.

Елбасының «Мәңгілік ел» идеясы қазақ ұлтының ұлы данасының осы бір арқалы идеясымен терең астасып та тұстасып та жатыр. Асан Қайғының «Жерұйық» идеясы адам баласының ақыл-ойы дамуының тарихындағы аса ұлы идеялардың бірі. Бұл да – өте терең, ұлы гуманизмге толы ғажап идея. Халқының болашағын ойлап, ұлтының қамын жеген дана һәм дара ойшыл қазақтың кең даласын шарлап адамға да, малға да жайлы жұмақ болар жерді іздейді. Сол жерде қазақ халқының жаңа Ордасын, Мәңгілік елін құруды мақсат етеді. Ол елде жұрттың бәрі тең, бәрі шат – шадымен тіршілік етеді. Ел аласы, ру таласы болмайды. ХХІ ғасырдағы қазақ ұлты, дана бабасы аңсаған «Жерұйықта» өмір сүріп отырғандықтарын, Мәңгілік елге бастаған Елбасы туының астына топтасып, жарқын да мәңгілік болашақ жолына нық қадам басқандықтарын мақтаныш сезіммен алға тарта алады.

Бұқар жырау (1685 – 1777). Қазақ даласында өте күшті орталықтандырылған мемлекет болуын аңсаған жыраулар тобының бастауында тұрды. Ол күшті хан билігін жақтады. Хан жанында «Хан кеңесі» болуы тиіс. Хан олардың ақылын өзі қажет деп санаған жағдаяттарда пайдаланады. Қазақ жырауларының алыбы Бұқар жырау аңсағын өте күшті орталықтандырылған мемлекет XX ғасырдың аяғында, әлем мойындаған саяси қайраткер Н.Ә. Назарбаевтің басшылығымен құрылды. Қазақ елі Бұқар жырау аңсаған «Хан кеңесінің» қазіргі заманға лайықты түрі қос палаталы кәсіби Парламентке ие болды. Бұл билік нысандары, қазақ елін Мәңгілік елге бастар саяси институттар болып табылады.

4. Қазақ ағартушыларының қоғамдық – саяси көзқарастары орыс ағартушылары мен революционер-демократтар ықпалымен дамыды. Ағартушылық негізгі білім, ғылым бәрін түзейді, бәрін құтқарады деген қағидаға табыну болды.

Ш.Уәлиханов (1835 – 1865). Көшпелі қоғам әлеуметтік құрылымы мен сот жүйесін зерттеді. Оның көзқарастары «Даладағы мұсылман діні», «Сот реформасы туралы хат» және т.б. еңбектерінде көрініс тапты.

Өзінің «Алтышардың ар жағында немесе Қытайдың Нан – Лу провинциясының алты шығыс қаласындағы 1858 – 1859 ж.ж. жағдай» атты еңбегінде, мұсылман дінінің Шығыс халықтарының саяси, азаматтық өміріне тигізіп отырған зор әсері туралы жазды. Барлық мұсылман шығысында Құран азаматтық мекемелер негізі. Ол қоғамдық және халықтар арасындағы қатынастарды реттейді, сол себепті – де мұсылман елдері халықтарының өмірі бір – біріне ұқсас [5, 28 б.].

Құранды игерудегі кейбір айырмашылықтар, сол елдің жағырафиялық орналасуына тәуелді. Егер, жағырафиялық факторлардың қоғамның әлеуметтік және саяси өміріне тигізетін әсерін зерттеу қажеттілігін адамзат шын мәнінде тек XIX ғасырдың аяқ кезінен сезіне бастағанын ескерсек Ш.Уәлихановты жағырафиялық саясат теориясының негізін қалаушылар Ж. Баден, Ш.Л. Монтаскье есімдерімен қатар атауға болады.

Қазіргі қазақ елінің жағырафиялық саяси орналасуы өте күрделі. Қазақ елі үш діни өркениет ислам елдері, христиан елдері мен будда – конфуциан елдерінің бір – бірімен теке – тіресе түйіскен қиылысында орналасқан. Әлемде белең алған жаһандану дәуірінде ата – бабамыздан қалған дәстүрлі ұлттық құндылықтарымызды, осы қиылыстан аман алып шығу Елбасы ұсынған Мәңгілік ел идеясында жатыр. Мәңгілік ел идеясын дамытуда қазақтың ғұлама ұлы Ш.Уәлихановтың жағырафиялық – саяси идеяларын пайдалану ұлттық құндылықтарымызды әлемге мойындатудың бірден – бір жолы әрі ол Мәңгілік елдіктің рухани – идеялық тіректерінің бірі болары сөзсіз.

5. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси көзқарастары. Қазақ елінің Мәңгілік елдігінің ғылыми – теориялық базасын XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары қалады. Олардың артына қалдырған ғылыми мұралары орасан зор және қай – қайсысынан болмасын қазақ елінің Мәңгілік елдікке жетуіне қажетті ғылыми – теориялық тұжырымдар мен қолданбалы – тәжірибелік ұсыныстар табуға болады. Қазақ зиялылары енгізген діни талаптар мен зайырлы құндылықтардың бір – бірін толықтыра өмір сүруі ұстанымдары, діни және зайырлы ерекшеліктерді біріктірген сайлау жүйесі, әлеуметтік төңкерістер жағдайында ұлттық мемлекеттілікті құру ұстанымдары қазіргі заманда да ең озық идеялар болып отыр. Қазіргі Батыстың атакты геосаясатшылары С. Хантингтон, З. Бжезинский, Ф. Фукуяма еңбектерінен XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ойларын табуға болады.

XX ғасырдың басында бірінен соң бірі болған әлеуметтік төңкерістер Ресей империясының біртұтас мемлекеттілігінің іргесін шайқалтты. Бұл өзгерістер отан, ел, ұлт тағдыры туралы өткір пікірталастарға жол ашты.

М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» жырымен ілесе қазақ зиялыларының ұлттық сана – сезімі қалыптаса бастады. Ұлттық сана – сезімінің бекуіне 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс үлкен әсер етті. Ұлт зиялылары көзқарастарында ұлттық мақтаныш, ұлттық мәдениет сезімдері көрініс тапты.

Бұл кезеңде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, К.Тоғысов, М.Тынышпаев, М.Шоқаев және т.б. ұлт зиялылары қазақ жерінің мемлекеттік тәуелсіздігі идеясын көтерді. Қазақ жері тұңғыш рет саяси тартыс сахнасына айналды. «Алаш», «Үш жүз» атты екі ұлттық партия және көптеген ұлттық саяси ұйымдар құрылды. Бұлар артына орасан зор қоғамдық – саяси идеялар қалдырды. Осы идеяларды зерттеп, қазіргі ұрпақ пайдасына жарату тарих ғылымының кезек күттірмейтін міндеті болып табылады.

Жаңа замандағы жаңа тегеуірінді, ХХІ ғасырдың айбынды барысы Қазақ елінің тұңғыш Елбасының жиі – жиі қайталап, айтып келе жатқан сөзі, – «Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек». ХХ –ХХІ ғасырлар тоғысындағы күрделі кезеңдерде тұлғалық қалыптасу жолынан өткен Елбасының өзі де шындықпен санасудың, тарихтың тағылымын ескерудің ғажап үлгілерін көрсетіп келеді және әлемдік деңгейдегі саяси қайраткер бойынан табылатын батыл идеялары әлем мен туған елінің өшпес тарихи тәжірибесін саралаудан туған.

Елбасы Жолдауында ХХІ ғасырдың он жаһандық сын-қатері алға тартылып отыр. Елбасы жолдауынан үзінді келтіретін болсақ, - «Тарихи уақыт аса жеделдей түсуде. Әлем қарқынды түрде өзгеруде және болып жатқан өзгерістердің жылдамдығы адамды таң қалдырады». Енді Қазақ елінің геосаяси жағдайын саралайтын болсақ, бұл қатерлердің өзектілігі арта түседі. Себебі, Қазақстан үш діни-саяси өркениет христиан, ислам және будда – конфуциандық әлем қиылысында орналасқан ел. Оларға тән қайшылықтар мен бір-бірімен теке- тіресушілік осы геосаяси ортада аса асқына түседі және мұны соңғы уақыттарда Орта Азия аумағында орын алған жаһандық деңгейдегі бірқатар оқиғалар дәлелдей түседі.

Қазақстанның Мәңгілік ел құруда басқа елдермен салыстырғанда алға тартар еңселі де ерекше артықшылықтары жетерлік. Елі тыныш та абзал, жерінің үсті де, асты да байлыққа толы, халқы ауқатты да дархан! Сонымен қатар, заманауи қазақ елінің ешбір елде жоқ басымдығы, – «Мен Қазақстанның болашағына басымды тіккен адаммын», - деп зор адами сезіммен мәлімдеген Елбасының болуы. Мұндай сөздер осы кезге дейін бірде – бір елдің бірде – бір басшысының аузынан шыққан емес. «Осы заманғы Қазақстанның үлкен артықшылығы, – дейді Парламент Сенатының Төрағасы Қасым – Жомарт Тоқаев, – ерен Елбасымыз. Ұлт басында Нұрсұлтан Әбішұлы сияқты аса көрнекті саясаткер тұрмаса, біз өмірдің барлық саласында бүгінгідей табыстарға жете алар ма едік? Әрине, жете алмас едік».

Тәуелсіздіктің ең алғашқы күндерінен бастап Қазақстан халқын ортақ мақсатқа жұмылдыру, барлық этностық топтардың тең құқықта тұрмыс кешуіне жағдай жасау мемлекеттік ұлттық саясаттың басты, басым бағытына айналды. Ал кез келген мемлекеттің саяси, экономикалық тұрақты дамуының басты шарты тату этносаралық қарым-қатынасты қалыптастыру екендігі тарихи тұрғыдан өзін толық дәлелдеген.

Қазақстан ең алдымен елімізді мекендейтін барлық тұрғынды этностық, нәсілдік ерекшеліктеріне қарамастан, біртұтас, унитарлы мемлекеттің азаматы ретінде қарастырып, тең мүмкіндіктер бере білді. Этностық топтардың өз тілі мен дәстүрін, әдет-ғұрыптарын дамытуға толықтай мүмкіндіктер жасалды. “Қоғамдық бірлестіктер туралы” Заң арқылы этностық-мәдени орталықтар құру жүйелі жолмен іске асырылды. Қазір Қазақстанда қазақ, орыс театрларымен қатар, кәріс, неміс, ұйғыр, өзбек театрлары жұмыс істеп, этностық топтардың газет-журналдары жарық көруде.

Қазақстандағы толеранттық бір күнде қалыптасқан жоқ, оның негізі, әрине, қазақ халқында жатыр. Бүгінгі қазақ халқының толеранттығының тамыры тым тереңде. Ол сонау халықтардың депортациясы кезінде алпыстан астам ұлт өкілдерін қабылдап, жарты нанды бөліп беріп, бір бөлмелі құжырасынан орын берген кезден басталады.

Мәңгілік Ел идеологиясы бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ төңірегіне бүкіл қазақстандықтарды біріктіруі қажет. Елбасы тапсырмасына сай қазақстандық қоғамның басты құндылықтарын айқындайтын «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі атты жаңа құжат қабылданатын болды. Қасиетті Қазақ елін өз Отаны санайтын барша қазақстандықтар бұл шараға өз үлестерін қосуға тиісті. Қазақтың Мәңгілік Елінің болашағы – Мәңгілік Елдің айбынды да дана ұрпақтарының қуатты қолында!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1983. – 185 с. С. 5
2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет. 14 бет.
3. Лаумулин М.Т. Сырттан көзқарас. Қазақ жинағы. – Алматы., 1994. – 120 бет. 71-84 беттер.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992. – 600 с. С. 52
5. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет. 28 бет.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – САЯСИ ИДЕЯЛАРЫ - ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарын сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмас. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық және ата – бабамыз армандаған мәңгілік елдігімізді құруға қолымыз жетті. Бұл бағытта отандық саяси ақыл – ой қалыптасуын зерттеу ерекше орын алады.

«Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы, - деп атап өтті Нұрсұлтан Әбішұлы, – Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық».

Қазақстан өз саяси дамуында демократиялық даму жолын таңдайтындығын, саяси тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендікке ие болған алғашқы сәттерден бастап-ақ мәлімдеген болатын. Тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев еліміз дамуында өз келбетімізге тән, өз ерекшеліктеріміз бен өз тұтыныстарымызға толық жауап беретін демократиялық саяси құрылымдар мен институттар жүйесін дамытуды қолдап келеді.

Елбасы Жолдауында Қазақстан халқының, дәл күйінде сөз қозғайтын болсақ, мемлекет құрамдаушы ұлт қазақ халқының ұлттық идеясы айқындалды. Ол – мәңгілік ел, мәңгілік ұлт, мәңгілік тіл идеясы. Жолдауда сонымен бірге Қазақстанды Мәңгілік елге, қазақ ұлтын мәңгілік ұлтқа айналдырудың жолдары мен тетіктері, түрлі иірімдері мен кезеңдері ғылыми – теориялық және қолданбалы – тәжірибелік тұрғыдан нақты көрсетілді.

Отандық саяси ақыл – ой дамуында көшпенді өмір салты өшпес із қалдырды. Бұл жерде мысалға дарынды тарихшы Л.Гумилевтің сөзін келтіре кетелік: «Көшпенділер мәдениеті өзінің үшмыңжылдық тарихында өзіндік рухани дамуды басынан кешірді». [1, 5 б.] Осы бағытта қазақтармен ұқсастыққа қырғыздар мен Аравия бедуиндері ғана ие, яғни көшпенді халықтарда ауызша тарихи баяндау мен әдемі сөйлеу өнері өте тамаша дамыған. «Мәңгілік ел» идеясы көшпенді түркі халықтары тарихының тереңінен тартылады. Көшпенді түркі халықтарының қара тасқа қашап жазылған мәңгі өшпес рухани қазынасы «Күлтегін қаған» жазбалары.

Қазақ халқының тарихын әріден бастайтын болсақ «Күлтегін» жырын, Бумын (Момын) қағанды еске түсіруге болар еді. Мәңгілік ел идеясын алғаш ұсынған сол ұлы бабамыз болатын. Күллі ісі түркі жұртының бабасы Туұлы Бумын мәңгілік қара тасқа қашап тұрып «Мингу Ел» – «Мәңгі ел» деп кейінгі мәңгі ұрпағына жазып қалдырды. Талай жыл өздеріне үстемдік жүргізіп келген Жыужан мемлекетін құлатып, түркі жұртының мәңгілік елдігінің негізін қалаған құрама жұртты өзі тумысынан шыққан тайпаның атымен атамай, мәңгілік ел құраған ұлы халықтардың ортақ шыққан тегін ескеріп, өздерін «біз түркі халқымыз» (түрк будынымыз) деп жалпақ әлемге жария еткен.

Көшпенді өмір салтының рухани жаршылары мен сақтаушылары ақындар мен жыраулар болды. Олардың мұрасы бізге даланың ауызша тарихы арқылы жетті. Өмір шындығын батыл жырлағандықтан, халық жырауларды «әділеттілік жаршылары» деп атады. Олар дала өлкесінде хандар мен сұлтандардың кеңесшілері, билік қасындағы халық өкілдері болды. Жыраулар мұрасы ұрпақтан ұрпаққа ауызша берілгендіктен олардың жырына мәңгілік ел мен әділетті өмір туралы өз ұғымдарын қосып отырды. Сол себепті ХХ ғасырға дейінгі қазақ даласындағы саяси ақыл – ой әлеуметтік – утопиялық сипаттағы идея болды.

Отты қару пайда болғанға дейін көшпенділер адамзат тарихындағы зор әскери күшке ие болды. В.О. Ключевский көшпенділерді «тарих қамшысы» деп атады. Осында ортада өскен жыраулар әділеттілік өмірді аңсай отырып көшпенді өмір салтын, саяси қатынастар мен билік институттарын ең алдыңғы қатарлы және мәңгілік ел тұғыры деп санады. Өз жағырафиялық – саяси жағдайына орай Еуропа мен Азияны байланыстырып, олардың өзара дамуына жол ашқан көшпенділер қоғамы осылайша тарихи дамудың шешуші күшіне айналды.

Көшпенді қоғам әлеуметтік – саяси ақыл-ойы бірқатар ерекшеліктерге ие. Ең алдымен бұл қайырымдылық пен ерлікке табыну. Бұл жайында кезінде Ш.Уәлиханов жазды. Оның

ойынша дала ордасының тұрғыны қазақ өзінің адамгершілік қасиеттері бойынша түркі тектес басқа отырықшы халықтардан анағұрлым биік тұр [2, 14 б.]. Көшпенділер өз елін «Мәңгі аспанмен» ажырамас бірлікте қарастырған және «Мәңгі аспан» мен «Мәңгі елге» табынып, бұны діни сана – сезім деңгейіне дейін көтерген. Мұндай көзқарас Ұлы Жібек Жолымен жүріп өткен Марко Полодан бастап көптеген зерттеушілерде кездеседі.

Көшпелі қоғам әлеуметтік-саяси ойының тағы бір ерекшелігі, оның адамгершілік қағидасына толығы. Бұл, сонау әл-Фараби бабамыздан бастау алған «Адам бол!» идеясы. Абай бұл қағиданы жаңа биіктікке көтерді және бұл үрдіс қазіргі қазақ ақыл – ойында да жалғасын табуда. Қазақ қоғамы ақыл – ойының осы бір қырын шетелдік зерттеушілер де көрсетті. Қазақ ұлтының тарихын зерттеген шетел ғалымдары туралы зерттеу жүргізген отандық тарихшы М.Лаумулин өзінің «Сырттан көзқарас» атты еңбегінде былай деп жазды, – «Қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастар адамгершілік идеясына негізделген» [3, 71 б.].

Көшпенділер өз Отанын, жерін ерекше қадірледі. Бізге жеткен аңыздардың бірі осы сүйіспеншілікті жырлайды. Ғұндар ханы Мөде халқына соғыс қасіретін әкелмес үшін жауларына қадірлі арғымағы мен сүйікті жарын беруге келісті. Бірақ, одан батпақты жерді сұрағанда Мөде хан қасиетті жер үшін қан төгуге бұйырған [4, 52 б.].

Осы айтылғандар көшпелі қоғам әлеуметтік – саяси ақыл – ойының Отанды қадірлеу рухына толы болғандығын көрсетеді. ХХІ ғасырда Қазақ елінің Елбасы Н. Ә. Назарбаев ұсынған «Мәңгілік ел» идеясының мызғымас тұғыры адамгершілік пен отансүйгіштік идеясы. Елбасы, – «Жаңа Қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатыр» – деп қадап айтты.

Елбасы Жолдауында мың жарым жылдан кейін құдіретті ата – бабамыздан ұлы мұраға қалған «Мәңгілік ел, мәңгілік ұлт» идеясын жаңғыртып, ХХІ ғасыр жаңашылдығын бойына сіңірген жаңа идея сипатында жариялап отыр. ХХІ ғасырда қуатына енген жаһандану дәуірінде тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын екенін тарихи сабақтастықты тарқата отырып, ерекше атап өтті. «Бұл, – деді Президент Н. Назарбаев, – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан – жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама?»

Ата – бабамыз өр рухының өшпес тұғырына айналдырған «Мәңгілік ел» идеясы дала өлкесінде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етті. Өте күшті орталықтандырылған саяси билік болмаған дала өлкесі саяси тұрақсыздыққа ұшыраған жоқ. Елбасы Жолдауында осының куәсі болар айрықша жолдар бар, – «Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңрағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы».

Қазіргі Қазақстан Республикасының аумағын құрайтын алып даладағы әлеуметтік – саяси ақыл – ой мен мәңгілік елдікті аңсау идеясының дамуы бес кезеңнен өтті.

1. Философ – ғұламалардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың ілімдері грек және араб мәдениетінің қағидаларына негізделді. Ең көрнекті өкілдер әл – Фараби мен Ж. Баласағұн.

Әл – Фараби (870-950 ж.ж.). Оның қоғамдық саяси көзқарастары «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің даналығы» және т.б. бүкіл әлемге әйгілі трактаттарында көрініс тапты.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында әл – Фараби қала – мемлекеттерді салыстыра отырып мәңгілік ел мен ең әділетті қоғамды іздейді. Еңбектен грек ақыл – ойының, әсіресе Аристотельдің әсері айқын сезіледі.

Ал, «Мемлекет қайраткерлерінің даналығы» трактатында әл – Фараби өзін шығыс ойшылы ретінде танытты. Ол енді үлгілі, әділетті қоғам мен мәңгілік елдікке бастаушы ақылды, қайырымды билеуші туралы аңсайды. Оның ойынша, адам наdan билеуші билеген елден ғылым – ілімнің дамуына қамқорлық жасап отырған білімді билеушісі бар елге кетуі тиіс. ХХІ ғасырда өмір сүріп отырған қазақ ұлты, әл – Фараби сынды ұлы бабасы аңсаған мәңгілік елдікке бастаушы көреген дана һәм қажымас қайраткер Елбасының тарихи шындыққа айналғандығының куәсі болып отыр.

Ж.Баласағұнның (1017 - белгісіз) көзқарастары «Құтты білік» дастанында көрініс тапты. Ж. Баласағұн әміршінің өз халқы алдындағы үш қасиетті міндетін көрсетті. Біріншіден, билеуші мемлекетін күмістей таза ұстауы қажет. Екіншіден, билеуші заңдары бірін – бірі жоққа шығармауы қажет. Үшіншіден, билеуші өз еліндегі ең мардымсыз өзгерісті де біліп отыруы қажет.

Сол сияқты халықтың да үш қасиетті міндеті бар. Біріншіден, халық өз билеушісін құрметтеуі. Екіншіден, халық әмірші салған алым – салықтарды уақытында төлеп тұруы. Үшіншіден, халық қашанда өз әміршісінің жанында табылуы қажет.

Осы қасиетті міндеттер дұрыс атқарылуы үшін әмірші мен халық қоғамдық келісім жасауы тиіс. Осы жерде көрсетілетін ақиқат әрі біз үшін мақтаныш сезімін тудыруы тиіс факті Еуропа ақыл – ойында қоғамдық шарт теориясы (Т.Гоббс, Д.Локк және т.б.) тек Жаңа кезеңнен бастап даму алды.

Егер әл – Фараби мұрасы адамгершілік, әділеттілік қағидаларына толы болса, Ж. Баласағұн мұрасы қазіргі дәуірмен үндесіп жатыр. Мұның өзі олардың мәдени мұрасын терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Елбасы Жолдауында, - «Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек», - деп жазылған.

2. Сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастары Қ.А. Иассауи, С.Бақырғани және т.б. мұсылман дінін уағыздаушылар ойларында көрініс тапты. Олар жаратушыға деген ұлы сүйіспеншілікке шақырды. Өзінің «Диуани хикмет» (Ақыл кітабы) атты еңбегінде Қ.А. Иассауи халықтың өз билеушісіне қарсы шығуын үлкен күнә санады. Сопылық ағым өкілдері билеушіні қайырымды болуға шақырды. Егер әкесі ұлына қандай қамқорлық көрсетсе, әмірші де өз халқына осындай қамқорлық көрсетуі қажет. Мәңгілік елдіктің ең басты қағидаларының бірі Елбасы мен халық бірлігі. Осы тұрғыдан келетін болсақ, сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастарының, қазіргі қазақ елі халқының қоғамдық санасымен үндесіп жатқандығын көруге болады және мұның өзі елдің саяси тұрақтылығы мен экономикалық гүлденуінің ең басты алғышарттарының бірі.

Біздің қазақ халқы –мұсылман, діні – ислам екендігі үнемі Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев биік мінбелерден тектен текке айтып жүргені жоқ. Сан ғасырлар бойы исламдық жолды ұстанған ата-бабаларымыз осы дінге лайықтап өз әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, наным-сенімін қалыптастырған, әрі оны ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып отырған. Қазақстанда тәуелсіздіктің екі онжылдығы барысында діни институттардың сан жағынан да, сапа жағынан мәнді өсуі болды. Діни бірлестіктер саны бірнеше есе өсіп кетті, рухани дәстүрлер қайта өрлей бастады, жаңа ғибадатханалар салынуда – мешіттер, шіркеулер, ғибадат үйлері, синагогалар салынды. Халықтың діндарлығының деңгейі өсті. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар екенін ескерелік. Қазақ топырағы арқылы барлық әлемдік діндер өткен, сондықтан да жатырқаушылық немесе діни фанатизм сезімі бізге жат. Осынау рухани дәстүр , жаратушының қандай жолмен болса да түскен сөзіне жүрегіміздің ашықтығы, Қазақстандағы конфессияаралық татулықтың аса маңызды тұғырларының бірі.

3. Жыраулар мен ақындардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың көзқарастары көшпелі ортаның өз ішінде қалыптасып дамыды. Ең көрнекті өкілдері Асан Қайғы мен Бұқар жырау.

Ағылшын гуманисті Томас Мордан жүз жыл бұрын өмір сүрген Асан Қайғы (1361 – 1469) өз қиялындағы аралын (Утопия) іздеді. «Жерұйықта» адамдар бақытты өмір сүреді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман болды. Бұл әлеуметтік утопизм идеясының алғашқы көрініс табуының бірі болды.

Елбасының «Мәңгілік ел» идеясы қазақ ұлтының ұлы данасының осы бір арқалы идеясымен терең астасып та тұстасып та жатыр. Асан Қайғының «Жерұйық» идеясы адам баласының ақыл-ойы дамуының тарихындағы аса ұлы идеялардың бірі. Бұл да – өте терең, ұлы гуманизмге толы ғажап идея. Халқының болашағын ойлап, ұлтының қамын жеген дана һәм дара ойшыл қазақтың кең даласын шарлап адамға да, малға да жайлы жұмақ болар жерді іздейді. Сол жерде қазақ халқының жаңа Ордасын, Мәңгілік елін құруды мақсат етеді. Ол елде жұрттың бәрі тең, бәрі шат – шадымен тіршілік етеді. Ел аласы, ру таласы болмайды. ХХІ ғасырдағы қазақ ұлты, дана бабасы аңсаған «Жерұйықта» өмір сүріп отырғандықтарын, Мәңгілік елге бастаған Елбасы туының астына топтасып, жарқын да мәңгілік болашақ жолына нық қадам басқандықтарын мақтаныш сезіммен алға тарта алады.

Бұқар жырау (1685 – 1777). Қазақ даласында өте күшті орталықтандырылған мемлекет болуын аңсаған жыраулар тобының бастауында тұрды. Ол күшті хан билігін жақтады. Хан жанында «Хан кеңесі» болуы тиіс. Хан олардың ақылын өзі қажет деп санаған жағдаяттарда пайдаланады. Қазақ жырауларының алыбы Бұқар жырау аңсағын өте күшті

орталықтандырылған мемлекет XX ғасырдың аяғында, әлем мойындаған саяси қайраткер Н.Ә. Назарбаевтің басшылығымен құрылды. Қазақ елі Бұқар жырау аңсаған «Хан кеңесінің» қазіргі заманға лайықты түрі қос палаталы кәсіби Парламентке ие болды. Бұл билік нысандары, қазақ елін Мәңгілік елге бастар саяси институттар болып табылады.

4. Қазақ ағартушыларының қоғамдық – саяси көзқарастары орыс ағартушылары мен революционер-демократтар ықпалымен дамыды. Ағартушылық негізгі білім, ғылым бәрін түзейді, бәрін құтқарады деген қағидаға табыну болды.

Ш.Уәлиханов (1835 – 1865). Көшпелі қоғам әлеуметтік құрылымы мен сот жүйесін зерттеді. Оның көзқарастары «Даладағы мұсылман діні», «Сот реформасы туралы хат» және т.б. еңбектерінде көрініс тапты.

Өзінің «Алтышардың ар жағында немесе Қытайдың Нан – Лу провинциясының алты шығыс қаласындағы 1858 – 1859 ж.ж. жағдай» атты еңбегінде, мұсылман дінінің Шығыс халықтарының саяси, азаматтық өміріне тигізіп отырған зор әсері туралы жазды. Барлық мұсылман шығысында Құран азаматтық мекемелер негізі. Ол қоғамдық және халықтар арасындағы қатынастарды реттейді, сол себепті – де мұсылман елдері халықтарының өмірі бір – біріне ұқсас [5, 28 б.].

Құранды игерудегі кейбір айырмашылықтар, сол елдің жағырафиялық орналасуына тәуелді. Егер, жағырафиялық факторлардың қоғамның әлеуметтік және саяси өміріне тигізетін әсерін зерттеу қажеттілігін адамзат шын мәнінде тек XIX ғасырдың аяқ кезінен сезіне бастағанын ескерсек Ш.Уәлихановты жағырафиялық саясат теориясының негізін қалаушылар Ж. Баден, Ш.Л. Монтаскье есімдерімен қатар атауға болады.

Қазіргі қазақ елінің жағырафиялық саяси орналасуы өте күрделі. Қазақ елі үш діни өркениет ислам елдері, христиан елдері мен будда – конфуциан елдерінің бір – бірімен теке – тіресе түйіскен қиылысында орналасқан. Әлемде белең алған жаһандану дәуірінде ата – бабамыздан қалған дәстүрлі ұлттық құндылықтарымызды, осы қиылыстан аман алып шығу Елбасы ұсынған Мәңгілік ел идеясында жатыр. Мәңгілік ел идеясын дамытуда қазақтың ғұлама ұлы Ш.Уәлихановтың жағырафиялық – саяси идеяларын пайдалану ұлттық құндылықтарымызды әлемге мойындатудың бірден – бір жолы әрі ол Мәңгілік елдіктің рухани – идеялық тіректерінің бірі болары сөзсіз.

5. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси көзқарастары. Қазақ елінің Мәңгілік елдігінің ғылыми – теориялық базасын XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары қалады. Олардың артына қалдырған ғылыми мұралары орасан зор және қай – қайсысынан болмасын қазақ елінің Мәңгілік елдікке жетуіне қажетті ғылыми – теориялық тұжырымдар мен қолданбалы – тәжірибелік ұсыныстар табуға болады. Қазақ зиялылары енгізген діни талаптар мен зайырлы құндылықтардың бір – бірін толықтыра өмір сүруі ұстанымдары, діни және зайырлы ерекшеліктерді біріктірген сайлау жүйесі, әлеуметтік төңкерістер жағдайында ұлттық мемлекеттілікті құру ұстанымдары қазіргі заманда да ең озық идеялар болып отыр. Қазіргі Батыстың атақты геосаясатшылары С. Хантингтон, З. Бжезинский, Ф. Фукуяма еңбектерінен XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ойларын табуға болады.

XX ғасырдың басында бірінен соң бірі болған әлеуметтік төңкерістер Ресей империясының біртұтас мемлекеттілігінің іргесін шайқалтты. Бұл өзгерістер отан, ел, ұлт тағдыры туралы өткір пікірталастарға жол ашты.

М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» жырымен ілесе қазақ зиялыларының ұлттық сана – сезімі қалыптаса бастады. Ұлттық сана – сезімінің бекуіне 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс үлкен әсер етті. Ұлт зиялылары көзқарастарында ұлттық мақтаныш, ұлттық мәдениет сезімдері көрініс тапты.

Бұл кезеңде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, К.Тоғысов, М.Тынышпаев, М.Шоқаев және т.б. ұлт зиялылары қазақ жерінің мемлекеттік тәуелсіздігі идеясын көтерді. Қазақ жері тұңғыш рет саяси тартыс сахнасына айналды. «Алаш», «Үш жүз» атты екі ұлттық партия және көптеген ұлттық саяси ұйымдар құрылды. Бұлар артына орасан зор қоғамдық – саяси идеялар қалдырды. Осы идеяларды зерттеп, қазіргі ұрпақ пайдасына жарату тарих ғылымының кезек күттірмейтін міндеті болып табылады.

Жаңа замандағы жаңа тегеуірінді, ХХІ ғасырдың айбынды барысы Қазақ елінің тұңғыш Елбасының жиі – жиі қайталап, айтып келе жатқан сөзі, – «Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек». ХХ –ХХІ ғасырлар тоғысындағы күрделі кезеңдерде тұлғалық қалыптасу жолынан өткен Елбасының өзі

де шындықпен санасудың, тарихтың тағылымын ескерудің ғажап үлгілерін көрсетіп келеді және әлемдік деңгейдегі саяси қайраткер бойынан табылатын батыл идеялары әлем мен туған елінің өшпес тарихи тәжірибесін саралаудан туған.

Елбасы Жолдауында ХХІ ғасырдың он жаһандық сын-қатері алға тартылып отыр. Елбасы жолдауынан үзінді келтіретін болсақ, - «Тарихи уақыт аса жеделдей түсуде. Әлем қарқынды түрде өзгеруде және болып жатқан өзгерістердің жылдамдығы адамды таң қалдырады». Енді Қазақ елінің геосаяси жағдайын саралайтын болсақ, бұл қатерлердің өзектілігі арта түседі. Себебі, Қазақстан үш діни-саяси өркениет христиан, ислам және будда – конфуциандық әлем қиылысында орналасқан ел. Оларға тән қайшылықтар мен бір-бірімен теке- тіресушілік осы геосаяси ортада аса асқына түседі және мұны соңғы уақыттарда Орта Азия аумағында орын алған жаһандық деңгейдегі бірқатар оқиғалар дәлелдей түседі.

Қазақстанның Мәңгілік ел құруда басқа елдермен салыстырғанда алға тартар еңселі де ерекше артықшылықтары жетерлік. Елі тыныш та абзал, жерінің үсті де, асты да байлыққа толы, халқы ауқатты да дархан! Сонымен қатар, заманауи қазақ елінің ешбір елде жоқ басымдығы, – «Мен Қазақстанның болашағына басымды тіккен адаммын», - деп зор адами сезіммен мәлімдеген Елбасының болуы. Мұндай сөздер осы кезге дейін бірде – бір елдің бірде – бір басшысының аузынан шыққан емес. «Осы заманғы Қазақстанның үлкен артықшылығы, – дейді Парламент Сенатының Төрағасы Қасым – Жомарт Тоқаев, – ерен Елбасымыз. Ұлт басында Нұрсұлтан Әбішұлы сияқты аса көрнекті саясаткер тұрмаса, біз өмірдің барлық саласында бүгінгідей табыстарға жете алар ма едік? Әрине, жете алмас едік».

Тәуелсіздіктің ең алғашқы күндерінен бастап Қазақстан халқын ортақ мақсатқа жұмылдыру, барлық этностық топтардың тең құқықта тұрмыс кешуіне жағдай жасау мемлекеттік ұлттық саясаттың басты, басым бағытына айналды. Ал кез келген мемлекеттің саяси, экономикалық тұрақты дамуының басты шарты тату этносаралық қарым-қатынасты қалыптастыру екендігі тарихи тұрғыдан өзін толық дәлелдеген.

Қазақстан ең алдымен елімізді мекендейтін барлық тұрғынды этностық, нәсілдік ерекшеліктеріне қарамастан, біртұтас, унитарлы мемлекеттің азаматы ретінде қарастырып, тең мүмкіндіктер бере білді. Этностық топтардың өз тілі мен дәстүрін, әдет-ғұрыптарын дамытуға толықтай мүмкіндіктер жасалды. “Қоғамдық бірлестіктер туралы” Заң арқылы этностық-мәдени орталықтар құру жүйелі жолмен іске асырылды. Қазір Қазақстанда қазақ, орыс театрларымен қатар, кәріс, неміс, ұйғыр, өзбек театрлары жұмыс істеп, этностық топтардың газет-журналдары жарық көруде.

Қазақстандағы толеранттық бір күнде қалыптасқан жоқ, оның негізі, әрине, қазақ халқында жатыр. Бүгінгі қазақ халқының толеранттығының тамыры тым тереңде. Ол сонау халықтардың депортациясы кезінде алпыстан астам ұлт өкілдерін қабылдап, жарты нанды бөліп беріп, бір бөлмелі құжырасынан орын берген кезден басталады.

Мәңгілік Ел идеологиясы бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ төңірегіне бүкіл қазақстандықтарды біріктіруі қажет. Елбасы тапсырмасына сай қазақстандық қоғамның басты құндылықтарын айқындайтын «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі атты жаңа құжат қабылданатын болды. Қасиетті Қазақ елін өз Отаны санайтын барша қазақстандықтар бұл шараға өз үлестерін қосуға тиісті. Қазақтың Мәңгілік Елінің болашағы – Мәңгілік Елдің айбынды да дана ұрпақтарының қуатты қолында!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1983. – 185 с. С. 5
2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет. 14 бет.
3. Лаумулин М.Т. Сырттан көзқарас. Қазақ жинағы. – Алматы., 1994. – 120 бет. 71-84 беттер.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992. – 600 с. С. 52
5. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – 450 бет. 28 бет.

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ЕГО СТАБИЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Интенсивные социальные изменения, происходящие в мире в начале XXI века, ставят человеческое сообщество перед новыми вызовами, преодоление которых требует от современных государств далеко продуманных и взвешенных подходов в решении социальных проблем, порождаемых этими вызовами, многие из которых усугубляются, нередко, процессами глобализации и интеграции. Мы живем в эпоху, когда мир начал сталкиваться не только с глобальными экономическими и политическими кризисами, но и с глобальными кризисами, коснувшимися духовной сферы человеческого сообщества. В этой связи, во многих странах мира актуализируются вопросы, связанные с религиозной сферой, с деятельностью религиозных объединений и верующих, а также с ростом влияния религиозного фактора на многие аспекты развития современных обществ. Данное, в целом позитивное, влияние, при определенных обстоятельствах, к примеру, при использовании религиозных идей в экстремистских и деструктивных политических целях, может приводить к социальной дестабилизации не только в отдельных странах, но и в целых регионах. Поэтому сохранение мира и согласия в межнациональных и межконфессиональных отношениях становится одной из приоритетных задач для современных государств.

Сохранение мира и согласия в обществе одна из приоритетных задач и для современного полиэтнического и поликонфессионального Казахстана. Причем это в политической доктрине нашего государства рассматривается как важное условие стабильного и поступательного развития Казахстана в будущем. На это постоянно обращает внимание и глава нашего государства Н.А. Назарбаев. Так, в своем послании народу Казахстана он особо подчеркивает: «Есть единственная сила, которая победит все трудности, это – наше единство. ... Разве не стабильность и согласие позволили нам, как единому народу, сохранить себя в самые тяжелые минуты новейшей истории? ... Я уверен, что в такой непростой момент, какой мы переживаем сейчас, мой родной народ, как всегда, проявит свои лучшие качества, и будет стремиться к единению и согласию» [1, С.11].

Как многонациональная и поликонфессиональная страна Казахстан сегодня в своем демократическом пути развития стремится к выработке оптимальных форм мирного сосуществования людей разных наций и вероисповеданий в рамках одного государства и последовательно реализует это на практике. Религиозные организации в нашей стране, в силу произошедших в ней преобразований, получили возможность для своего свободного развития и активизации своей социальной деятельности, занимая все более значимое место в общественной жизни. Тем не менее, социальная деятельность отдельных религиозных объединений в стране на практике была неоднозначной. Поэтому официальным структурам в наше время приходится корректировать свою политику в сфере религии по мере дальнейшей демократизации общества.

Вместе с тем, процесс возрождения тех или иных религий в современный период явление сложное и противоречивое. Нельзя данный процесс трактовать однозначно, с сугубо прагматической точки зрения. Важно видеть в процессе возрождения традиционных религий его объективную сторону. При этом нужно учитывать, при каких условиях и при каких внутривнутриполитических и внешнеполитических факторах происходит возрождение религиозной жизни в обществе.

Если рассматривать вышеотмеченный процесс на примере ислама, то процесс возрождения ислама в республике происходит в обстановке очередного витка обострения напряженности в мусульманском мире, частью которого вновь начинают осознавать себя последователи ислама нашей страны. Мусульманский мир, отброшенный вспять в эпоху колониальных захватов и мучительно переживавший свое зависимое положение, стремится обрести себя и занять свое достойное место в мировом сообществе народов и культур, создать условия для своего дальнейшего развития.

Сегодня исламский мир в своем историческом развитии переходит к новому этапу. Специалистами в ближайшем будущем прогнозируется значительное возрастание в

международной жизни роли мусульманских стран [2]. При этом имеется в виду не только расширение влияния и укрепление позиции ислама в мире, но и возрастание роли мусульманских стран в мировых экономических отношениях, не говоря о том, что на их долю приходится значительная часть энергетических ресурсов.

Вместе с тем, при наличии тенденции религиозного влияния извне, нельзя не отметить как важный позитивный фактор в межнациональных и межконфессиональных отношениях в нашей стране их толерантный характер. В целом, терпимость и толерантность можно рассматривать как особенности и характерные черты, присущие для многих сфер социальных отношений казахстанского общества и имеющие объективные исторические предпосылки.

Так, далеко не случайно, что в последние годы Казахстан становится местом проведения регулярных встреч для мирного диалога между лидерами мировых и традиционных религии. На территории нашей страны в последние годы организована работа нескольких съездов лидеров мировых и традиционных религии, которые стали уже традиционными. А дворец мира и согласия в нашей столице, выстроенный специально для этих целей, постепенно становится своеобразной штаб-квартирой данных благородных начинаний по развитию диалога между религиями.

Проведение таких форумов на территории Казахстана, как уже отмечалось, наряду с рядом субъективных предпосылок (к примеру, роль в этом главы нашего государства Н.А.Назарбаева) имеет и объективные предпосылки. К ним, в частности, можно отнести геополитическое положение нашей страны, находящейся в центре Евразии, где сосредоточены представители основных мировых и традиционных религий. На территории нашей страны никогда не было религиозных войн и в исторической памяти ни одного из народов Казахстан не ассоциируется с религиозными противостояниями. Сама особенность кочевой цивилизации предполагала естественную религиозную толерантность кочевников. В прошлом духовной культуры нашего народа ни одно религиозное течение не приобретало радикальные формы.

К тому же, нужно отметить, что нахождение народов постсоветского пространства на протяжении длительного времени в рамках одного государства (сначала в составе Российской империи, затем в составе СССР) способствовало выработке у них взаимной терпимости и толерантности в вопросах религии, а также сложению на данной территории уважительных отношений между различными конфессиями, чем эти народы, безусловно, должны дорожить.

Вместе с тем, нужно иметь в виду, что отмеченные исторические аспекты развития толерантных отношений в казахстанском обществе сами по себе не являются гарантией сохранения мира и согласия в нем. Они являются важными предпосылками, которые должны быть сегодня использованы, что в полной мере и демонстрирует в данный период наша республика своей миролюбивой внутренней и внешней политикой.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Через кризис к обновлению и развитию: послание президента РК Нурсултана Назарбаева народу Казахстана // Мысль. - 2009. - № 4. – С. 2-13

2 Почта Ю.М. Мусульманское общество как проблема марксистской философии истории // Восток. – 1995. - №3

ӘОЖ 323 (574)

Тасмағамбетов А.С.

т.ғ.д., М. Утемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫҢ ӨЗГЕРУІ

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында айқындалған мақсаттар еліміздің дамуында жаңа кезеңнің басталғанын аңғартып отыр. Тәуелсіздік жылдары жас мемлекетіміз нығаю жолында негізгі бағыттар бойынша бірнеше сатылардан рет-ретімен өтіп келеді. Негізгі бағыттар дегенде біз экономикалық, саяси, мәдени, әлеуметтік бағыттарды айтамыз. Бұл тұрғыда ширек ғасыр уақытта ұшан-теңіз жұмыс атқарылып, бүгінде біз тәуелсіздігін қамтыған, дербес, дүниежүзі танып мойындаған ел болдық. Сөз жоқ, мұның бәрі Елбасының стратегиялық басшылығының арқасында халқымыздың қол жеткізген жетістіктері. Осы тұрғыда Елбасы әрқашанда адами капиталдың маңыздылығын атап келеді. Ал бүгінгі таңда, бүгінгі даму жағдайында адами капитал факторы одан әрі күрделеніп маңыздылығы арта түсті. Бұл ұғымды кеңірек және тереңірек танып, оның қазіргі кезеңде қоғамның, жалпы адам баласының дамуында ерекше факторға айналғанын біз

Н.Ә.Назарбаевтың бағдарламалық мақаласы арқылы байқап отырмыз. Ал бұл мәселені кеңірек алғанымызда ол қоғамдық сананы жаңғыртумен ұштасып жатыр.

Елбасы бұл тұрғыда «...Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады» деп нақтылайды өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында. Сондықтанда президенттіміздің айқындаған мақсаттарын жүзеге асыру үшін біз қоғамдық сананы халқымыздың ертеңгі жарқын болашағына қажетті талаптарға сай қалыптастырып дамытуымыз қажет. Бүгінгі таңда қоғамдық санаға қарасты жұмыс ол елімізбен халқымыздың болашағы үшін және ұлттық құндылықтарымызды сақтауға арналған жұмыс. Кезінде қоғамда кеңінен таралған қағида бойынша «Тұрмыс сананы билейді» деп көрсетіліп отырды. Ал адам баласы қоғамының қазірге күрделі кезеңдегі даму барысына келсек, тек қана тұрмыс сананы емес, сонымен бірге сана да тұрмысты, ол аз десеңіз болмысты билейтін жағдайды аңғартқандай. Сондықтанда ХХІ ғасыр жағдайында қоғамдық сана әр қоғамның стратегиялық даму бағыттарының өзегіне айналуға деп толықтай айтуға болады. Кезінде ғалымдар, футурологтар бұл ғасыр мәдениеттер мен цивилизациялардың теке-тіресіне айналатын ғасыр болады деп бекер айтпаса керек.

Осындай жағдайда Ел басы дәлелдеп көрсетіп бергендей ұлттық кодымызды сақтап қалудың маңыздылығы артта түседі. Ол үшін біздің қоғамымызда оған қажетті мүмкіндіктер де, алғы шарттар да бар. Тек соны дұрыс пайдалана білуіміз керек. Үшмыңжылдықтың қойнауыны кететін, ешкімнен ұялмай баяндауға болатын тарихымыз бар, қайталанбас әдемі тіліміз бар, ерекше және бай мәдениетіміз бар, өзімізге тән діліміз бар. Мұның бәрі ұлттық кодымыздың негізі. Алғы шарттарға келер болсақ ол жаңғырған мемлекеттігіміз, ие болған Тәуелсіздігіміз, ширек ғасырда жан-жақты дамыған қоғамымыз, Елбасының саяси тәуекелділігі және азат ел құрып өзінің дербес даму жолын айқындауға кіріскен халқымыздың пассионарлық ұмтылысы.

Сонымен бірге, қоғамдық сананы өзгерту бір мезгілде немесе азғана уақыт ішінде шешілетін мәселе емес. Бұл жұмыс нәтижелі болу үшін ол ұзақ мерзімге көзделген көлемді, жан-жақты, жүйелі және жоспарлы іс-әрекеттерді талап етеді. Оған қоса, бұл ауқымды мақсатқа қол жеткізуде белгілі тәжірибелерді талдап, методологиялық тұжырымдамаларға арқа сүйеген абзал.

Жалпы тарихи тәжірибеге келер болсақ қоғамда ауқымды модернизациялық жобаларды іске асыру жаңа тарих кезеңінен кездеседі. Олардың мән-мағынасымен ерекшеліктері қай жерде, қай кезде және қандай жағдайда өтуіне байланысты болды. Мысал ретінде ХХ-шы ғасырдағы КСРО-ны немесе оңтүстік-шығыс Азия елдерін айтуымызға болады (Бұл жерде біз оларды негізгі мақсат-мүделеріне қарап емес, жалпы қоғамда терең өзгерістер әкелуіне қарасты атап отырмыз). Ол модернизациялардың бірнеше ерекшеліктері болды. Мысалы, сол модернизацияларды іске асырған мемлекеттерді сол кезде көбіне-көп үлкен саяси тұлғалардың басқарғаны, және олар дер кезінде батыл саяси қадамдарға барып, қажетті жағдайда елдеріне белгілі бір бағыт-бағдар беріп оны жұмылдыра білгендігі.

Негізінен, қазақ елі өз тарихында соңғы бірнеше ғасырда үшінші рет үлкен қоғамдық модернизациядан өтуде. Ол Ресей империясының құрамына кірген шақта, әсіресе ХІХ ғасырмен – ХХ ғасырдың басы. Келесі қоғамдық модернизация ол КСРО кезіндегі модернизация. Онан кейін Тәуелсіздік кезіндегі қоғамдық модернизация. Алғашқы екі модернизация мәжбүрлікке байланысты көбіне күшпен жүзеге асқан модернизациялар болса, қазіргі кезеңдегі модернизация ол өз тәуелсіз еліміздің мүддесін көздеген және өз халқымыз қолдаған модернизация. Осы модернизациялық кезеңнің негізгі бөлігі ретінде «Рухани жаңғыру» Бағдарламасында көзделген қоғамдық өзгерістерді айтуымызға болады.

Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан осы модернизациялық әрекеттердің арқасында үлкен межелерге қол жеткізіп қоғамдағы келесі сапалы өзгерістерге ұмтылуда. Бірінші кезекте, бұл бұқаралық сананы жаңғырту. Н.Ә.Назарбаев өзі айтқандай, рухани жаңғыру тек бүгін басталған жұмыс емес. Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқарылды. Мысалы, «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы ұлттық сананы жаңғырту жолында көптеген іс атқарылған болса, «Халық–тарих толқынында» бағдарламасы тарихи санамыздың оянуына біраз септігін тигізді. Сондықтанда бүгінгі күні Елбасының ұсынып отырған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы - ол алғышарттары қалыптасқан, қоғамымызда объективтік қажеттіліктері пісіп-жеткен үлкен модернизациялық Жоба.

Халық қолдап бұл бағдарлама жүзеге асырыла басталды. Елімізде көптеген іс-шаралар оздырылуда. Және уақыт өте келе бұл жұмыс реттеліп, жүйеленіп, тиісті қалыпқа түсіп келеді. Мұның өзі заңды құбылыс, себебі ол ұзақ мерзімді жобаға тән нәрсе. Бұл тұрғыда осы бағыттағы

іс-шаралардың тиімділігін арттыру үшін бірнеше методологиялық негіздер мен принциптерді ескеріп отырған жөн. Жалпы, бұл көлемді қоғамдық істе бірінші кезекте біз, әрине, білім мен тәрбиеге арқа сүйеуіміз керек, және де ол екеуі қатар жүруі қажет («Тәрбиесіз берген білім қылмыс пен тең» - деген екен кезінде аль-Фараби бабамыз). Сондықтан да негізінен білімді, парасатты, адами қасиеттерді тәрбиелеуге көңіл бөлетін ортада қоғамдық сананы жаңғыртуға толық мүмкіндіктер пайда болады. Себебі білімді, парасатты рухани құндылықтарды бойына сіңірген адам ешқашанда өз ортасының, халқының, Отанының тағдырына бей-жай қарамайды. Ал методологиялық принциптерге келер болсақ олар, мысалы, логикалық, кезеңдік, сәйкестік, нәтижелілік, диалектикалық принциптерді және басқаларын айтуға болады.

Мұндай үлкен Жоба негізінен арнайы дайындалған жоспарлар арқылы жүзеге асырылады. Сол жоспарларды дайындау барысында ақ біз жоғарыда аталған принциптерді ескеріп отыруымыз қажет. Объективтік жағдай-құралдарға негізделген іс-шаралардың мазмұны логикалық түрде, кезең-кезеңімен қажетті нәтижеге әкеліп отыруы тиіс. Одан кейінгі келесі кезектегі жоспарлардың мазмұнынан сапа жағынан диалектикалық өзгерістер орын алып отыруы керек. Сонымен бірге, бұл жұмысты жүзеге асыру барысында ол қоғамның қай өкілдерінің арасында оздырылады, олардың жас көрсеткіштері, білім деңгейі және т.б. ерекшеліктер ескерілгені жөн.

Осы жерде біз бұл стратегиялық маңызы бар жұмысты әсіресе жас ұрпаққа қарасты күшейтуіміз қажет екенін ерекше атап кетуіміз керек. «Ел болам десең бесігіңді түзе» дейді дана халқымыз. Бағдарлама толықтай іске асу үшін еліміздегі әр сәбидің алғашқы дүниетанымдық қадамдарынан ақ оның бойына ұлттық құндылықтарымызды сіңіріп, өсе келе одан «көзі ашық, көкірегі ояу» елін сүйіп, оған адал қызмет ететін азаматтарды тәрбиелейтін жүйе қалыптастыруымыз қажет. Мұндай жүйеде өскен ұрпақ келешекте Тәуелсіз еліміздің жарқын болашағының кепілі болады. Ол үшін аталған жүйе жас ұрпақтың дүниетанымдық қадамдары мен қоршаған ортаға бейімделу әрекеттерін жан-жақты қамтып ескеретін жүйе болғаны абзал. Бұл істің жан-жақты болуы тиіс дегеніміз ол тек білім мен тәрбие беретін арнайы мекемелердің жұмысымен ғана шектеліп қалмауы керек деген сөз. (Ол дегеніміз отбасы, әке-ана, ата-әже, ақсақалдар, ардагерлер, ауыл және т.б.). Алғашқы шақтан құлағы халқымыздың ертегі-эпостарын естіп, көзі ұлттық нышандарымызға үйреніп, жүрегі ұлттық құндылықтарымызды сезіп қабылдай бастаған бала өсе келе Елін сүйген патриот, халқына жаны ашитын және Отанын қорғауға дайын адал азамат болып өседі деп сеніммен айтуымызға болады. Оны жүзеге асырудың тәсіл-жолдары әр түрлі болуы мүмкін, бастысы олардың барлығының мазмұны аталған мақсаттарды көздеуі тиіс.

Мұндай Жоба бойынша жұмыстың маңызды кезеңі ол оның мақсаттары мен маңыздылығын қалың бұқараның барлық өкілдеріне кеңінен жеткізіп түсіндіру. Бұл жұмыс қазіргі таңда бүткіл қоғамда қарқынды жүріп жатыр. Сонымен бірге, осы Жобаны іске асыру үрдісінің қолданбалы-тәжірибелік жағыда қалыптасып жұмыс істей бастауы тиіс. Ол әртүрлі механизмдер, жүйелер, дәстүрлер, қалыптасқан көзқарастар, әлеуметтік ортада қажетті құндылықтарды бекіту тәсілдерін пайдалану (ұлттық рәміздерге құрмет; ұлттық мәдениет салаларының дамуы және оның ортаға кейін ықпалы, мысалы ұлттық би өнері; тарихи санамыздың жаңғыруы; көптеген тұлғалардың тарих беттерінде тиісті орындарын алуы, тарихи орындар мен тарихи ескерткіштерімізге халық құрметінің оралуы; әр түрлі бағыттағы ұлттық шығармалар және т.б.). Маңыздысы, әлеуметтік ортада олардың тұрақты жұмыс істеп кетуі.

Қоғамдық қатынастардың мазмұны өзгергенде құндылықтар жүйесі де өзгереді. Қандай құндылықтар жүйесі қоғамда басымдыққа ие болса, адамдардың іс-әрекеті ой-санасы да соған бейімделеді. Сондықтанда бұл Жобаны жүзеге асыру барысында менталдық ұстанымдарға да көңіл бөліп осы бағытта жұмыстану қажеттігі туындауда (мұнда ұлттық мәдени және философиялық құндылықтарымызды жаңғыртудан бастап, бүгінгі қоғамымыздағы ақпараттық жүйенің мазмұнына дейін...). Бұл тұрғыда Абай мұрасының өзі сананың жаңғыруына методологиялық негіз бола алады. Мысалы, оның адамды «бес дұшпаннан» (өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашу) қашық болуға, және де «бес асыл іске» (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахым) жақын болуға шақыруының өзі осы халыққа жаны ашып сол халықтық ортаны философиялық зерделеуден туындаған нәрселер.

Осының бәрі уақыт өте келе әлеуметтік ортаның менталдық деңгейіне әсер етеді, және ондағы оң өзгерістерді күшейтеді. Ал ол үшін осы болашағымызға маңызды іске бәрімізде атсалысуымыз қажет.

II СЕКЦИЯ

Тәуелсіз Қазақстанның дамуындағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы, орны және маңызы/

Формирование, роль и значение национальной идентичности в развитии независимого Казахстана

Интеграция Казахстанского народа – как ответ на вызовы современности.

УДК 323.1(574)

Мухлисова З.К.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Национальная идентичность любого национального сообщества определяется множеством факторов - исторических, политических, культурных, языковых территориальных, цивилизационных и иных. Сложным и актуальным в развитии общества является вопрос идентификации и самоидентификации его членов. Поскольку он означает, насколько человек себя отождествляет или не отождествляет с обществом. Это чувство принадлежности, отождествления индивида с кем-либо или чем либо (группой, коллективом), помогающее ему успешно усваивать свои нормы и ценности, перенесения индивидом на самого себя качеств и особенностей его внешнего окружения. Идентичность служит основой процесса подражания, т.е. не насильственного, а свободного выбора тех качеств, умений и ценностей, какими он хотел бы обладать. Общеизвестно, что каждый человек принадлежит к той или этнической группе. Этническая идентичность выступает психологической основой этнополитической мобилизации, которую следует рассматривать как готовность людей, объединенных по этническому признаку, к групповым действиям по реализации этнических интересов.

Идентичность формируется на основе соответствующей национальной парадигмы, на пересечении национально-исторической, социально-психологической, социокультурной, политико-культурной и др. сфер. В её содержание входят установившиеся особенности национальной культуры, этнические характеристики, обычаи, верования, мифы, нравственные императивы и т.д. Она теснейшим образом связана с понятием «национальный характер». Здесь речь идёт о представлениях людей о себе, о своем месте в мире. Национальная идентичность интегрирует в себя внутренние и внешние составляющие. Для неё особенно важно соответствие внешнего и внутреннего, формы и содержания, проявления и сущности. Внутреннее ощущение идентичности подразумевает сущностную тождественность, родственность, общую основу, единое начало.

Этническая самоидентификация - сознательный акт этнического самоопределения человека, отнесения самого себя к определенной этнической общности. Немаловажен тот факт, что национальная идентичность является условием внутренней интегрированности любого общества. Национальная идентичность является опорой национального государства, его отличительным признаком в числе других.

В Республике Казахстан в последние годы обозначились две основные стратегии национально -государственного строительства и соответственно им доминирующие модели национальной идентичности. Первая стратегия направлена на формирование единой казахстанской нации из полиэтнического по своему составу общества на основе общности гражданства, вторая стратегия должна быть связана с национальной идентичностью самих казахов. В этой связи хочется отметить, что термин нация и этнос в СССР отождествлялись. Это проблема возникла в начале XX века, когда в европейской социал-демократии шли споры по национальному вопросу. Эдуард Бернштейн и Карл Каутский отстаивали идею права наций на самоопределение вплоть до государственного отделения. Эту идею широко подхватил 28-й Президент США Вудро Вильсон. В период первой мировой войны США начали выходить на международную арену и претендовать на лидирующее положение. Америке было выгодно, чтобы в Европе не было империй, которые были бы конкурентноспособны. Например, Австро-Венгерская империя состояла из множества этносов, так же как и Россия. Эту идею подхватили большевики и когда победила советская власть во все конституционные документы вошло данное понятие. Поэтому при развале СССР была юридическая зацепка для отделения союзных

республик. Во всем мире термин нация подразумевала гражданственность. Если во Франции араб или нигериец принимал гражданство республики автоматически он становился французом. Поэтому сейчас в мире разделяют понятия гражданская идентичность и этническая идентичность.

В данном случае в современном обществе ряда стран идут поиски национальной идентичности, куда входили бы новые консолидирующие ценности. Что можно отнести к данным качествам патриотизм, народность, мораль (традиционная)? Удобно ли то время что бы искать идентичность? Главным вызовом здесь выступает - глобализация, которая стирает традиционные формы идентичности, ставят под сомнение субъективные ощущения самоидентичности человека и этносов, сформированные в рамках прежних традиций, структурных элементов идентичности т.к. ментальность, историческая коллективная память, духовное наследие, язык и др. Идентичность следует рассматривать не как свойство, изначально присущее индивиду, а как отношение, формирующееся в процессе социального взаимодействия. Как считают многие исследователи, идентичность в строгом смысле слова может быть атрибутирована только индивидами, поскольку только индивиды обладают качеством субъектности и, соответственно, способны относить или не относить к себе определенные характеристики.

Проблемы государственной, национальной, гражданской идентичности, ее сохранения и дальнейшего развития, не разрушая её целостность - один из основных вопросов, анализ которых необходим для выработки наиболее эффективного вхождения Казахстана в мировое сообщество и на вызовы глобализации.

Национальная идентичность имеет много различных аспектов - политической, государственно-правовой, социально-экономический, идейно-идеологический, культурно-цивилизационный, исторический и т.д. где можно и нужно найти место и для философии. Она, эта идентичность, предполагает собственно казахстанское содержание, базирующееся на истории и культуре казахского народа, на его неотъемлемых правах на создание на своей земле национальной, собственно казахской по сути и по содержанию, государственности со своими вытекающими отсюда последствиями. В этом утверждении нет ничего националистического в негативном смысле этого словопотребления. Больше того оно лишь выражает действительное положение вещей, т.е. должное, закономерное.

По-видимому, национальная идентичность хорошо прослеживается в трудные минуты для этноса, где дается импульс к поиску оснований и способов укрепления или восстановлению национальной идентичности, найти то, что нас объединяет, сформулировать те ценности, ради которых стоит жить или умирать. Очевидно, национальная идентичность является питательной средой, формирующей сознание народа, осознание же собственного «Я» каждого народа невозможно вне и независимо от собственной истории, его героических или трагических событий, на основе и понимании опыта прошлого и интересов будущего.

Этническая принадлежность остается доминантной формой социальной категоризации в структуре индивидуальной и групповой идентичности населения Казахстана. В целом, на основе опрошенных респондентов этническая принадлежность все еще является почти, что единственной доминантой в структуре идентичности подавляющего большинства, по отношению к гражданской идентичности.

Что касается развития этносов в Казахстане, то этот вопрос разрешился с созданием Ассамблеи народа Казахстана. Это было правильным решением в многоэтнической стране. Есть различные варианты сосуществования этносов. Л.Н.Гумилев различал следующие категории: химера, это то состояние этносов, когда они не прелят друг друга, ксения - этносы живут рядом, но друг с другом не общаются, симбиоз-этносы живут рядом, общаются, взаимодействуют, мирно сосуществуют, ассимиляция - когда один этнос поглощает другой, В Казахстане наиболее приемлемым вариантом является симбиоз.

Как показывает практика национального строительства, в различных государствах в решении этого противоречия доминирует принцип «и-и», а не «или - или». В разработке общенациональной идеи Казахстана необходимо использовать обе концепции нации - гражданскую и этнокультурную, а не опираться только на одну из них, отбрасывая другую. Энтони Смит называет этот способ построения нации одним из самых распространенных в мире - моделью «доминирующего этноса».

Все же вернемся к влиянию глобализации на национальную идентичность, что является предметом исследовательского интереса. Сегодняшние процессы глобализации и

трансформации, наблюдающиеся в мире, нарушают традиционные формы идентичности, ставят под сомнение субъективные ощущения самоидентичности человека и этносов, сформированные в рамках прежних традиций.

Целый ряд процессов глобализации непосредственно влияют на обострение кризиса идентичности.

Эти процессы - демократизация, экономизация, информатизация, культурная стандартизация, ценностная универсализация и др. - неизбежно наталкиваются на национальную идентичность как на препятствие своему естественному развитию, как на центральное ядро, хранящее наиболее устоявшиеся, накапливающиеся порой тысячелетия, и потому наиболее прочные представления различных этнонациональных общностей о себе самих. При этом развиваются многообразные конфликты, исход которых зависит от прочности или рыхлости сложившихся национальных идентичностей, их бескомпромиссности и жесткости, невосприимчивости к новому, или, напротив, их гибкости, способности к адаптивному изменению, обновлению без утраты культурных идентификационных ядер. Глобализация, стремящаяся перемолоть национальную идентичность, растворить ее в глобальных процессах - это, таким образом, своего рода квалификационный турнир для таких ядер.

Наступление информационного общества меняет не только привычные ориентиры, но и социальные и культурные механизмы поддержания идентичности. Границы для формирования социальной и личностной идентичности расширяются. Глобальная экономика, развитие и расширение коммуникаций, власть массовой культуры приводят к тому, что западный человек впитывает в себя множество моделей поведения, расширяя тем самым диапазон оценок и идей, и создавая почву для вариативности идентификаций. Отсюда, отличительными чертами индивидуальной идентичности эпохи глобализации становятся динамизм, аморфность и неустойчивость. В результате воспроизводится состояние атомизированного общества.

Как еще одно явление эпохи глобализации, угрожающее этнической идентичности, можно назвать проблему массовой миграции. Еще в конце истекшего столетия широко бытовала уверенность в грядущем качественном изменении политической реальности и в возможности эффективно использовать для преодоления ксенофобии, расизма и сепаратизма политический, экономический и культурный потенциал глобализирующегося мира. Но нелимитированная миграция в страны запада породила во многом непредсказуемые по своим масштабам вызовы. Эти вызовы встали как перед мигрантами, так и перед принимающими их обществами. Вопрос о перспективах интеграции в западные общества людей, принадлежащих иной цивилизационной традиции, превратился сегодня в один из ключевых в политической повестке дня.

С одной стороны теоретики глобализации отмечают бурное возрождение этнических движений и настроений. Глобализация, как оказывается, не только унифицирует и гомогенизирует культуры, сколько пробуждает и стимулирует локальное и этническое самосознание людей.

С другой же стороны целый ряд процессов глобализации как внутренних, так и внешних непосредственно влияют на обострение кризиса идентичности. В конечном итоге — разрушение идентичности народа оборачивается истощением его «личностного» начала, утратой им своей исторической экзистенции как самоосуществления и созидания народом своей исторической судьбы, жизни, опирающейся на собственные глубинные основания: культурно-исторические, геополитические и духовно-религиозные. Проблема преодоления кризиса идентичности усугубляется процессами глобализации, ведущими к индивидуализации и атомизации общества и вместе с тем размывающими традиционные основы национальной идентичности, что в целом существенно воздействует на идентификацию отдельных людей и целых социальных групп. В этом контексте представляется, что современное общество не будет достаточно интегрированным и устойчивым, способным отвечать на вызовы современного мира, не сможет осуществлять эффективную экономическую, социальную и политическую модернизацию.

Таким образом, национальная идентичность есть необходимое условие достойного существования нации в целом и каждого ее представителя в целом. Прочность идентичности в условиях глобализации зависит от объективной (национальный характер) и субъективной (менталитет) компонентов. Наиболее действенным способом упрочнения национальной

идентичности следует считать проявление национального сознания, самоопределения и самоориентации индивида.

Список литературы:

1. Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. Институт философии и политологии КН МОН РК. Алматы, 2011.
2. С.В. Картунов Глобализация и национальная идентичность. М., 2009.
3. Семененко И.С. Глобальный кризис идентичности: личность, общество, культура /Глобализация и Россия. М., 2004.
4. Нысанбаев А., Малинин Г. Нурсултан Назарбаев: Казахстан - территория мира и согласия. Алматы, 2005.
5. Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект//Вопросы философии 2011№10
6. Нуржанов Б. Г. Глобализация: закат национности или расцвет этничности?//Устойчивость этнокультурных систем в контексте динамики глобализации. Материалы городской научно-практической конференции. Алматы, 2012.
7. Кадыржанов Р.К., Ешпанова Д.Д., Наббекова Г.А. и др. Проблемы национальной интеграции казахстанского общества. Алматы, 2008.
8. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва, 2004.

ӘЖК 371.3

Журасова А.Ш.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

Гарифуллина А.Б.

«Халықаралық қатынастар» мамандығының 3 курс студенті

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ӨЗІНДІК САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

"Адам баласы қай жерде жүрсе де өмірге шыр етіп келіп, ана әлдиін естігеннен бастап, өзін - қазақпын, орыспын, украинмын, өзбекпін деп сезінеді. Адам бойындағы бұл сезімді қандай аса зор идеологиялық қарумен атқыласаң да, шапқыласаң да құртып жібере алмайсың" [1,152 б.] деп Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай ұлттық сана ұлттық дүниетанымға негізделеді. Ұлттық сана абстрактылы ұғым емес, ол ұлт тірлігінің тұрмыстық көрінісі, былайша айтқанда, сол ұлтты құрайтын халықтың бүкіл ғұмырнамасының, әдет-ғұрпының, салт-дәстүрінің, әдебиеті мен мәдениетінің, өнерінің, тұрмыс-тіршілігінің тарихын білу дәрежесі, яғни халықтың өзін өзі жете танып, түсінуі. Ал ұлттық дүниетаным дұрыс таным-түсінік арқылы өріс жайып, ұлттық дәстүр арқылы өз болмысын танытады [2].

Қазіргі заман құндылықтық бағдарлардың әралуандылығымен, шашыраңқылығымен және қайшылықтығымен сипатталып отыр. Бұл қазақстандық қоғамның да, этномәдени ауқымдағы қазақ ұлтының да рухани дамуына, сондай-ақ жекелеген адамның әлеуметтік өмірімен қатар, рухани экзистенциалдық болмысына да өз әсерін тигізуде [2].

Елбасының 2017 жылғы сәуір айында жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы – ең әуелі ХХІ ғасырдағы шынайы өмірде ұлттық сананы айқындайтын және қоғамдық сананы өзгерту жолдарының жалпы бағыттарын белгілейтін дүниетанымдық-идеологиялық мақала болып табылады. Елбасымыз бұл мақаласында жаңғырудың негізгі 6 бағытын белгілейді: 1. Бәсекеге қабілеттілік; 2. Прагматизм; 3. Ұлттық бірегейлікті сақтау; 4. Білімнің салтанат құруы; 5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы; 6. Сананың ашықтығы [3].

Осы негізгі бағыттардың әрқайсысы қазіргі жастардың этникалық өзіндік санасын қалыптастыруға, рухани жаңғыруына бағытталған. Енді әр бағытқа қысқаша тоқталып өтетін болсақ, ұлттық сананы жаңғыртуға бағдарланған мақаланың бірінші бөлімінде берілген «бәсекеге қабілеттілік» дегеніміз – жоғары кәсібилік дегенді білдіреді. Ересек адам үшін бәсекелік қабілет бірінші орында жақсы маман болуды көздейді. Кәсібиліктің шыңына ұмтылу – өзі өмір сүріп отырған орта қажеттілігіне лайық, өз ісінің шебері болуға талпыныспен

сипатталады. Бұл өз кезегінде тұлға болмысындағы жарыс тетігін іске қосады. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін жетік меңгеру, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың қатарында [4, 15 б.].

Елбасының бағдарламалық мақаласындағы келесі бағыт - прагматизм өзінің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу болып табылады. ХХІ ғасырдағы жас адам өзіне басымдықты құндылықтарды, тұлғалық жүзеге асырылуға көмек беретін трендтерді, өзінің құндылықты деңгейін, артықшылықтардың иерархиялық баспалдағын құруға көмектесетін үрдістерді нақты анықтауы керек. Әр адам өз әлеуетін, қолда бар қабілеттерін, қоғамның толық мүшесі болуға әрекет жасауы керек, сонда жас адам өзін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінеді. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің басталуымен қазақстандық жастар үшін жаңа міндеттер пайда болды, оның шешімі әрбір жас адамнан әлемді жеке түсінуді және оның өмірін ұстануды талап етеді [4, 19 б.].

Келесі аса маңызды үшінші бағыт - Ұлттық бірегейлікті сақтау бағыты. Бұл ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық бірегейлікті нығайтудың ең тиімді жолы - ұлттық сана, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы және өзін-өзі бағыттау.

Бүгінгі күні әлемде мәдени жаһанданудың екі қауіпті сценарийі бар: олардың алғашқысы мәдениеттердің жаһандық тоғысу бейнесіне ұшырауы; екіншіден, әлем мәдениеттердің жаһандық қарсылығын болжайды.

Бірақ үшінші сценарий - әр ел мен аймақ үшін өздерінің даму модельдеріне негізделген мәдениеттердің жаһандық диалогы [4, 20б.].

Мәдениеттер диалогының тұжырымдамасы адамның жаңа мәдени жағдайға жатпайтынын сезінбеуіне, басқа мәдени топтармен өзара қарым-қатынаста жаңа өзін-өзі бағалауды табуына мүмкіндік береді. Бірақ мәдени айырмашылықтарды сақтау керек. *ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Бекболат Тілеухан ағамыз: "Мақалада айтылатын дүние – ұлттың өзінің ұлттық кодын, генетикалық жадысын сақтап қалу деген дүние өте маңызды. Өйткені тамырынан үзілген бәйтерек ол жапырақ жаймайтыны сияқты негізгі дәстүріне тамырына сүйенбеген халық ұзаққа бармайды"*[6]-деп **айтқандай** бұл біздің ұлттық рухымыз, біздің ерекше мәдениетіміз бізбен мәңгі қалуы керек дегенді білдіреді.

Мақаланың алтыншы бағыты білімнің салтанат құруы, яғни білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу дегенді білдіреді. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастардың басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді [5, 156 б.].

Келесі Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы бағыты аса маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Себебі тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек. Революциялар дәуірі әлі біткен жоқ. Тек оның формасы мен мазмұны түбегейлі өзгерді.

Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзімізді жеткізді. Бұдан сабақ ала білмесек, тағы да тарихтың темір қақпанына түсеміз. Ендеше, эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандықтың жеке басының дербес бағдарына айналуға тиіс. Әлемдегі оқиғаларды ой елегінен өткізіп, қорытынды жасау – қоғамның да, саяси партиялар мен қозғалыстардың да, білім беру жүйесінің де ауқымды дүниетанымдық, рухани жұмысының бір бөлігі.

Еліміздің бәсекелесе отырып, дамыған 30 елдің қатарына қосылу кезіндегі рухани байлығымыздың үлесін көбейтуіміз керек. Оны күшейту керек. Өйткені бәсекеге қабілетті болу тек қана экономикаға байланысты емес. Біз құрған қазақ мемлекетінің, яғни біздің мыңдаған жылғы тарихымыздағы құндылықтардың барлығы біздің бойымызда болуы керек [6]. Бағдарламалық мақаланың соңғы әрі нақты бағыты сананың ашықтығы - тек қана жақсы ниетті ғана емес, белгілі бір дағдыларды да талап етеді. Ойлау және зерттеу біліктерін қажет етеді. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғам оны одан әрі даму үшін құндылықтарды және саяси-стратегиялық баламаларды таңдауды көздейді. Қоғамдағы жаңғырту болашақ дамудың стратегиялық векторы тәуелді болатын жастардың саяси сана-сезімін сақтау мәселесін және оны одан әрі реформалау бағытын дамыту мәселесін өзекті етеді. Бұл кезеңде қоғамымыз күрделі кезеңді бастан өткеруде, ол қоғамдық сипаттағы әлеуметтік өзгерістердің қайшылықты процестерімен ерекшеленеді, олар қоғамдық санада және ең алдымен

жастардың саяси санасында көрініс табады. Осыған байланысты қоғамның саяси өміріндегі саяси сана рөлі артып келеді [3].

Ал енді осы рухани жаңғыру бағдарламалық мақала аясындағы қазіргі жастардың этникалық өзіндік санасын қалыптастыру мәселелері туралы айта кетсек:

Бірінші- «Айқын, сапалы білім» - қазақ қоғамының ұлттық жобасы. Білім беру - бұл жас ұрпақтың дүниетанымының басымдылығы, қоғамның мотивациялық және мәдени құраушысы, адам капиталы, қаржы және рухани дағдарысты еңсеру жолы [4, 156.].

Екінші - «Креативті, мобильді тұлға» - Қазақстанның табысты, динамикалық, инновациялық экономикасы адамның ішкі ресурстарын шығармашылық іске асыруға, олардың өмірде жүзеге асырылуына ұмтылатын стандартты емес шешімдерді табуға және қабылдауға қабілетті жаңа құзыреттілік идеяларын құруға және іске асыруға қабілетті шығармашылық, мобильді тұлғаларды оқыту негізінде құрылады.

Үшінші - «Бәсекеге қабілетті, кәсіби тұлға» - мемлекеттің стратегиялық міндеті. Бұл үрдіс адамдарға жаңа жетістіктерге жетуге бағытталған білім беруді қамтиды. Нарық қатынастары жағдайында - кәсіптік және өмірлік мансапты дамытуға ықпал ететін ең ұтымды және моральдық-әділ жолды таңдай алатын нұсқаларды болжай алатын, белгілі бір саладағы кәсіпқой, жоғары бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру.

Төртінші - «Жоғары ақпараттық мәдениет» - ХХІ ғасырдағы адамға қол жетімді үлкен ақпараттық базаны жүйелеуге, талдауға, өңдеуге қабілетті, жеке және кәсіби өсудің моральдық-этикалық аспектілерін пайдаланудың жаңа ақпараттық технологияларын меңгерудің заманауи деңгейі.

Бесінші - «Өмірдің айқын стратегиясы» - жеке тұлғаның дүниетанымдық бағыттылығын теңестіруде қажетті компоненттерді біртұтас және көп аспектілі білім қалыптастыру, олар мыналарды қамтиды: негізгі мақсаттарды белгілеу, адам өмірінің белгілі бір тұжырымдамасын құру, құндылық бағдарларының бар болуы, өмірдегі қақтығыстар мен қиындықтарды еңсеруге дайындық, уақытша сәтсіздіктерден үйрену және бастамашылық көрсету, нәтижелерді барабар бағалау және т.б.

Алтыншы - «Жоғары құзыреттілік»: осы үрдістің мазмұны келесі аспектілерді қамтиды: проблемалық-практикалық - әрбір адамның жағдайын барабар түсіну, нақты кәсіптік саладағы мақсаттарды, міндеттерді, нормаларды белгілеу және іске асыру; мағынасы мазмұнды - адам өмірінің маңызды стратегиясын жүзеге асыру қабілеті, жеке өсуіне шексіз мүмкіндіктерін үздіксіз ашуға ұмтылу; аксиологиялық - адам өмірінің жағдайын өзінің жеке және жалпы маңызды құндылықтар тұрғысынан дұрыс бағалау қабілеті.

Жетінші - «Тұлғалық өсу» - ішкі өзгерістер, өзін-өзі жетілдіру, қақтығыстарды жеңу (сыртқы, ішкі), логикалық қорытынды жоқ жеке әлеуетін анықтау, көрсетілген тапсырмаларды жүзеге асыру.

Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі негізінен басқа мемлекеттермен салыстырғанда оның қабілеттері және мүмкіншіліктері анықталады: жастар арасында өмірдің өмірлік стратегиясын, өзін-өзі жетілдіруді және өзін-өзі басқаруды дамыту үшін прогрессивті, әлеуметтік маңызы бар құндылықтарды және құндылық бағдарларының басым бағыттарын қалыптастыру [4, 156.].

«Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» - дейді Елбасы өз мақаласында [7].

Осыған байланысты қазіргі заманғы жастар саясатының негізгі міндеті жас ұрпақтың қоғам өміріне қатысуына және Қазақстанның қабілеттілігінің тиісті деңгейін қамтамасыз ете отырып, Қазақстанның жастар әлеуетін дамытуға жағдай жасау болып табылады. Жастардың мансаптық тұтынушысынан өзіндік және қоғамға шығармашылық және шығармашылық қарым-қатынастарына бағдарлауды болжайтын әдістерді әзірлеу қажеттілігі бар. Жастар, өмірге бастау алған ұрпақ ретінде, өз болашағына ерекше қызығушылық танытады. Жас ұрпақ өздерінің қабілеттеріне сенеді, болашақта қандай білім мен дағдыларды пайдалы болатынын анық біледі. Қазақстанның қазіргі заманғы жастары қазақ қоғамы оны өзіндік әлеуметтік құндылық ретінде тапқан тарих субъектісі болып табылады. Қазіргі жастар өзгерудің айрықша және маңызды факторы, жаңа идеялардың тасымалдаушысы іспеттес. Осыған байланысты ХХІ ғасырдың талаптарын қанағаттандыратын заманауи мемлекеттік жастар саясаты қажет. Қазақстанның жастар саясатын қалыптастырудың жаңа философиясы заманауи шындыққа негізделген. Қазақстан жастарының мемлекеттік саясатының басымдылығы: әлеуметтік

маңызы бар әлеуметтік рөлдерді орындауға жастардың жеке қабілеттерін ашу; жастардың некеге тұруына оң көзқарасты дамыту, жастарды отбасылық өмірге, ана болуға дайындау; қазіргі заманғы жастардың интеллектуалдық және моральдық әл-ауқатына әсер ететін жаңа бос уақыттағы тәжірибені дамыту болып табылады [5, 159 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Ой бөлістім халқыммен.- Алматы:"Мектеп" баспасы, 2006.-248 бет.
2. <https://old.egemen.kz>
3. www.akorda.kz
- 4.Тұңғыш Президент күніне арналған рухани жаңғырудың негізгі бағыттарын түсіндіру сабағын өткізу бойынша әдістемелік ұсынымдамалар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 64 б.
5. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер.Ұжымдық монография / З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.6. http://el.kz/kz/news/ruhani-zhangyru/ruhani_zhangiru_____ulttin_zhangirui
7. <https://baq.kz>

УДК 316.4.063(574)

Алдияров Ж.К.

преподаватель ЗКТУим. М.Утемисова, магистр Социологии

ИНТЕГРАЦИЯ КАЗАХСТАНСКОГО НАРОДА КАК ОТВЕТ НА ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Единство народа является залогом крепкого государства, единство народа выражается в наличии общего единого интереса. Если посмотреть на исторический опыт многих существовавших государств можно увидеть, что крах сильных государств всегда начинаются с внутригосударственных кризисов.

Государство, которое не имеет единства внутри, оно не может устоять перед внешними угрозами и вызовами. Таким примером может послужить состояние Казахское ханство в период джунгарского нашествия. Казахское ханство в этот период было сильным государством, но слабость государства заключалось в ее внутренних междоусобицах, в наличии различных интересов, внутренней разобщенности, которое выражалось в наличии автономных жузов. Все перечисленные факторы способствовали внешнеполитическому кризису.

В период Казахского ханства национальный состав государства состоял преимущественно из казахской национальности. Но сейчас Казахстан является многонациональной и многоконфессиональной страной. Причиной многонациональности Казахстана является переселение народов из России и других стран, которое состоит из двух этапов. Первый этап охватывает царский период, когда происходило массовое переселение безземельных крестьян из России. Второй этап связан с советским периодом. Советский период охватывает несколько периодов переселения: довоенный, послевоенный и период освоение целинных и залежных земель в Казахстане.

За годы советской власти Казахстан принял огромную массу населения. Общее количество депортированных составляет более 2 миллионов человек. Одним из первых «удар судьбы» перенесли свыше 200 тысяч приморских корейцев, которые были расселены в Казахстане и Средней Азии. С начала Великой Отечественной войны, в Казахстан были переселены немцы проживающие в районе Поволжья. В 1943 – 1944гг. в Казахстан были депортированы карачаевцы, болгары, греки, армяне, чеченцы, ингуши, курды, крымские татары, турки – месхитинцы. Всего прибыло в Казахстан в этот период более 506 тысяч человек. Демографическая ситуация продолжалась изменяться и в после военный период, в ходе целиной эпопеи и строительстве промышленности [1].

Казахский народ принял всех переселенных и депортированных народов. Вместе они пережили множество политических, экономических, социальных и других изменений. На Казахстанской земле встретились множество различных культур, эти культуры начали взаимодействовать и в итоге образовали единую Казахстанскую национальность и культуру. Такой результат был достигнут благодаря усилиям всех народов Казахстана.

Благодаря единству народов Казахстана были пережиты множество трудностей на пути становления государственности. В современный период появляются новые вызовы и угрозы (утрата культуры, утрата национальной идентичности) для Казахстана. Современные угрозы не имеют конкретного местонахождения, внешнего облика и ее невозможно разглядеть. Основными средствами борьбы с современными угрозами являются интеграция народов, наличие общих интересов и укрепление национальной культуры.

Понятие внешних вызовов излагает А. Тойнби. Он утверждал что, вызов исходит из зарождающейся глобальной культуры и распространяться во всем остальном мире как на уровне элит, так и на широкие массы. Ответ со стороны обществ, которым был брошен вызов, оценивается по шкале принятия и отрицания с такими промежуточными градациями, как сосуществование и синтез [2, с.8].

Наглядным примером зарождающейся глобальной культуры могут служить средства массовой культуры, которые тиражируют коммерческие предприятия всех видов, это – Adidas, McDonalds, MTV, Disney и другие. Такие виды массовой культуры не имеют большой угрозы для общества, но развитие массовой культуры в обществе способствует к универсализации культуры и поведения, что приводит к утрате местных ценностей и культуры.

Сэмюэль Хантингтон делил все мировые культуры на «сильные» и «слабые». Культуры стран Восточной и Южной Азии, особенно Японии, Китая и Индии, он относил к «сильной», в то время как африканские культуры и культуры некоторых европейских стран он относил к «слабым» [3, с.164]. Принципом деления культуры на сильные и слабые является устойчивость местной культуры перед глобальными вызовами.

К одним из актуальных угроз современности относится международный терроризм и религиозный экстремизм. С обретением независимости на территорию Казахстана пришел большой приток религиозных течений. Если вначале эти религиозные организации не представляли большой угрозы, то сейчас некоторые из них представляют реальную угрозу, особенно это касается исламских радикальных религиозных течений. Радикальные религиозные течения не признают ценности и культуру Казахстанского народа и активно пропагандируют радикализм, совершенно другой образ жизни и призывают не признавать официальную власть. После активизации ИГИЛ появились ряд проблем, среди которых можно отметить массовый отток Казахстанского населения в зоны конфликтов на Ближнем Востоке. Проблема терроризма очень актуальна в современный период. Для устранения данной проблемы включены все ресурсы государства, но главным ресурсом является идейная борьба и формирования устойчивой культуры.

Перечисленные вызовы и угрозы являются всего лишь малой частью из всех существующих угроз. Как выше отмечалось, устоять перед такими угрозами и вызовами можно благодаря национальной интеграции и устойчивой сильной культуре.

Список литературы:

1. Источник: <http://e-history.kz/ru/contents/view/1472>
2. П. Бергер, С. Хантингтон. Многоликая Глобализация. М: 2004 - 379 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизации. – М. 2006 – 603 с.

УДК 811.111.085+81'45

Акишева А.Т.

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ С ЯЗЫКОМ

Национальная идентичность – это многомерное явление. Она охватывает основополагающие понятия как идентичность, культура, гражданство и патриотизм, имеет прямое отношение к проблеме целостности общества и состоятельности государства. Ее составляющей является идентификация, в переводе с латинского «identifico» означает отождествлять. Различаются два ее вида: социальная (национально-гражданская) и политическая (национально-государственная). В первом случае речь идет об установлении тождественности с повседневной деятельностью, языком, культурой, экономикой, во втором – о государственной власти, ее институтах и символах (гимн, герб). Нас интересует первый вид, а именно, связь с

языком, о котором лаконично высказано в такой фразе: «Язык – это не только то, что реализовано системой, что существует актуально, но и то, что существует потенциально» [1].

Язык представляет собой основную среду определения, сохранения и передачи социального опыта, выступает инструментом объективации субъективных значений, придает индивидуальным переживаниям интерсубъективный характер. В нем происходит формирование и поддержание отношений, образующих, так называемый, социальный ландшафт, так как в рамках знаковой системы прослеживаются все социальные взаимоотношения индивидов и общества в целом.

В национальной дифференциации язык играет важную роль, поскольку охватывает своим влиянием не только духовное бытие той или иной общности людей, но и обеспечивает ощущение взаимной комплиментарности и отличия от других наций. Значит, идентичность необходимо рассматривать с учетом места и роли языка, с помощью которого объясняются, описываются созданные теории, в дальнейшем являющиеся действенной силой по преобразованию социального пространства.

О связи явления национальной идентичности с языком широко обсуждается в зарубежном и отечественном научном сообществе. Э.Балибар, И.Валлерстайн, Ю.С. Семенов, В.Ю. Сухачев изучают понятия нации и этноса, о них имеется различная трактовка. Детальное описание национальной и этнической идентичности представлено в научных трудах Ф.Барта, П.Бергера, Ю.Бромлея, В.И. Козлова, В.А. Тишкова. О роли языка в формировании индивидуального ощущения принадлежности (национальной, этнической) говорят исследователи Д.Джозеф, В.В. Колесников, Ю.Г. Круглов, Н.А. Купина. Национальные стереотипы рассматриваются в работах О.В. Беловой, Н.Г. Брагина, Т.Е. Васильева, Т.А. ван Дейка. Ряд ученых определили два важных аспекта:

1) место языка в жизненном мире отдельно взятой личности и целого человеческого общества (Т.Лукман, М.Мерло-Понти, Ю.Хабермас, М.Хайдеггер);

2) репрезентация и символическое опосредование реальности, действительного мира (М.Вартофский, Ж.Деррида, С.Жижек, Э.Кассирер, А.Р. Усманова).

Идентичность и язык являются объектом всестороннего изучения в разных областях научных знаний: философии (Э.Гуссерль, Р.Декарт, К.Ясперс), естествознании (Г.Герц, М.Планк) и др.

Начиная с XX века, зарождается теория, согласно которой разница между семантическими системами языков носит абсолютный характер, она имеет форму языкового диктата и определяет восприятие мира человека через язык и поведение. Об этом впервые было освещено в трудах немецких ученых В. фон Гумбольдта и И.Гердера. Американская научная школа поддержала такой взгляд (Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Уорф). Кстати, термин «принцип лингвистической относительности» ввел Б.Уорф. Гумбольдт упорно настаивал на том, что «в языке конкретного народа заключен дух этого народа». И.Вайсгербер, Ф.Гегель, К.С. Аксаков, А.А. Потебня, А.С. Хомяков также придерживались такой точки зрения. Российские ученые (В.В. Вежицкая, О.В. Поспелова и др.), выявляя прочную взаимосвязь языка с жизнью общества, пришли к выводу о существовании идиоэтничности. Однако с данной теорией не согласились С.Линкер, Н.Хомский, которые утверждали следующее: язык не влияет на образ мышления носителей языка; важным является не социальный фактор, а биологический. Такую точку зрения приняли Л.С. Ермолаева, В.Е. Звегинцев. Роль языка в конструировании социальной реальности подчеркивали П.Бергер, Т.Лукман, Т.А. ван Дейк, К.Мангейм, К.Поппер, А. Шютц. Как видим, вопрос об идентичности (национальной, этнической) и значении языка рассматривался довольно-таки продолжительное время, о чем свидетельствует весомая научная база: статьи, монографии, диссертации, доклады исследователей. Он остается актуальным для отечественного научного сообщества и заинтересованных лиц в век происходящих глобальных перемен, и тому неоспоримое доказательство проводимая конференция на тему «Сохранение национальной идентичности: теория и казахстанский опыт». Это востребовано, прежде всего, в целях воспитания молодого поколения.

Говоря о реальном использовании языка в определенном социальном контексте, следует остановиться на дискурсивном подходе, который получил свое развитие с 70-х годов XX века. Теория дискурса рассматривается в работах П.Серио, М. Фуко, Ю.Хабермаса, О.Л. Даниловой, Н.Н. Кукаренко, О.В. Поспеловой, Ю.С. Степанова. Понятие «дискурс» объясняется по-разному. Одним из них является то, что он представляет собой динамический процесс, частью которого является текст. О видах текста Е.С. Щелкунова пишет следующее: «Обращаясь

сегодня к средствам массовой информации в поисках новостей, анализа происходящих событий, а нередко и просто развлечения, реципиент сталкивается с медиатекстом, который может быть представлен как публицистическим, так и рекламным или PR-текстом» [2]. А.Д.Кривонос пишет о том, что «в обществе, построенном по демократическому принципу, государственные органы и организации стараются всесторонне оптимизировать свой имидж, активно включаясь в публичный дискурс» [3]. Так, на занятиях по дисциплинам «Русский язык» (1 курс), «Профессиональный русский язык» (2, 3 курсы) для групп неязыковых специальностей используются тексты «Посланий» Главы государства с целью воспитания интереса ко всем отраслям науки и производства (экономике, образованию, культуре и т.д.), формирования личностных и профессиональных компетенций. Акцентируется внимание студентов на роль жанра обращения к народу с письменным и речевым произведением: конкретный вклад в дискурс; демонстрация «совокупностей знаний и умений, которыми располагает человек для участия в дискурсе»; предъявление «знания возможных ролей в коммуникации, владение первичными и вторичными речевыми жанрами и соответствующими речевыми тактиками и речевыми стратегиями» [4]. Обучающиеся знакомятся с понятием «языковая личность». Здесь уместно привести высказывание Т.В. Чернышовой: «Следы языковой личности как автора, так и адресата, отлитые в языке речевого произведения, можно извлечь из текста при помощи лингвистического анализа» [5]. Поэтому на практических занятиях проводится системная работа с текстами различных стилей и типов речи. По ним предлагаются задания: дать смысловой анализ (главная идея); провести стилистический анализ (признаки); дать языковой анализ (лексический, морфологический, синтаксический потенциал).

Подытоживая вышесказанное о дискурсе и тексте, мы приходим к выводу, что первое представляет собой динамический процесс в коммуникативном событии, второе – часть дискурса в виде знакового продукта порождения и интерпретации (семиотика). В ходе письменного и устного общения проявляются социальные характеристики автора и ориентированность на адресата определенного типа.

В общий фонд знаний, ассоциаций, представлений входят «вечные истины» языковых личностей. Они принадлежат к одной национальной группе, действуют в схожих «речеповеденческих» ситуациях, образуют некоторую систему – языковую картину мира и концепты. Под языковой картиной мира подразумевается способ восприятия и устройства мира, то есть концептуализация действительности в обыденном сознании языкового коллектива. Считается, что каждому естественному языку соответствует уникальная языковая картина мира. Ю.Е. Прохоров в своей монографии «В поисках концепта» пишет, что «взаимодействие семантических, семиотических и концептуальных пространств образует национальную языковую картину мира». Концепты представляют собой идеальные, абстрагированные единицы – «кванты» знания. Человек мыслит концептами. Языковая картина мира и концепты составляют целостную совокупность образов действительности в индивидуальном и коллективном сознании и отражаются в коммуникативной деятельности. Сознание каждой личности, нации или социума в значительной степени определяет систему ценностей и антиценностей.

Существуют разные ценности. К высшим ценностям относятся человек, человечество, материальным – природные ресурсы, орудия и продукты труда. Социальными ценностями считаются общественные образования (организации, институты), духовными – научные знания. Политические ценности – это свобода, демократия, права и т.д. По значимости предметов для общества и отдельного человека выделяются ценности абсолютные (жизнь, здоровье, знания) и относительные (предметы, значение которых меняется по каким-либо причинам).

Таким образом, проблемы моделирования и выявления механизмов, определяющих своеобразие нации, формирование языковой картины мира личности, модернизация общественного сознания, воспитание системы ценностей являются основополагающими. Эффективное их решение – это реальный вклад вузов в дело подготовки конкурентоспособных специалистов, отражение понимания каждым гражданином национальной идентичности как прочного фундамента для процветания Независимого Казахстана.

Список литературы:

1. Некипелова И.М. Действие алгоритма равномерного поиска при отборе языковых средств в процессе организации речи // Современные исследования социальных проблем (электронный журнал). – №4 (24). – 2013. – С. 26-27.
2. Щелкунова Е.С. Учебное пособие. – Воронеж: Родная речь, 2004. – 194 с.
3. Кривоносов А.Д. PR-текст в системе публичных коммуникаций. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2002. – 288 с.
4. Ревзина О.Г. Лингвистика XX века: на путях к целостности теории языка // Критика и семиотика. – Вып. 7. – Новосибирск, 2004. – С. 11-20.
5. Чернышева Т.В. Тексты СМИ в ментально-языковом пространстве современной России. – М.: Высшая школа, 2009. – 296 с.
6. <http://www.dissercat.com>

УДК:338.48(574)

Сулейменова Г.Н., Байдиева А. Б.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,

ТУРИЗМ КАК ПРИОРИТЕТНАЯ ОТРАСЛЬ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Туристический потенциал рекреационных ресурсов и историко-культурного наследия позволяет Казахстану гармонично интегрироваться на международном и отечественном рынке туризма и достичь интенсивного развития туризма в стране. Это обеспечит устойчивый рост занятости и доходов населения, стимулирование развития смежных с туризмом отраслей и увеличение притока инвестиций в национальную экономику.

Индустрия туризма в Республике Казахстан на государственном уровне признана одной из приоритетных отраслей экономики. На сегодня тенденции в развитии этой отрасли таковы, что туристы, которые хорошо изучили известнейшие курорты мира, стремятся в страны, где туристический сектор только начинает развиваться. Казахстан - в их числе.

С развитием рыночной инфраструктуры туризма успешно решаются вопросы пополнения государственного бюджета за счет туристической деятельности, демонполизации отрасли, стимулирования развития других отраслей народного хозяйства (торговли, транспорта, связи, производства товаров народного потребления), а также конституционных прав граждан на отдых. Туризм в Республике Казахстан является приоритетной отраслью развития экономики, однако недостаточно высокий уровень развития и эффективности менеджмента международного туризма в стране препятствует более успешному развитию данной отрасли. По мнению многих международных экспертов, Казахстан неэффективно использует свой потенциал по развитию туризма, в то время как обширный опыт многих стран свидетельствует о том, что туристическая индустрия может стать одной из самых доходных отраслей национальной экономики.

Обеспечение успешной реализации комплексного развития туризма напрямую зависит от правильного выбора методов государственного регулирования отрасли.

Приоритетными направлениями государственного регулирования в сфере туризма являются:

- становление туризма как высокорентабельной отрасли экономики Республики Казахстан;
- учет государственных интересов, защита природного и историко-культурного наследия Республики Казахстан при использовании туристских ресурсов;
- введение льготных условий для организации туристской и экскурсионной работы среди детей, подростков, молодежи, инвалидов и малообеспеченных слоев населения;
- создание благоприятных условий для инвестирования туристской индустрии;
- поддержка и развитие туристских организаций, занимающихся въездным и внутренним туризмом на территории Республики Казахстан;
- создание эффективной системы туристской деятельности для обеспечения потребностей внутреннего и международного туризма.

Понимая роль туризма в экономике и росте благосостоянии населения, туризм в Республике Казахстан на государственном уровне признан одной из приоритетных отраслей в национальной экономике. В Концепции стратегического развития РК (Указ Президента

Республики Казахстан "Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года") туристической отрасли, как одному из приоритетных направлений развития экономики, отведено важное место.

В Концепции развития туризма в Республике Казахстан говорится о том, что «рост туризма должен произойти преимущественно за счет появления новых посещаемых территорий, поскольку традиционные районы мирового туристического рынка уже достигли предела рекреационной емкости. В связи с этим Казахстан имеет уникальную возможность занять свою нишу на мировом туристском рынке».

Концепция направлена на устойчивое развитие индустрии туризма путем создания и совершенствования инфраструктуры, формирования имиджа Казахстана для повышения его привлекательности в качестве туристского направления.

Туризм в целом оказывает три положительных эффекта на экономику государства: «обеспечивает приток иностранной валюты, оказывает положительное влияние на такие экономические показатели, как платежный баланс и совокупный экспорт, и помогает увеличить занятость населения».

Экономика страны и туризм тесно взаимодействуют друг с другом. Общеэкономические факторы воздействуют на туризм как с положительной, так и отрицательной стороны.

Решение проблем современного туристического рынка Казахстана должно проводиться поэтапно, совместно с представителями исполнительной власти на местах, в регионах, что позволит значительно упростить и ускорить процессы формирования туристской привлекательности республики на мировом и отечественном рынке туристических услуг.

Для того, чтобы отрасль туризма стала высокодоходной, как показывает мировая практика развития туризма, необходима консолидация усилий всех участников туристского рынка, государственного и частного секторов. И здесь роль Правительства республики заключается в обеспечении координации политики развития и планирования в туристской индустрии на межгосударственном, государственном и частном уровнях.

Таким образом, можно прийти к выводу, что туризм реально претендует на то, чтобы стать третьей по доходности индустриальной отраслью в Казахстане. На сегодняшний день одним из основных сдерживающих факторов развития туризма является отсутствие в Казахстане необходимой инфраструктуры. Также необходимо признать, что в последние годы было много сделано в этом направлении, однако развитие туристической отрасли связано со значительными инвестициями.

Туристская отрасль в Казахстане при создании благоприятных условий может и должна стать движущей силой экономической стабилизации и развитием республиканской экономики. Высокий уровень развития индустрии туризма в стране станет показателем успехов нашей экономики, нашей культуры и нашего образа жизни.

ӘОЖ 37.035.6

Дарибаева Ж. А.

Қазақ Ұлттық Өнер Университетінің оқытушысы.

ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРГЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ НЕГІЗДЕМЕЛЕРІ

«Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек,
тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы»

Әбу Насыр әл-Фараби

Жас ұрпаққа сапалы біліммен бірге саналы тәрбие беру қай кезде де өзектілігін жоғалтқан емес. Ата-бабаларымыз ұрпағын елін, жерін сүйуге үндеп, ұлттық салт-дәстүрмен сусындатты. Бұл ұлттық тәрбие бүгінгі күнге дейін еш үзілместен жалғасып келді. Ұлттық тәрбие бала санасына патриоттық, отаншылдық рухын енгізуімен ерекшеленеді. Отансүйгіштік сезімнің нысаны мен қайнар көзіне Отан, туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі ұлттық құндылықтар жатады.

Патриоттық тәрбиенің маңыздылығы олардың құқықтық және әлеуметтік тұрғыдан қорғалған толық кепілдігімен азаматтардың құқықтары мен міндеттерін қамтамасыз ететін конституциялық еркіндік, экономикалық дамыған, әлеуметтік тұрақты өркениетті,

демократиялық мемлекет құру бойынша болып жатқан процестер бірнеше маңызды сапалы жаңа міндеттерді жоғарылатқан жағдайда өседі.

Руханилық, адамгершілік, толеранттылық базасында әлеуметтік қатынастар ұдайы өндірісінің мобилизация ресурсы ретінде таралудың көбеюі патриотизмге деген көзқарастың соңғы кездері әлеуметтік дамудың маңызды құндылығы ретінде табады. Патриоттық тәрбиені анықтайтын принциптер қатарына келесілерді жатқызуға болады:

- адамның патриоттық санасының әлеуметтік-мәдени детерминациясы;
- оның мінез-құлқының әлеуметтік құндылық жанамалығы;
- ұрпақаралық рухани құндылық сабақтастығы;
- толеранттылық;
- әлеуметтік ұқсастылық;
- Отанын қорғауға дайындығы [1].

Қазіргі заманғы ғылымдағы сана-сезім ұғымы адамның әлеуметтік тіршілік ретіндегі психикалық белсенділігінің жоғарғы деңгейін көрсетеді. Бұл белсенділіктің ерекшелігі белгілі бір қызмет түрлерін жүзеге асыру тәжірибесіне негізделген онда ой бейнесі түрінде қалыптасқан адамның іс-әрекетінің мақсатты бағытталған таңданысында жатыр.

Тұлға патриоттық сана-сезімінің ерекшеліктері:

а) дамушы тұлғаның өмір тіршілігіндегі әлеуметтік кеңістікті қозғайтын қоғамдағы шынайы болып жатқан процесстердің санадағы бейнесі;

б) армандар, руханилық феномендері, мәдениет азығы бейнесінің жиынтық символдары түріндегі отандық дамудың мәдени-тарихи процесс нәтижелерін тану;

в) тұлғаның рухани бейнесінен жалтара отырып, сайлану сипатындағы және өз өмірінің әлеуметтік континиуміндегі адамның сана-сезімінің дамуына бағытталған қоғам құндылықтарына бағыт-бағдар.

Тұлғаның патриоттық сана-сезіміне келесі сипаттар жатады:

а) көпдеңгейлі қоғамдық субъект-субъектілік және субъект-объектілік қатынас жүйесіндегі өз орны мен әлеуметтік шындық бейнесіндегі белсенділік;

б) олардың таңдау негізі ретінде қазіргі қоғамның рухани құндылықтары.

в) мәдени-тарихи дәстүрлер мен арман-мұраттар, құндылықтар бастауында патриоттық сана-сезім бағытында жатқан ретроспективтік жанамалық;

г) өзінің жеке эмоционалдық әлемін, қызметін, қоршаған ортаға деген қатынасын реттейтін өзінің тіршілік ету мағынасын білдіретін, мағыналы ететін ізденіс [2].

Патриоттық тәртіп өз Отанын қорғауға жеке үлесін қосуға бағытталған әлеуметтік-құндылық мотивтерінің әр түрлі қызмет салаларында саналы түрдегі көрінісі ретінде түсініледі. Патриоттық тәртіп төмендегідей сипатта көрінеді:

а) іс-әрекеттің, жүріс-тұрысының, қызметінің, ұрпақтан қалған тәжірибелеріне қатынасының нақты түрлерінің қоғамдық маңызды мақсаттарына бағытталған нормативтілік;

б) мемлекеттік мүдделерді өз мүддесіндей қабылдауы, түсіністігі;

в) өзімшілдікті, жеке тұлғалықты, әлеуметтік олқылықты қабылдамау сияқты әлеуметтік-құндылық бағытын таңдауда көрінетін сайлаушылық;

г) өз бейімділіктерін жүзеге асыруда қызмет дербестігін, өзін-өзі дамыту құндылығының бағытын анықтайтын белсенділік;

д) жүріс-тұрыс, қарым-қатынас, әлеуметтік ортаның ерекшеліктері мен мақсаттары бойынша іс-әрекет, стилін таңдайтын ассоциативтілік;

е) қоршаған әлеуметтік ортада эмоционалдық және қадірлілік жайлылығы бойына адамның іс-әрекеті мен қылықтарының бағытын сипаттайтын бейімділілік[3].

Жоғарыда аталған ұлттық құндылықтарды қазіргі жас буынның бойынан көру мақсатында студенттерден сауалнама алынған болатын. Сауалнама анонимды түрде жүргізілді. М. Рокичтің «Құндылықтық бағыт» әдістемесі мен психология ғылымдарының докторы, профессор А.Х. Кукубаеваның «Тұлғалық қасиеттер» сауалнамасы қолданылды.

«Құндылықтық бағыт» әдістемесі көмегімен эксперименталды және бақылау тобындағы студенттердің бойында жеке тұлғалық сапалары мен құндылықтары қандай деңгейде тұрғанын анықтауға тырыстық. Бұл құндылық тізімінде патриоттық сезімді қалыптастыратын сапалар да кездеседі. Жауап берушілерге 18 қатардан тұратын құндылық тізімі беріледі. А тізімінде терминді, Б тізімінде инструменталды құндылықтар берілген. Жауап берушілер әрбір құндылықты мұқият оқып шығып, өзі үшін маңыздылыққа ие құндылықты реті бойынша нөмірлеу керек (1-кесте, 2-кесте).

Кесте 1 - Студенттердің құндылық дәрежесінің деңгейі (А тізімі)

	Құндылықтардың А тізімі (терминді)	Эксперименталды топ	Бақылау тобы
	Денсаулық (физикалық, психологиялық)	1	1
	Бакытты отбасы	2	2
	Жаксы және адал достардың болуы	3	3
	Қоршаған ортаны тану (өз білімін, ой-өрісін, ақыл-ойын дамыту)	16	17
	Табиғат және өнердің сұлулығы	17	16
	Қанағаттану	18	18

Зерттеу нәтижесінен алынған деректерден терминалды құндылықтардан «денсаулық», «бакытты отбасы», «жаксы достардың болуы», «белсенді өмір сүру», «қызықты жұмыс» сияқты құндылықтар жоғары орынды алғанын байқадық. «Қоршаған ортаны тану», «қанағаттану», «табиғат және өнердің сұлулығы» құндылықтары соңғы орындарда тұр.

Кесте 2 - Студенттердің құндылық дәрежесі деңгейі (Б тізімі)

№	Құндылықтардың Б тізімі (инструменталды)	Эксперименталды топ	Бақылау тобы
1	Білімділік (жан жакты білім, жоғары мәдениеттілік)	1	1
2	Еңбекқорлық (өнімді жұмыс жасау)	2	2
3	Ұқыптылық	3	3
4	Үлкен сұраныстар (өмірге жоғары талап қою)	16	14
5	Тәртіптілік	17	9
6	Өзіндік бақылау(өзіндік тәртіп, ұстамдылық)	18	13

Эксперименталды топта инструменталды құндылық тізімнің ішінен «білімділік», «еңбекқорлық», «ұқыптылық», «еркіндік» құндылықтары бастапқы орындарды иеленді. Ал төменгі орында белгілі болған құндылықтар «өзіндік бақылау», «тәртіптілік», «үлкен сұраныстар», «өзінің және басқаның кемшіліктерін қабылдай алмау» болды.

Эксперимент жұмысымызда «Тұлғалық қасиеттер» сауалнамасы да қолданылған болатын. Сауалнамада 61 жағымды және 61 жағымсыз мінез бітісі бар биполярлы шкала ұсынылды. Қарама-қарсы қасиеттер берілген мінез бітістері көмегімен сипаттау ұсынылды.

Кесте 3 - Студенттердің тұлғалық қасиеттерінің көрсеткіші

№	Жағымды тұлғалық қасиеттер	жоқ %	аз %	орташа %	көп %	Жағымсыз тұлғалық қасиеттер	жоқ %	аз %	орташа %	көп %
1	Үлкенге құрмет				100	Намыссыз	87	13		
2	Тәрбиелі				100	Үлкендермен дөрекі	87	7		
3	Әдет-ғұрыпты сақтау		7	7	87	Қабілетсіз	80	13	7	
4	<i>Патриотизм сезімі</i>			20	80	<i>Отанына салғырт қарау</i>	87	7	7	
5	Кішіпейіл			20	80	Сатқын	87	7	7	
6	Қонақжайлық			20	80	Екі жүзді	87	7	7	
7	Еңбексүйгіш			27	73	Қайырымсыз	80	13	7	
8	<i>Ұлттық мақтаныш</i>		7	33	60	Ұшқалақ	53	33	13	

Студенттермен жүргізілген сауалнама нәтижелерін талдай келе мынадай қорытындығы келдік. Бүгінгі таңда студенттер патриотизм, патриоттық сезім ұғымдарын тұлғалық сапа, рухани құндылықтармен байланыстырды. Зерттеу жұмысын талдай келе студенттердің басым көп бөлігі отбасы, денсаулық, білім, бақыт құндылықтарын жоғары бағалады. Студенттердің бойында үлкенге құрмет, тәрбие, патриотизм сезімі, салт-дәстүрді сақтау сияқты тұлғалық қасиеттер басым болды. Студенттердің басым бөлігі патриотизм – Отан үшін қызмет ету және елі үшін мақтаныш сезімі деп жауап берген болатын.

Жоғары оқу орнында білімді ізгілендіру жағдайында студенттердің патриоттық сезімін тәрбиелеудің педагогикалық жағдайлары келесідей тізбекте берілді:

гуманитарлық бағыттағы пәндердің өзектілігі;

тәрбиелеу және дамыту үрдісі патриоттық құндылық негізінде жүзеге асуы;

студенттердің ұлттық танымын қалыптастыру мақсатында білім кеңістігін құру.

Эксперименталды топтың оқу үрдісіне қосымша курс енгізілді, ол студенттердің патриоттық сезімін дамытуға мүмкіндігі бар форма мен әдістер арқылы жүргізілді.

Қалыптастырушы эксперименттің екінші кезеңінде патриоттық тәрбие беруді ұйымдастырудың негізгі бағыттары іске асырылды:

-оқу әрекеті;

-оқудан тыс әрекет.

Эксперименталды топта студенттердің патриоттық сезімін қалыптастыру үшін жүргізілген жұмыстардың мазмұны:

1) семинар сабақтары;

2) тренингтер, патриоттық тақырыпқа бағытталған рөлдік ойындар;

3) патриоттық тақырып бойынша шығармашылық жұмыстар;

4) пікірталас;

5) саяхат.

Пікірталас жастар арасындағы патриоттық сезім мәселесін талқылауда қызу жүрді. Бүгінгі таңдағы студенттердің іс-әрекеті мен мінез құлқына баға бере келе олардың қоғамдағы жағдайға салғырт танытуы өздерінің кемшілігі екенін айтты. Кейбір студенттер білім алуға деген қызығушылығы болмайды, яғни мұндай жағдайда ел үшін қызмет жасау есінде де болмайды. Олар кәсіби қызметтерін тек ақша табу көзі деп санайды.

Студенттермен азаматтық, құқықтық бағыттағы тақырыптар бойынша кураторлық сағаттар жүргізілген болатын. Студенттермен жүргізілген кураторлық сағаттар оң нәтиже берді. Арнайы мақсатқа бағытталған сағаттар арқылы студенттердің білімі мен дағдысын, дүниетанымын, өмірлік көзқарасын дамытуға мүмкіндік болды.

Эксперимент соңындағы нәтижені талдау арқылы студенттердің Отан алдындағы парызы, елдің тарихы мен мәдениеті, елге деген құрмет сезімдері айтарлықтай өскенін байқадық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тайжанов А. Патриоттық тәрбие - отаншылдық кепілі // 26 шілде 2012жыл “Жас қазақ үні”
2. Кукубаева А.Х. Основы этнопсихологии // Учеб.пособие для вузов. –Көкшетау,2005. - 159с.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология // Под ред.В.В. Давыдова. –М.: Педагогика, 1991. -480с.

ӨОЖ 379.82

Кайнбаева Ж.С., Молдашева Б.А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қаласы, Қазақстан*

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ САҚТАУ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ БАСТЫ ШАРТЫ

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодты сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» - деп атап айтты.

Осыған орай, қазіргі уақыттан бастап ғасырлар қойнауынан келіп жеткен мәдени мұраларымызды болашақ ұрпаққа сақтап жеткізу, ұлттық салт-дәстүрлерімізді өскелең ұрпақ санасына сіңіру – ардың ісі. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы [1, 26.].

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жүзеге асыру мақсатында шығармашылық мамандықтардың білім бағдарламасына сәндік қолданбалы өнер және ұлттық мәдениет негіздерінен «Материалдарды көркем өңдеу», «Сәндік-қолданбалы өнер негіздері», «Көркем бұйымдарды дайындау» пәндері енгізіліп, студенттерге ұлттық өнердің қыр-сыры мен әдіс-тәсілдерін үйрету қарастырылған.

Қол өнері әкеден балаға жалғасқан дәстүрлі халық мұрасына жатады. Бұл өнер тек біздің қазақ халқында ғана емес басқа барлық елдерде де жақсы дамыған. Қолөнер жастарды олардың әдіс-тәсілдеріне, қыр-сырына үйретіп қана қоймай, оларға эстетикалық тәрбие беріп, әдемілікке, сұлулыққа жетелейді. Студенттерді М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің бейнелеу өнері және дизайн кафедрасында оқытылатын білім бағдарламасының пәндері арқылы өнерге баулығында ең алдымен жұмыс істейтін орындарымен, құрал-саймандармен, тиісті материалдармен таныстырып көрсетіледі. Қазіргі уақытта кафедраның материалдық-техникалық базасы дәстүрлі материалдармен (былғарымен, терімен, жүнмен, металмен) жұмыс істеуге арналған таза, жарық, санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкес келетін шеберханалармен жабдықталған.

Жоғарыда аталған пәндерді оқыту барысында халық қолөнерінің шығу тарихына басты назар аударылады.

Көшпелі халық тұрмысында мал шаруашылығы өнімдерін өңдеу – тері илеу, киіз басу, сүйек-мүйіздерден асқан шеберлікпен бұйымдар жасау ерекше қолөнерін қажет етсе, оларды пайдаланып қажетіне асыруға тапқырлық керек болады. Бұның айқын көрінісі киіз үй жасаулары мен жиһаздары болып табылады. Өзінің көшпенді халықтардың өмірін зерттеген еңбегінде ғалым Л.Н.Гумилев киіз үй жайында “табиғатпен тамырлас көшпенділердің мұндай киіз үйлерде тұруы астамшылық емес, қажеттілік болған” - деп жазады[2, 112 б.].

Киіз үйдің жасаулары мен жиһаздары – сықырлауығынан бастап шаңырағына, төсенішіне, бау-басқұрына, тұскизінен туырлығына дейінгі әр бөлшегі өз алдына өнер туындысының озық үлгілерінің жиынтығы деуге болады. Мұның өзі халқымыздың мал шаруашылық өнімдерін өз мәдени тұрмысына өнер туындысындай етіп өз орнымен, ерекше ұқсатып, жетік біліп пайдаланғанын көрсетеді.

Пәндерді оқытуда студенттер қазіргі заманға дейін өз мәнін жоғалтпаған киіз үй жасауларын даярлаудың дәстүрлі технологияларымен таныстырылады. Сонымен қатар сабақ барысында өз туындыларын заманауи материалдармен жасай отырып, ұлттық бұйымдар үлгілерінің тарихына тереңірек үңіледі.

Киіз үйдің еденіне сырмақ пен текемет, тулық төсеніш болса, керегелері мен іргелеріне тұскиіз, кілем, құрақ көрпелер, қасқыр, түлкі, құндыз терілері көрік берді. Олармен қатар үйдің ішін безендіріп, әшекейлеу үшін түсті барқыт, шағи, жібек және басқа маталар, былғары, күдері пайдаланып, сан-алуан ою-өрнектер тігіліп жасалған.

Ғасырлар бойы көшпелі өмірге ыңғайлы тұрмыстық бұйымдардың бірқатарын киізден жасап келгендіктен, киіз басу технологиясын әбден меңгеріп, өнер дәрежесіне көтерген.

Киізден әдемі оюланып жасалған төсеніштерді сырмақ, текемет деп атайды. Сырмақ деп түрлі-түсті киіздерден үлгі арқылы ойылып нақышымен сырылып әсемделген жылы, жұмсақ төсенішті айтады. Сырмақ көшпелі өмірге ыңғайлы, жеңіл, тұрмыста қолайлы және мықты, төзімді, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жалғасып келеді. Әр ұрпақ өз дәуір-заманында өзіндік көркемдік ою-өрнектерімен, пайдалану ерекшеліктеріне байланысты жөрмеу, сыру жолдарымен толықтырып, мазмұн тақырыбын байытты.

Текемет деп ою-өрнектері түрлі түсті жүндерден құралып киіздің негізі болатын жүндермен қоса басылып тұтас шыққан әдемі киізді айтады. Текемет арнайы қозы жүннен немесе қылшығынан әбден тазартылған жабағы жүннен басылады. Текеметті ақ, қара жүндерден, көбінесе боялған түсті жүндерді пайдаланып дайындайды. Өрнек, ою түрлері тек бет жағынан ғана көрінеді. Текеметтің жасалу жолдары сырмақтан осындай ерекшеліктермен бөлінеді. Сырмақ пен текемет жылы, жұмсақ және әдемі көркем, оюлы болғандықтан, оларды қадірменді сыйлы қонақтар мен құда-жекжаттарға, болмаса мейрам кездерінде қария-аксақалдар мен әже-апаларға төрге төсейді. Сырмақ пен текеметтің ою-өрнектері оларды бөледі. Өздеріне тән композициялық орталық, шет, ернеу, жиек секілді бөліктерге топталады. Олардың әрқайсысына сай ою-өрнек түрлері қолданылады. Жиектің шеттерін орталық бөлігінен су өрнегі бөледі. Жиекке көбіне үзілмей, бір ырғақты сыңар мүйіз, толқын секілді өрнек түрлері қолданылады. Орталық бөлігі өзімізге таныс “қошқар мүйіз”, “бұғы мүйіз”, “тармақ мүйіз” тәріздес оюлармен симметриялық бөліктерге орналасады.

Киізден жоғарыда айтылған төсеніштер жасалса, терілерден, былғарыдан да шағын кілемшелер, түскиіздер әсемделіп дайындалған. Бұл былғары кілемшелер сырмақ пен текеметтен көлемі жағынан келгенде тең, өзіндік ерекшеліктерімен керегеде жарасып тұрады. Негізінен былғары мен киіздің жұмсақтығы болмаса, бір-бірімен жасалу технологиясы немесе әсемдігі жағынан салыстыруға болмайды. Түскиіздерді оюлып, бедерлеп, кестелеп, құрақтармен құрап өрнектеген. Былғары түскиіздеріне салынатын, қолданатын ою-өрнектер киізге және басқа қолөнер заттарына қолданатын оюларға ұқсас, өздеріңізге таныс оюлар. Олар да жан-жануар, өсімдік көріністерін бейнелейтін композициялық топтарға бөлінеді. Алайда, "Пазырық" қорған-төбесінен, Алтай қорғанынан табылған кілем, кілемшелердің қалдықтарына қарап отырсақ, сырмақ пен текеметтердің, өрнектер және олардың жасалу жолы қазіргі текемет, сырмақтармен үндес, ұқсас келеді. Табылған кілемдердің бірінде ақшыл қара түске басылған геометриялық нақышпен сәнді әшекейлеген өрнек асқан шеберлікті байқатады [3, 32 б.].

Р. Каропини қазақ даласына саяхатында қыз ұзату дәстүрінде жасау артқан түйеге жабатын былғарыдан істелген кілемше – асмадықты тапты. Қазақстанның мемлекеттік орталық мұражайында осыған ұқсас кілемше сақтаулы. Көлемі 1,5-2м былғары кілем XVIII ғасыр ескерткіші. Кілемге әсем етіп "қошқар мүйіз", "сыңар мүйіз" бедерлі ою басқан және ирек бұрма су өрнек сызықтары жүргізілген, композициясы мен орындалуы киіз кілемдер сияқты; орталығы мен жиектеріне симметриялы түрде қаңылтыршаларға "Күн", "Құс" бейнеленгені мәңгі қозғалысты, өмірді, жарқын келешекті меңзегендей болады.

Қою қоңыр түске көтеріле, дөңестене орналасқан, анық басылған әсем өрнектерге танданбасқа болмайды. Ертедегі шеберлердің мұрасы саналатын мұндай бірегей туындылар халықтық қолөнердің, оның эстетикалық мәдениетінің жарқын үлгісі болып табылады. Қазіргі уақытта түскиіз, сырмақ пен текеметтің қарапайым түрлерінің жасалу жолын әркім біле бермейді.

Қорыта келгенде, кілем, түскиіз – қазақ жиһаздарының ішіндегі орны өзгеше мүліктерінің бірі. Аса еппен, шеберлікпен орындалады, қолданылатын ою-өрнек түрлері де қарапайым. Бүкіл қазақы үй ішіндегі жиһаздардың ою өрнектерінің үлгілері ұштасып, бір-бірін толықтырып тұрады[4, 76 б.].

Адам баласы мындаған жылдар бойы табиғатқа тәуелді болып келеді. Табиғаттың тылсым күштеріне, сан алуан ауыр сынына төтеп беру жолында адамдар ұзақ күрделі даму сатыларынан өткенін жақсы білеміз. Осындай күрделі даму барысында қоғамдық еңбектің түрлі салалары пайда болды. Соның негізінде халық өнері дамыды, тұрмыстық қажетті заттар көбейді, киім түрлері мен үлгілері молықты.

Адам ой-өрісінің өсіп, тұрмысының дамуында киім-кешектің аса маңызды рөл атқарғаны белгілі. Оның бәрі-табиғаттың өзгеруіне, ыстық пен суықтың алмасып отыруын тығыз байланысты болса, келе-келе киім түрлері адамның жынысына қарай бала мен үлкендерге, сән мен тойға, батыр мен малшыларға, байлар мен кедейлерге лайықталып, әлеуметтік өмірге байланысты бөліне бастады. Алайда сонау көне ғасырларда пайда болған көптеген киім түрлері мен үлгілері бізге жеткен жоқ. Оның ішінде былғары мен киізден тігілген киімдер, ағаш, сазбалшықтан жасалған аяқкиім, киімдердің үлгісі болғандығын тарихшылардың еңбектерінен білеміз. Ертіс өңірінен табылған, жіптермен өрнектеп, безендіре кестеленген былғары аяқкиім, қысқы шекпен мен ұзын шапан-киім тігу, оны дамыту өнерінің көне айғағы іспетті.

Шеберлер мен қолөнершілер де осы тұрғыда жұмыс істей келіп, қолдан жасалған, өңделген материалдармен қатар, қоғамдық өндірістің-фабрикалардың материалдарын кеңінен пайдаланған. Теріден небір керемет тондар, тұлыптар, кеудешелер, тері шалбарлар тіккен. Бірақ бұл өнер кейін өзінің жалғасын таба алмай үзілуге мәжбүр болды.

Қоғамымызда қаншама өзгерістер болса да, ұлттық дәстүр түр-формасын, қасиетін жоғалтқан жоқ. Мысалға тонның түрлерін алуға болады. Атап айтқанда: жарғақ тон, оқалы тон, тайжақы тон, барша тон, көк тон т.б [5, 47 б.].

Тон – көп тараған сырт киімдердің бірі. Оны қой терісінің жүнін ішіне қаратып тіккен, су өтпестей етіп ширықтыру және өң беру мақсатында қынамен, ағаш қабықтарымен, томар бояуымен бояған. Бір тон тігу үшін 6-7 үлкен қойдың терісі жеткілікті.

Сеңсең тон – төрт-бес айлық қозылардың терісінен тігілген тон. Оған 10-12 тері жұмсалады. Тура, тік пішілген үлгіде кең, ұзын жеңді, үлкен жағалы болады. Көк тон, барша тон, бас тон – зерлі матамен, шұғамен, жібекпен тысталған тондар. Пайдаланылуына, матаның түсіне қарай әр түрлі атауға ие болған. Оларға геометриялық, өсімдік тектес оюлар

қолданылған. Мысалы, сопақ, үшбұрышты, айға ұқсаған фигуралар сары, көк жібектермен өрнектеліп тігілген.

Жарғақ тон - ішік пен комзолға ұқсас, оны құлын мен сайғақ, бөкен терілерінің жүнін сыртына қаратып тіккен жөн. Жалын арқасына келтіріліп, жеңіне мата салынып тігіледі.

Ішік – қымбат маталармен тыстап, бағалы аң терілерінен тігілген тон. Кейде қой, ешкі терілерінен де тігіледі. Аңның терісіне, тері ерекшеліктеріне байланысты түлкі ішік, жанат ішік, қасқыр ішік деп бөлінеді. Олар әдетте мол пішіледі, жеңі ұзын, кең болады. Қыстық киімдер, ішіктер пұшпақтан, елтіріден дайындалады. Жоғарыда аталған киімдер ерлерге, әйелдерге, балаларға бөлек тігіледі [6, 41 б.]

Ер адамдар иленген сайғақ пен ешкі терілерінен тері шалбарлар киетін болған. Қыстыгүні ерлер ішік киімдерінің сыртынан жүні қалың қой терілерінен тігілген шалбарлар киген. Тері шалбарға 3-4 қой терісі жұмсалады.

Жаз айларында күдеріден тігілген кең шалбар мен жүні қысқа қырқылған шалбар киген. Күдеріден тігілген кең шалбарды қызыл, сары түске бояп, өсімдік жапырақтарына ұқсас өрнекпен, балағының екі жағынан үшбұрышқа ұқсас қиынды қиып, шетін әсем өрнектеген. Мұндай шалбарларды ойын-тойларға киген.

Аяқ киім. Сырт киімдер сияқты аяқкиімдер де иленген теріден, былғарыдан тігіледі. Кең байтақ Қазақстан аумағын мекендеген рулар мен тайпалардың аяқ киімдерінде өзіндік ерекшеліктер бар. Төрт түлік мал өсірген қазақ халқы көбіне атпен салт жүрген, ал соған ықшамдалып тігілген аяқ киімдер өте қолайлы әрі жайлы болған. Сонымен қатар, көшпенді өмірге бейімделіп, көп жүргенде аяқтың шаршамауы да ескерілген. Халық арасында көп тараған аяқ киімдер өкшелі, өкшесіз болып бөлінеді.

Өкшесіз аяқ киімдерге мәсі, кебіс, ішік жатады. Мәсі- өкшесіз, жұмсақ, аяққа жеңіл, қолайлы тігілген етік. Оның үй ішінде, сәнді өрнекпен киеді. Көбінесе әйел адамдар, қариялар киген. Қыстыгүні киетін мәсілерді кең етіп, ішінен жүн байпақ есебімен екі қабат жұмсақ былғары салып тіккен. Оларды былғарының ерекше жұмсақ түр

Ішік – жұмсақ, өте сәнді, мәсіге ұқсас етік. Мәсіні де ішікті де үй жағдайында киген, ал сырт шыққанда сыртынан кебіс киіп шығады. Етікшілер оларды өте әдемі етіп асқан шеберлікпен көркемдей білді. Ішікті қызыл, көк сафиянмен, тері қиындылары немесе күміс қаңылтарлармен, құрама өрнекпен көркемдеді.

Өкшелі аяқ киімдерге саптама, кебіс, шәркей жатады. Кебіс – былғарыдан тігілген, басы жұмсақ, табаны мен күлшіні, шажамайлығы қатты ұлтаннан пішіліп тігіледі. Кебісті мәсімен киеді.

Саптама етік – өкшелі, қонышы ұзын, тұмсығы жоғары қарай қайқы болып келген етік. Ішкі табанына ұлтарак салып, киіз байпақпен киеді. Саптамалардың қонышы кейде екі жанынан жармаланып, кейде бітеу қусырылып, тізеден асыңқырап тұрады. Оны алыс сапарларға шыққанда, қыстыгүні жылқы баққанда киіз байпағын қара санның ортан беліне жеткізіп, қалың әдемі матамен көркемдеп киеді. Киіз байпағының немесе шұлғаулы мәсінің әрдайым етіктің ішіне болуына байланысты саптама деп аталса керек.

Саптаманың шоңқайма, мақшима, көк етік деген түрлері бар. Олардың өкшелері биік, сүйір тұмсық, қонышы тізеден аспайды, киіз байпақпен, шұлғаумен киеді. Бұл етіктер жастарға, сал-серілерге арнап тігіледі, сәнге қию үшін бұлардың қонышын, өкшелігін кестемен оюлап, өрнектейді. Етіктерді тұтас былғарыдан да жеке-жеке пішіп те тігеді. Бөлек пішілген басы мен ұлтанын және қалтасынан тігілген қонышты қосып, құрастырып, тарамыспен тігеді. Тарамысты ірі қараның не жылқының жіліншік сіңірінен алып, әбден кепкеннен кейін соғып, одан алынған жіпке тарамыстарды біріктіріп, ширату әдісімен дайындап алады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениетті біздің замандастарымыз жасады және жасай береді деп нық сеніммен айтуға болады. Бұл ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін іріктеп алумен қатар, туындыларды жасап шығару жолында елеулі жұмыстар жасау болып табылады. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің бейнелеу өнері және дизайн кафедрасының ұжымы ұлттық мәдениетімізді сақтап, одан әрі дамыту жолында жас ұрпақтың санасына Қазақстанның мәдени мұрасын көзіндей көріп, киелі санап, халық шығармашылығының үлгілері арқылы көп қырлы өнер әлемін бетке алып, заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуына зор үлесін қосып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» // Мәдениет. №5 (129) мамыр, 2017ж. 2-бет.
2. А.Х. Маргулан «Казахское прикладное искусство».- Алматы «Өнер» 1994 г. –Том 2,3.
3. А.С. Галимжанова «История искусств Казахстана», Учебник. – Алматы: Изд. Маркет, 2006 – 248 с., 32 с.
4. Б. Шөптібай «Қазақтың ою-өрнектері», Альбом (1-кітап).- Алматы: “Өнер”, 2006. –160 бет.
5. А. Д. Қасимов “Қазақ халқының қолөнері”. - Алматы, 1995ж.
6. Р. В. Отаров “Қазақ халқының киім кешектері”. -Алматы, 2000ж.

УДК:338.242.4.025.87(574)

Сулейменова Г.Н., Конысбаев М.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,

**ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА КАК ФАКТОР
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

Казахстан вступает в период посткризисного развития, который предполагает: период восстановительного роста, и период качественного и сбалансированного роста экономики. Учитывая текущие условия развития казахстанской экономики, а также прогнозы международных экспертов касательно перспектив развития мировой экономики, этап восстановительного роста экономики Казахстана может завершиться к 2020 году.

Одним из главных факторов экономического роста государства в современных условиях становится инновационное развитие. Развитие экономики Казахстана предлагается обеспечить за счет внедрения отечественных и зарубежных научно-инновационных разработок, что предполагает коренное изменение отношения к развитию науки и инновационной деятельности, образованию и подготовке профессиональных кадров[1].

События прошедшего десятилетия ярко проявили роль процессов глобализации, охвативших все сферы человеческой деятельности. Как показали последние события, завоевание и удержание позиций на мировых рынках достигаются в жесткой конкурентной борьбе. И в таких условиях активность и степень участия Казахстана в общемировых процессах во многом определяют - войдет ли страна в мировое сообщество в качестве полноправного субъекта или же окажется на периферии мировой экономики. Это делает актуальным проблему конкурентоспособности национальной экономики, в решающей мере определяющей полноправное участие страны в мирохозяйственной системе в условиях глобальной конкуренции.

Ключевое значение в повышении конкурентоспособности национальных экономик приобретают технологические трансформации – дальнейшее развитие технологических процессов, освоение техники современного пятого и перспективного шестого технологических укладов, ориентация на стратегию поддержки высокотехнологичных производств, инновационного сектора и предпринимательства. Структурные трансформации в экономике Казахстана состоят в преодолении гипертрофии ориентированного на экспорт энергосырьевого сектора, опережающем развитии обрабатывающих отраслей, повышении пропорциональности и сбалансированности развития экономик, обеспечении на этой основе их устойчивого роста на базе модернизации производства.

Для Казахстана в свете поставленной задачи вхождения в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира проблема инновационного развития отечественной экономики, создающей и производящей качественно новые изделия и технологии, позволяющие ей стать конкурентоспособной на мировых рынках, приобретает жизненную важность. На сегодня Казахстан опережает по экономическим реформам многие страны постсоветского пространства, являясь лидером в Центрально-Азиатском регионе[2]. Однако, несмотря на динамичное экономическое развитие страны, оно далеко не бесппроблемно.

Индустриально-инновационное развитие - это наш шанс в новом десятилетии, новые возможности для будущего Казахстана. Речь идет о реализации 162 проектов с общим объемом инвестиций в 43,3 млрд долларов, которые позволят создать свыше 200 тысяч рабочих мест только в ближайшие три года. Прежде всего, это диверсификация экономики,

улучшение условий бизнес-климата, что позволит привлечь новые инвестиции. Эти средства пойдут в не сырьевой сектор, обеспечат ввод в действие десятков объектов индустриальной программы, инфраструктуры и совместных предприятий, в том числе они будут направлены на строительство автомагистрали Западный Китай - Западная Европа и газопровода с запада на юг страны.

В дальнейших планах продолжение реформы региональной политики, в результате чего получат развитие уже существующие отрасли, будут основаны новые предприятия. Внедрение инноваций приведет к росту производительности труда в промышленности в два раза, а в сельском хозяйстве - в четыре. И главное, как подчеркнул Президент, программа полностью обеспечена финансовыми и материальными ресурсами [1].

В Казахстане за последние годы разработан комплекс мер, направленных на создание многоотраслевой экономики. Итоговым результатом предусмотренных мер должно стать решение следующих задач: ликвидация безработицы, дефицита бюджетов всех уровней за счет расширения налоговой базы, развитие отечественного товаропроизводства и, как следствие повышение жизненного уровня граждан страны. Программа очень актуальна для Казахстана и ее реализации обеспечит устойчивую, стабильную экономику, решение социальных вопросов, в первую очередь, занятость населения.

Главой государства поставлена задача по форсированной реализации программы индустриально-инновационного развития экономики страны. Статистика доказывает, что Казахстан в последние годы достиг значительных успехов в области экономических преобразований. Однако быстрые темпы развития обеспечиваются пока без достаточной опоры на инновационный фактор. Национальная экономика требует дальнейшего экономического роста.

Осознание решающей роли инноваций в устойчивом экономическом развитии проявилось в последнее время в усилении внимания со стороны государства к этой сфере. Инновационная политика в Республике Казахстан осуществляется на основе стратегии индустриально-инновационного развития, целью которой определено достижение устойчивого развития страны путем диверсификации отраслей экономики, способствующей отходу от сырьевой направленности, подготовка условий для перехода в долгосрочном плане к сервисно-технологической экономике. В настоящее время инновационная деятельность в Республике Казахстан регулируется на основе следующих нормативных документов: Закон о науке РК, Патентный закон, Концепция инновационной деятельности РК, Программа инновационного развития Республики Казахстан, Правила организации и проведения государственной научно-технической экспертизы, закон об инновационной деятельности в Республике Казахстан, Закон об инвестиционных фондах, Закон о техническом регулировании, Закон о регулировании торговой деятельности, Закон об инвестиционном фонде Казахстана, Закон об информатизации, Правила формирования и аккредитации специализированных субъектов инновационной деятельности, Программа по формированию и развитию национальной инновационной системы Республики Казахстан.

Новым свидетельством того, что инновации становятся важнейшим приоритетом экономической политики государства, является принятие Стратегии вхождения Казахстана в число 30 наиболее конкурентоспособных стран мира. Выдвинутые в Стратегии приоритеты модернизации экономики Казахстана, обеспечения прорывов для ее ускоренного развития должны быть реализованы в полной мере и для этого нужна дальнейшая активизация инновационной деятельности всех хозяйствующих систем. Это требует, прежде всего, усиления государственной научно-технологической и инновационной политики [2].

Важную роль в осуществлении этой политики играет статистика инновационного развития Республики Казахстан. Следует заметить, что в настоящее время единого подхода к статистической оценке инновационного развития государства нет. Статистика инноваций в Казахстане появилась, только начиная с 2003 г., но она базируется на выборочных обследованиях.

В этих рамках проведен ряд исследований. Однако эти исследования не позволяют составить четкое представление о тенденциях инновационной деятельности, динамике ее основных показателей.

Обеспечение макроэкономической стабильности и устойчивости является стратегическим приоритетом политики государства, так как это направление должно создать

надежный фундамент для развертывания остальных приоритетных направлений индустриально-инновационной стратегии [3].

Все это еще раз подтвердило преимущества стратегического планирования и дает уверенность, что реализация изложенных в послании планов выведет страну на более высокую орбиту. Казахстан должен стать высокотехнологичным государством и войти в число 30 конкурентоспособных стран мира. В итоге республика должна стать одним из индустриальных локомотивов новой посткризисной экономики XXI века.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. «Новое десятилетие - новый экономический подъем, новые возможности Казахстана». Послание Президента страны народу Казахстана, Алматы, "Блм", 2010
2. Назарбаев Н.А. Казахстан - 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана. - Алматы: Білім, 2005
3. Абдыгаппарова С.Б. Инновационный потенциал Казахстана: механизмы активизации - Алматы: Экономика, 2001.-158 с.

УДК:338.48 (574)

Сулейменова Г.Н., Мулдаханова Ж. Н.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Сегодня государство заинтересовано в том, чтобы его граждане проводили свой отдых внутри страны, так как это способствует не только развитию сферы туризма, а и принесет немаловажный доход в бюджет государства. Исходя из этого, главной задачей министерства туризма и его подведомственных органов является способствовать развитию туризма внутри страны. Внутренний туризм осуществляется в пределах национальных границ этой страны. Он включает в себя:

1. Многочисленные экскурсии и туры по историческим местам государства.
2. Курортный отдых, который позволяет расслабиться и отвлечься от трудовой суеты.
3. Лечебно-профилактический отдых на территории санаториев и лечебных профилакториев.
4. Зимний отдых.
5. Летний отдых.

Развитие внутреннего туризма во многом зависит от программ и мероприятий, которые направлены на развитие курортных и лечебно-профилактических зон, способствует созданию современных условий отдыха, обеспечивающих курортно-туристические организации современным оборудованием и технологиями лечения.

Внутренний туризм – это разнообразные путешествия, которые осуществляются лицами в пределах своего государства[1].

Сегодня на территории каждого государства бурно развивается внутренний туризм. Он занимает большой вес в туристической сфере государства и приносит ему колоссальную прибыль. Существуют как государственные, так и частные организации, которые предоставляют гражданам разнообразные программы отдыха и профилактического лечения в стране в различных курортных санаториях и базах.

Внутренним туризмом можно считать горнолыжный отдых, отдых на море, на базах и в санаториях, расположенных в зонах, имеющих природные лечебные ресурсы [2].

Популярность внутреннего туризма среди населения стран мира очевидно, ведь не требует оформления документов на переезд или права на пересечение внутренних административных границ и т.п.

Объемы внутреннего туризма в разных странах неодинаковы. На их показатели влияют размеры страны, наличие на ее территории уникальных туристических ресурсов, систематически привлекают туристов, а также государственное устройство [3]. Так, в советский период (до 1991 г.) эта форма туризма в СССР была общепризнанной, поскольку

государственная политика направлялась на политическую и экономическую изоляцию в мире, поэтому выезд на отдых за пределы страны очень ограничивали.

До обретения Казахстаном независимости туризм, как и все другие отрасли экономики, был жестко регламентирован центром. Основными регионами туристской деятельности в СССР были Кавказ, Крым, Прибалтика, исторические центры России, Средней Азии [4]. В то же время историческая значимость целого ряда архитектурных, археологических, культурных памятников и природных достопримечательностей Казахстана фактически не рекламировалась и оставалась невостребованной. Туризм в Казахстане в советский период представлял собой один из элементов системы культурно-просветительной работы, выполнявшей идеологическую функцию и, несмотря на ее доминирующую роль, финансировался по остаточному принципу и не имел существенной экономической значимости.

Одной из причин неразвитости индустрии туризма в Казахстане является то, что на государственном уровне ею не занимались целенаправленно как отраслью экономики. Не уделялось внимание комплексному прогнозированию, долгосрочному планированию, территориальной организации туризма и негосударственным туристским структурам. Фактором, тормозящим развитие отрасли, является также непризнание туристской деятельности приоритетом со стороны местных органов управления, несмотря на то, что большая часть доходов от туризма поступает в местный бюджет.

С приобретением независимости в Казахстане была заложена основа для регулирования туристской деятельности и возрождения исторического и культурного наследия народа.

Глава государства Н.Назарбаев отметил необходимость разработки плана по созданию и развитию туристического кластера. В рамках кластерных инициатив особо важным является возможность привлечения инвестиций для развития туристской инфраструктуры [5].

В республике действует концепция развития туризма в Республике Казахстан, в которой отмечено, что туризма способен оказать три положительных эффекта на экономику страны:

- во-первых, обеспечить приток иностранной валюты и оказывать положительное влияние на такие экономические показатели как платежный баланс и совокупный экспорт;
- во-вторых, помогает увеличить занятость населения;
- в третьих, способствует развитию инфраструктуры страны.

С целью реформирования и развития туристской отрасли Казахстана правительством разработана и утверждена Программа развития туризма до 2020 года. Основной целью данной программы стало создание конкурентоспособной туристской индустрии для обеспечения занятости населения, стабильного роста доходов государства и населения за счет увеличения объемов въездного и внутреннего туризма.

На современном этапе развития туризма Казахстан становится более привлекательной для бизнесменов, спортсменов, ученых, любителей экстремального отдыха, а также для людей, интересующихся историей и сегодняшним днем стран, расположенных на Великом Шелковом пути.

Казахстан – огромная страна в самом центре Евразии, где под бесконечно голубым небом слились в неповторимый гармонии Восток и Запад! Туристические маршруты Казахстана – это взрыв чувств, откровение и слияние с природой. Казахстан это уникальная природа, в которой парадоксально сочетаются полноводные реки, озера со знойными пустынями и поющими песками, гордые вершины горных хребтов с божественно зелеными оазисами, это древняя культура, восходящая к незапамятным языческим временам.

Туристический потенциал рекреационных ресурсов и историко-культурного наследия позволяет республике гармонично интегрироваться в международный рынок туризма и достичь интенсивного развития туризма в стране. Это обеспечит устойчивый рост занятости и доходов населения, стимулирование развития смежных с туризмом отраслей и увеличение притока инвестиций в национальную экономику.

Индустрия туризма в Республике Казахстан на государственном уровне признана одной из приоритетных отраслей экономики [6]. Так, в реализации положений индустриально-инновационного развития экономики страны ведущая роль принадлежит системе кластеров, в частности туристскому кластеру. Современные тенденции в развитии этой отрасли таковы, что туристы, которые хорошо изучившие известнейшие курорты мира, стремятся в те страны, где туристический сектор только начинает развиваться. С этой позиции привлекательность Казахстана растет.

Туристический бизнес приносит доход не только самим владельцам бизнеса, но и государству. Это многоотраслевая система, которая занимается производством услуг для отдыха и путешествий. Для некоторых стран туризм является главной прибыльной отраслью, доходы от которой составляют более 50% ВВП этих стран. Например, это такие островные государства как Макао (89,5%), Антигуа и Барбуда (75,8%), Ангилья (71%), Аруба (70%), Мальдивы (61,3%), Сешельские острова (54,5%), Багамские острова (53,6%) [7].

Кроме того, типичными субъектами туристической индустрии являются: предприятия гостеприимства (отели, пансионаты, кемпинги, курорты, гостиницы), компании перевозчики, турфирмы, рекламно-информационные компании, государственные органы регулирования туризма и визовые органы. Сопутствующими субъектами туристической индустрии являются: сувенирный бизнес; индустрия развлечений, бизнес на спортивных товарах и товарах для отдыха, компании, изготавливающие и реализующие туристическую одежду, литературу по туризму, фототовары; ресторанный бизнес, и прочие сопровождающие туристическую индустрию компании.

В общей мировой экономике доля туристического сектора составляет около 35%. На мировом рынке туризм сопоставим с нефтью. Каждый год рост вложений в туристический бизнес составляет 35%. Сегодня туризм использует 7% мирового капитала и стал одним из прибыльных бизнесов. В туристическом секторе заняты около 140 миллионов населения Земли [8].

Список литературы:

1. Биржаков М.Б. Введение в туризм. – СПб.: Герда, 2007.
2. Стратегический план Управления туризма, физической культуры и спорта Алматинской области на 2011 - 2015 годы.
3. Штогрин А.Б. Основы управления туристическими ресурсами //Вестник МГУ. – 2008. – №33. – С. 9-13.
4. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2004.
5. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана, 17 января 2014 г. Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее
6. О развитии туризма в Республике Казахстан./Аналитический обзор Министерства индустрии и новых технологий РК, Астана, 2012.
7. Экономика и организация туризма. Международный туризм / Е.Л. Драчева, Ю.В. Забаев, Д.К. Исмаев. Под ред. И.А. Рябовой, Ю.В. Забаева, Е.Л. Драчевой. – М.: КНОРУС, 2005.
8. Агентство РК по статистике [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.stat.kz/digital/turizm/Pages/default.aspx>.

УДК:338.48 (574)

Сулейменова Г.Н., Мулдаханова Ж. Н.

*Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
г. Уральск, Республика Казахстан*

ЭКСПО-2017 КАК СТИМУЛ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

15 января 2013 года Постановлением Правительства Республики Казахстан был утвержден Национальный план организации и проведения ЭКСПО-2017. В Национальном плане был определен обширный перечень мероприятий административного, организационного, правового, экономического и технического характера, связанных с подготовкой к проведению выставки [1].

Главное здание ЭКСПО – это Национальный павильон Казахстана, который построен в виде сферы с использованием самых передовых технологий. На главном объекте «Сфера» применяется новейшие фотоэлектрические технологии, которые позволяют вырабатывать электроэнергию без нарушения задуманного футуристического дизайна.

Тематическая концепция «Сферы» представлена как «Музей Энергии Будущего» [2].

Зона знакомства с Казахстаном познакомило посетителей с ландшафтом, культурой, историей, настоящим и будущим Казахстана.

В Зоне «Созидательная энергия» представлены лучшие проекты отечественных ученых по теме «Зеленой экономики».

10 сентября завершилась специализированная выставка ЭКСПО-2017, самый крупный проект за последнее время. Лозунг выставки «Энергия будущего» [3]. Практически все внимание госаппарат, причем на высшем уровне, было приковано к проекту. Процесс подготовки не обошелся без скандалов, вплоть до посадок бывшего руководства. Несмотря на критику и прочий негативный резонанс, выставка состоялась. Причем вполне успешно. Об этом свидетельствуют публикации в СМИ, в том числе зарубежных. Одним словом, ЭКСПО-2017 неизгладимое впечатление и эффект. Так считают спикеры «Саясат», которые рассказали о том, какое наследие оставила после себя прошедшая выставка.

«ЭКСПО-2017» стала одним из ключевых событий в новейшей истории Казахстана, а проведение этого мероприятия внесло огромный вклад в формирование имиджа нашей страны, развитие экономики и культуры [4].

В частности, значительный приток инвестиций ожидалось в сферу туризма, инфраструктуру Астаны и прилегающих территорий, строительство транспортных объектов и объектов коммерческой недвижимости, развитие сферы обслуживания населения. «Наше главное достижение – мы создали независимый Казахстан. Построили новую столицу страны – Астану. Это современный город, который стал нашим символом и гордостью. Мы смогли использовать потенциал столицы для того, чтобы показать миру возможности нашей страны. Именно поэтому международное сообщество выбрало Казахстан местом проведения Всемирной выставки «EXPO-2017», - Н. А. Назарбаев[5].

Участие в подготовке и проведении «ЭКСПО-2017 » было интересным для казахстанских и иностранных строительных компаний, консультантов по проектированию и планированию, консультантов по энергосберегающим технологиям и использованию альтернативных источников энергии; туристических компаний и отелей; транспортных компаний и многих других.

«ЭКСПО-2017» – это глобальный проект Главы нашего государства, который состоялся благодаря его личному участию и контролю. Девять лет назад, в 2008 году, Нурсултан Абишевич Назарбаев в испанской Сарагосе впервые выдвинул идею о проведении всемирной выставки в Астане, которая была успешно воплощена в реальность в 2017 году. 9 июня Казахстан представил всему миру свое видение в области энергетики будущего, а также громко заявил о себе, как о стране в самом центре Евразии, которая за 26 лет своей Независимости достигла значительных успехов в развитии и теперь намерена войти и в 30-ку самых развитых государств мира [5].

Таковы реальные истоки выставки ЭКСПО-2017 в нашей столице, которые будут зафиксированы в новейшей истории.

Учитывая, что сегодня в мире разворачивается процесс перехода к новой модели глобального энергетического рынка, тема выставки является особенно актуальной.

Безусловно, сегодня существует множество глобальных вызовов, и ЭКСПО-2017 в Астане показало, что у мирового сообщества есть на них ответы. Порядка 200 стран-участниц, международных организаций и корпораций представили на выставке свои новейшие разработки и технологии в области энергии будущего, которые дадут импульс формированию новых моделей развития глобальной энергетики.

Все это составляет богатейшее интеллектуальное наследие ЭКСПО-2017 для всего человечества.

То, как наша страна совместно с мировым сообществом раскрыла актуальнейшую для планеты тему «Энергия будущего», ставит Казахстан в ряд передовых стран, способных формулировать глобальные вызовы и принимать участие в поиске ответов на них.

Такая роль открывает большое будущее перед нашей страной в 21 веке.

Благодаря ЭКСПО 2017 Казахстан нарастил свой потенциал как страны участвующей в мировом процессе создания уникальных технологических и экономических решений во благо устойчивого развития нашей планеты.

Как отметил Глава государства, наша выставка станет началом запуска новых глобальных проектов[6].

ЭКСПО-2017 в буквальном смысле дало толчок развитию и внутреннему туризму в Казахстане. Спрос на услуги туроператоров на период проведения «ЭКСПО-2017» резко вырос – сразу на 78%. По словам Рашиды Шайкеновой, президента Казахстанской туристской ассоциации, таким образом большинство отечественных туроператоров получили опыт

организации внутреннего туризма. Ее слова сегодня цитирует журнал «Эксперт Казахстан» в статье «Выставка с долгосрочным эффектом» [7].

До этого, по словам спикера, казахстанские туроператоры занимались только тем, что продавали путевки на зарубежные курорты, а об организации интересных туристических услуг только мечтали. «Теперь они увидели, что казахстанцев и иностранных туристов можно заинтересовать местными достопримечательностями. Думаю, что это положительно скажется на развитии туристической отрасли».

Актуальная тема выставки, а также адекватная цена на билет обеспечили перевыполнение плана в 2 млн гостей и 5 млн посещений, сообщает издание. По его данным, в выставке приняли участие 115 стран и 22 международные организации, было организовано более 3,5 тысячи культурно-массовых мероприятий. Как сообщает «Эксперт Казахстан», для приема такого большого количества гостей в столице были построены десятки новых гостиниц. Также увеличилось количество хостелов с 76 в прошлом году до 95 в текущем. По информации столичного акимата, на который ссылается в своей статье журнал, за три месяца наполняемость гостиниц выросла в 3 раза.

Кроме того, каждый из почти 4 млн гостей во время выставки тратил на проживание, питание и памятные сувениры, отмечают в издании. В итоге объем розничного товарооборота в Астане вырос с 67,1 млрд тенге в прошлом году до 80,3 млрд тенге в 2017-м.

Также, сообщает «Эксперт Казахстан», только за время проведения ЕХРО-2017 было открыто 47 новых ресторанов. Всего в 2016 г. на строительство культурно-развлекательных объектов столицы было потрачено 130,5 млрд тенге.

Мультипликативный эффект от выставки можно также проследить по росту объема строительных работ и спроса на отечественные стройматериалы, отмечает «Эксперт Казахстан». По данным журнала, если в 2012-2013 годы инвестиции на строительство и реконструкцию в Астане не превышали 380 млрд тенге, то в 2016-м они составили уже 723,4 млрд тенге. При этом объем выполненных строительных работ в 2016 году составил 558,3 млрд тенге, что в 2,1 раза больше аналогичного показателя 2013-го. При этом предпочтение отдавалось казахстанским стройматериалам.

В итоге, отмечает «Эксперт Казахстан», выставка позитивно повлияла на малый и средний бизнес, количество действующих субъектов которого на начало августа 2017-го достигло 33,7 тыс., рост составил 13,1%. По данным столичного акимата, сообщает издание, на конец сентября этого года выпуск товаров, производимых субъектами малого и среднего бизнеса, увеличился на 55%, или 330 млрд тенге, и составил почти 800 млрд тенге.

Таким образом, по словам президента Нурсултана Назарбаева, затраченные на ЕХРО деньги окупились, поскольку более 1,4 тыс. предприятий малого и среднего бизнеса получили заказы на сумму 640 млрд тенге, пишет «Эксперт Казахстан».

Список литературы:

1. Официальный сайт Zakon.kz.— [ЭР]. Режим доступа: zakon.kz. Правительством утвержден Национальный план организации и проведения ЭКСПО-2017 на 2013-2018 годы (Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 января 2013 года № 10).
2. Официальный сайт ЭКСПО-2017. — [ЭР]. Режим доступа: expo2017astana.com
3. Энергия будущего. ЭКСПО-2017. — [ЭР]. Режим доступа: URL: <http://expo2017astana.com/pages/energy/index.ru>. (дата обращения: 12.10.2014).
4. Шакина Ж.М. Событийный туризм как основа для формирования туристического потока в Казахстан // Менеджмент в России и за рубежом. — 2013. — № 5. — С. 112-117.
5. В МБВ представлен отчет по продвижению выставки ЭКСПО-2017. — [ЭР]. Режим доступа: expo2017astana.com/ru/news/mbvpredstavlenotchetchexpo2017 (дата обращения: 12.10.2014).
6. Ермегияев Т. ЭКСПО-2017 окупится // ForbesKazakhstan. — 2014 г., июль. — № 07 (35). — С. 38-43.
7. Официальный сайт «Эксперт Казахстан». — [ЭР]. Режим доступа: twitter.com/ExpertOnlineKz. №24 (592) «Выставка с долгосрочным эффектом».

**ЛАТЫН ЖАЗУЫНА КӨШУДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ
НЫҒАЙТУДЫҢ РОЛІ**

Бүгінгі таңдағы латын жазуына көшу мәселесі қазіргі қоғамымыздағы ең басты да, негізгі мәселелердің бірі болып тұр. Болашақта қазақ елі үшін латын графикасына көшудің қажеттілігі мен маңыздылығының аса зор мәні бар. Күннен күнге дамып келе жатқан жаңа еліміз Латын графикасын қабылдау арқылы осы жазуды қолданып жатқан түркітөктес мемлекеттермен жалпытүркілік және ұлттық бірегейлікті дамытуға, қазіргі жазуда орын алып отырған компьютерлік, ғаламторлық желідегі қиындықтарды жеңуге, орын алып отырған орфографиялық, орфоэпиялық кемшіліктерді жоюға, термино-логиялық, ономастикалық түрлі атаулардың ұлттық сипатын қалыптастыруға және бұрынғы құлдық психологиядан арылып, жаңарып, ұлттық сананы қалыптастыруға оңтайлы, дұрыс ықпалын тигізері сөзсіз. Бұл жазу халқымыздың ұлттық мәдениеті мен ұлттық бірегейлікті, тілдік бірегейлігімізді бірден-бір қалыптастыратын құрал іспетті...

Қазақстанның Президенті Н.Назарбаев: «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын ұсынды [1, 10]. Рухани жаңғыру деген түсініктің өзі ұлттық санадағы өзгерістерді білдіреді. Ұлттық сана-сезім көкжиектерін кеңейту - ол өз мәдениетіңді жетілдіру, өзге мәдениеттің сындарлы элементтерін қабылдау және ой сүзгісі-нен өткізу, өзіңді үдемелі даму жолында келе жатқан әлемдік қауымдастықтың бір бөлігі ретінде сезіну. Жаңғыру-өзіңнің мәдениетіңді, атап айтқанда, дәстүрлерін мен әдет-ғұрыптарыңды, тілің, әуенің, әдебиетіңді, яғни ұлттық рухани ерекшелікті құрайтын барлық нәрсені сақтаған кезде ғана мүмкін болады. Мемлекет құрушы ұлт ретінде қаз-ақ халқына дәстүрлі түрде мынадай рухани құндылықтар тән:

1. *Тіл және мәдениет.*
2. *Жер-туған жер*
3. *Ел-мемлекет-ұлт.*

Осы кодтық түсініктер, яғни адамның келбетін, адамгершілік қағидалары мен дәстүрлі мәдениетін, дүниетанымын, өткен аға буын мен келер ұрпақтың жауапкершілігін, қоғам мен мемлекет алдындағы міндеттемелерін, туған жерге деген сүйіспеншілік пен батырлық, дәстүрлі қонақжайлық пен әлемге ашықтық тәрізді қазақтың ұлттық мінезін қалыптастырады. Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірқатар атқарылуы тиіс міндеттерді айқындап берді. Оның ең негізгісі – рухани бірегейлікті, сондай-ақ ұлттық құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді сақтап қалу және оны жаңғырту. Бұл ретте Елбасы «Жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек» екенін атап көрсетіп отыр. Мемлекет басшысы рухани жаңғыр-тудағы ұлттық сана-сезімді дамытудың екі бағытын көрсетті. Оның бірі - ұлттық код. Екіншісі-алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстары-нан бас тарту. Мұндағы басты идея - болашақ пен өткенді үйлесімді сабақтастыра білу, бірегейлікті сақтау екені белгілі. Рухани жаңғыру – кезең-кезеңімен атқарылып жатқан елдегі реформалардың жалғасы. Елбасы ұлы мақсатқа қол жеткізудің, яғни рухани жаңғырудың басты 6 құрамдас бөлігін айқындап берді. Олар:

- 1) заман талабына сай бәсекеге қабілетті болу;
- 2) прагматизм;
- 3) ұлттық бірегейлікті сақтау;
- 4) білімнің салтанат құруы;
- 5) елдің эволюциялық жолмен дамуы;
- 6) сананың ашықтығы.

Ұлттық бірегейлікті сақтау деген терең ұғым. Ол – этностық бірегейлік, мәдени бір-егейлік, тілдік бірегейлік, діни бірегейлік және т.б. категориялардан тұрады. Профессор Нұргелді Уәлиұлы «Бірегейлік белгілі бір объектіге қатысты элементтерден тұрады. Мысалы, ұлт – «объект», тіл, мәдениет, салт-дәстүр, дін т.б. объектіні (ұлтты) құрушы элементтер болып

табылады. Бірегейлігін сақтаған объект (субъект) әдетте бекем болады» деп көрсеткен болатын. Шындығында да, кез келген ұлттық қоғамдастықтың ұлттық бірегейлігі тарихи, саяси, мәдени, тілдік, территориялық, діни, өркениеттік және т.б. әртүрлі факторлармен анықталады. Ұлттық бірегейлікті сақтауда аталған фактор-лардың әрқайсысының атқарар рөлі ерекше. Соның ішінде біз жеке-дара бөліп алып қарастырып отырған тілдік фактордың аса маңызды екенін айтқымыз келеді. Ұлт бірегейлігі үшін ең алдымен тіл бірегейлігін сақтау маңызды. Тіл бірегейлігін сақтау-дың бірден-бір жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу екені белгілі. Осыдан он жыл бұрынғы жағдаймен салыстырғанда қазіргі кезде қазақ жазуын латын негізді әліпбиге көшу қажеттігін мәселе ретінде көтеріп жүргендердің шоғыры анағұрлым басым. Латынды қолдаушылар өзіндік дәйектерін көп аспектілік тұрғыда дәлелдеп жүр. Олардың пікірінше, қазақ тілі жазуын латын әліпбиіне көшіру Қазақстанның түркі халықтары әлемімен жақындасуына мүмкіндік беретіндігін, бұл дегеніміз – Қазақстан-ның мәдениетін және ұлттық бірегейлігін нығайтуға септігін тигізетіндігін; әлем қазақ-тарын біріктіретін құрал екендігін, Қазақстанның өзінің дербес ұлттық жазуы болатын-дығын басты критерий етіп көрсетеді. Айта кетерлік жайт, бұрынғы посткеңестік түркі елдері тәуелсіздік алысымен ұлттық бірегейлігін нығайту, ұлттық тілін дамыту, орыс тілінің және әліпбиінің отарлық әсерінен құтылу мақсатында өткен ғасырдың 1990 жылдарында-ақ өз жазуларын латын әліпбиі үлгісіне көшірген болатын. Латын негізді қазақ жазуы-қазақтың дербес ұлт екендігін сездіретін, ұлттық бірегейлікті бекітетін және ұлттық мүддені қорғауға мүмкіндік беретін құрал екенін мәселе ретінде көтеріп жүрген Ә.Қайдардың, Е.Қажыбектің, Ә.Жүнісбектің, З.Базарбаеваның, Н.Уәлидің, Қ.Күдеринаның, А.Фазылжанованың тұжырымдары мен пікірлері аса маңызды. Аталған ғалымдар латын әліпбиі қазақ халқының тілін, рухын, ділін сақтайтын мәдени элемент болу үшін тілді компьютерге емес, компьютерді тілге икемдеуді дұрыс деп есептейді [2, 5]. Жаңа жазу - экстралингвистикалық және лингвистикалық шарттарды өзара үйлестіре отырып қарастыруды міндеттейді. Сондықтан А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қазақ графикасын реформалауға байланысты көпшіліктен келіп түскен жобаларды қарап, сараптама жасап отыр. Латын негізді әліпби түзу барысында тіл жанашыр-ларының әрбір ұсыныстары жаңа әліпби әзірлеуде аса құнды екені сөзсіз. Жоба ұсыныстарда көрсетілген графемалық, ем-лелік ерекшеліктерді институт ұжымы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қоғамдық сананы жаңғырту бағдар-ламасын іске асыру жөніндегі Ұлттық комиссияға қарасты «Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіру» жұмыс тобының отырысында белгіленген тәртіппен тыңдап және талқылап келеді. Нақтылай айтқанда, жаңа әліпби қазақ жазуының кемшіліктерін болдырмауға мүмкіндік беретін, тілдің қолданыс аясын кеңейтуге, дамуына ықпалын тигізердей деңгейде болып, ұлттық сананы жаңғыртатын әрі бірегейлендіретін құрал болуы қажет.

Еліміздің қазіргі жаңа әлемдік кеңістіктен лайықты өз орнын алуы, өркениетті елдермен терезесі тең түсіп, олармен барлық салада да жан-жақты аралас-құралас болуы, ғылым мен білім, жаңа технология саласында ілгерілеушілікке яғни жаңа прогреске қол жеткізген табыстарына, адамзат ақыл-ойының жемістеріне еліміздің азаматтары қол жеткізе алатындай, өз игіліктеріне тұтына алатындай мүмкіндік- жасауына Елбасы өз жолдауында ерекше мән береді. Жаңа заманда барлық шет елдер-мен еліміздің кең кеңістікке шығуы, ғылым-білім, заманауи технологиялар, ғылымның одан әрі тың қарқынымен дамуы т.б. тілге де өз әсерін тигізетін сөзсіз. Түрлі мәдени-әлеуметтік маңызы бар істер қоғамдағы тілге де әсер етіп отырады. Әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі болған жоғары экономикалық, ғылыми, мәдени және адами потенциалы мол Қазақстанның ұлттық бет-бейнесін, болмысын сақтай отырып, әрі қарай дамуы ендігі жерде еліміздің жаһандану үрдісіне тереңдей және кеңінен енуін талап етеді. Бұл мәселеде қазақ жазуын латын әрпіне көшірудің маңызы зор десе де болады. Сондықтан Қазақстан латын графикасы негізіндегі әліпби арқылы әлемдік коммуникация кеңістігіне кірмекші.

Қазақ тілін латын графикасына көшіру көпұлтты Қазақстан қоғамының түрлі әлеуметтік топтары арасында қарама-қайшы әсер тудыратын, қоғамның әлеуметтік, саяси және мәдени өміріндегі көпқырлы, күрделі үрдіс болып табылады. Осындай қиыншылықтар мен күрделіліктерге қарамастан, Қазақстан үшін жазу-сызуды реформалау орта және ұзақ мерзімде оның келешегі пайдалы әрі нәтижелі болатыны күман тудырмайды.

Қазақ жазуын латын жазуы, графикасына көшіруді ең алдымен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тұрғысынан қарастыру керек. Жазу-сызудың ұлттық бірегейлікті нығайтудағы ролі, маңызы ерекше болмақ...

Қазіргі таңда қазақ тілі Қазақстанның этникалық қана емес, жалпы-мемлекеттік те бірегейлігін танытатын басты фактор ретінде орнықты. Тілдің басқа да элементтерін ескере отырып, жазуды тілдегі ой мазмұнын жеткізудің графикалық тәсілі, белгісі екенін негізге алған дұрыс. Бұл жазу жүйесі ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесі тұрғысынан алғанда да, өз алдына жеке мән-мазмұнға ие болады. Тарихта көптеген халық үшін жазу-сызу ұлттық мәдениет пен бірегейлікті танытатын маңызды элемент-тің бірі екенін тарих көші де дәлелдеді. Бірқатар ұлттың атап айтқанда Әзбайжан, Түркияның тәжірибесі көрсеткендей, жазуды ауыстыру бірегейліктің ауысуына шешу-ші себеп болады. Сондықтан жаңа ұлттық әліпбиге негізделген жаңа графика ескіліктің кері әсері мен кеңестік отаршылдық салдарынан етек жайған «бодандық сана» стере-отиптерінен арылуға тәуелсіз елдің «бостан санасының», заманауи жаңаша ойлау жүйе-сінің қалыптасуына мықты түрткіжайт болары сөзсіз. Тоталитарлық кеңестік саясат әсерінен қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирил әліпбиіне негізделген қазіргі қазақ жазуында орыс тілінен келген кірме сөздерді еш өзгертусіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болады. Бұл тіліміздің дыбыстық жағы яғни қазақ орфографиясы мен орфоэп-иясын «қосамжасарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім мен үйлесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде, не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу катего-риясын қалыптастырған дыбыстық үйлесім, үндесім (сингармонизм) заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Осылайша, өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі (механизмі) көптеген жылдар бойы сыртқы тілдік емес факторлардың күші арқылы тежеліп отырды. Жаңа жазуға, графикаға көшу жобасы осы стеротип прблемасын шешіп, өзге тілден енген кірме сөздердің тілге бейімделу тетігін өз күшіне енгізуі тиіс. Оның нәтижесі қазақ әдеби жазба тілінің ұлттық негізде дамып, мәдениеттің қайта өркендеуіне әсерін, септігін тигізеді.

Қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастырып, нығайтуда оның түркілік бірегейлігімен байланысын анықтау үлкен мәнге ие. Қазақтың ұлттық таным-түсінігі үшін түркі әлемінен шыққандығы оның мәдени, тарихи, әлеуметтік, қоғамдық, тілдік, т.б. қатынастарын анықтауда ерекше маңызға ие болатыны байқалады. Осы мәнділікті сезіну 1980 жылдардың соңы мен 1990 ж. басында қазақтың ұлттық рухы ояна бастаған кезінде маңызды рөл, маңызды орын атқарды. Соның нәтижесінде Қазақстан мемлекеті өз иелігін, егемендігін алды. Қазақтардың түркілік бірегейлігі әрқашан өзінің толығу, нығаю жолын тауып отыруға тиіс, әйтпесе ұлттық сана басқа ұлттық-мәдени бірегей-лікке ойысып кетуі мүмкін. Ал бұл өз кезегінде қазақтың ұлттық бірегейлігінің бұзылу-ына оңтайлы жағдайлар тудыра алады.

Сондықтан қазақ деген халқымыздың түркілік бірегейлігін нығайтудың маңызды тәсілдерінің бірі – қазақ тілін латын графикасына көшіру болып табылады. Бұған дейін де түркітілдес алты мемлекеттің төртеуі латын графиксына көшкен болатын. Мінекей, олардың қатарына Қазақстанның да енуі түркі халықтарының мәдени, тілдік, тарихи т.б. да қатынастарын нығайтуда оң нәтиже берері анық. Бүгінгі таңда Қазақстанның қазақ тілін латын графикасына көшіру арқылы кең көлемді, терең деңгейлі жаһандану үдерісіне енуі ең маңызды басты мәселе боп отыр. Жаһанданудың технологиялық негізі ақпараттық және коммуникативтік технологиялар болып табылады, оған елді жаппай компютерлендіру, ғаламтор, ұялы телефон, спутник, жерсеріктік теледидарлар т.б. жатады. Кең таралып, одан әрі дамып жатқан осы және басқа да әлемдік технологиялар әлемдік ақпараттық кеңістікте латын графикасының етек жаюына бірден-бір себеп. Бұл латын графикасы бүгінгі таңда дүниежүзі бойынша кең түрде қолданылатын жазу жүйесі ретінде танылып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі, бір жағынан, қазақ тілінің әлемдік ақпараттық кеңістікке еркін кіруіне, екін-шіден, еліміздегі ақпараттық және коммуникативтік технологиялардың кең түрде таралуына зор мүмкіндіктер береді. Тілімізді латын графикасына көшіру гүлденіп келе жатқан тәуелсіз Қазақстанды жаңа заманауи мемлекет ретінде танытудың жолы болмақ. Бұрынғы кезде қазақ тілінің жазу-сызуын халық сыртқы күштердің, сыртқы мәдениет пен саясаттың ықпалы арқылы қабылдаған болатын. Қазір қазақ тілінің жазу формасы үшін латын әліпбиін таңдау саналы түрде, еркін жүргізіліп отыр, бүгінгі, қазақстандық қоғамның болашағы жастар болса, солардың дені түгелдей латын карпінің үдесіне ойысып, өз таңдауын жасап отырғанын соңғы жылдардағы әлеуметтік зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр.

Бұл жазу жүйесін латын әліпбиіне көшіру ҚР-ның мемлекеттік тілі ретіндегі қазақ тілінің мәртебесін нығайтуға өз әсерін тигізеді. Ұзақ мерзімдегі келешекте, яғни латын графикасы негізінде білім алған қазіргі балалар өмір белестеріне шыққан уақытта, тіліміздің мемлекеттік

мәртебесі бұрынғыдан әрі берік нығаюын, соның нәтижесінде Қазақстан халқының жалпыұлттық, мемлекеттік бірегейлігінің жоғары деңгейге жеткенін көре алатынымызға сенімдіміз. Сондықтан бүгінде қазақ жазуын латын жазуы, графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшірудің ғылыми негіздерін кешенді зерттеудің маңыздылығы артып отыр.

«Тіл - адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін, сөйлесуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады» [3, 129]. Қоғам дамуының қай кезеңі болмаса да тіл адамзат баласының өз ойын ортаға салу, түсініс құралы болып келгені белгілі. Ал тілдегі сөз жазу арқылы көрініс тауып отырады. Себебі жазу қоғамдық қажеттіліктен туындайды. Адамдар арасындағы күрделі қоғамдық қатынасты толық-қанды қанағаттандыру барысында графиканың сан алуан түрі пайда болып, қызымет ету аясы кеңі түсті. Ғалым, А.Байтұрсынов: «Сауаттылық негізі оқу бола ма, жазу бола ма? Әрине жазу болады. Сауаттылықты оқу мұқтаждығы тудырған», - деп түйеді [4, 46]. Яғни жазу адамзат дамуының кезеңдерінде түрлі қызыметтерге ие болып отырады. «Тілдің даму тарихы тұрғысынан келсек, тіл адам санасындағы ойды жарыққа шығарып, жазу ауызша айтылған ойды оптикалық құралдар арқылы визуалды дүниеге айналдырады. Сонда жазу тек қосалқы қызмет атқаратын құрал болып табылады. Алдымен аса маңызды қатынас құралы болған тіл ауызша түрде өмір сүреді. Қанша жүзжылдықтар бойы басқа қатынастың түрін іздемеді. Сөйтіп, ойды жарыққа шығарудың және айналасына қатынас жасаудың жалғыз түрі ауызша сөйлеу ғана болды» [5, 11-б.]. Адамзат баласының ғасырлар бойы айтылған алуан түрлі ойларының құн-дылығы жазу арқылы ғана артты десекте болады.

Жаңа әліпбиге көшіру мемлекеттік бағдарламасы тұжырымдамасының жобасында: «Қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастырып, нығайтуда оның түркілік бірегей-лігімен байланысын анықтау үлкен мәнге ие болады. Қазақтың ұлттық таным-түсінігі үшін түркі әлемінен шыққандығы оның мәдени, тарихи, тілдік, т.б. қатынастарын анықтауда орны толмас мағынаға ие болатыны байқалады. Осы мәліметті сезіну 1980 жылдың соңы мен 1990 жылдың басында қазақтың ұлттық рухы ояна бастаған кезінде маңызды рөл атқарды, нәтижесінде Қазақстан мемлекеті өз егемендігін алды. Қазақ-тардың түркілік бірегейлігі әрқашан өзінің негізделу, нығаю жолын тауып отыруға тиіс, әйтпесе ұлттық сана басқа бірегейліктің үстемдігіне ілесіп кетуі мүмкін. Ал бұл өз кезегінде қазақтың ұлттық бірегейлігінде теріс жағдайлар тудырады», - деп, қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда түркілік бірегейліктің рөлін орынды көрсеткен. Қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың басты бағдары болып табылатын түркілік бірегейлікке бейімделудің басты жолы, біздіңше, латын графикасына көшкен түркітілдес мемлекеттер тәрізді жазуымызды латыншаландыру, сол арқылы ортақ жазба және мәдени кеңістікті қайта қалпына келтіру болып табылады. Бүгінгі таңда кейбір ғалымдар тіпті Ресейдің өзі кириллицадан бас тартып, латын графикасына көшуі мүмкін деп болжайды. Мәселен, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, РФА Этнология және антропология институтына қарасты Кавказ бөлімінің меңгерушісі, шығыстанушы-ғалым Сергей Арутюнов: «Біздің өмірімізге дендеп енген жаһандану мен компьютерлендірудің қарқын алуының нәтижесінде қазіргі жүзжылдықта орыс жазуы да латын әліпбиіне көшеді деп ойлаймын. Латын әліпбиінің өзін алып қарар бол-сақ, ол көптеген кемшіліктері бар кириллицаға қарағанда ыңғайлырақ. Егер де Ресей әлемдік даму прогресіне ілескісі келсе, Еуропаның бір бөлігіне айналуы көзден кетпес, онда латын әліпбиіне толықтай көшуі тиіс және ерте ме, кеш пе бұған көшеді» - деп сенімді ой айтады. Алайда, біздіңше, Ресейдің кириллицадан бас тартып, латын графикасына көшуі екіталай. Себебі, Ресей үшін кириллица - славяндық, оның ішінде орыстық бірегейлікті сақтаудың негізі болып саналады. Қайта Ресей дүниежүзінде, оның пост-кеңестік елдердегі орыс тілін күшейту саясатын қарқынды жүргізуге мән беріп отыр. Ұлттық әліпбидің графикалық негізін сақтау, ауыстыру немесе өзгерту ұлттық бірегей-лікті сақтауға, ауыстыруға немесе жаңадан қалыптастыруға ықпал ететін процесс. Мәселен, Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан мен Түркіменстан мемлекеттерінің латын графикасына көшу арқылы кеңестік тоталитарлық бірегейліктен арылып, ұлттық түркі-лік бірегейліктерін нығайтып алғанын ескерген жөн. Осы ретте ұлттық бірегейлігі толық қалыптаспай, ұлттық санасы ішінара орыстық сипат алған қазақтар үшін кирил-лицаға негізделген әліпбиді латын графикасына көшірудің кеңестік тоталитарлық бір-егейліктен босанып, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы маңызы зор екенін баса айтқан жөн. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы Жолдауда қозғалған бағыттарды кеңінен тарқатып, мемлекеттік идеологияны анықтайтын, көпке түсінікті, рухани жаңғыртуға бағытталған құжат деп білеміз. Мақаланы оқи отырып,

оның әрбір сөйлемінде бүгіміз бен болашағы жарқын Қазақстанға апаратын нақты жоспар, мақсат көрсетілгендігін түсіндім. Елімізде әлеуметтік-экономикалық, саяси реформалар жақсы жүзеге асуда. Ал бұл мақаладағы рухани өрлеу, рухани жаңғыруды біздің дамуымыздың ең басты тұғырларының бірі деп есептеймін. Әр халық, әр мемлекет ғасырлар бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білім берудің рөлі зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай, ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабыл-дай білуіміз керек. Бірнеше тілді білген адам ештеңеден ұтылмайды.

Елбасы «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде?» деген сауалды жалпы бұқараға қоя отырып, «Мен еліміз мықты әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам баса-тынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім. Халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын!» деп кесіп айтты. Мақала рухани байлықты нығайту жөнінде болды. Рухани байлықтың кемел, күшті болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, жеке азаматтардан жасақталған еліміз үшін де өте маңызды. Қазіргі жаһандану үдерісіне сай өте қарқынды дамып келе жатқан өмір талабына ілесу – біздің әрбірімізге зор жауапкершілік жүктейді. Сондықтан өзіміздің тереңнен тамыр жайған ұлттық тарихи құндылығымызды сақтап, бүгінгі заман тала-бына бейімделе білуіміз керек-ақ.

Бүгінгі таңдағы қазақ жазуының жаңа әліпбиге көшуін Қазақстанның қазіргі жаһандану үрдісіне тереңдеп, әрі ауқымды түрде ену тұрғысынан қарастыру қажет. Ақпараттық және коммуникациялық байланыс технологиялары атап айтқанда жаппай компютерлендіру, интернет, мобильді телефон жүйесі, спутниктік телеведение т.б. жаһандану үрдісінің технологиялық негізі болып саналады. Аталған технологиялардың ұдайы әрі кеңінен тарауы латын графикасының бүкіләлемдік кеңістікте басым орынға ие болуына алып келері анық. Латын графикасы қазіргі әлемде кеңінен қолданылатын жүйе болып табылады. Қазақ жазуының латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшуі, бір жағынан, қазақ тілінің әлемдік ақпараттық кеңістікке шығуының алғышарттарын қалыптастырп, Қазақстанның ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуына мүмкіндіктер жасайды.

Қазақ жазуының латын графикасына көшуі қазақ халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда принципті түрде ерекше, маңызды мәнге ие болады. Бүгінгі таңда ана тіліміз, қазақ тілі қазақ халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың басты, маң-ызды факторы ретінде қарастырылады. Тілдің басқа да қырларының аса қажеттілігін мойындай отырып, жазудың ой мазмұнының графикалық таңба ретінде жеткізу жолдарының бірі екендігін естен шығармаған абзал. Жазу ой мен сезімді объек-ивтендіруде, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесінде өзіндік дербес мәнге ие. Көптеген халықтар үшін олардың жазуы ұлттық мәдениет пен бірегейліктің ең басты элементі болып табылады. Көптеген әлем ұлттарының, соның ішінде көршілес Түркия елінің іс-тәжірибелері, жазудың, графиканың ауысы ұлттық бірегейліктің алмасуында шешуші қадамдарының бірі екенін көрсетеді. Қазақтың ұлттық бірегей-лігін қалыптастыру мен нығайтуда оның түркі бірегейлігіне сәйкестігі үлкен маңызға ие. Қазақтың ұлттық сана-сезімінің түркі дүниесі санатына жатуы мәдени, тарихи, тіл және т.б. қатынастарда қайталанбас мазмұнға ие. Бұл фактіні сезіну қазақтардың 1980-1990 жылдардың басындағы ұлттық рухының ояну үрдісінде маңызды рөл атқарып, Қазақстанның тәуелсіз мемлекеттілігінің құрылуына себеп болды. Қазақтардың түр-кілік бірегейлігі үнемі қолдау тауып отыруы қажет, олай болмаған жағдайда ұлттық санада басқа бірегейліктердің басым орын алып, қазақтардың ұлттық бірегейлігіне теріс ықпал етуі мүмкін еді. Қазақ халқының түркілік бірегейлігін нығайтудың маң-ызды тетігінің бірі - қазақ жазуының латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшуі болып табылмақ. Бүгінгі күннің өзінде алты түркі тектес мемлекеттің төртеуі жазу-сызуын латын графикасына ауыстырды. Қазақстанның осы елдер қатарына қосыл-уы түркі халықтарының мәдени, тілдік т.б. байланыстарының нығаюында позитивті рөл атқаруы тиіс. Қазақ жазу-сызуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру Қазақстан егемендігінің жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде нығаюының куәсі болып сана-лады. Өткен кезеңдерде қазақ тілінің жазуына сыртқы жағдайлар мен сыртқы мәдени өркениеттер ықпалы, саясаты күштеп таңылды. Қазіргі кезде қазақ жазу-сызуын латын графикасына көшіру бірауызды болмаса да, қазақстандық қоғамның саналы да ерікті таңдауы...

Қазақ жазуын латын графикасына көшіру ҚР-да қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін нығайта түспек. Таяу арада, азғантай уақыт ішінде бұл мәселе бой-ынша түбегейлі өзгерістердің болуы екіталай Дегенмен келешекте, латын графикасы-ның негізінде білім алған қазіргі тың өскелең буындар өмірге араласқан кезде қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесінің шынайы кемеліне келуі мен қазақ халқының ұлт-тық бірегейлігінің арта түсуіне зор мүмкіндікпен қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту ақпар-аттық-түсіндірмелі материалы. -Астана, 2017.-10 бет.
2. Әміржанова Н. Ұлттық бірегейлікті сақтау.«Айқын» газеті,14 тамыз, 2017.
3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. -Алматы: Сөздік, 2005.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. -Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. -Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010.
6. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы (монография). -Алматы: «Қазақ тілі баспасы», 2016.

УДК 323.2.(574)

Бижанова А.Е., Жалекенова Г.Т.
ЗКГУ им. М.Утемисова

БУДУЩЕЕ КАЗАХСТАНА – В ЕДИНСТВЕ НАРОДА

«Успешный в единстве, успешен во всем»

Самым главным достижением нашей Республики является единство народа. Это самая значимая ценность на любом этапе развития Казахстана.Единство-залог развития и процветания республики, основа его суверенности, могущества и стабильности.

Забота о счастливом будущем своего народа, стремление к созданию единого, мощного государства-это широкое понятие, включающее в себе формирование всесторонне развитого, культурного, патриотичного поколения с высоким чувством любви и преданности к Родине.

Стратегической задачей суверенного Казахстана является укрепление внутренней консолидации общества и единство многочисленных групп населения. Одним из основных демократических достижений независимого Казахстана является, прежде всего, сохранение мира и дружбы между народами.

Республика Казахстан стала родным домом для представителей 140 этносов и 17 конфессий. Большую роль в укреплении единства и межнационального согласия в республике, конечно же, играет Ассамблея народа Казахстана, которая является одним из важнейших инструментов реализации политики, основанной на принципах равноправия и свободного развития всех граждан, независимо от их этнической принадлежности и вероисповедания.

Казахский мир исторически никогда не был узко моноэтничным и монокультурным, никогда не развивался в стороне от мирового цивилизационного процесса. Со всеми этническими группами, живущими в Казахстане, мы в масштабах Евразии насчитываем не один век совместного проживания. Наши предки показали миру поистине вдохновляющие образцы согласия и единства. Современные казахи, следуя традициям предков, должны показать пример толерантности и патриотизма которое нужно укреплять всеми силами.

На протяжении многих столетий на территории Казахстана мирно сосуществуют многие народы, которые исповедуют разные религии. И сегодня наша республика является для всего мира ярким примером страны, где царит межконфессиональное и межэтническое согласие.

Политика межнационального согласия в Казахстане характеризуется многими показателями, один из которых - степень реализации возможности для установления дружественных, взаимодоверительных межличностных контактов с представителями других национальностей.

Уважение казахского народа к другим вероисповеданиям, толерантность и взаимопонимание является консолидирующим фактором и главным условием устойчивого развития государственности и обеспечения общественной стабильности в нашей стране.

Сегодня казахстанец любой этнической или религиозной принадлежности – это равноправный гражданин своей страны. В Доктрине национального единства Казахстана указано, что равенство возможностей для всех граждан, независимо от этнического или иного происхождения, вероисповедания и социального положения, является одним из основных принципов, на которых основывается наше национальное единство. Граждане нашего государства, представляющие любое этническое или религиозное направление, в полной мере пользуются всеми правами и свободами, составляя единую гражданскую общность. Основа казахстанского единства – это равенство гражданских прав и свобод. Главная ценность нашей Родины – гражданский мир и межконфессиональное согласие, диалог культур и религии справедливо признанные мировым эталоном.

Ассамблея народа Казахстана – это оригинальный и уникальный институт, состоявшийся в результате сугубо казахстанского политического новаторства. Она сыграла и играет важную роль в истории страны как главный механизм межэтнических и межконфессиональных отношений.

Нужно отметить, что поддержание стабильности в нашем государстве, уровень межнационального и межконфессионального согласия – это обязательное условие дальнейшей модернизации государства. На международном поприще Казахстан занял устойчивое место одной из моделей мира, многонационального мироустройства. В связи с этим следует подчеркнуть, что за годы независимости казахстанцы, говоря словами Н.А. Назарбаева, «реализовали собственную модель обеспечения общественной стабильности, межнационального согласия, формирования казахстанской идентичности и общекзахстанского патриотизма позволяющая противостоять кризису ценностей цивилизации».

На протяжении очень длительного времени у нас сложилась особая традиция взаимоотношений между народами. Во все мире стали говорить о наличии казахстанской модели межэтнического согласия и единства. В его основе лежит толерантное отношение казахов ко всем этническим диаспорам, которые по воле судьбы оказались на территории нашей общей родины.

С самого начала суверенитета для всех диаспор Казахстана были созданы равные возможности для развития родного языка, культуры, обычаев и обрядов.

Стратегические задачи по сохранению и укреплению межнационального согласия, сегодня успешно выполняет также этнокультурные объединения, созданные во всех уголках Казахстана. Они обеспечивают возможность сохранять и изучать государственный и родной языки, развивать национальную культуру, сохранять традиции и обычаи своего этноса. На первом месте стоят задачи по формированию казахстанского патриотизма, укреплению межнационального единства и согласия.

Для реализации проводимой политики, была разработана Концепция развития Ассамблеи народа Казахстана до 2020 года, которая стала новым стратегическим документом для решения долгосрочных и среднесрочных стратегии по проведению национальной политики для укрепления политической стабильности, единства и согласия в Республике Казахстан.

В деятельности Ассамблеи народа заключен большой позитивный опыт, который Казахстан внес в мировую практику решений межэтнических проблем. Этот вклад по достоинству оценен на самом высоком уровне. Генеральный секретарь ООН Кофи Аннан, назвал Казахстан примером межнационального согласия, стабильного, устойчивого развития для других государств мира.

Особое значение для всех казахстанцев имеет любовь к Родине, к родной земле, к своим предкам, к нашей единой и неделимой истории. Наши идеалы – это независимость, единство, согласие и процветание которые стали фундаментом современного общества и основой казахстанской толерантности.

В межнациональном согласии проявляется лучшие общечеловеческие начала: гуманизм, доброжелательность, взаимоуважение, взаимопомощь, внимательность, чуткость. Межнациональное согласие как продукт и итог деятельности народов выступает показателем прогресса современного человеческого общества.

В настоящее время межнациональное согласие в казахстанском обществе выходит на новый этап своего развития. В связи с этим в книге, Казахстанская модель межэтнической толерантности

Н.Назарбаева: от идеи к практической реализации”: отмечается „Для поддержания межэтнического согласия в Казахстане на протяжении независимости успешно осуществляется взвешенная государственная политика возрождения, сохранения и развития этнокультурного многообразия и единства. Национальная политика Казахстана строится на прозрачных и четко постулированных принципах, среди которых: поиск межэтнического взаимодействия, общественная стабильность, верховенство закона”.

Надо отметить, что личностью в Казахстане, способной полноценно осуществлять межнациональное согласие не рождаются, а формируются и долг каждого человека внести свой вклад в дело сохранения единства.

Единство народа – основа стабильного развития современного и будущего Казахстана. Дружба и единство нашего народа- основное условие для успешного развития страны. Умение ценить это богатство, донести это понятие до сердца современного поколения - залог светлого будущего Казахстана. Казахстан – это единая земля, единый народ, единое будущее.

«Только та страна живет счастливо и богато, которая сильна своим единством, радостна своим трудом, дружна своими людьми.

На вопрос «Быть или не быть?» мы отвечаем «Быть!» и не просто быть, а быть в единстве и вместе идти к сияющему будущему, о котором так мечтали наши предки».

УДК 581 (574)

Дарбаева Т.Е., Девяткина В.И.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова
(г. Уральск, Западно-Казахстанская область, Республика Казахстан)*

ПРОВЕДЕНИЕ ЭКСКУРСИИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ПРИРОДНОГО НАСЛЕДИЯ МИРГОРОДСКОГО ЗАКАЗНИКА В ПРЕДЕЛАХ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Проведение экскурсий в живую природу имеет первостепенное значение для процесса усвоения знаний учащимися по естественнонаучным дисциплинам. Для успешного проведения экскурсии мы выделяем следующие три этапа:

В подготовительный период включаются знакомствас методикой изучения растительного покрова, с экологическими группами растений по отношению к субстрату, с жизненными формами. Также учащимся необходимо прослушать инструктаж по технике безопасности во время экскурсии, что должно быть зафиксировано в контрольных листах по технике безопасности.

Вся работа во время экскурсии выполняется как бригадой в целом по 4-5 человек, так и индивидуально. Следует обратить внимание на научные понятия, используемых во время экскурсии:

Растительность, или *растительный покров* – вся совокупность растительных сообществ (фитоценозов) на определенной территории[1].

Во время экскурсии участники должны получить навыки по описанию фитоценозов по общепринятым методикам и плану, которые заносятся в дневник.

К методам изучения растительности относятся:

- 1) Визуальное знакомство с участком растительного покрова. Выбор пробных площадей для геоботанического изучения.
- 2) Методы характеристики местообитания (экотопа)
- 3) Методы изучения состава и структуры фитоценозов.

Количественные соотношения видов в сообществе могут выражаться как абсолютным числом особей (*обилие*) на пробной площадке, так и с помощью условных шкал.

Представления о количественных соотношениях видов в сообществе дает также определение *покрытия*- площади, занимаемой в сообществе надземными органами отдельных видов. Различают истинное и проективное покрытие.

Во время проведения экскурсии будет применен *маршрутный метод*, который предполагает, как правило, посещение нескольких фитоценозов в течение одной экскурсии[2].

Исследуемый район расположен в типчаково-ковыльных степях, где встречаются меловые возвышенности со своеобразным растительным миром. В пределах Западно-

Казахстанской области (ЗКО) выделяются возвышенности Общего сырта и Подуральского плато с различными кальцефитными сообществами общей площадью 103953 км² (Т.Е. Дарбаева 2002). Высота меловых возвышенностей колеблется от 200 до 263 м. Миргородский меловой массив располагается по отрогам Подуральского плато, которое расчленено на отдельные меловые останцы, гряды и межгрядовые понижения, по подножьям меловых склонов развиты ручьи и родники. Для Миргородского заказника был составлен флористический список растений (А.З. Петренко, Т.Е. Дарбаева, В.И. Девяткина) [3].

Согласно Конвенции «Об охране Всемирного культурного и природного наследия» в пределах отдельной страны необходима разработка ключевых ботанических территорий (КБТ) в Республике Казахстан

КБТ - это природные или полуприродные участки, характеризующиеся высоким ботаническим разнообразием и поддерживающие уникальные сообщества редких, находящихся под угрозой и эндемичных видов растений, либо растительные сообщества, большой ботанической ценности [4].

При выделении КБТ используют три критерия:

Критерий «А»

А(iii). На территории Миргородского заказника существуют 2 эндемичных вида, не включенных в Красную книгу, находящиеся под угрозой исчезновения и виды, включенные в Красную книгу Республики Казахстан.

Эндемики меловых обнажений: *Rhammatophylumpachyrhisum*, *Jurineakirgisorum*

Редкие растения РК: *Lepidiumniyeri*, *Arthemistrotzhiana*, *Crambetatarica*, *Adonis vernalis*, *Linariaeretacea*, *Tulipaschrenki*.

Критерий «В»

Для Миргородского заказника критерию Соответствуют виды, занесенные в Зеленую Книгу Западно-Казахстанской области (2001 г.): *Limoniummacrorhizon*, *Hedysarumgmelenii*, *Anabasiscretacea* и др.

Критерий «С»

Критерий «С» введен для учета местообитаний (экоотоп, рельеф), находящихся под угрозой исчезновения [2].

На территории Миргородского заказника развиты *равнинные фитоценозы* из ковыля, типчака, житняка и др. На меловых возвышенностях выделяются различные элементы, такие как: «лбы», «взлобья», где формируются пионерные группировки из кальцефитных видов. Кроме того, наибольшим биоразнообразием отличаются *северные* и *западные* склоны. В то время как *южные* и *восточные* склоны более ксерофильного характера. *Подножье* – у основания меловых обнажений формируются чиевые сообщества. Среди меловых возвышенностей богатым разнообразием отличаются *межгрядовые* понижения с кустарниковой растительностью из таволги, бобовника, караганы. В более глубоких местах формируются *осиновые* и *березовые* лески. Недалеко от подножья меловых обнажений берут начало *родники* и *временные ручьи* с луговой и болотной растительностью.

В связи этим мы считаем, что критерий «С» является основой для проведения экскурсии. Опираясь на данный критерий мы выделили следующие остановки для изучения определенных кальцефитных сообществ с уникальными меловыми видами:

1. Подошва меловых обнажений (кермековокустарниковые, нанофитоновые, клоповниковые)
2. Склоны различных экспозиций (пулавковые, скабиозовые, льянковые)
3. «Лбы» и «взлобья» (ежовниковые, полынно солянко видные, кермековотолстокорневые)
4. Плато (мытниковые, горноколосниковые, чернополынные)
5. Межгрядовые понижения (осинники, березняки)

Заключительным этапом при проведении экскурсии является итоговая конференция, в которой озвучиваются результаты исследований (дневники, фотографии, гербарный материал, флористические списки, геоботанические описания) [5].

Таким образом, разработанная экскурсия позволит учащимся познакомиться с природой родного края; овладению методиками полевых исследований; стимулированию познавательной активности учащихся, выражающейся в написании научно-исследовательских работ.

Список литературы:

1. Дурнова Н.А., Решетникова Т.Б. Учебно-полевая практика по ботанике. Учебно-методическое пособие. Саратов 2006, с.38
2. Холбоева С.А. Ключевые ботанические территории степей Бурятии: критерии выделения и анализ разнообразия. Журнал Степной бюллетень. Новосибирск 2017, с.с 39
3. Андерсон Ш. 2003. Идентификация ключевых ботанических территорий: Руководство по выбору КБТ в Европе и основы развития этих правил для других регионов мира. М.Изд-во Представительства Всемирного союза охраны природы для России и стран СНГ// Журнал Степной бюллетень. 39с. Новосибирск 2017
4. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области и др. – Уральск, 2001., 194
5. Дарбаева Т.Е. Конспект флоры меловых возвышенностей Северо-Западного Казахстана. Уральск 2002г. 132с

ӘОЖ 796.015

Даржигитова А.К.

педагогика ғылымдарының магистрі, М. Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: Albinok_di@mail.ru

Токкужина Н.А.

М. Өтемісов атындағы БҚМУ студенті.

«ТОҒЫЗ ҚҰМАЛАҚ» ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ПАЙДАСЫ ЗОР

Этнограф ғалымдардың пайымдауынша, ата-бабаларымыздан бізге жеткен ұлттық ойындарымыздың тарихы Қазақстан жерінде б.з.б. бірінші мыңжылдықта-ақ қалыптасқан. Олардың ішінде тоғызқұмалақ, қуыршақ, асық ойындары Азия елдерінде тайпалық одақтар мен алғашқы мемлекеттерде кеңінен тарады. Біздің қоғамымыздағы ұлттық ойындардың негізі, шығу тегі халқымыздың көшпелі дәстүрлі шаруашылық қарекеттерінен бастау алады. Бұлардың көбісі мал шаруашылығына, аңшылыққа, жаугершілікке негізділенген.

Ахмет Жүнісовтың айтуынша (Фәниден бақиға дейін, — Алматы: «Қайнар», 1994), «Өзге халықтар сияқты қазақтың да ертеден қалыптасқан, атадан – балаға мұра болып жалғасып келе жатқан ұлттық ойын-сауық түрлері бар. Зер салып байқап отырсақ, ол ойын-сауықтар қазақтың ұлттық ерекшелігіне, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне тығыз байланысты туған екен және адамға жастайынан дене тәрбиесін беруге, оны батылдыққа, ептілікке, тапқырлыққа, күштілікке, төзімділікке т.б. әдемі адамгершілік қасиеттерге баулуға бағытталған екен». Ал енді, «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» кітабында қазақтың ұлттық ойындарының мән-маңызы туралы былай деп жазылған: «Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, бала-лардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған».

Қазақтың ұлттық ойындары адамның талдау, таңдау қабілетін шыңдайды, ортамен тіл табысуға, қарым-қатынасты жетілдіруге, жұмысын мазмұны етуге, жеңіске жетудің ең тиімді түрлерін қарастыруға, адамның бойындағы қасиетті әлеуметтік күшке және қозғалысқа айналдыруға итермелейді.

Көптеген ғылыми зерттеулерде мүгедектігі бар балалардың әлеуметтік, физикалық, психикалық даму сипаттамалары бейнеленген. Осы мәселе төңірегінде адамның тұлға ретіндегі ролін, оны қалай зерттеу керек екендігі жайында психология саласының зерттеушілері дауласуда. Бұл тұжырымдағы төменгі қарапайым немесе табиғи психикалық үрдістері жоғары, мәдени үрдістерге айналдыру даму үрдістерін түсінудегі негізгі сәт болып табылады. Л.С.Выготскийдің айтуы бойынша, адамның тұлғасы өзінің қарым-қатынасы, мінез-құлқының т.б. әсерінің нәтижесінде дамиды. Қазіргі арнайы білім берудің болашағы коррекциялық-педагогикалық жұмысты халық педагогикасының тәжірибесімен тығыз байланыстыру болып табылады.

Арнайы білім беру қазіргі жүйесін реформалау келешегі тәжірибеге түзету-педагогикалық жұмысты, педагогикалық ойдың жетістіктері мен интегралданған халық педагогикасының тәжірибесін енгізуге байланысты. Дамуында ауытқулары бар балалардың

оқыту және тәрбиелеу әдістерін оңтайландыруда елеулі рөл халық ойындарына, оның ішінде тоғызқұмалаққа берілуі тиіс.

Білім беруде ұлттық ойындарды қолданудың жеткілікті мөлшерде жоғарғы тиімділігі туралы теориялық қағидалар арнайы білім беру жұмысының тәжірибесінде тиісті дәрежеде іске асырылмай отыр. Қазақстанда қазақ халық ойындарын арнайы педагогикада, негізінен, ақыл-ой кемшіліктері бар балалармен жұмыс істеуде қолдану мәселесі бойынша ғылыми зерттеулер жоқ. Мүмкіндігі шектеулі мүгедек балаларды дамыту, әлеуметтендіру, қоғамға ендіру қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі болп отыр. Оны шешу жолдары немесе санын азайту бағытындағы жұмыстар әлі де жеткіліксіз. [1, 146 б.]

Ұлттық және жалпы адами құндылықтарды ескере отырып, мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмысты ұйымдастыру мен мазмұндаудың жаңа, шығармашылық әдістерінің қажеттігі және қазақ халық ойындарының түзетушілік бағыттылығы туралы мәселенің жеткіліксіздігі осы зерттеудің өзектілігін анықтады.

Психикалық дамуы кешеуілдеген балалар категориясын 50-шы жылдардың аяғынан бастап зерттеу кеңінен қолға алына бастады. Проблеманы зерттеумен айналысқан ғалымдар: М.С.Певзнер, Т.А.Власова, К.С.Лебединская, В.В.Ковалев, П.Е.Сухарева, В.И.Лубовский т.б. бала дамуы ерекшеліктеріне қарай өз пікірлерін ұсынды.

Балалардың өсіп-дамуы бұзылған кезде алуан түрлі ауытқушылық болғандықтан кемтар балаларды зерттеу қиындай түседі. Мысалы, орталық нерв жүйесінің қызметі бұзылады, жүріс-тұрысында икемсіздік байқалады, ойлау, есте сақтау, жазу қабілеттері жай дами. Кемтар адамдардың өмірі дені сау адамдардың бақылауында болады, олар тәуелді болып келеді. Баланың мінез-құлқының әлеуметтік нормаға сәйкес келмеуі оның денсаулығында мүкіс бар деп есептелінеді. Баланың дамуының ауытқуы бірнеше факторға байланысты. Оларды үш негізгі топқа бөлуге болады: биогенді, әлеуметтік, психогенді. Бұдан мынадай қортынды жасауға болады: адамның кез-келген факторға байланысты мүмкіндіктерінің қоршаған ортамен байланысының бұзылуын, дамуының құлдырауына әкеліп соғады.

Психикалық дамудың кешеуілдеуінің негізгі клиникасы, психикалық және физикалық дамудың кешеуілдеуіндегі инфантилизм ретінде белгілі. Психикалық дамудың кешеуілдеуін кешенді зерттеумен оқыту дефектология ғылымына 60 – жылдардың XX ғасырдан бастап өз бастауын алды. Осыдан бері өз қызметін атқарып келеді.

Балалардың ақыл – ой дамуындағы жеңіл ауытқулары «Психикалық дамудың кешеуілдеуі» деп аталатын терминмен сипатталады. Бұл кемшіліктің негізгі себебі: бала миының әлсіз түрдегі яғни органикалық зақымдауымен, сондай – ақ іштен туа пайда болған, туылу кезіндегі зақымданулар жатады. Сонымен бірге дамудың кешеуілдеуі жоғарғы жүйке жүйесінің ауруларымен, созылмалы және соматикалық жағдайлармен, бас миының жарақаттануымен, эндрокриндік жүйенің бұзылуымен байланысады.

Психикалық дамудың кешеуілдеуінің негізгі ерекшелігі – баланың психикалық әрекетінің қалыптасуының бірқалыпты болмауы. Инфантильді балалар өзінің құрдастарынан жас, олардың ойлары да тұрақсыз болады. Олардың ми қабілеті де тәулік бойына өзгереді. Кейде сабақтың аяғына таман немесе шаршаған уақыттарда болады. Бұл балаларға тән ерекшелік зейіні мен жұмыс қабілетінің ең төменгі деңгейде болуы.

Кейбір балаларда іс — әрекеттің басында зейіндері жоғары болады да, ал кейін төмендей бастайды. Ұзақ мерзімді есте сақтауы мен қысқа мерзімді еске сақтауының төмендеуі, есте сақтауының беріктілігінің жетіспеуі, сондай – ақ интеллектуальдық белсенділігінің төмендеуі – осы категориялардағы балаларға тән ерекшеліктер [2, 143 б.].

Ойлау әрекетіне келсек, көрнекі амалды ойлаудың кемістігі аз мөлшерде көрініс береді. Көбінесе нақтылы – бейнелі ойлауы бұзылады, яғни бейнелі образдық ойлауы жеткіліксіз болады. Қарапайым есептер көрнекі материалдарға бағытталса, бірақ баланың өмірлік тәжірибесіне қатыссыз болса, оларға қиындық туғызады.

Балалардың танымдық белсенділіктері жеткіліксіз. Ол баланың тез шаршауымен, тежелуімен сипатталады. Психикалық дамуы кешеуілдеген балалар есептің шартын, диктантқа арналған сөздерді және сөйлемдерді есінде сақтамайды. Олар зейіндерін тапсырмаға шоғырландыра алмайды, кей кездері мектептің тәртібіне бағынбайды. Мұндай балалар көңіл бөлгенді қажет етеді. Түзету жұмыстарын, арнайы оқыту процестерін емдеу мекемелерін талап етеді.

Психикалық дамудың кешеуілдеуіндегі әртүрлі дәрежеде сипатталады. Жеңіл түрде көрініс берген жағдайда бұл балалар көмекті жалпы білім беретін мекемелерде ұйымдастыруға болады. Ауыр жағдайларда балаларды арнайы білім беретін мектептерде немесе мекемелерде оқытады.

Психикалық дамуы кешеуілдеген балалардың белсенді жағдайдан баяулыққа, жұмыскерлік көңіл – күйден, жұмыссыздыққа жиі өту процестері жүйкелік – психикалық жағдайлармен байланысты. Балалар қандай да бір тапсырманы орындауда үлкендердің көмегін қажет етеді. Ересектердің көмегін қажетсіну, іс — әрекеттің нәтижесін меңгеру, оны ұқсас әрекеттерге тасымалдау және психикалық дамуы кешеуілдеуі бар балаларды ақыл – есі кем балалардан ажыратуға болады.

Потогенетикалық механизмді анықтау арқылы болжау қорытындысы анықталады. Психикалық дамудың кешеуілдеуінің жеңіл түрінің, бұл негізінен инфантилизмнің анықталуында, балаларға оқытудың негізгі әдіс – тәсілдерінің қажеттілігінің болмауымен сипат алады. Анықталған нейродинамикалық, соның ішінде церебралгиялық бұзылулар кезінде психологиялық – педагогикалық көмекпен қатар, медициналық көмектер де қажет болды. [3, 456 б.]

Психикалық дамуы тежелген бала тілінің дамуы, өзіне –өзі қызмет көрсету және жазуға дайындық дағдысын қалыптастыруда ұсақ қол моторикасын дамыту және үйлестіру жұмыстарын жүргізудің маңызы өте зор. Бала өз саусақтарын қаншалықты басқара алса, оның одан әрі дамуы да соған тікелей байланысты. Ұсақ қол моторикамен қоса балалардың есте сақтау қабілеті мен назары, сондай –ақ, сөздік қоры да дами түседі.

Осыларды ескере отырып, өз жұмысымның мақсатын анықтадым: психикалық дамуы тежелген балаларды түрлі қызметтер арқылы ұсақ қол моториканы дамыту және қол қызметін үйлестіру. Сенсомоторикалық даму бала дамуының жетекші факторының бірі болып табылады. Оның қоршаған ортамен (перцептивті, кинестетикалық, кеңістік) белсенді түрде өзара әрекеттесуі қабылдау жүйесін қалыптастырады.

В.А.Сухомлинский «балалардың қабілеттері мен дарындылығының бұлағы – олардың саусақ ұшында. Неғұрлым бала қолының қозғалысында ширақтылық болса, соғұрлым қолының еңбек қаруымен өзара іс-қимылы жіңішкерек болады, бала ақыл-ойының шығармашылық сұрапылдығы көрнекті болады. Ал бала қолында шеберлік көбірек болса, бала ақылды болады...» деп жазған.

Білім беру процесінде ойынды қолдану психологтардың, педагогтардың, философтардың көптеген еңбектерінде көрініс табады. И.Г.Пестолоций, Р.Оуэн, Ф.Фребель, Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, П.Ф.Лесгафт, Л.Н.Толстой, Н.К.Крупская, А.С.Макаренко және тағы басқалары ұлттық ойындардың педагогикалық әлеуетін бағалап, дамытушылық мүмкіндіктерін көрсеткен.

Оқыту- тәрбиелеу процесінде қазақтың ұлттық ойындарын қолдану керектігін қазақтың белгілі педагог- ағартушылары Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров, Т.Тәжібаев, М.Әуезов, С.Мұқанов өз еңбектерінде көрсеткен. Қазақтың ұлттық ойындары М.Тінікеев, Ж.Төлегенов, Т.Қуанышев, Е.Сағындықов, А.Айтбаева, К.Т.Жанбаев зерттеушілердің де назарында болды. Алайда Олардың еңбектерінде ұлттық ойындарды мүмкіндігі шетеулі балалар мен жасөспірімдерді оқыту мен тәрбиелеуде қолдану мәселесі қарастырылмайды.

Ендеше бос уақытта мидың жұмыс қабілетін жетілдіретін осындай ұлттық ойындарды ойнаудың, машықтанудың пайдасы болмаса, зияны жоқ. Қазақтарда «Денсаулығыңды жасыңнан сақта» деген даналы сөз бар. Ал, тоғызқұмалақ ойынын балаларға кішкентай кезден бастап үйрететін болсақ тигізер пайдасы өте зор. Тоғызқұмалақ ойыны жастардың ой-өрісін, сана-сезімін дамытуға, оқу үлгерімін жақсартуға және саналы тәрбие беруге өзіндік септігін тигізеді. Егер төменгі сыныптан бастап тоғызқұмалақ ойынын үйреніп ойнайтын болса, өмірге қажетті ауызекі есеп тәсілдерін, тез арада дұрыс шешім жасай алуға дағдыландыратын, ұстамдылыққа, төзімділікке, сабырлыққа, жігер-намысты шыңдауға, көп еңбектенуге, діндеген мақсатқа қол жеткізуге, терең ойлауға үйрететін көптеген жақсы қасиеттерді бойларына сіңіреді.

Біздің заманымыздың өзекті міндеттерінің бірі – өткен буынның мәдени және тарихи мұрасын жаңғырту, оның ең маңызды компоненттерінің бірі – жас ұрпақты тәрбиелеудегі ең шынайы тәжірибесі бар этикалық педагогика. Қолданыстағы арнайы білім беру жүйесін реформалау проблемасы педагогикалық жетістіктермен біріктірілген танымал педагогика практикасында түзету-педагогикалық жұмыстарды белсенді еңгізумен байланысты.

Филосовтардың, педагогтардың, психологтардың көптеген жұмыстарында халық ойындарының дамып келе жатқан әлеуеті жоғары бағаланады. Қазақтың ұлттық ойындарының білім беру, тәрбиелік бағыты А.Құнанбайев, Ы.Алтынсарин сияқты белгілі ағартушы-ғалымдардың назарын аударған. Қазіргі кезде қазақтың ұлттық ойындары, соның ішінде тоғызқұмалақ ойыны көптеген зерттеушілердің, солардың ішінен атап өтсек М.Таныкеев, Т.Қуанышев, Е.Сағындықов сынды зерттеушілердің назарын аударуда.

Осыған орай, қазақ халқының ойындарын, олардың функцияры мен ақыл-ойы артта қалған балалармен жұмысқа қосу мәселесін шешу мақсаттарын зерттеу ғылыми көзқарасты қажет ете бастады. Ғылыми әдебиеттерді талдау тоғызқұмалақ ойынының түзету жұмыстарындағы кең мүмкіндіктерін көруге мүмкіндік берді. Халық педагогикасының тәжірибесі мен психологиялық-педагогикалық ғылымдардың жетістіктері тоғызқұмалақ ойынының көмегімен ақыл-ойы артта қалған балаларды оқыту, тәрбиелеу және дамыту проблемаларын шешудің болашағын анықтауға мүмкіндік береді [4, 35 б.].

Зерттеу барысы келесі гипотезалардан тұрады: егер біз ұлттық ойындардың, соның ішінде тоғызқұмалақ ойынының нақты түзету мүмкіндіктерін анықтап, оларды олигофрендтік терапияда қолданудың материалдық және ұйымдастырушылық- әдістемелік негіздерін дамытатын болсақ, онда мүмкіндігі шектеулі балалар үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз ету бойынша жұмыс тәжірибесінің тиімділігін арттыру үшін оңтайлы жағдайлар жасалатын болады.

Зерттеу барысында психолог зерттеу хаттамасын жүргізіп, тіркеп отырады:

- Берілген тапсырманы түсінуі және оны орындау деңгейі;
- Балаға көрсетілген көмек пен оның білімділік дәрежесі;
- Өз бетімен қателіктерін түзете алуы;
- Үлкендермен қарым-қатынас ерекшелігі;
- Тапсырманы орындауға қатынасы;
- Тапсырманы орындаудағы белсенділігі [5, 11 б.];

Гормониялық психофизикалық инфантилизм. [Біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты мүмкіндігі шектеулі мүгедек балаларды дамыту жұмысында ұлттық ойынның, соның ішінде тоғызқұмалақ ойынының теориялық және методикалық коррекциялық мүмкіндіктерін негіздеу және оларды пайдаланудың шарттарын жасау болды.

Белгіленген мақсатты іске асыру үшін келесі ғылыми тапсырмалар тұжырымдалды және шешілді:

1. «Коррекциялық ойынның» мәнін түсіндіру;
2. Олигофрендтік жұмысты ескере отырып, халық ойындарының, соның ішінде тоғызқұмалақ ойынының түзету мүмкіндігін анықтау.
3. Тоғызқұмалақ ойынын олигофрендтік жұмысқа енгізудің құрылымдық-мазмұндық моделін әзірлеу.
4. Психикалық дамуы тежелген балаларды тоғызқұмалақ ойынын ойнау барысында зерттеу және нәтижесін шығару [6, 11 б.].

Психикалық дамуында ауытқушылығы бар балалардың танымдық қабілеттерін тексеруге, ең алдымен олардың эмоциясына назар аударған жөн. Бұл балалардың эмоциясы көбінесе өзгеріске ұшырап отырады. Бұл балалардың қалыпты балалардан ерекшелігін айтар болсақ, яғни олардың әлеуметтік ортаға бейімделуімен, мінез – құлықтарымен және іс — әрекеттерімен ерекшеленеді.

«Психикалық дамудың кешеуілдеуі» деген ұғым–балалардың минимальдық – органикалық жетіспеушілігі, сондай-ақ орталық нерв жүйелерінің зақымдалуы деген мағынаны береді. Психикалық дамуы кешеуілдеген балалардың эмоционалдық – ерік сфераларының тұрақсыздығы, соның ішінде ойлау деңгейлерінің әлсіздігі, есте сақтаудың төмендігі, қабылдаудың тұтастығының болмауы, зейіннің шашыранқылығы сияқты белгілері анықталды. Кейбір аспектілері бойынша алғанда балалардың эмоционалдық ерік сфералары жас деңгейлеріне байланысты өзгеріп те отыратыны белгілі болды.

Оқу процесі мен әдістемені өткізу барысында, балалардың зейіндерінің шашыраңқы болатыны анықталды. Психикалық дамуы кешеуілдеген балалардың танымдық қабілеттерін тексеруге ең алдымен олардың эмоциясына назар аударылды. Себебі, бұл топқа жататын балалардың эмоциясы көп жағдайда өзгеріске ұшырап отырады.

Зерттей келе психикалық дамуы тежелген балаларға тоғызқұмалақ ойынын ойнатудың пайдасы зор екендігін дәлелдедік. Әсіресе мұндай балаларға кіші мектеп жасынан бастап тоғызқұмалақ ойынын үйретіп, ойнатып тұру арқылы олардың ойлау, есте сақтау, зейінін белгілі бір нәрсеге аудару, қарым-қатынасқа еркін түсу қабілеттерін едәуір жақсартуға болатынын байқадық [7, 16 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мустаева Л.Г. Коррекционная педагогика и социолого-психологические аспекты сопровождения детей с задержкой психического развития. 2005. -146С
2. Лапшин В.А, Пузанов Б.Т. Основы дефектологии . Москва: Просвещение. 1990. – 143С
3. Никуленко. Коррекционная педагогика высшие образования. Ростовка Дону: Феникс. 2006.-456С
4. Павлиш Т.Н. Исследования особенностей познавательной деятельности у детей с задержкой психического развития // Дефектология. 2006.- №4.-35С
5. Семаго Н.Я. Основы диагностики и коррекционной работы психолога // Дефектология. 2007. — № 3. -11
6. Большакова С.Е. Ұсақ қол моторикасын қалыптастыру: ойындар мен жаттығулар. -36
7. ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және социология сериясы. 2(57) 2016. -16С

ӘОЖ 32.019.5

Ерошев О.Ж.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,

РУХАНИ ДҮНИЕНІ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ

Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» тақырыбындағы мақаласы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік» деп аталатын биылғы Жолдауының заңды жалғасы іспетті. Елбасы еңбегінде елді рухани жаңғырту мәселелерін қозғайды. «Біз қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыртуды қолға алдық. Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу... Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады», – дейді Елбасы. Шын мәнінде, көз ілеспес шапшаңдықпен дамып, жедел өзгеріп отырған мына дүбірлі дүниеде, Елбасы айтқандай, сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңісті болып қалған таптаурын қағидалардан арылып, рухани жағынан серпілуіміз, жаңғыруымыз қажет [1].

Елбасының мақсаты – ұлттың ұлы мұраты. Ол - Ұлы Дала елінің бойында белгілі тарихи себептермен қалғып кеткен прагматизмді ояту арқылы ұлттық, қоғамдық ойға, іске сілкініс әкелу, тәуелсіз елдің санасы мен ағзасын отаршылдық, кембағалдық, бойкүйездік комплекстерінен тұтастай арылту. Мемлекет басшысы қазақтың ежелгі «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» қағидасын мықтап ұстануға шақырады: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». Мемлекет басшысы нұсқап отырған ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, заман ағымына қарай оның сипаттарын өзгерту, «білім культін» қалыптастыру, мемлекет пен қоғамды революциялық емес, эволюциялық жолмен дамыту, ең бастысы, сананың ашықтығын, яғни әлемдік озық жаңалықтарға, ғылым-білімге құшақты айқара ашу идеялары ұлттың рухани-мәдени қалыбы болмақ. Әрі жаңа дәуір сынақтарын бәсекелік қабілеті ерекше ел ғана еңсере алады. Осы тұрғыда Елбасының мемлекет пен қоғам алдына қойып отырған нақты міндеттері рухани саладағы түбегейлі реформалардың бастауына айналарына күмән жоқ.

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет [2]. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға,

руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Н.Ә.Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына жеке-жеке тоқталады. «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгілейді:

1. *Бәсекеге қабілеттілік;*
2. *Прагматизм;*
3. *Ұлттық бірегейлікті сақтау;*
4. *Білімнің салтанат құруы;*
5. *Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;*
6. *Сананың ашықтығы.*

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді [3]. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады... Елбасы рухани жаңғыруымыздың басты құндылығы ретінде бәсекеге қабілеттілікті ұсынады. Бүгінгі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелестік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алатынына ұлт Көшбасшысы ерекше назар аударып отырғаны бекер емес. Өйткені әлемдік бәсекеге қабілеттілік ұлтымыздың экономикада ғана емес, рухани әлемде де озық болуын қажет етері сөзсіз. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Латын әліпбиіне көшу – Мәңгілік Елдің рухани жаңғыруының басы болса, «Туған жер» бағдарламасы жаңа ғасырдағы әлемдік, өңірлік, ішкі-сыртқы тәуекелдерге қарсы тұра алатын отаншылдық тәрбиенің, ұлтжандылықтың кепілі болмақ.

Әр халық, әр мемлекет ғасырлар бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білім берудің рөлі зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай, ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабылдай білуіміз керек. Бірнеше тілді білген адам ештеңеден ұтылмайды. «Ел болам десек, бесігінді түзе» дейді ұлы Мұхтар Әуезов. Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс [4]. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс.

Рухани жаңғыру өскелең ұрпақтың – дара жолы! Рухани жаңғыру – адам баласының оның ішкі әлемінің жаңаруы, сана-сезімі, жаңа өзгерісті қабылдай білуі. Рухани жаңғыруда өркениеттің өрге жүзуімен байланыстырамыз [5]. Тарих сахнасына көз жүгіртсек, өскен ұлттың өрби түсуіне осы «рухани жаңғыру дәлел». Көне замандағы көрікті қалаларымыз, сән салтанатты таласқан озық ескерткіштеріміз, мәдени мұраларымыз бұртартпас айғақ болып табылады.

Сондықтан, Мемлекет басшысы атап өткендей, еліміздің әрбір азаматы бүкіл қоғам, саяси партиялар мен қозғалыстар, барша мемлекеттік органдар ағымдағы жағдайға талдау жасап, біздің қай жерде тұрғанымызды анықтап, әрбіріміздің не істеу керектігімізді жете ұғынуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.zakon.kz/>
2. <http://www.inform.kz/>
3. <https://infourok.ru/ruhani-zhairubolashaa-badar-bayandama-2741397.html>
4. <https://infourok.ru/bolashaa-badar-ruhani-zhairu-bayandama-2274794.html>
5. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>

НРАВСТВЕННО-ДУХОВНОЕ ОБНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

Формирование новой государственности Казахстана тесно связаны, прежде всего, с созиданием личности.

Глава государства объявил народу Казахстана о начале третьей модернизации страны. В программной статье «Курс на будущее: духовное возрождение» говорится, что экономическое и политическое развитие страны в современных условиях, в условиях новых вызовов, в условиях движения к стандартам организации экономического развития и сотрудничества, в условиях, когда Казахстан должен войти в число 30 экономически развитых государств мира, - важной будущей идеологической составляющей является духовное возрождение [1].

В настоящее время большое внимание уделяется новому гуманитарному мышлению, гуманитарному образованию. В этой связи развитие самосознания личности, повышение интереса к истории государства, воспитание патриотизма и многое другое, является актуальным. В эпоху развитых информационных технологий, экономической, идеологической конкуренции – конкурентным должен быть не только один индивид, а целая казахстанская нация. Для этого проводится программа «Цифровой Казахстан», знание языков культурное и другие виды сотрудничества.

Настоящее время - это эпоха изменений в культуре, это время поиска и обретения новой системы ценностей. В условиях современной цивилизации и развития электронных технологий важнейшим фактором становится культура, которая рассматривается как механизм включения тех или иных регионов в сферу своего влияния.

В настоящее время усиливается противоборство за духовное и социально-политическое влияние. Сегодня стратегическая цель геополитической экспансии мировых лидеров в отношении развивающихся стран - сделать их себе подобными по политической и экономической системе, социальному строю, идеологии, психологии, культуре. Все это породило понятие духовной безопасности как системы условий. Одним из действенных механизмов реализации геополитических задач является нравственно – духовное воспитание.

Реализация задач нравственно – духовного воспитания рассматривается в качестве важнейшего условия сохранения отечественной культуры как целостного явления и главной предпосылки духовной безопасности общества.

Для создания равноправного, социально справедливого, правового, чистого общества необходимо формирование личностей с творческим типом мышления, с развитой мировоззренческой культурой, призванной содействовать реализации задач социально-экономического, гуманно-нравственного образования общества, способного сохранить и упрочить мир и согласие между народами Республики Казахстан.

Сложности современного мира обусловлены тем, что общество забыло свою основную миссию - быть Человеком. Мы увлеклись материальной стороной бытия, не обращая внимания на глубинные процессы духовной жизни. В связи с этим, по инициативе первой леди Казахстана С.А.Назарбаевой, казахстанские ученые с учетом мирового опыта, культурного и духовного наследия наших предков разработана и внедрена программа «Самопознание» для формирования общечеловеческих ценностей у подрастающего поколения общества. Этот проект

Казахстан оказался в числе стран, которые серьезнейшим образом решают проблемы воспитания нового поколения.

В основе «Самопознание» – парадигма о том, что казахстанская педагогическая общественность должна воспринять идеалы современного гуманизма, воссоздать в процессе обучения и воспитания молодежи систему общечеловеческих ценностей как норм повседневности и, тем самым, помочь молодым поколениям в самоопределении своей судьбы, в понимании гражданского долга.

Одним из эффективных средств для реформирования образования, нравственно-духовного воспитания является существенное обновление представлений о нравственном потенциале образования, укоренение новой парадигмы воспитывающего обучения, воссоздание системы обновленных ценностей, где ведущую роль выполняет нравственная духовность.

Глобальное образование создает благоприятную основу для самопознания. Модель глобального образования при переходе в модель самопознания способствует развитию отношений, решению проблем и предпочитаемого будущего на фоне понимания и восприимчивости ценностей.

Школа национально насыщенная, национально почвенная, передающая подрастающему поколению экстракт казахстанской ментальности, формирующая патриота и гражданина Казахстана, евразийскую душу народа, умеющего жить в общественном согласии с разными нациями и народами, может стать школой будущего, школой, которая воспитывает инициативных, компетентных, энергичных, свободных, нравственных, достойных граждан.

Как отмечалось в программной статье Н.А.Назарбаева, сейчас на повестке дня стоит вопрос о конкурентоспособности Казахстана в мировом сообществе, о конкурентоспособности нашей экономики и конкурентоспособности казахстанцев.

В связи с этим возникла насущная потребность в воспитании личности, которая соответствовала бы требованиям современности и базировалась на лучших достижениях мировой и национальной нравственно – духовной культуры.

Одной из важных задач является задача подготовки молодых поколений к вступлению во взрослую жизнь: помочь молодежи достичь гармоничного развития, а это означает: раскрыть в каждом творческие способности; помочь выработать адекватное миропонимание; научить адаптироваться к жизненным условиям; сформировать положительные установки.

Нравственное воспитание школьников всегда было актуальнейшей задачей педагога, а сегодня – особенно. Но решать ее в любое время было сложно. «Учительство – это искусство, воспитывает личностью своей, своими знаниями и любовью, своим отношением к миру» [2].

Для реализации этих задач важен гуманно-личностный подход в самопознании, который раскрывает глубинные возможности личностного самосовершенствования через саморазвитие и помогает адаптироваться к внешнему миру и познавать себя.

Одним из направлений самопознания является народная педагогика, как часть воспитания целостной личности обучающихся, в сохранении главных живых связей уходящих и приходящих поколений, возрождение прогрессивных гуманистических традиций народа. В центре философии народного мыслителя Абая Кунанбаева был человек, и именно к нему он обращался, выступив с великим призывом: «Адам бол!». Абай призывал к осмыслению и восприятию духовно-нравственных принципов, идей добра, красоты, блага, истины, справедливости. Если человек является центром мировоззрения, говорил Абай, то его центром становится его самосознание [3]. Согласно убеждениям Шакарима: первая истина – истина веры, вторая истина – истина науки, третья истина – истина души, субстанциональную основу которой составляет совесть.

В чем секрет образования? Наверное, в первую очередь, в любви к детям. Ведь учителя могут вдохновить или разрушить ребенка как личность... Учителя больше запоминаются тем, чем они являются, дети запоминают положительные и отрицательные качества учителя. Роль учителя – быть хорошим примером. Вначале – быть, потом – делать, а затем – говорить. Если один ученик плохой - это неважно, но если один из учителей делает какие-то промахи, делает что-то не так, то весь класс, вся группа детей будет испорчена. И это разрушит тысячи детей.

Как стать эффективным учителем? Учить через сердце. Создать атмосферу любви, доверия и сотрудничества; быть ясными, понятными, правдивыми. Всегда надо быть объективным.

Следует помнить, что нравственность передается от сердца к сердцу, при живом общении преподавателя и студента, и поэтому личность наставника играет в этом первостепенную роль. «Сеятели разумного, доброго, вечного» учителя были всегда носителями лучших качеств нации, выразителями высокой нравственности, духовности, культуры.

Список литературы:

1. Курс на будущее: духовное возрождение » Новостной...infozakon.kz...budushee-duhovnoe-vozhrozhdenie.html, 27.03.2018., 11.30.
2. Бейсенбаева А.А. «Гуманизация образования старшеклассников на основе межпредметных связей» - Алматы, 1996. – 280 с.
3. Абай Кунанбаев о проблеме нравственного воспитания. [articlekz.com](http://articlekz.com/article/13166)article/13166 27.03.2018., 11.30.

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Елбасы сөзіне сүйене айтсақ, кез келген жаңғыру атаулы тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауы тиіс, керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білуіміз қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастамақ. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болған, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. Осы таңғажайып ұтымды қағидатқа жалғастыра ой сабақтасақ, жинақталған халықтық қордағы ұлттық рухани құндылықтарға қатысты тұжырымдар – білімге негізделген рухани құндылықтар мен өнер қуатын дарытуға арналған ұлт тұлғасын баулу кредосы іспетті. Демек, халықтық тағылым – рухани құндылықтарға баулу мектебі.

Бақсақ, халық тағылымына қатысты ғылыми тезистік жазбаларда кәсіби маманның сөйлеу мәдениетіне, шешен сөйлеу білік-дағдысының болуына акцент беріледі, шаршы топ алды шешен сөйлеу мәдениетінің болуы кәсіби маман көркі боларына көз жеткізеді. Сократқа сүйе айтсақ, «сөйлеп көріңіз, мен сіздің кім екеніңізді айтайын» деп қалт тұрғызады. Платонша ой ағытып, «кез келген сөйленген сөз жанды құбылыс іспетті, ол бас-аяғы бар дене секілді және де тұтас кеуде тұсы мен аяқ жағы бір-бірімен үйлесімді де сәйкесімді әрі біртұтастықта өрілген болып келеді емес пе?» деп ой тастайды.

Халық тағылымына сүйенсек, маңғыстаулық Мәтжан сынды билердің тапқырлығына таңдай қағамыз. Бұл ретте ел аузынан жиналған жазбалардан көптеп үзіктер келтіруге болады. Бір мысал: Мәтжанның бір балдызы оны мүдіртпек болып: *«Еркектерге айтқан сөз бір құлағынан кіріп, екіншісінен шығып кететіні несі?»* - депті. Сонда ол іліп ала: *«Ал, әйелдердің екі құлағынан кірген сөз аузынан шығып кететіні несі?»* - деп қарсы сұрақ қояды да, балдызын үндетпей тастайды. Ел ішінде *«Әйелдің ақылы аузында жүреді»* деген сөз бар. Бұл тұста шешеннің тапқырлығына таңданып қана қоюға болар. Ал, ойлансақ, бұл сөздің арғы мәні орасан терең. Бұл бағыттағы кейінгі ұрпақ таңданысын туғызар тапқырлық үзіктер не үшін жиналды деген сауал туады? Сөз жоқ, кейінгі сөз түсінер ұрпақтың рухани байлығы үшін. Бұл ретте *«Құдай бізге тіл мен жақ берді. Біз осы байлықты орынды пайдаланып жүрміз бе?»* деп те сауал тастар едік. Ойланып көрелікші? Бүгінгі қоғамда ауызекі сөйлеуге, жазба тілге, нәтижеде ойлау мәдениетіне қатысты қандай келеңсіздіктер, кедергілер бар?

Біздіңше, астарлы сөйлеуді ұмыта бастадық. Нәтижеде жастарымыз астарлы сөзді түсінуден қалды. Астарлы сөйлеуді айтамыз, сөз мағынасын түсінуден кемдеуіміз бе деп ойлаймыз. Рене Декарт сынды француз ғұламалардың бірі айтпай ма: *«Сөздің мағыналық тұңғығына терең бойлай білгейсіз, сонда сіз мына жарық дүниені адасудан жартылай құтқарасыз»* деп. Мәселен профессор Мәтжан Тілеужанов: *«Астарлы сөйлеу - ойлау қабілетімізді тереңдету жолы»*, - деп баса айтады. Халық қоржынынан алынған мысалдарды астын сыза ұсынады. Мәселен, *«Барып едім, жоқ екен, айтып едім, келем деді. Келмегені келгені ғой, келмесе егер келер еді»*. Ғалым талдауында бұл жұмбақ емес, екі адам ғана түсіне алатын ұғым, сөйтсе де, төңіректі терең ойға қалдыратын ұғым. Мұны айтқан - жеті-сегіз жастағы жеткіншек. Ойын-тойға келген жігіт өзінің сүйікті қызын жиынға шақыруға әлгі баланы жұмсайды. Бала барады, қыздың шешесі үйінде жоқ екен. Шешесінен рұқсатсыз ешқайда баспайтын қыз: *«Шешем келеді, рұқсат берсе, барамын, ал бермесе, бармаспын»*, - деп сәлем айтады. Бала қайтып келсе, жиын-той басталып кеткен. Жұмсаған жігіт топ ішіне түсіп кеткесін, бала *«қыз келмейді»* деп бадырайтып айтудың орнына, басқалары түсінбеуі үшін әдейі астарлап, жоғарыдағы ойды тақпақтап айтады. Мұны тек жігіт қана ұғынады. Біздің қазіргі жас жеткіншектеріміз де астарлы сөйлеуге дағдыланса, ел келешегіне зор үмітпен қарарымыз даусыз. Бұл орайдағы ғалым пайымы: *«Астарлау – ой жасару емес, арнайы түсінетін кісілерге бағытталған тұспалдау, уақытша ғана ойды құпиялау. Астарлап сөйлеу - отырған адамдардан ой бүкпелеу емес, олардың әзірше ғана түсінбей қалуы үшін, ой иесінің өзіне ғана керекті адамның түсінігіне сай ыңғайлап айтылған, әдейі қолданылған ымы, меңзеуі»*. Демек, астарлап сөйлеу - халқымыздың сөйлеу мәнері. Бұл - ұлттық

құндылықтарымыздың бірі. Бұл – тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдететін құбылыс, бүгінгі, кейінгі жастарды терең ойлауға машықтандыратын өнеге.

Тағы бір мысал. Сабан айдап жүрген жігіттің қасынан екі аттылы: біреуі жас қыз, екіншісі мосқал тартқан адам өтіп барады. Оларды көріп, әлгі жігіт: «Пай-пай, мына қыздың астындағы жорғасын-ай, қасына ерткен жолдасын-ай!» - деп таңданады. Жорғалы қыз сәл ғана кідіріп: «Әй, жігіт-ау, әй, жігіт! Аңдысын-ау, аңдысын, аңдап сөйле соңғысын, бұл жігіттің шешесі менің шешемнің қайын енесі, сонда мен бұл жігіттің несі?» - деп жауап береді. Мұны естіген жігіт ұялғаннан жерге кіріп кете жаздайды. «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» деген. Қалай ойлайсыз? Бүгінде осындай халықтық өнеге өркен жайса, ескіліктің қалдығы болар ма?

Сондай-ақ, осы бағыттағы ғылыми талдамаларда көз қысу да, ым да, иықтың әр түрлі қимылы да, бас шайқау да, көз аларту да, қол сілтеу де бір кездерде (осы қимылдардың тілдік атауы болмаған кезеңдерде) мифтік ұғымға ие болып, сол ұғым халқымыздың әлі де болса кәдесіне жарап келетіні айтылып, бұл ерте заманғы сөйлеу мәнеріміз тұрғысында пайымдалады. Халқымыз ой тереңдету мақсатында астарлы сөйлеуді де ертеден бастаған. Соған келешек ұрпағын да баулыған. Бірінің-бірі ойын сөйлемей-ақ ұғынатын халық отырған-тұрған қалыбынан түсінетін, бет әлпетінен ұғынатын, қайғысын түсінетін, күлімдеуінен әр түрлі жағдайын байқайтын болған. Сөйлеуіміз ымнан басталып, содан әрі қарай тереңдей беретіні мәлім. Ымға түсінбеген, дымға түсінбейді. Бүгінде бізге мәлімі - бұл түйіннің сонау Анахарсистен бері келе жатқаны. Құлақта қалу, жадыда жатталу, кейін хатқа қатталу дегеніміздің бір үлгісі – осы.

Үңіле қарасақ, астарлаудың алғашқы түрлерін ертегілерден кездестіреміз. Мәселен, астарлап сөйлеудің алуан түрлерін «Аяз би» ертегісінен байқауға болар еді. Ғылыми талдамаларға үңілсек «*мұржасы қисық болса да, түтіні түзу екен*», «*ертеңгі асты тастама, кешкі асты бақпа*», «*оң қолың ұрыс қылса, сол қолың арашашы болсын*», «*суын ішкен құдыққа түкірме*» секілді магиялық, тотемдік ұғымдар ертеде қалыптасқанын аңғарамыз. Осылар туралы жеке-жеке аңыздар, ертегілер қалыптасып, мағыналары терең, әрбірінің мәні халық тәжірибесімен қабысып жатқанын білеміз. Кейбір ұғымдардың сыры тым тереңде болғасын, оларды тура айтуға ұяттау болғасын, табу (тыйым салу) қолданылғанын аңғартып, «табудың» астарлы сөйлеудің алғашқы түрі болғанын болжаймыз. Мәселен, бүгінде де жиі қолданылар «*қала сайын үй сал*» (әр қалада бір досың болсын), «*күн сайын бір көйлек тоздыр*» (таза жүр), «*жұма сайын үйлен*» (жұбайыңмен жаңа қосылғандай жарастықта бол) секілді тіркестерге назар аударудың өзі жеткілікті.

Бүгіндегі айқын деректің бірі – осы жоғарғы айтылғандардан кейін қайын ата, ене, жезде, апа, аға, нағашы, жиен ұғымдарының пайда болғаны. Бұлар күрделене келе, «*біздің үйдегі*», «*әлгі*», «*пәленшенің әкесі*» (жұбайының есімін қасиет тұтуы) секілді түйіндермен ұласуы, атын атамауы - сыйластықтың керемет өнегесі. Бұл тағылым күні бүгінге дейін келіндер тәжірибесінде пайдаланылды, ерлі-зайыптылар арасында жарастық, татулық күшейді. Ал бұның бәрі - меңзеу, ал кейбірі тұспал, нышан, ишара іспеттес емеуріндеулер, жорамалдар, болжамдарға ұласқан халықтық құнды қасиеттер. Бір ғажабы - осы саладағы ойлау қабілетіміз толығы, толыса келе, астарлаудың поэтикалық түрлерімен жалғасты, образдап сөйлеуімізге ұласты, поэзиямыз көріктене түсті, ақын-жазушыларымыздың сан алуан стилі қалыптасты. Бұл ретте астарлау, тұспалдау нені меңзейді, не туралы айтылуға тиіс. Дала Цицерондары ойын қиялмен, жөн-жосықпен, қисынмен, мәніспен астарлайды, олардың сөз салғыласулары аспанмен астасып шарықтап жатады, терең тебіреніспен қабысады, әлеуметтік мәселеге тіреледі. Мәселен, бұл орайда Шал ақын: «Жаман туса балаңыз, Бұғып өткен азбен тең. Қайғы ойлаған жігіттің, Кең дүниесі тармен тең. Уайымшыл адамның, Алды тайғақ жармен тең. Жетесі жаман бозбала, Тоқсандағы шалмен тең,...» - демей ме.

Біздің сөйлеу тіліміздің бір ғаламаты – жорамал мен болжамға, ишаратқа толылығы. «Ұл туса – ат әкелер, қыз туса – қырық тоғыз, қарттық – жазулы хат пен ерттеулі ат, жігіттік – қайраулы қылыш, семсердің жүзі» деп, олардың болашағын ишараттайды. Қазіргі жастарымыз осындай жорамалдауларға түсінбей қалды, болжалдап, ишараттап сөйлеуден мақұрым қалғасын, енді олай сөйлеуге тіпті мүмкіндіктері құрыды. Кейде бұрма мағынадағы мақал-мәтелдерді де («Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды», «Менің білетінім қызыл ит», т.б.) түсінбейді. Халықтық тағылымға қатысты талдамаларда астарлы, тұспалдап сөйлеуде күлкі реңктері көбірек кездесетіні, ирония (келекелеу, келемеж), юмор (сықақ) көп орын алатыны айтылған. Мәселен, ауыл айналасынан тезек теріп жүрген қыз-келіншектерден жолаушылап

келе жатқан бір топ атты: «Бұл кімнің ауылы?» - дегенде, «Өзгеде жоқ, өзімде бар (Көтібар) қайынағаның ауылы», - деп жауап береді. Келісімді тапқырлық! Ожар батырдың аты да өзіне лайық қойылғаны келекеленген астарлаумен айтылады. Астарлаудың небір ғаламат түрлерін Сырымнан («Тұз шірісе, не себемін?»), Абайдан («Ит маржанды не қылсын?») кездестіреміз. Қалай ойлайсыз, бүгінде мұғалімге сөз не үшін берілмек? Мұғалімге сөз шәкіртін ойланту үшін беріледі. Біздіңше, осы кредо әр ұстаздың есінен шықпауы тиіс. Бұлар шешен-билердің, ақын-жазушылардың ойлылығын, халық тілін аса зор мәдениеттілікпен пайдаланғандығын аңғартып қана қоймайды, оқушыларын терең ойға баулиды. Ойлануға үйретпеген сөз сөз емес, көркем шығарма шығарма емес.

Шынында да, астарлаудың бүкпе сырлары – халық ойы сияқты, тоқсан түрлі, сан салалы. Олардың түбіне көпті көрген тәжірибелі азаматтар ғана жете алары даусыз. Қазақтың өмір қырларынан талай-талай кәсіби мамандардың шыққаны да рас. Әншілік, күйшілік, жыраулық, шешендіктерді үйрететін мектеп болмаса да, ондайларға іштен туа біткен қабілет-қарымды өмір үйретті, қажеттіліктен үйренді, өзінен-өзі даярлана білді. Мәселен, азаматы өліп, абдырап қалған азалы үйдің шаруасын ыңғайластырушы, қайтыс болған адамды ақтық сапарға аттандыруды ұйымдастырушы шеберлік; құда түсуде кез келген адамды жібере бермеу; ру арасындағы дау-жанжалды шешудегі билердің рөлі; қазақ өміріндегі атбегі, құсбегілік; түрлі белгілерді тапқыш, ізші, емші, қуақы сезімталдар, т.б. Бұл реттегі түйін: «Өмірден тоқығаны көп азаматтар кез келген кісіні сөйлеген сөзінен байқаушы еді, көзінің күлімдегенінен бірдеңелерді сезінетін-ді, бет әлпетінен, бас қондырысынан, сәлемдесуінен, киім киісінен, жүріп-тұруынан оның қандай адам екенін танитын еді». Мәселен, атақты Сырым бидің шындық пен өтірікті айыруда, «көзімен көрген шын, ал құлақпен естіген өтірік, екеуінің ара қашықтығы төрт елі» деп, қолын құлағы мен көзінің арасына қоюы. Не болмаса, түйесін жоғалтқан адам ен далада келе жатқан үш кісіге жолығып: «Түйе көрмедіңдер ме?» - дегенде, «Жоқ, көрмедік», - деп, жауап бергенде, соңынан үшеудің біреуі: «Түйенің сол көзі соқыр ма еді, аяғы ақсақ па еді, құйрығы шолақ па еді?» - деп сұрағанда, «Тап сондай еді, түйемді сен алдың», - деп, оны қазыға әкелгенде, әлгілерді айтқан азамат: «Мен түйесін алған жоқпын, бірақ жолшыбай келе жатқанымда, жол бойындағы шөптерді тек оң жағынан жеп, сол жағы қалып қойғандығынан түйесінің соқыр екендігін, тұрғанда, бір аяғының ізі болмағандығынан ақсақ екендігін, құмалағының алысқа түскендігінен құйрығы шолақтығын аңғардым», - деуі, әділ қазының әлгінің орасан байқағыштығын аса зор бағалап, пәледен құтқаруы.

Қысқасы, жоғарыда айтылған халықтық тағылымдарға бойлай пайымдасақ, осы айтылғандардың барлығы қазақ халқының ауыз әдебиетінде көрініс тапқан. Бұл - халық тағылымының ұшантеңіздігінің бір қыры. Ендеше, бүгінгі елге тірек болар ұлт тұлғасын баулу ісінде білімге негізделген рухани құндылықтарға сүйену, ұлттық өнер қуатын дарыту - адастырмас басты шарт.

ӘОЖ 94(574)

Муханғалиева Ж. К., Сәдірбаев Ә. Т.
М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ., ҚР

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТӘНІРШІЛДІК СЕНІМІ (ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕ).

Еліміздің азаттыққа қол жеткізгеніне жиырма жеті жылдың жүзі де толып, өрісіміз кеңейіп, өткеніміз жанданып, ұзақ жылдар қол үзіп қалған ұлттық құндылықтарымызбен халқымыз қайта қауышып жатқан жайы бар. Қазақ қоғамы бұрын-соңды болмаған елеулі өзгерістер мен әлеуметтік трансформациялануды бастан кешіп, егеменді еліміздің азаматтарының дінге, рухани құндылықтарымызға деген құштарлығы күн санап артып келеді. Тоталитарлық билік пен атеизм салтанат құрған Кеңес дәуірінде рухани саламыз жойқын зардап шегіп, халық руханиятына үлкен зардап тиген болатын. Осындай қиын кезеңдерде халқымыз ата дінінен алыстап, тарихта жеке басқа табынушылық кезеңін де басынан кешірді. Ата-бабаларымыз аңсаған азаттыққа қол жеткізіп, тарихымыз, діліміз бен дініміз қайта жанданып, өшкенімізді қайта көтеріп, зерттеуге ұмтылудамыз. Қазақ руханиятына теңіздің тамшысындай болса да өз үлесімді қосамын деген тарихшылар, дінтанушылар мен ұлт

жанашырлары халқымыздың дүниетанымы мен діни-нанымдарын зерттеп, жаңаша көзқарастар қалыптастырып, көптеген іргелі еңбектерді дүниеге әкеліп жатыр.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі буындай байланысы ешқашан үзілмеген.

Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз.

Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ.

Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді.

Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды.

Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек.

Тиісінше, оларға өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз», – деп ұлттық құндылықтарымыз бен руханиятымызды жаңғыртудың жарқын бағдарын біздерге көрсетіп берді [1, 2 б.].

Жер шарын мекен еткен халықтар қай дәуірде болмасын белгілі бір діни наным-сенімнің иесі болған. Діни наным-сенім халықты халық етіп қалыптастыратын, тарихы, рухани-мәдениеті мен саяси өміріне әсер ететін негізгі фактор болып табылады. Сондықтан да, дін тарихын білмей жер шарының түкпір-түкпірін мекен еткен халықтардың мәдени болмысы мен руханиятының қыр-сырын терең танып білу әсте мүмкін емес, сонымен қатар кез-келген халық мәдениетінің рухани бастауларын, дүниетанымын, ұлттық ерекшелігі мен әлемдік руханиятқа қосқан үлесін терең зерттеп, зерделеуде діннің алар орыны ерекше.

Хақ, дін Исламға дейін арғы қазақтардың рухани өмірінде тәңірлік сенім айрықша орын алды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан түркі халықтарының дүниетанымының бастау бұлағы, қайнар көзі – табиғат болды. Бұл табиғатпен біте қайнасып, ғұмыр кешкен, соның өзгерісін, құбылысын жіті бақылайтын көшпелі халықтың қоршаған ортамен тығыз байланысты екенін білдіреді. Көптеген салт-дәстүрдегі наным, тыйымдар осы табиғатпен біте қайнарудан туындаған ұғымдар жиынтығы болып саналады. Түркілер осы табиғатты жаратушыны «тәңірі» деп танып, оның туындысы табиғатты аялау арқылы оған құрмет көрсетіп, онымен үйлесімді ғұмыр кешкен. Академик Ғарифолла Есім «тәңірге сыйыну – сенім емес, дін емес, ол адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті мойындағандық. Тәңірді мойындау адам еркін шектемейді. Тәңірге көзқарас өзіне қарама-қарсы түсінікті қажет етпеген. Себебі, тәңір деген – табиғат, ол өмір сүру үшін қажетті жағдай. Тәңір табиғаттың өзінен туған түсінік. Оны табиғаттың синонимі деп те қарауға болады», – деп жоғарыдағы тұжырымды одан әрі нақтылай түседі [2, 5 б.].

Бұл тақырыпқа арналған алғашқы зерттеулер XIX ғасырдан бастау алады. «Қазақ тарихының Герадоты» атанған А.И. Левшин сол кезеңде Кіші жүз қазақтары аумағына саяхат жасап, көптеген зерттеулер жүргізді. Қазақ тарихы жайында алғаш «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орда и степей» [3] атты монографиялық еңбек жазып, сол кезеңдегі қазақ халқының тарихы мен географиясын жан-жақты баяндауымен қатар, сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы бақсылықтың орны мен олардың ауру адамдарды емдеу әдісін жазып кетті.

Левшиннен кейін Қазақтың біртуар перзенті этнограф, шығыстанушы, географ, ғалым Шоқан Уалиханов «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» [4], «Тәңірі» [5] атты зерттеу еңбектерін жазды. Шоқан бұл еңбектерінде Тәңірі культі мен қазақтар арасындағы отқа, ата-баба әруағына табыну салты мен бақсылық жайында жан-жақты жазып қалдырды. Сонымен қатар ел аузынан жинақтаған бақсылық сарынға байланысты аңыз-әңгімелерді жинақтап, аталған еңбектерінде жазып қалдырды.

XIX ғасырларда қазақ жеріне саяхат жасаған И.А. Чеканински мен А. Алекторов [6] қазақ даласындағы бақсылық жайында, сонымен қатар бақсылармен кездесіп, олардың ауызынан бақсылыққа байланысты көптеген дүниелерді жазып алды.

1888 жылдың 1 қаңтарынан 1902 жылдың 12 сәуіріне дейін Омбы қаласында шығып тұрған «Дала уәләты» газетінде [7] бақсылық пен оның қыр-сыры жайында көптеген мақалалар жарияланды. Аталған мақалаларда қазақ даласындағы бақсылықтың ерекшеліктері, бақсылықтың ұрпақтан-ұрпаққа берілетіндігін, емшілік жасайтын бақсылардың қарапайым қазақтарды қалай алдап-сулап кететіні жайында жазылды.

Түркі дүниетанымындағы Тәңіршілдік сенімі жайында Кеңес заманынан бастап жүйелі зерттеулер жасалып, көптеген ғалымдар іргелі еңбектер жаза бастады. Татар ұлтынан шыққан түркі тарихы жайында іргелі зерттеулер жасаған Садри Максуди Арсал өзінің «Тюркская история и право» атты еңбегінде Тәңіршілдік пен шамандыққа тоқталып кетеді. Ол өз еңбегінде шаман сөзінің шығу төркіні мен түркілердің дүниетанымындағы Тәңірі түсінігіне қысқаша тоқталса [8], дінтанушы, философ С.А. Токарев өзінің «Ранние формы религии» [9] атты монографиясында әлемдегі барлық діндер мен наным-сенімдерге толық зерттеу жүргізген. Ол түркілердің наным-сенімін шаманизм деп, бұл сенім әлемнің көптеген аймақтарында таралғанын жазады. Сонымен қатар шамандар мен олардың ерекшеліктері жайында жазды.

Түркілердің наным-сенімдері жайында өте іргелі зерттеу жүргізіп, оның барлық қыр-сырын жазып қалдырған Л.П. Потапов пен С.Г. Кляшторный болды. Л.П. Потапов «Алтайский шаманизм» [10] атты еңбегінде түркі дүниетанымындағы Тәңірі, Ұмай, Жер-Су, Еріклік т.б. культтерге жеке-жеке тоқталып, оларға кең түрде анықтамасын берді. С.Г. Кляшторный да «Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии» атты еңбегінде түркі жазба ескерткіштеріне терең тоқталып, ондағы Тәңірі, Ұмай. Жер-Су, Еріклік тағы басқаларының мағыналарын ашқан. Ал, шыққан тегі румын Мирча Элиаде «История веры и религиозных идей» [11] атты еңбегінде әлем халықтарындағы құдай бейнесіндегі культтерге жеке-жеке тоқталып, Түркі дүниетанымындағы Тәңірінің сипатына ерекше тоқталып, оны жан-жақты баяндады.

Түркі тарихының ғылымдағы өз бағасын алуына үлес қосқан бірден-бір тұлға, түркі тарихының атасы Лев Гумилев «Қиял патшалығын іздеу: «Пірөдар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз» [12], «Көне түріктер» [13] атты еңбектерінде түркілердің наным-сенімдеріне тоқталып, ғылымдағы шамандық пен түркілердің өзіне ғана тән Тәңіршілдік сенімінің бір емес екенін, шамандықты тәңіршілдікпен бір сенім қылып көрсету ғалымдар тарапынан кеткен үлкен қателік екенін айтады. Гумилевтің бұл пікірлерін Ю.И. Дробышев «Человек и природа в кочевых обществах Центральной Азии (III в. До н. э. – XVI в. н. э.)» [14] атты еңбегінде одан әрі қуаттай түсіп, тәңіршілдік сенімін шамандықпен шатастырмау керек екенін, оның тек түркілердің өзіне ғана тән сенім екенін жазып қалдырды.

Тәңіршілдік сенімі жайында зерттеулер Тәуілсіздік кезеңінде одан әрі жетіле түсті. Еліміздің және көршілес татар ғалымдары бұл сенім жайында іргелі еңбектер қалдырды. М.С. Орынбеков өзінің «Генезис религиозности в Казахстана» [15], «Предфилософия протоказахов» [16] атты зерттеу еңбектерінде Тәңіршілдік сенімі жайында жан-жақты баян етті. Түркілер дүниетанымындағы Тәңірі, Ұмай, Жер-Су, Еріклік бейнелеріне жеке-жеке тоқталып, олардың арғықазақтар арасындағы маңызын айтады. Ал Сәбетқазы Ақатай болса «Күн мен көлеңке» [17] атты монографиясында протоқазақтардың дүниетанымындағы Тәңірі, Ұмай ана бейнесіне тоқталып, Ұлы Даладағы бақсылардың арғы бастауы, әрі пірі болып табылатын Қорқыт ата жайында жазады. Ұлты татар ғалымы Р.Г. Шарипов болса «Духовная культура древнетюркской цивилизации: Менталитет. Религия. Искусство. Эпос» [18] атты еңбегінде түркілер дүниетанымына егжей-тегжейлі тоқталып, түркілер арасында сақталған тәңіршілдік сеніміне байланысты аңыз-әңгімелерді көрсетті. Сондай-ақ, тәңіршілдік сенімі жайында ең ірі зерттеу жүргізген ғалымдардың бірегейі Р.Н. Безертинов. Ол өзінің «Тэнгрианство – религия тюрков и монголов» [19] және «Древнетюркское мировоззрение – Тэнгрианство» [20] атты қос бірдей еңбегінде түркі дүниетанымы жайында жан-жақты баян етеді. Ол ежелгі түркілер дүниетанымында 17 құдайдың болғандығын баяндап, және олардың әрқайсысына анықтама берді. Безертинов айтқан құдайлардан бөлек түркі жұртында ата-баба аруағына табынумен қатар, бақсының өзіне бас иіу де болған. Сондықтан оның ойынша Тәңіршілдікті монотеистік сенім деп айту үлкен қателік.

Жалпы бұл еңбектерге талдау жасаудан Ислам діні қазақ даласына келгенге дейін түркілер өмірінде Тәңіршілдік сенімінің маңызы өте зор болғандығы, ол түркі жұртының табиғатқа деген тәуелділігін түсініп, оның нағыз перзенті екенін сезінуі бұл халықтың табиғатпен үйлесімді ғұмыр кешуіне алып келгендігі, Тәңіршілдік сенімі түркі жұртының кейіннен түркі қағанаттарының басты идеологиясы ретінде қызмет еткендегі айқын көрінеді.

Сонымен жоғарыда аталған еңбектерге, зерттеулерге тарихнамалық талдау жасау Тәңіршілдік сенімі түркі жұртының барлық болмыс-бітімінен хабар беретін, тек түркілерге ғана тән бірегей дүние екендігін, осы сенімнің негізінде түркілер адамзат өркениетінде өшпес із қалдырып кеткендігін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Н.Ә. Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. // Егемен Қазақстан. – 2017. - 12-сәуір. - №70. - 12 бет.
- 2 Есім Ғ. Хәкім Абай: (даналық дүниетанымы). – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. – 200 бет.
- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орда и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы, «Санат», 1996. – 656 с.
- 4 Уалиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. - Алматы: «Толағай групп» баспасы, 2010. Т.4. – 496 бет.
- 5 Уалиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 бет.
- 6 Религиозные верования и обряды казахов. 2-е изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007, том 46 - 322 с.
- 7 «Дала уәләты газеті» этнографиялық әңгімелер. 2-басылым толық. – Астана: «Алтын кітап», 2007, 43-том. - 389 бет.
- 8 Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Перевод тюрецкого языка Рафаэля Мухамметдинова. – Казан: Изд-во «Фэн», 2002. 412 с.
- 9 Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990, - 622 с.
- 10 Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. - Ленинград: «Наука», 1991. – 321 с.
- 11 Элиаде Мирча. История веры и религиозных идей. В 3 т. Т. 3. От Магомета до Реформации. Перев. с фр. – М., Критерион, 2002. – 352 с.
- 12 Гумилев Л.Н. Қиял патшалығын іздеу: «Пірәдар Иоанның мемлекеті» туралы аңыз. / Ауд. Ә. Жұмабаев, П. Бейсенов. – Алматы: Балауса, 1991. – 448 бет.
- 13 Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. - Алматы. «Білім», 1994 – 480 бет.
- 14 Дробышев Ю.И. Человек и природа в кочевых обществах Центральной Азии (III в. До н. э. – XVI в. н. э.). / Отв. ред. Д.Д. Васильев. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – 608 с.
- 15 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 204 с.
- 16 Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы: изд. «Өлке», 1994. – 208 с.
- 17 Ақатай С.Н. Күн мен көлеңке: ғылыми-танымдық аңсар; Тарихи материалдар. Қайта басылған. – Алматы, 2011. – 424 бет.
- 18 Шарипов Р.Г. Духовная культура древнетюркской цивилизации: Менталитет. Религия. Искусство. Эпос. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. – 154 с.
- 19 Безертинов Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-е изд., доп. – Н. Челны. Аяз, 2000, Казань, Слово, 2004. – 448 с.
- 20 Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство» Учебное пособие. - Казань: РИЦ «Школа», 2006. – 164 с.

УДК 323.1(574)

Жунусов Б.А.

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
к.э.н., профессор*

**АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ И РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ
«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»:ОТ ПРОЕКТОВ К РЕЗУЛЬТАТАМ**

В рамках программы «Руханижаңғыру» в Актюбинском региональном государственном университете им.К.Жубанова был создан региональный проектный офис, где разработан комплекс мероприятий по реализации идей Президента РеспубликиКазахстан Н.Назарбаева,отраженных в программной статье «Взгляд вбудущее: модернизация общественного сознания».

В данной статье Глава государства поделился своими взглядами по формированию единой нации, высокой ответственности и изменению общественного сознания, также

обозначил масштабные задачи по модернизации общественного сознания и открыл новые горизонты для казахстанцев, которые приведут страну на качественно новый уровень развития.

Модернизация общественного сознания - это основной шаг адаптации общества к изменяющимся глобальным процессам. Идеи, озвученные в статье, являются катализатором реализации президентской программы «Модернизации 3.0». Поэтому страна ставит перед собой масштабные задачи по модернизации общества путем духовного возрождения традиций и обычаев коренного населения Казахстана. Концептуальное содержание статьи Главы государства базируется на Стратегии «Казахстан-2050» и основных принципах общенациональной идеи «Мәңгілік Ел». В этом плане народу Казахстана необходимо глубоко осознать важность сущности изложенного материала в статье и принять участие в претворении в жизнь озвученных идей.

В соответствии с программой модернизации общественного сознания, Актюбинский государственный университет им. К. Жубанова осуществляет работу по шести направлениям: повышение конкурентоспособности; сохранение национальной идентичности; продвижение нового алфавита на основе латинской графики; обновление содержания гуманитарного образования; активизация направления работы по регионоведению; идентифицировать образование и науку с современными требованиями.

В рамках программной статьи Президента страны Н. А. Назарбаева «Рухани жаңғыру» в Актюбинском региональном государственном университете им. К. Жубанова создана группа из числа ведущих ученых по реализации задач, указанных в программной статье, разработан годовой план, состоящий из 102 глав и 82 медиа проектов. За время реализации программы Президента «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» в свет вышли более 50 научных статей профессорско-педагогического состава. В университете ведется ежедневная работа по реализации задач, указанных в программной статье Главы государства. В последующем был утвержден состав Экспертного Совета по реализации программной статьи «Рухани жаңғыру» и создана рабочая группа из числа ведущих ученых по разъяснению политики государства по модернизации общественного сознания. Кроме того, в университете для исследования и знакомства с историей и религией, достопримечательностями региона открыты новые специальности 5В013000-«История и религиоведение», 5В012900-«География и история», создан парк инновационных технологий, также прорабатывается возможность подготовки преподавателей по двум родственным предметам для удовлетворения потребности региона в кадрах в сельских школах. При поддержке меценатов открыты кабинеты, посвященные казахскому общественному деятелю чиновнику по особым поручениям его императорского величества Дербисалы Беркинбаеву (1837-1913), бывшим ректором пединститута Мухтару Арынову (1983-1995 гг.), Галымжану Нурышову (2004-2012 гг.), переформатированы кабинет «Абаяведение», музей и лаборатория «Жубановведение», которая в последующем преобразована в научно-исследовательский центр им. К. Жубанова.

В Актюбинской области реставрируются исторические памятники, а также для ознакомления жителей соседних регионов и стран с Актюбинской областью, ее историей и достопримечательностями работают экспедиционные группы научно-исследовательского центра «Истории, этнографии и археологии» АРГУ им. К. Жубанова, целью которой является воспитание в подрастающем поколении любви к своей земле и своей стране.

Спецпроекты «Туған жер» и «Сакральная география Казахстана» нацелены на повышение гражданской ответственности и социальной активности населения, направленных на конкурентоспособность, прагматизм каждого казахстанца, местных сообществ, и эволюционное развитие общества в целом. Запланированы мероприятия по проведению научно-исследовательских работ и популяризацию богатой истории, культурных традиций и духовных ценностей Актюбинской области. Изучение и исследование данной проблемы становится все более актуальной и необходимой в свете статьи Президента страны Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В связи с этим планируется помочь будущему поколению получить более полные и глубокие знания о своей малой Родине – Актюбинской области через вопросы истории становления и развития, памятники мемориально-культового зодчества региона (мавзолей Абат-Байтақ, мемориальные комплексы Есет батыра, Кобыланды батыра и «Хан моласы» и т.д.) по результатам экспедиционных исследований АРГУ им. К. Жубанов, этносоциальную и этнополитическую историю населения, роль и место исторических личностей края, сакральной географии (топонимика, ономастика, лингвистика). Мероприятия в рамках данных направлений ориентированы: а) на развитие

краеведческого образования, на подготовку базовых учебников, учебных пособий для вузов и повышению квалификации педагогов в данном направлении; б) на проведение научно-исследовательских работ по краеведению; в) развитие внутреннего историко-краеведческого туризма. По спецпроекту «Сакральная география Казахстана» ведутся раскопки, ведется изучение памятников средневековья. Один из проектов – открытие археологических памятников на территории Западного Казахстана 4-5 вв. (эпоха гуннов) через «Гугл-спутник».

В Актюбинской области реализуется также акция «Туған жерге тағзым!». Согласно утвержденным планам прошли дни районов Актюбинской области «Туғанжерім – нұрлыелім». На текущий год запланирована реализация 555 проектов на сумму 2 млрд. 847 млн. 647 тыс. тг. В настоящее время реализовано 464 проектов на сумму 5 млрд. 424 млн. 390 тыс. тг. В числе наиболее значимых проектов - хоккейный модуль (240 млн. тг.), областной историко-краеведческий музей (635 млн. тг.), Центр искусств «Жұбановтар әуені» (300 млн. тг.), парков и скверов (300 млн. тг.), ремонт социальных объектов, дальнейшее развитие инфраструктуры населенных пунктов. В Актюбинской области проведен республиканский Форум «Туған жер» цель которого является организация содействия земляков развитию родного края. В работе форума приняли участие 300 земляков-актюбинцев из дальнего и ближнего зарубежья: США, Германии, Объединенных Арабских Эмиратов, России, Украины, Армении и Азербайджана.

Спецпроект «Казахстанская культура в современном мире» основывается на сохранении национально-культурной идентичности казахстанского общества в условиях глобализации путем модернизации в современном мире. В перспективе предусмотрены мероприятия, направленные на развитие базовых понятий о сохранении и популяризации национальных традиции и обычаи, языка и музыки, литературы, тем самым - формированию национального духа.

В Актюбинской области проведены следующие мероприятия: празднование 350-летия Есет-батыра, 180-летия Д. Беркимбаева, 150-летия Кокжарской Ярмарки (в 1860 году здесь построили первые торговые ряды, они сохранились до сих пор) проведение международного конкурса «Ақжелең», который был посвящен известному композитору, кюши Казангапу Тлепбергенулы (1854 -1921 гг.), республиканский конкурс «Жібекжолы», «Мұшайра» акынов, посвященная 90-летию композитору Газизы Жубановой (1927-1993 гг.). А также в городе Орск (Российская Федерация) организована этнографическая передвижная выставка «Теплые традиции Актюбинской земли» из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея.

При поддержке земляков-меценатов воздвигнуты памятники Есет батыру (1803-1889 гг.), ученому-юристу и политическому деятелю Нагашбаю Шайкенову (1947-2000 гг.), легендарному казахскому батыру Кобыланды, Алтай батыру, одному из руководителей восстания (вместе с Махамбетом Утемисовым) Исатаю Тайманову (1791-1838 гг.), Герою Советского Союза Алие Молдагуловой (1925-1944 гг.). В Актюбинском регионе также реализован проект «Жас ғалым», присуждены гранты акима области Бердыбека Сапарбаева на общую сумму 5,2 млн. тг.

Спецпроект «100 учебников» ориентирован на создание условий для обеспечения полноценного образования студентов, магистрантов и докторантов по истории, философии, политологии, социологии, культурологии, психологии. Реализуемые мероприятия направлены на гуманитаризацию подготовки кадров нового поколения, которые отмечены в Платформе нации – «100 шагов и пять институциональных реформ». Также в рамках спецпроекта запланирована работа по определению перечня лучших учебников мира по направлениям гуманитарного знания. В целом, спецпроект нацелен на повышение уровня подготовки обучающихся в образовательных учреждениях, обеспечение студентов, магистрантов, докторантов и ППС новой учебной литературой мирового значения.

Основные мероприятия, запланированные в спецпроекте «Переход государственного языка на латиницу», предусматривают широкое вовлечение обучающихся в процесс обсуждения и разработки нового латинского алфавита. В данном спецпроекте особая роль отведена ученым-языковедам Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова. В целях ознакомления населения Актюбинской области с ходом работ по переходу на латинскую графику было подготовлено 7 информационных стендов. Разработана методическая книжка с ответами на 20 актуальных вопросов от населения по латинской графике на двух языках (казахский, русский). Подготовлен слайд-шоу «Латын әліпбиі – заман талабы», и он прошел ротацию в социальных сетях.

На сегодняшний день в 45 учреждениях нашей области были организованы презентационные часы утвержденного алфавита с охватом более 4500 человек. В рамках информационно-разъяснительной работы по переходу казахского языка на латинскую графику среди населения Актюбинской области, государственных органов, сферы обслуживания населения, представителей негосударственного сектора проведены ряд встреч с участием члена республиканской рабочей группы Дос Кошим и известного политолога Расул Жумалы. Благодаря организованным встречам на тему «Будущее Казахстана – казахский язык» было охвачено 1200 человек и 12 общественных сфер.

В настоящее время установлена связь с Институтом языкознания имени А.Байтурсынова и Республиканским координационно-методическим центром развития языков имени Ш.Шаяхметова. Были сформулированы и опубликованы мнения известных личностей, интеллектуалов, экспертов. Опубликовано в республиканских печатных средствах массовой информации - 12, областных СМИ – 23, республиканских электронных СМИ – 15, областных электронных СМИ – 18 материалов.

Спецпроект «Ақпарат толқыны» ориентирован на повышение коммуникативной активности населения, направленной на поддержку хода реализации программы «Рухани жанғыру». По данному спецпроекту в Актюбинской области в настоящее время проведено 645 мероприятия с охватом более 246 тыс. человек. Размещено 190 билбордов и баннеров по программе «Рухани жанғыру». Областной телекомпанией «Қазақстан-Ақтөбе» в новом телесезоне реализованы новые проекты «Бүк-шік», «Елдің баласы», «Туған жерге тағзым». В целях вовлечения известных земляков, крупных предпринимателей-уроженцев Актюбинской области в социальное развитие родного края создан и действует сайт «Ақтөбе жерлестерімен байланыста» (www.zherlester.akt.kz). На сайте публикуются пожелания и мнения земляков, представителей общественности. Проведены встречи, семинары с участием известных республиканских политологов, экспертов и блогеров. С целью раскрытия потенциала развития региона во всех сферах подготовлен фильм «Ақтөбе-құтты мекен» и региональный бренд.

Спецпроект «100 новых лиц» нацелен на выявление наиболее ярких представителей современного Казахстана, их истории успеха. В рамках данного проекта издана энциклопедия Актюбинской области, а также имиджевый журнал об Актюбинской области. Для республиканского сайта «100esim.el.kz» направлено 201 кандидатура, 40 из них включены в проект «100esim.el.kz», 5 человек от Актюбинской области включены в проект «100 новых лиц». Отметим, что к онлайн-голосованию были допущены 10 наших земляков, и пятеро из них оказались в числе победителей. Это президент международного благотворительного фонда «Алтын қыран», член президиума Национальной палаты предпринимателей Казахстана Исламбек Салжанов, предприниматель, меценат, директор ТОО «Максимус» Кайрат Майтеков, автор социального проекта «Пандус-ОК», предприниматель и спортсмен с ограниченными возможностями Шахан Жолдасбаев, старший инспектор отделения охраны окружающей среды местной полицейской службы ДВД Актюбинской области Юрий Хон, кинорежиссер, сценарист, продюсер и актер Эмир Байгазин.

В Актюбинской области постоянно проводится мониторинг по реализации программы «Рухани жаңғыру». В работе Экспертного Совета принимают участие местные ученые, представители творческой интеллигенции, СМИ и общественные деятели. Экспертной комиссией регулярно заслушивается отчеты руководителей областных управлений внутренней политики, культуры, образования, развития языков, внешних связей и туризма, секретариата АНК. По итогам работы соответствующим управлениям были даны конкретные рекомендации по улучшению работы. В частности, управлению внутренней политики, акимам г.Актобе и районов было рекомендовано усилить разъяснительную работу среди населения, привлечь к этой работе представителей интеллигенции и общественности. Областным управлениям культуры, внешних связей и туризма поручено наладить постоянное взаимодействие с писателями и поэтами, представителями творческой интеллигенции, проводить мероприятия по сакральной географии, составить карту сакральных мест.

В сентябре 2017 года проведено второе заседание, на котором были обсуждены актуальные вопросы реализации программы «Рухани жаңғыру» в регионе. В частности, члены Экспертного Совета рекомендовали усилить кадровый потенциал проектного офиса, улучшить работу со средствами массовой информации по освещению хода реализации Программы, организовать выпуск энциклопедических и информационно-туристских сборников и монографий, даны рекомендации акимам районов и г.Актобе. Членами Экспертного Совета,

областной комиссии постоянно проводятся анализы, определяются приоритеты по 6 проектам программы, а также по необходимости вносятся предложения. Например, недавно, т.е. 22 декабря 2017 года под председательством проректора по науке и инновациям АРГУ им.К.Жубанова, доктора исторических наук Рахыма Бекназарова проведено третье заседание Экспертного Совета Актыбинской области, на котором был заслушан отчет заместителя начальника управления образования Руслана Бегимбетова о ходе реализации программной статьи Президента страны Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» подпрограммы «Тәрбие және білім» по Актыбинской области. При реализации Программы учитывались предложения представителей общественности и жителей области во время проводимых мероприятий.

В целом, в Актыбинской области развернута большая идеологическая работа по разъяснению основных положений программной статьи Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Следовательно, вышеуказанные цели и новые требования к гражданам страны ставят перед ними совершенно иные, вполне выполнимые задачи в соответствии с современным требованием новой технологии и выдвигают на повестку дня главную цель – повышение благосостояния населения, качества подготовки новых кадров для национальной экономики и воспитание достойной личности, способных выполнять социально-экономические задачи, поставленные перед народом Президентом страны и Правительством Республики Казахстан.

ӘОЖ 323 (574)

Сариева Р.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ЖАҢА РУХАНИ ЖАҢЫРТУДЫ ДАМУЫНДАҒЫ БІЛІМНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.

Қазақстан Республикасының Еуразиялық аймаққа кіруі, ХХІ ғасырға аяқ басуы ел Президентінің «Қазақстан – 2030» атты стратегиялық бағдарламасына сәйкес жаңа техника мен технология процестерінің дамуы келешекте жоғары оқу орындарында білім беру қандай бағытта өрбуі керек деген өзекті мәселе туғызады[2]. Дүниежүзілік тәжірибеде мемлекеттің саяси-әлеуметтік, экономикалық деңгейін бағдарлау үшін «адамның даму индексі» деген ұғым пайдаланады. Бұл ұғым негізінен 3 құраммен сипатталады: 1) ұзақ өмір сүру; 2) білімділік; 3) өмір сүру деңгейі. Ал, бірінші, екінші құрамдар тікелей білімділікке тәуелді. Білімнің қоғамдағы ролі туралы 1988 жылы Парижде өткен Нобель сыйлығы лауреаттарының «ХХІ ғасырдың табалдырығында» атты конференциясында былай делінген: «Білім – басқарудың бір түрі ретінде жекеленген адамдармен қатар барлық халыққа бірдей тиісті болуы қажет». Бұдан білім беру сапасын арттыру мәселелерін шешу, мемлекеттің әлем деңгейінде тиісті орнын табуға, алдыңғы қатарлы дамыған елдермен ғылым, экономика және саясат салаларында бәсекелестікке түсуге мүмкіндік беретіні айқын[2]. Заманның жаңа даму сатысында білім беру жүйесі қоғамның жаңа экономикалық саясат, әлеуметтік және интеллектуалдық деңгейіне сай келуі тиіс. Осыған орай, білімнің мақсаты, мазмұны және оны оқыту тәсілдері қайта қаралып, оқу жүйесін реттеу, ұйымдастыру мәселелері зерттеліп, өз шешімін табуды қажет етеді. Кеңес үкіметі тұсындағы оқу тестісіне жүгінсек, негізінде психологиялық, педагогикалық және әдістемелік мәселелерге көңіл аударылып, сыртқы саяси, экономика, демография және ұлттық жағдайларға мән берілмеді. Екіншіден, білім беру жүйесінде әр адамның ортадағы алатын орны, ойлау дәрежесі, моралдық, этикалық деңгейлер есепке алынбай, оқу процесі алдына ала жоспарланған, орталықтан тағайындалған бағдарламамен іске асты. Соның салдарынан мамандықтардың саны көбейіп, жоғары оқу орнының қабырғасынан шыққан мамандардың «сыңаржақтылығына» әкеліп соқты. ХХ ғасырда бұрыннан негізі бір ғылымдардың әр салаға жіктелуі, осыған сай, мамандардың дайындалуы олардың бір-бірін түсінбеушілікке мәжбүр етті. Сол себептен ғалымдар мен педагогтардың алдындағы келелі мәселе – іргелі ғылымдардың тұтастығын айқындап, оны әрі қарай жаратылыстану, гуманитарлық білімдердің тұтастығымен ұштастырып, жалпы келешекте біртұтас – іргелі білім берудің негізін жасау. Бұдан оқулықтарға талдау жасап, сын көзбен қарап, оқу сапасын биік деңгейге көтеру мақсатында білім беру жүйесін қайта қарап, терең мазмұнды жаңа оқу құралдарын жазу

мәселелері туындайды. Оқу процесіне жаңа бағыт беріп, оның даму жолдарын ХХІ ғасырдың талабына сәйкес айқындау үшін білім берудің әр түрлі салаларына: білім және ғылым, білім және адам құқығы, білімнің қоғам дамуындағы әсері, білім беру барысындағы жаңа технология, т.б. талдау жасалып, қорытындылану қажет. Экономикалық ғылымның жаңа бағытта өрбуі, басқару жүйесінде жоғары дәрежелі, жан-жақты халықтар арасында байланыс шараларын мемлекеттік саясат, экономика және ел мүддесі тұрғысынан шеше алатын жоғары дәрежелі мамандарды даярлауды талап етеді[1]. Білім беру саласындағы еткен ізденістер мен тәжірибелерге сүйене отырып, келешекте (ХХІ ғ.) оқу жүйесін дамытудың мынадай кейбір процестерін атап өтуге болады: - оқу саласын демократияландыру; - гуманизациялау мен гуманитарландыру; - жоғары білім, ғылым және өндіріс салаларын жұмылдыру; - халықаралық ізденіс пен тәжірибелерді есепке алу; - оқу саласына аймақтық көзқарас; - мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және ұлттық психологиялық ерекшеліктерін есепке алу; - жоғары білім орындары мен келешек мамандардың өмірге көзқарасы араларындағы байланысқа зер салу, т.б. Аталмыш процестерді жүзеге асыру мақсатында ХХІ ғасырдың мүддесіне сәйкес оқу сапасын дамытуда үкімет алатын білім берудің жаңа үлгісін енгізу қажет. Бұрынғы оқу жүйесі қалыптасқан әдістер мен ережелер арқылы тек бұрыннан белгілі қоғам саласындағы өзгерістермен және ортаны қоршаған табиғат әлеміндегі қайталанатын құбылыстарды баяндаумен шектеледі. Аталған кемшіліктерді еске ала отырып, жаңа оқу жүйесін енгізуде адамның ойлау дәрежесін дамыту, пәнаралық байланыстарға көңіл бөлу, экологиялық білімді дүниежүзілік деңгейге дейін көтеру мәселесіне зер салған жөн. Адамзат тарихында жеке тұлғаның негізгі мақсаты – қоршаған ортаны зерттеу барысында табиғат құбылыстарын пайымдап, оның мүмкіншіліктерін, қоғамның әр даму сатысына сәйкес ел мүддесіне қолдану. Бұдан адамның қоғамдағы жетекші ролі, алатын орны, ізденіс пен зерттеу нәтижелерінде алған білімді қорытындылау арқылы қажетті жаңалықтарды өмірге лайықты түрде енгізу шаралары жаңа оқу жүйесін жасауда, яғни адамның инновациялық қасиеттері кең түрде ескеріліп, инновациялық білім беру саласында негізгі шарттардың бірі болуы қажет. Алғаш рет 1979 жылы Д.Боткин, М.Эльманджара, М.Малитце «Рим клубына» арнайы дайындаған «Үйренуге шек жоқ» деген баяндамасында, білімнің қоғам дамуындағы роліне және оның келешекте адамзат пен қоғамның мәдени даму арасындағы қайшылықты жеңудегі маңызына тоқтала келіп, оқу жүйесінде қарқындылықтар мен өмірдің байланыстарына ерекше көңіл бөліп, «инновациялық оқыту» деген ұғым енгізді. Инновациялық білім беру жүйесін төмендегіше анықтауға болады: «Адам – қоғам – табиғат» арасындағы үйлесімділікті жаңаша қалыптастыратын дүниетану процестеріне көзқарас өзгеріп, субъектінің ойлау жүйесін мәдениетті тұрғыдан жетілдіру; білім берудің әдісі мен мазмұнын оқушының іскерлік, жігерлілік қабілетін және жаңашылдық қасиеттерін қалыптастыратын әдіснамалық әдістерге бағыттау; пәндерді оқыту барысында адамның рухани байлығына, өнегелілігіне, істеген ісіне әлеуметтік жауапкершілікпен қарауына көңіл бөлу; субъектінің алған ғылыми білімін, оның әлеуметтік тұрмысын іскерлік қабілетімен ұштастыра қарастыру, т.б. Сонымен инновациялық білім берудің негізгі мақсаты – адамның шығармашылық әлеуетін сақтау және дамыту, өз іс-әрекетін қоғамдағы өзгерістерге сай бейімдеу, әрі іс-әрекетке жауапкершілікпен қарау, пәнаралық байланысты дамыту жөн дүние танудағы субъектінің жан-жақты ұғым жүйесін қалыптастыру, т.б. Яғни, қоршаған ортаның қоғамның даму сатысына әсерін зерттеу, табиғат құбылыстары заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан қорытындылау, өмірдің қажеттілігіне жарату; негізінен алғанда білімнің мазмұны мен құрамына жаңашылдық көзқарасты талап етеді. Педагогикалық қызметтің инновациялық бағыттылығы – білім берудегі оқытушылардың кәсіби қызметінің көрсеткіші іспеттес. Жаңа енгізілген немесе инновация адамның кәсіптік қызметінің бәріне де тән болғандықтан, ол табиғи түрде зерттеудің, талдаудың және тәжірибеге енгізудің нысанына айналды. Инновация өздігінен пайда болмайды. Ол – ғылыми ізденістердің, жекеленген мұғалімдер мен тұтас ұжымның озық педагогикалық тәжірибесі. Бұл процесс стихиялы дамымайтындықтан ол басқаруды қажет етеді. Тұтас педагогикалық процестің инновациялық стратегиясында жаңашылдық процестерді тікелей алға апарушылар ретінде мектеп директоры, мұғалімдер мен тәрбиешілердің ролі арта түсуде. Оқыту процесінің көтүрлілігіне қарамастан – дидактикалық, компьютерлік, проблемалық, модульдік және басқа жетекші педагогикалық қызметті іске асыру мұғалімнің еншісінде қалып отыр. Оқу-тәрбие процесіне қазіргі заманғы технологиялардың енгізілуіне байланысты мұғалім мен тәрбиеші кеңесшінің, ақылшының және тәрбиешінің қызметін одан әрі игереді. Мұғалімнің кәсіптік қызметі арнаулы, пәндік білімдермен ғана шектелмей, педагогика мен психологияның, оқыту

мен тәрбие технологиясы салаларының қазіргі заманғы білімдерін де қамтитын болғандықтан мұғалімнен арнайы психологиялық-педагогикалық даярлықты талап етеді. Осы негізде педагогикалық инновацияны қабылдау, бағалау және іске асыруға дайындық қалыптасады. Инновация – «жаңалық», «жаңашылдық», «өзгеріс» деген ұғымды білдіреді. Инновация – құрал және процесс ретінде әлдебір жаңалықты ендіру деген сөз.

Педагогикалық процесте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, түрлері, мақсаты мен мазмұнына, оқытушы мен студенттің бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалық енгізуді білдіреді. Білім берудегі инновациялық процестердің мәнін педагогиканың маңызды екі проблемасы құрайды. Олар – озық педагогикалық тәжірибені зерттеу, жинақтау және тарату проблемасы және педагогикалық-психологиялық ғылымдардың жетістігін практикаға енгізу проблемасы. Соған сәйкес инноватика пәні, инновациялық процестердің мазмұны мен механизмі осы кезге дейін бір-бірінен оқшау қарастырылып келген өзара тығыз байланысты екі процестің тұтастығы тұрғысынан қарастырылуы тиіс, яғни, инновациялық процестің нәтижесі теория мен практиканың тоғысуында пайда болатын теориялық және практикалық жаңалықтарды қолдану болуға тиіс. Уақыт жайбасарлықты көтермейді, мемлекетімізді өркениетті елдердің алдыңғы қатарына шығуы білімге байланыстылығын өмір дәлелдеп отыр. Қазіргі қоғамның сұранысына орай, жоғары білім беретін оқу орындары соңғы жылдары коммерциялық бағытта маман даярлауды әдетке айналдырып келеді. Осыдан келіп «елімізге тек қана заңгерлер, экономистер, аудармашылар ғана қажет пе?» деген сұраққа «қазірдің өзінде бұл мамандықтардың иелері шектен тыс көбейіп кетіп отыр емес пе?!» деген жақсы ой оралады. Ал, негізгі мамандық иелері: мұғалімдер, дәрігерлер, құрылысшылар бүгін керек болмағанмен, болашақта жеткіліксіз болып қалатындығы ешкімді де ойландырмай отыр. Бала бақшадан тәрбиеленіп отырған балдырғандардың бәрі ересектердің айтуымен тек қаржы қызметкері, не адвокат болғысы келеді. Өкінішке орай, бір жақты білім беру оқушының ақыл-ой шеңберін тарылтып дамытпай қалу қаупі туып отыр[3]. Қазіргі шешуге тиіс мәселелердің болашақта жемісін теретін ұрпақ – балалар. Олар қандай азамат болып өседі, туған Отанын гүлдендіру үшін не істей алады, мектеп пен бала бақшаларда осы бағытта қандай іс-шаралар жүргізілуде, оларды кім, қалай, неге оқытып жатыр деген сұрақтардың жауабын қазірден бастап ойланған дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н. Назарбаевтың үшінші жаңғыруы болашаққа бағдар: рухани жаңғыру 2017 ж.
2. «Қазақстан-2050» стратегиясы мақсаттарына бастайтын сенімді көпір болмақ. Ол Ұлт жоспары – «100 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.
3. Қазақстан Республикасының Білім беру туралы заңы.- Астана: Елорда, 2007.

ӘОЖ 323(574)

Усиев Е.Т., Берлигузин М.Т., Қуанышқалиева А.Б.
М. Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

«БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Рухани жаңғыру- Елбасымыздың бастауымен алға қойылған мақсат-міндеттердің орындалуы арқылы жүзеге асатын жарқын болашаққа бастар қадам. Жыл сайынғы «Елбасымыздың Жолдауы», «Мәдени мұра», «Қазақстан 2030», «Қазақстан 2050», «100 жаңа есім» тағы басқа бағдарламалары еліміздің тарихи құндылықтарын ұмытпай, алға қарай ұмтылу мен даму көзі ретінде ұсынылады. Бүгінгі күн, ертеңгі тарих, демекші, тарихымызды әдемі де, баянды жазу өз қолымызда. Оған ат салу әрбір азаматтың борышы.

Біз Елбасымыздың «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру мақаласының төртінші, яғни Білімнің салтанатын құру» бөліміне тоқталдық. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді».

Халықтың болашағы білімді де, алғыр жастардың қолында. Қазіргі таңда білім бұл біздің негізгі қарулы күшіміздің бірі. Елбасымыздың алға қойған жоспарын жай тапсырма ретінде

ғана емес, оған мың есе күш, жаңа идеялар мен бар ынтамызбен беріліп жұмыс жасайтын болсақ, нұр үстіне нұр. Білім деңгейінің жоғарылауы еліміз тәуелсіздік тұғырына жеткеннен басталып, жалғасын табуда. Он мыңдаған жастар өткен ғасырдың тоқсаныншы жалдарының басында қолға алынған «Болашақ» бағдарламасы арқылы шет елге шығып, әлемнің маңдайлы, бетке ұстар университеттерінен білім нәрін алып, сол қорымен туған жерге келіп, кәдеге асырып жатыр.

Біздің ойымызша, қазақ халқының «Алтын ғасыр» дәуірі басталды. Себебі, елімізде заманауи, жаңашыл техникамен, құрал-жабдықтармен қамтылған бала-бақшалар, мектептер мен жоғарғы оқу орындар ашылып жатыр. Жыл сайын мектеп түлектеріне және мамандығы бойынша оқуын тәмамдап, әрі қарай оқуын жалғастырам деген жастарға мемлекетімізден гранттар бөлінеді. Оның саны да, әрдайым артып келеді. Алайда, грант саны барлығына бірдей жете бермейді. Оның үстіне шет елдің мемлекет тапсырысы бойынша емес, жекелей ақылды да, жалынды жастарымызды өздеріне шақырып, білім беріп, өз мемлекеттеріне қарай тартуды көздеп отыр. Бір жағынан шет елден білім алып, тәжірибе алмасу бұл үлкен мүмкіндік, бірақ онда қалып, жұмыс жасау су ішкен құдығына түкіргендей болады.

Еліміздегі білімнің жоғары қарай өрлеуі үшін бұл мәселелер әлі де қарастырылады деген ойдамыз. Дегенмен, қаншалықты қиын болса да, бәсекеге қабілетті, еңбекқор, бақ таластыра алатын тұлға болуға әлі ешкім қарсы келген жоқ. Елімізде жоғарғы оқу орынын аяқтап жұмыссыз жүргендер мен қарапайым жұмысшыны қажет ететін компаниялар саны аз емес. Бұл белгілі бір тепе-теңдіктің бұзылуына әкеліп отыр. Мысалы, халықтың бір емес бірнеше жұмысты кезектестіріп жасайтын болса, оның әмбебап болуы және дисбаланстың жойылуына әкелер ме еді?!

Елбасымыздың дамыған отыз елдің қатарына кіру үшін әрдайым алыс, жақын, дамыған көрші мемлекеттерді мысалға алып отырады, бұл бізді төмендету емес, керісінше олардан жақсы жақтарын теріп, өз болмысымызды қосып, өңдеп, бізге ыңғайлы болатындай етіп келістірсек одан да бетер асып кететінімізді меңзеп отырады. Табысты болуымыздың басты шарты білім екенін әркім түсініп, ұмытпағаны жөн. Себебі, кез келген жұмыстың маманы ғана өз ісін дұрыс және толыққанды атқара алады. Ол үшін білімді бірінші орынға қоюымыз шарт.

Білімді тек қана ғылым ретінде қарау емес, оны басқа салалармен ұштастырып, белгілі бір өнім алуға ықпал жасауға болады. Қазақстанның тәуелсіздік алған кезден бастап инвестициялық тартымдылығын жақсарту мен инвесторларға қолайлы жағдайлар жасаумен белсенді түрде айналысып келе жатқаны белгілі. Бұл орайда инвесторларды тарту дегенімізді қаржыны ғана емес, жаңа технологияларды тарту, сондай-ақ, елдің түрлі өңіріндегі көптеген жобаларды, мемлекет бағдарламасын жүзеге асыру үшін өкілеттіктерді дамыту деп түсіну керек.

Бәсекеге қабілетті болу үшін Қазақстанға әлемдік нарықтағы өз «қуысын», яғни жақын болашақта бәсекеге жарай алатын өнеркәсіп салаларын таба білу әрі дамыта алу қажет. Бүгінгі заман тауарларының құндылығы олардың бойындағы озық ғылыми-техникалық жетістіктердің молдығымен ерекшеленетіндіктен, отандық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігі Қазақстанның ғылыми-техникалық және инновациялық даму деңгейімен өлшенеді.

Әлемдік экономиканың алдыңғы қатарлы озық тәжірибелерін игеруге және оны ұтымды пайдалана білуге талпынған мемлекеттер үшін бүгінгі таңдағы басты мәселе индустриалды-инновациялық экономиканы қалыптастыру болып отыр. Индустрияландыру саласын өркендету үшін жүйелі жұмыстар атқарылуда. Біз конституциялық реформаны жүзеге асырылып, еліміздің Үшінші жаңғыруын бастадық. Рухани жаңғыру бағыты бойынша кешенді іс-шаралар жүргізілуде. Міне, енді Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы қабылданды.

«Заманауи технологиялар әлемді өзгертуде. Жаһандық технологиялық өзгерістер өзімен бірге жаңа белестер мен өсімнің жаңа мүмкіндіктерін алып келеді. Бұл – біздің әлемнің дамығын 30 елінің қатарына енудегі тарихи мүмкіндігіміз», - деген Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың стратегиялары жарқын болашаққа қадам басудағы бірден-бір жолы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы.

III СЕКЦИЯ

Н.Ә.Назарбаев және ұлттық бірегейліктің Қазақстандық моделі/ Н.А.Назарбаев и казахстанская модель национальной идентичности

УДК 301.4

Абулкасова Д.Б.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова,

СТРАТЕГИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА ЛИДЕРА НАЦИИ Н.А.НАЗАРБАЕВА

Казахстан уверенно развивается как суверенное государство уже более четверти века. Важная роль в истории становления независимого государства, безусловно, принадлежит Первому Президенту Н.А. Назарбаеву. Одним из важных направлений в изучении многогранной деятельности Н.А. Назарбаева как крупнейшего политика является исследование роли Лидера Нации в модернизационных преобразованиях социальной и экономической жизни страны.

Время показало, что Первый Президент Казахстана выступил как успешный модернизатор и реформатор казахстанского общества уже с момента обретения Независимости. «Этап становления независимого Казахстана был подвержен ряду трудностей. Прежде всего, это экономический кризис, социальная напряженность, снижение жизненного уровня населения, безработица и экологические вопросы. Для того, чтобы преодолеть насущные проблемы необходимо было их решать, и ключевыми задачами стали реструктуризация экономики, ее переориентация на современные наукоемкие технологические отрасли, создание социально ориентированного рынка на основе обеспечения принципа равенства возможностей, проведения приватизации собственности, либерализации цен, продуманной инвестиционной политики, формирования правового государства и институтов гражданского общества, развития культуры, образования и науки. В общем, работы предстояло много, задачи стояли острые и трудные. Но за годы перестройки, модернизируя государство, Казахстан выдержал и продолжал свой путь к совершенствованию и развитию страны» [1]. С самого начала строительства нового государства у Лидера Нации уже был свой стратегический план, свое видение тех масштабных задач модернизации, которые предстояло решить. В статье «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства» Н.А. Назарбаев сформулировал основные принципы модернизации казахстанского общества. Так в сфере экономики Н.А. Назарбаев наиболее актуальным считал решение следующих задач:

- «формирование социальной рыночной экономики, основанной на конкурентных началах, с сочетанием и взаимодействием основных форм собственности (частной и государственной), каждая из которых будет выполнять свои функции в общей системе экономических и социальных взаимосвязей;

- создание правовых и других условий для реализации принципа экономического самоопределения человека;

- завоевание собственных или разделение с другими странами конкретных позиций на мировых товарных рынках на базе природных ресурсов Казахстана и реконструкции его экономики за счет опережающего развития перерабатывающих и наукоемких отраслей, экспортных и импортозамещающих производств с привлечением современной зарубежной техники и технологий;

- насыщение потребительского рынка. Это главный путь усиления мотивации к труду, повышения качества жизни каждой казахстанской семьи и создания социальной стабильности. Интерес к труду не будет по-настоящему сильным, пока не будет достаточного изобилия потребительских товаров. Без этого также не преодолеть инфляцию и бюджетный дефицит;

- привлечение и эффективное использование иностранных инвестиций для развития Казахстана».[2]

Определив «Стратегию быстрого развития» страны в качестве экономической идеологии всего общества, Президент подчеркивает, что «реализация задач в сфере экономики тесно взаимосвязана с вопросами социального развития», что «в центре стратегии государства в переходный период будет находиться социальная защита населения Казахстана: государственная поддержка и создание социальных амортизаторов прежде всего для

нетрудоспособных и малоимущих слоев - пенсионеров, инвалидов, многодетных семей, учащейся молодежи; государственная поддержка науки, культуры, образования и здравоохранения; обеспечение социальных гарантий по безработице. [3]

В этой же работе, Н.А. Назарбаев определяет хронологические рамки достижения основных экономических целей. Первый этап (1992-1995 гг.) - разгосударствление, приватизация собственности и насыщение потребительского рынка товарами. Второй этап (1996-2005 гг.) - постепенное преодоление сырьевой направленности экономики, ускоренное развитие транспортной сети и телекоммуникаций, формирование развитых товарных и валютных рынков, других рынков - капитала, рабочей силы, ценных бумаг, интеллектуальной собственности. Третий этап, продолжительностью 5-7 лет будет характеризоваться ускоренными темпами развития экономики открытого типа, достижением на этой основе стратегических целей переходного периода, укреплением позиций Казахстана в мировой торговле и вступлением в разряд новых индустриальных государств.[4]

Позже, в работе «На пороге XXI века», Н.А. Назарбаев формулирует целостную концепцию адаптированной модернизации независимого Казахстана, ставит задачу «формирования самонастраивающегося и социально - ориентированного рыночного механизма для страны, где целые поколения были адаптированы к совершенно иным условиям жизнедеятельности». [5]

Последовательность формирования долгосрочной стратегии модернизации суверенного государства прослеживается в ежегодных Посланиях Президента народу Казахстана. В первом своем Послании в октябре 1997 года Президентом был предложен долгосрочный программный документ «Стратегия развития Казахстана до 2030 года», в котором Глава государства отразил видение современного Казахстана, определил путь к будущему «процветанию, безопасности и неуклонно растущему благосостоянию» всего народа Казахстана. В документе семь долгосрочных приоритетов развития государства: национальная безопасность; внутривнутриполитическая стабильность и консолидация общества; экономический рост; здоровье, образование и благополучие граждан Казахстана; энергетические ресурсы; инфраструктура и профессиональное государство. Президент ставил задачу для каждого из этих долгосрочных приоритетов разработать и последовательно реализовывать стратегию, концентрируя усилия на конкретных действиях, намеченных в годовых, трех-, а затем пятилетних планах. В Послании Президент также определил задачи на ближайшие 3 года, среди которых своевременная выплата пенсий и пособий, выдача кредитов МСБ, создание рабочих мест и другие. В своем первом Послании Н.А. Назарбаев заявил, что ежегодно будет отчитываться перед казахстанцами о том, что сделано, а что нет, и почему: «В каждом ежегодном Послании я буду ставить новые задачи на следующий год, чтобы двигаться дальше к нашим стратегическим целям». [6]

Второе Послание Президента в сентябре 1998 года - «О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики: демократизация общества, экономическая и политическая реформа в новом столетии» - приходится на тяжелое время: страна ощущает тяжелые последствия от экономического спада в мире, который усугубился из-за падения мировых цен на экспортную продукцию, серьезных задержек выплаты заработной платы. Вместе с тем, несмотря на мировой кризис, Президент предлагает ряд крупных шагов для дальнейшего коренного реформирования экономики страны, объясняя, что эти меры, как воздух, нужны нашей экономике для того, чтобы вновь начать расти и продолжать расти дальше.

В это непростое для страны время Президент ставит задачу расширения возможностей получения банковских ссуд хозяйствующими субъектами; проведения комплекса мер по поэтапной ликвидации задолженности со стороны государств; задачу направить средства государства на программы, стимулирующие экономический рост, в такие сферы, как транспорт, водо- и энергоснабжение, здравоохранение, образование и профессиональное обучение. Это должно было обеспечить приток поступлений в казну и прямую выгоду казахстанцам. [7]

В сентябрьском Послании 2001 года «О положении в стране и об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2002 год» Президент отмечает, что задачи, которые ставились в предыдущих Посланиях, в полной мере выполняются. Послание ставит новые цели в сфере социально-экономического развития до 2010 года: продолжить формирование устойчивой и конкурентоспособной в отдельных секторах экономики; увеличить, как минимум, вдвое объем валового внутреннего продукта; добиться увеличения присутствия национального капитала в важнейших отраслях экономики; значительно повысить благосостояние наших

граждан; в 2002 году повысить минимальную заработную плату на 20%, должностные оклады врачам и учителям и привести к социальной справедливости размеры пенсий. [8]

В своем Послании «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии» в 2006 году Президент Н. А. Назарбаев предложил стратегию вхождения республики в число 50 наиболее развитых и конкурентоспособных стран мира. Президент ставит две самостоятельные задачи: в ближайшие 10 лет войти в число, во-первых, 50 социально-развитых стран и, во-вторых, в число 50 конкурентоспособных стран мира. Глава государства определил 7 приоритетных направлений развития Казахстана. 1. Успешная интеграция Казахстана в мировую экономику - основа качественного прорыва в экономическом развитии страны. 2. Дальнейшая модернизация и диверсификация экономики Казахстана как фундамент устойчивого экономического роста. 3. Современная социальная политика, защищающая наиболее «уязвимые» слои населения, и поддерживающая развитие экономики. 4. Развитие современного образования, непрерывное повышение квалификации и переквалификации кадров и дальнейшее процветание культуры народа Казахстана. 5. Дальнейшее развитие демократии и модернизация политической системы. 6. Реализация Стратегии национальной безопасности, адекватной современным угрозам и вызовам. 7. Дальнейшая реализация сбалансированного и ответственного внешнеполитического курса, учитывающего интересы Казахстана и динамику регионального и мирового развития. [9]

В январе 2010 года, в Послании «Новое десятилетие - Новый экономический подъем - Новые возможности Казахстана» Глава государства объявляет «Стратегический план 2020 года», который определяет новый экономический подъем и новые возможности Казахстана. По мнению Президента, «Устойчивое и сбалансированное развитие в ближайшее десятилетие будет обеспечено за счет ускоренной диверсификации и повышения конкурентоспособности национальной экономики». [10] Н.А. Назарбаев поручает разработать государственную программу «Дорожная карта бизнеса 2020», которая в настоящее время успешно реализуется, благодаря ей открываются новые производства, и как следствие новые рабочие места.

Послание от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» - было посвящено новому программному документу, в котором определяется долгосрочное развитие государства. Президент отметил, что страна более 20 лет работала на укрепление суверенитета и политического веса. 20 лет спустя эта цель достигнута. Период становления успешно завершен. Казахстан начала XXI века независим и уверен в себе. Наша главная цель - к 2050 году создать общество благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда. «Наше главное достижение - мы создали независимый Казахстан», отмечает Глава государства. [11]

В январе 2014 года Глава государства в очередном Послании народу Казахстана «Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» представляет проект Концепции по вхождению в число 30-ти развитых стран мира. Главные ориентиры развития социальной сферы до 2050 года заключены в конкретных индикативных цифрах. Ставится задача в 4,5 раза увеличить показатель объема ВВП на душу населения - с 13 тысяч долларов до 60 тысяч долларов. «Наше движение в число 30-ти развитых государств мира необходимо осуществить в два этапа. Первый этап охватывает период до 2030 года, когда потребуется совершить модернизационный рывок, используя «окно возможностей» в XXI веке, оставшиеся до 2050 годы делятся на семь пятилеток, каждая из которых решает вопрос достижения единой цели - войти в число 30 развитых стран», - такие задачи определены в Послании. [12]

В Послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» 31 января 2017 г. Президент ставит задачу по созданию новой модели экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность страны. Глава государства объявляет третий этап модернизации Казахстана, который станет надежным мостом в будущее, навстречу целям Стратегии-2050. «В условиях роста конкуренции и отсутствия стабильности в мире возрастает актуальность предложенной мной народу в 2012 году Стратегии-2050. Мы сумели своевременно предвидеть предстоящие сложности. Благодаря экономической политике «Нұрлы Жол» и Плану нации «100 конкретных шагов» мы достойно проходим первоначальный этап сложной глобальной трансформации. Только в 2014-2016 годах на поддержку экономики нами дополнительно было выделено 1,7 триллиона тенге. Все это предоставило возможность для экономического роста и поддержки бизнеса, создания свыше 200 тысяч новых рабочих мест. В

результате в 2016 году обеспечен рост внутренней валовой продукции на 1%. Это особенно важно в нынешних сложных условиях» отмечается в Послании.[13]

Безусловно, каждое Послание Главы государства сыграло свою роль в развитии Казахстана для продвижения к главной цели - вхождения в 30-ку конкурентоспособных стран мира. В целом все Послания объединяет главное - забота о повышении благосостояния всего народа Казахстана. Анализ содержания ежегодных Посланий Президента народу Казахстана позволяет проследить реализацию стратегии социально-экономической модернизации Н. А. Назарбаева. Особенностью данной стратегии является то, что созданная Президентом модель долгосрочного развития учитывала не только имеющиеся, но и будущие ресурсы и возможности страны. Согласно оценкам экспертов, подобный «алгоритм стратегического планирования несет в себе известные риски, однако он не только позволяет «заглянуть за горизонт», но и способствует более полному раскрытию потенциала общества и государства, акцентирует внимание не на проблемах выживания, а на перспективах развития, мобилизует нацию на реализацию крупномасштабных проектов. Что позволяет при любых колебаниях и отклонениях постоянно иметь в виду конечные цели модернизации, а также, что особенно важно в условиях переходного периода, максимально учитывать интересы будущих поколений». [14]

Успешность социально-экономической модернизации казахстанского общества подтверждается в Послании народу Казахстана от 10 января 2018 года «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». В Послании Президентом Республики подчеркивается, что в стране уже работают программы и стратегии, позволяющие успешно двигаться к главной цели - войти в число 30 самых развитых стран мира. Это Стратегия развития «Казахстан-2050», План нации «100 конкретных шагов», «Третья модернизация Казахстана», ГПИИР, «Цифровой Казахстан», Стратегический план развития республики до 2025 года. Глава государства подчеркивает, что в Казахстане выстроена успешно функционирующая модель рыночной экономики. В 2017 году страна, преодолев негативные последствия мирового кризиса, вернулась на траекторию уверенного роста. По итогам года рост валового внутреннего продукта составил 4%, а промышленного производства - более 7%. При этом в общем объеме промышленности обрабатывающий сектор превысил 40%. Благополучное развитие Казахстана позволило сформироваться среднему классу. Бедность сократилась в 13 раз, уровень безработицы снизился до 4,9%». Отмечая успехи в развитии Казахстана, в основе которых лежат гражданский мир, межнациональное и межконфессиональное согласие, Президент вместе с тем, подчеркивает, что стране «требуется новое качество развития», основанное на широком внедрении элементов Четвертой промышленной революции и определяет 10 приоритетных задач, среди которых: 1) казахстанская индустрия должна стать флагманом внедрения новых технологий; 2) дальнейшее развитие ресурсного потенциала; 3) «Умные технологии» – шанс для рывка в развитии агропромышленного комплекса; 4) повышение эффективности транспортно-логистической инфраструктуры; 5) внедрение современных технологий в строительстве и коммунальном секторе; 6) «Перезагрузка» финансового сектора 7) Человеческий капитал – основа модернизации; 8) эффективное государственное управление; 9) борьба с коррупцией и верховенство закона; 10) «Умные города» для «умной нации». [15]

В результате успешной реализации Стратегии «Казахстан-2030» страна достигла значительного прогресса в деле экономической модернизации: сложилась социально ориентированная рыночная экономика, сформировался мощный класс отечественных предпринимателей, успешно развивается малый и средний бизнес, активно идет становление среднего класса. Все это позволило перейти к реализации более сложных и амбициозных задач, направленных на успешную интеграцию страны в мировую экономическую систему.

Анализ процессов социально-экономической модернизации убедительно свидетельствует, что своими нынешними достижениями Казахстан во многом обязан первому Президенту, Лидеру Нации Н.А. Назарбаеву. Н.А. Назарбаеву принадлежит заслуга разработки и определения стратегии модернизации независимого Казахстана, которая уже вошла в мировую теорию и практику модернизации государства и требует всестороннего и глубокого изучения специалистов.

Список литературы:

1. [www. strategy2050.kz](http://www.strategy2050.kz)
2. Назарбаев Н.А. «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства», Алма-Ата, 1992 год. /[http://www.e-reading.club/chapter.php/1029984/1/Nazarbaev_-
_Kazhastanskiy_put.html](http://www.e-reading.club/chapter.php/1029984/1/Nazarbaev_-_Kazhastanskiy_put.html)
3. Там же
4. Там же
5. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. -Алматы:Атамұра.2003.
6. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g)
7. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-1998-g_1342416797](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-1998-g_1342416797)
8. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-2001-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-2001-g)
9. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-mart-2006-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-mart-2006-g)
10. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-29-yanvarya-2010-goda_1340624693](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-29-yanvarya-2010-goda_1340624693)
11. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g)
12. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarya-2014-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarya-2014-g)
13. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g)
14. Марат Шайхутдинов. Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель модернизации. <http://www.zakon.kz/115052-nursultan-nazarbaev-i-kazakhstanskaja.html>
15. [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-
respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g)

УДК: 796.011.1

Демченко Л.В., Федорченко Л.И.
ЗКТУ им. М. Утемисова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОДВИЖНЫХ ИГР В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В условиях модернизации система образования все более раскрывает свой национальный характер, национальное своеобразие, сливаясь в трехмерном пространстве - общенациональной, казахской и мировой культуры. «Этот диалог культур» в образовании - действенный фактор и национального развития, и гармонизации межнациональных отношений.

На уровне национально-региональной системы образования в качестве приоритетного направления ее развития выступает осознание необходимости перехода от «человека образованного» к «человеку культуры», соединяющему в своем мышлении и деятельности различные, несводимые друг с другом культуры, формы деятельности.

В социокультурном развитии любого народа игра являлась и является важным фактором воспитания в процессе первоначальной подготовки людей к жизни. Игра, являясь мощным средством воспитания, существовала задолго до возникновения научной педагогики. Понятие народной игры неразрывно связано с народной педагогикой, которую можно назвать отражением коллективного разума, накопленного народом опыта жизни. [1.с 67]

Игры с древнейших времен являются сокровищницей человеческой культуры. Они отражают все области материальной и духовной жизни людей. Естественно, поэтому огромно их разнообразие. В основе игровой деятельности детей лежат два важных фактора, тесно взаимосвязанных между собой: с одной стороны, дети включаются в практическую деятельность, развиваются и совершенствуются физически, приобретают навыки самостоятельно мыслить и действовать; с другой стороны – получают моральное и нравственное удовлетворение от этой деятельности, что, в свою очередь, оказывает большое

влияние на эстетическое развитие. Все эти факторы, в конечном счете, способствуют воспитанию целостной личности. Отличительной чертой национальных подвижных игр является влияние производственных, климатических, природных и других особенностей. Многие монгольские подвижные игры имеют много общего с казахскими и киргизскими народными играми. Здесь налицо родственная близость производственных отношений. Особо можно подчеркнуть их значение в воспитании чувства патриотизма, национальной гордости, национального самосознания.

Национальная игра является средством познания сущности человеческих отношений, построенных на гуманном отношении к слабому, немощному человеку, уважительного отношения к людям старшего, почтенного возраста, отношениях равноправия в коллективе сверстников. Опыт подобного взаимодействия переносится человеком в другие виды деятельности, сопряженные с познанием и воспроизведением сущности человеческих отношений, постижением индивидуальных характеристик каждого человека.

Посредством национальной игры формируются социально значимые качества и представления, нравственные поступки и культура поведения. В процессе индивидуальных и современных игр, требующих согласованности во взаимодействиях с партнерами, обучающийся приучается быть организованным, дисциплинированным, следовать социально-нравственным нормам, формирует понимание. Характерными особенностями национальных игр является соревнования, сотрудничество и коллективность в действиях, комплексное воздействие на организм, непрерывность изменения обстановки, самостоятельность действий участников, высокая эмоциональность. В играх заложен элемент нового, неопознанного. Нередко одна и та же игра, даже периодически повторяемая, не похожа на предыдущие ее варианты, действия ее участников не идентичны. Она часто проходит по-новому и таит в себе много неожиданностей. Вот почему уже одно представление об игре, как правило, вызывает у игроков положительные эмоции. [2.стр 49]

Естественно, сама по себе игра, с ее правилами, не воспитывает, - это преподаватель, с помощью различных средств воздействует на обучающихся в нужном направлении. Поэтому, надо сначала поставить задачу формирования той или иной привычки и затем соответственно подбирать игры, акцентируя внимание при их проведении на полезных разумных действиях, таких как сдерживать свои эмоции – не кричать, не торжествовать над поражением соперника; можно даже специально ставить задачу приучать сдерживаться и напоминать при этом о самоконтроле за поведением во время игры.

Наш опыт работы в вузе показывает, как велико образовательное и воспитательное значение национальных подвижных игр. С их помощью развиваются различные физические качества и прежде всего быстрота и ловкость. Одновременно совершенствуются двигательные навыки. Сложны и разнообразны движения в игровой деятельности. В них, как правило, могут быть вовлечены все мышечные группы. Это способствует гармоничному развитию опорно-двигательного аппарата. Условия игрового соревнования требуют довольно большого физического напряжения. Особенность народной игры как воспитательного средства заключается и в том, что она входит в качестве ведущего компонента в народные традиции: семейные, трудовые, празднично-игровые. [3.с 96]

Интересно и увлекательно проходят досуг и развлечения в ЗКГУ им. Утемисова. Например, на празднике «Наурыз», который проводится ежегодно, студенты активно участвуют в таких играх как «Қазақ күресі», «Тоғыз-құмалақ», «Ақсүйек», «Арқан тарту», «Аударыспақ», «Қармақ», «Үйрек ату», «Көмбеден доп шығару», «Аң аулау», «Таяқ жүгірту», «Садақ ату», «Қақпа тас», «Қарагие». На занятиях физической культуры студенты с удовольствием играют в народные игры: «Қыз қуу», «Көкпар», «Алтыбақан», «Ақ терек-Көк терек», «Ұшты-ұшты». Спортивные мероприятия, которые проводятся в течение учебного года, обязательно включают в себя национальные игры. Это позволяет ненавязчиво, целенаправленно вводить студентов в мир народной культуры, этики, человеческих отношений. Ведь национальная игра активизирует процесс познания окружающего мира и себя, поддерживает творчество. Она выступает как мера, как способ творческой самореализации личности в разнообразных видах игровой деятельности, а также общения, направленных на освоение, создание и передачу этно-национальных ценностей и технологий к их адаптации.

Игровой фольклор богат и разнообразен. Неоценим он и по своему двигательному содержанию. Ходьба, бег, прыжки, метание, бросание и ловля, другие виды движений - все это

можно найти в народных играх. В играх студент осваивает алгоритмы поведения: соблюдение правил игры; подчинение решению большинства играющих или членов команды; подчинению капитану команды; выполнение ролевых обязанностей; соблюдение требований времени и места игры; участие в игре от начала и до ее завершения и др. [4.с46]

В работе со студентами на занятиях и в свободной деятельности широко используется неповторимый игровой фольклор, так как радость движения в них сочетается с духовным обогащением. Ведь испокон веков в играх отражается образ жизни людей, их быт, труд, национальные устои, представление народа о честности, смелости, мужестве, т. е. национальная игра содержит в себе информацию о традициях многих поколений. Участие студентов в народных играх позволяет им через игровое общение усвоить культуру народа.

В процессе игры студент получает возможности для реализации своей индивидуальности, признания своей неповторимости в коллективе, одобрения педагогом выбранных способов реализации игровой роли. Практика доказывает, что многие качества личности студента помогают развить именно использование национально-регионального потенциала игр.

Главное для будущего специалиста – найти возможность использования этих игр на уроках физкультуры, где они могут решать задачи совершенствования многочисленных двигательных навыков (бега, прыжков, метаний и др.). Очень широко национальные игры могут быть представлены в физкультурно-оздоровительных мероприятиях в режиме учебного и продленного дня: на подвижных переменах, «часах здоровья», в группах продленного дня. Прекрасные условия для проведения национальных игр имеются в оздоровительно-спортивных лагерях, туристических походах.

В условиях современной цивилизации в связи с резким снижением двигательной активности человека возрастает роль систематических занятий физическими упражнениями подвижными играми.

Особое значение национальных подвижных игр заключается в том, что они широко доступны людям самого разного возраста. Подвижные игры, несмотря на огромное разнообразие, связанное с этническими и другими особенностями, так или иначе отражают такие общие характерные черты, присущие этой форме деятельности, как взаимоотношение играющих с окружающей средой и познание реальной действительности. Целенаправленность и целесообразность поведения при достижении намеченной цели, связанного с внезапно возникающими и постоянно изменяющимися условиями, потребностью широкого выбора действий, требуют проявления творческих способностей, активности, инициативы. Такая широта использования возможностей, выражающаяся в самостоятельности и относительной свободе действий, сочетающихся с выполнением добровольно принятых или установленных условий при подчинении личных интересов общим, связана с ярким проявлением эмоций. Все это с методической точки зрения характеризует подвижную игру как многоплановое, комплексное по воздействию, педагогическое средство воспитания.

Социальный и научно-технический прогресс вносит в подвижные игры коррективы, но не может изменить или, тем более, перечеркнуть их, потому что нельзя уничтожить живую потребность детей в игровой деятельности, как нельзя повернуть вспять горную реку. Изменяются условия игр, вклиниваются в привычный игровой обиход новые сюжеты, продиктованные временем, но неизменной остается тяга детей к подвижным играм. Вот почему ни акселерация, ни ограничения, связанные с ростом городов, не могут пошатнуть авторитет национальных подвижных игр

Список литературы:

1. Григорьев, В. М. народная педагогика и игры в воспитании и развитии личности. На пути к теории народной педагогики. Вып-1. Музыка, 1995.
2. Репринцева Е.А. Педагогика игры. Теория. История. Практика. Курск, 2005.
3. Брыжинский В.С. серебряные цепочки». Саранск, 2009.
4. 1. Жуков М.Н. Подвижные игры: Учеб. для студ. пед. вузов. / М.Н. Жуков. - М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 160 с.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Сущность национальной экономики состоит в том, что она представляет собой сложившуюся систему национального и общественного воспроизводства государства, в которой между собой взаимосвязаны отрасли, виды и формы общественного труда, сложившиеся в результате длительного исторического эволюционного развития конкретной страны. Влияние на особенности национальной экономики оказывают исторические, культурные традиции, географическое положение государства, его роль в международном разделении труда и т.д.

Структурный анализ национальной экономики, по словам его основоположника Р. Бара, позволяет провести более полный и всесторонний анализ экономических процессов [1]. Исходит он из того, что структура является способом упорядочения различных единиц в экономике и формирования между ними органичного взаимодействия. Существуют два вида структуры национальной экономики:

1) экономические структуры, определяющие функционирование экономических единиц национальной экономики. Изучение характера взаимосвязей между ними представляет интерес, так как они определяют сущность национальной экономики;

2) неэкономические структуры, определяющие функционирование неэкономических единиц - культуру, образование и т.д. Их анализ представляет интерес только в той степени, в которой эти единицы и взаимосвязь между ними оказывают влияние на функционирование национальной экономики. Ф. Перу полагает, что структура национальной экономики отличается пропорциями и отношениями между ее составляющими частями. Пропорция - это значение подвергнутой анализу единицы национальной экономики по отношению к другим. Отношения - это относительно устойчивые связи между единицами национальной экономики, способные к изменению и сохранению [2].

Р. Тинбергенг считает важным проведение структурного анализа экономики, так как он позволяет определить ее сущность и сделать прогноз будущего состояния и развития, при этом исходит из следующих особенностей структурного анализа национальной экономики: он позволяет более полно объяснить протекающие в национальной экономике процессы; он дает возможность на основании данных, полученных в результате проведения структурного анализа, выработать более эффективную и результативную национальную экономическую политику, которая будет более гибкой, адаптированной и актуальной.

Структура национальной экономики - это совокупность исторически сложившихся устойчивых, способных к воспроизводству функциональных взаимосвязей между различными единицами национальной экономики [3].

Выделяют следующие виды структуры национальной экономики:

1) домашнее хозяйство, подразумевающие рассмотрение структуры национальной экономики как взаимосвязи между домашними хозяйствами. Выделение этого вида структур связано с тем, что домашние хозяйства являются мощным экономическим субъектом, производящим значительную часть национального богатства, влияющим на характер других взаимосвязей;

2) социальная структура, исходящая из деления национальной экономики на определенные сектора, которые находятся между собой в органичной взаимосвязи. Деление производится по различным критериям, например группам населения, предприятий, видам труда. Обычно выделяют государственный и частный сектора экономики;

3) отраслевая структура, предполагающая выделение отраслей экономики и определение характера и сущности взаимосвязи между ними. Отрасль национальной экономики - это единицы национальной экономики, в процессе общественного производства выполняющие схожие функциональные задачи. Этот вид структурирования национальной экономики имеет большое значение, так как позволяет реализовать качественное прогнозирование экономического развития;

4) территориальная структура, предполагающая анализ географического распределения производительных сил в рамках национальной экономики - разделение национальной экономики на различные экономические районы;

5) инфраструктура национальной экономики, исходящая из определения рода и характера взаимодействия сфер экономики;

6) структура внешней торговли, предполагающая анализ характера соотношений различных товарных групп, их импорта и экспорта.

Структура определенной национальной экономики постоянно изменяется и трансформируется. Большое влияние на это оказывает научно-технический прогресс, который изменяет характер производства, способствует возникновению новых отраслей и сфер экономики. Изменение характера общественного производства, возникновение новых отраслей, оказывает влияние на характер взаимосвязей в национальной экономике. Поэтому структура национальной экономики постоянно изменяется, что вынуждает проводить постоянный структурный мониторинг, соизмерять реальную структуру с будущим ее развитием.

Структура конкретной национальной экономики формируется под влиянием множества факторов - географических, культурных, социальных, психологических и т.д. Она специфична применительно к каждой определенной стране и не может быть искусственно внедрена. Со стороны государства может быть осуществлено только опосредованное влияние на нее.

Необходимость структурных реформ обычно связана с упадком национальной экономики, затяжным экономическим кризисом. В ситуации, когда функционирование национальной экономики не отвечает требованиям достойного уровня жизни, под давлением населения правительство страны вынуждено пойти на ряд крайних мер по изменению состояния национальной экономики - на структурные реформы.

Проведение структурных реформ национальной экономики всегда входит в поле деятельности государственного аппарата.

Для того чтобы структурные реформы были более эффективными, обычно они оформляются в виде программ - рассчитанных на долгосрочную реализацию, взаимосвязанных между собой мероприятий [3]. Программы могут быть различными по своему содержанию, целям, задачам, методам оформления и отражают конкретные особенности национальной экономики.

Реформа пенсионной системы является одним из наиболее действенных механизмов структурного реформирования национальной экономики. Здесь задача заключается в том, чтобы перейти к системе негосударственных пенсионных фондов, которые могут реализовать более эффективное управление доверенными им финансовыми средствами. Но полный уход государства не способствует установлению экономической стабильности - оно должно сохранить за собой право регулирования деятельности негосударственных фондов. Реформирование пенсионной системы наиболее сложная, но тем не менее необходимая часть структурных реформ, так как позволяет мобилизовать необходимые объемы финансовых ресурсов для развития национальной экономики.

Реформирование банковской сферы вызвано тем, что она реализует значительные экономические функции - обеспечивает денежный поток для целей экономического развития. Ее главная роль состоит в создании денег. Это задача центрального банка. Специфика конкретной банковской системы зависит от реальных условий и потребностей национальной экономики [4].

Главной проблемой банковской сферы стал всеобщий и системный невозврат кредитов, связанный с общим экономическим спадом, снижением активности хозяйствующих субъектов, уменьшением доходов населения и общего уровня жизни.

Другой особенностью является снижение доверия населения к банковской системе, так как население переключилось на использование вне банковских форм сбережений и стало негативно подходить к возможностям инвестирования денежных средств в национальную экономику.

Результаты реализации программ структурного реформирования показывают их эффективность и результативность. Намечившаяся экономическая стабилизация позволяет сделать вывод о том, что страны с переходным типом экономики смогут в долгосрочной перспективе выйти на устойчивые показатели экономического роста.

Существует неоднозначное определение инфраструктуры. Во-первых, под ней понимается совокупность системы обслуживания, основная задача которой заключается в обеспечении работы производства и предоставлении различных услуг населению. Во-вторых, под инфраструктурой понимается совокупность единиц, деятельность которых направлена на обеспечение нормального функционирования национальной экономики.

Инфраструктура как самостоятельная область национальной экономики прошла следующие этапы развития: разделение сельского хозяйства и ремесленничества привело к росту городов и специализации труда; разделение сельского хозяйства, ремесла и торговли

привело к формированию специфической области национальной экономики - торговли, в результате чего роль инфраструктуры существенным образом повысилась [1].

Выделяются следующие основные виды инфраструктуры в национальной экономике.

1. Производственная инфраструктура - это совокупность единиц национальной экономики, основной целью функционирования которых является обеспечение нормального функционирования производственного процесса. Например, грузоперевозки, тоннажные судоперевозки и т.д. Сущность производственной инфраструктуры двоякая. Во-первых, она направлена на обслуживание нормального функционирования процесса материального производства. Во-вторых, обеспечивает нормальную жизнедеятельность самого человека, воспроизводство трудовых ресурсов в национальной экономике.

2. Социальная инфраструктура - это совокупность единиц национальной экономики, функционирование которых связано с обеспечением нормальной жизнедеятельности населения и человека. Ее роль в современной национальной экономике постоянно повышается, а основная задача заключается в обеспечении жизнедеятельности населения на все более высоком качественном уровне. Влияние социальной инфраструктуры на национальную экономику заключается в том, что она позволяет обеспечить воспроизводство трудовых ресурсов - основного ресурса экономики.

3. Рыночная инфраструктура - это совокупность единиц национальной экономики, функционирование которых направлено на обеспечение нормальной деятельности рынка и его развитие. Она представлена совокупностью различных организаций и учреждений, обеспечивающих деятельность различных отраслей экономики.

Рыночная инфраструктура состоит из следующих элементов: торговых организаций; биржевой торговли; банковской системы; небанковских учреждений; транспортной системы [6].

Отраслевая структура национальной экономики заключается в группировке хозяйствующих субъектов в однородные по своему составу группы, связанные однородными функциональными характеристиками, - отрасли национальной экономики.

Отраслевая структура национальной экономики проходит следующие этапы своего развития: первый связан с активным развитием и преобладанием первичных отраслей экономики, таких как сельское хозяйство, добыча полезных ископаемых; второй связан с развитием и доминированием вторичных отраслей - производства, строительства; третий связан с развитием и преобладанием третичных отраслей - сферы услуг.

Эти этапы развития отраслевой структуры национальной экономики сменяли друг друга, но для каждой отдельной страны имели свои специфические черты.

Динамичные изменения отраслевой структуры происходят циклично на временном отрезке от 10 до 20 лет [5]. Для них характерны следующие черты: повышение значения и объема отрасли услуг - интеллектуальной, информационной сферы; снижение объемов добывающей отрасли по сравнению с прочими; рост промышленного производства на фоне сельскохозяйственного сектора экономики.

Большое влияние на характер отраслевой структуры национальной экономики оказывает научно-технический прогресс. Он приводит к тому, что некоторые отрасли исчезают или же стагнируют, а другие, например атомная энергетика, активно развиваются. Отличительной особенностью является возникновение смежных отраслей экономики - нефтехимической, ракетно-космической и т.д.

Изменение отраслевой структуры идет по следующим основным направлениям: принципиальное изменение технологий производства; доминирование обрабатывающей отрасли по сравнению с добывающей; развитие наукоемких отраслей национальной экономики; смещение центра тяжести в сторону непродовольственных отраслей.

Современная казахстанская структура национальной экономики характеризуется преобладанием нефтегазового сектора. Он является одной из наиболее капиталоемких отраслей, в связи с чем происходит отток капитала от других отраслей. Ориентация нефтегазовой отрасли на международный рынок делает Казахстан зависимой от мирового колебания цен. В результате чего более половины ВВП страны формируется от продажи ресурсов. Преобладание добывающих отраслей экономики негативным образом сказывается на общих темпах развития национальной экономики. Доминирование нефтегазовой отрасли препятствует развитию наукоемких отраслей экономики.

Список литературы:

1. Лаврова Т.А. Национальная экономика. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2007. - 245 с.
2. Кошелев А.Н. Национальная экономика. Конспект лекций. - М.: Эксмо, 2008. - 160 с.
3. Савченко П.В. Национальная экономика Учебник / под ред. П. В. Савченко. — М.: Экономика, 2011. — 813 с. — (Homofaber). — ISBN 5-98118-122-2 (в пер.).
4. Голубев А.А., Абакумова А.В., Мишура Л.Г. Банковское и страховое дело: Учебное пособие. – СПб.: СПб ГУИТМО, 2006. – 93с.
5. Глухов В.В., Гущина Л.Б. Основы технологий отраслей национальной экономики. Часть 1 Учеб.пособие. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2004. - 466 с.
6. Мальцев Д.М., Голубев А.А. Фондовые рынки и фондовые операции. Учебное пособие. - СПб.: СПбГУ ИТМО, 2009. - 100 с.

ӘОЖ 554.32.74

Қалшабек Б.Н.

*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы Білім бөлімінің А.Назарбаев атындағы №87 жалпы орта мектебі,*

ЕЛБАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

Ширек ғасыр тарих үшін қас-қағым сәт десек те, осынау 26 жылдық Тәуелсіздік дәуірінде қолымыз жеткен жемісті жетістіктеріміз де, толағай табыстарымыз да аз емес. Мұны ұлттық біртұтастықты мызғымастай етіп берік сақтаған, ұлтаралық татулықты қалыптастырудың «қазақстандық моделін» ұсынып, «Мәңгілік ел» идеясы аясында Болашағы Біртұтас Ұлтты сомдауға батыл кіріскен қуатты Қазақстанымыздың бүгінгі бет-бейнесінен-ақ анық аңғаруға болады.

«Толған ел тарихын таспен жазады, тозған ел тарихын жаспен жазады» деп дана халқымыз айтқандай, зар замандар мен талайлы кезеңдерді бастан өткеріп, азаттық жолындағы арпалыста «мың өліп, мың тірілген» ата-бабаларымыздың арман-аңсарына айналған киелі тәуелсіздікке қолымыз жеткелі бері де егемен елдің жаңа тарихы жаңа жетістіктермен толыға түсуде. Тәуелсіздіктің елең-алаңында академик Манаш Қозыбаевтың: *«Жолаушының мұраты – жету. Біз, қазақ, ғасырлар бойы жоқ іздеген халықпыз. Біздің жоғалтқанымыз, ең асылымыз тәуелсіздік еді. Біз тәуелсіздікті іздеп соқпақпен де, сұрлеумен де жүрдік, кейде жолға да түскендей болдық, бірақ тығырыққа тіреле бердік. Алайда, даңғылмен жүру үшін де бағыт керек, бағдар керек. Тәуелсіздік сапары тәуекелді керек етеді, алыс жолға тәуекел етер жүрек керек, жол бастайтын көсем керек ...»* [1],– деп ел ертеңіне алаң көңілмен қарап, зиялы қауымның үміті мен күдігі аралас өрелі ойын қоғам талқысына салғаны бар еді. Дегенмен, бүгінде ол күдік сейілді, сол күмән кеміді. Өйткені тарих халқымыздың талқысына Н.Ә. Назарбаевтай нар тұлғаны сыйлады, ел тізгінін ұлтымыздың жоқтаушысы бола білген Ұлы даланың перзентіне ұстатты.

Н.Ә. Назарбаев – ұлттық дәстүрде тәрбиеленген, халқының бар қадір-қасиетін бойына жинаған, тілін, тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін жетік білетін, ұлтын жан-тәнімен сүйетін, оның мәртебесін өсіріп келе жатқан азамат. Ол қорыққанға қорған, тарыққанға пана, алдағыны болжай білетін, елінің жүгін көтеріп келе жатқан қара нары. Ол халықаралық қауымдастыққа кеңінен танылған, өркениетті елдердің басшыларымен терезесі тең, сөйлескенде сөзі асатын, егескенде еңсесін басатын, елдескенде мейірімін шашатын аузы уәлі, сөзі дуалы саясаткер. Біз еш қысылмастан Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевты аймақтық, ғаламдық қауіпсіздікке үлкен үлес қосқан әлемдік тұлғалардың қатарына жатқыза аламыз. Ол кемеңгерлікке тән мінезбен нағыз интеллектуал екенін әлемдік деңгейде шебер дәлелдеді.

Бүгінде «Назарбаев феномені» ұғымы бауырлас елдерді былай қойғанда, дамудың даңғыл жолына түскен алдыңғы қатарлы озық мемлекеттердің саяси қайраткерлеріне де етене таныс. *«Мен туган халқымның болашағы үшін басымды бәйгеге тіккен адаммын»* деп Елбасының өзі ақтарыла айтқандай, ол тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында халқымызды әлеуметтік және экономикалық қиындықтардан алып шығып, мемлекетіміздің келешектегі жан-жақты өркендеуінің берік іргетасын қалап берді. Ал, бұл байламға тоқтауымыздың себебін Мемлекет басшысының сол кезеңде баспа бетін көрген «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінен таба аламыз. Осынау кітапта ол: *«Ұлттық жаңғыру, мемлекеттілікті қалпына келтіру өрдайым он-оңай*

жүзеге аса бермейді... Ең бастысы, кейінгі жылдары азаматтардың санасында түбегейлі психологиялық өзгерістер болды. Бұрынғы КСРО-ны көксеу сезімі жаңа Қазақстан мемлекеттілігінің азаматтығын сезінумен алмасты. Экономика да өзгеріп жатыр. Енді біз күш-жігерімізді экономикалық реформа мен демократияны дамытуға шоғырландыра аламыз. *Қазақстан мемлекеттілігінің қайта өрлеуі демократия мен нарық экономикасына мықты тірек болары сөзсіз»* [2], – деп ұлт тағдырының ендігі жауапкершілігін өз мойнына алатынын жеткізген болатын. Тұңғыш Президентіміздің осындай өз ұлтының кемел келешегіне деген шынайы жанашырлығының арқасында бүгінде мемлекетіміз әлеуметтік- экономикалық жағынан қарыштап дамып, осы аз ғана уақыттың бедерінде ауыз толтырып айтарлықтай табыстарға иек артты. Нақтырақ айтқанда, 2010 жылы беделді халықаралық ЕҚЫҰ төрағалық етуіміз, ЭКСПО-2017 көрмесін мінсіз өткізуіміз, «Әлем.XXI ғасыр» манифесіне төрткүл дүниенің танымал тұлғаларының үн қосуы, жер-жаһанға қауіп төндіріп отырған ядролық қарудан өз еркімізбен бас тартуымыз, тіпті күні кеше ғана БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшелігіне салтанатты түрде сайлануымыз, тағы басқа да табыстарымыз – мемлекетіміздің бағытының айқын екендігін көрсетеді. Мұның бәрі де рухани жаңғыру жолына түскен жас та жасампаз мемлекетіміздің мығым саясатының жемісі. Жалпы ұлтты ұлы мұраттар жолында ұйыстыру, ұлттық сананы оятып, тарихи жадымызды қайта жаңғыру, ұлттық болмысты сақтау секілді маңызды міндеттер Елбасы назарынан бұған дейін де қалып көрген емес.

Ұлт Көшбасшысы ілгеріде жарық көрген «Тарих толқынында» атты еңбегінде де ұлт мәселесіне қатысты орнықты пікірлер айтып, ұлттың болашағына, оның өзіндік «МЕН» дегізгерлік қасиеттерін сақтау мүмкіндіктеріне сеніммен қарауға шақырады. Елбасының: *«Қазақтың ұлттық тұтастануы үшін табан тірейтін негізгі идеялық тұғыр бірішама айқын. Бұл – дербес мемлекеттілікті сақтау және дамыту. Бұл – мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін дамыту және нақтылы әрекетке ұластыру. Бұл – Қазақстанның аумақтық тұтастығы. Тарихи тек-тамырыңның тереңнен бастау алғандығын танып-түсіну, ата-бабаның шапағаты мол шабытты істерін заңды мақтаныш ету, тоталитарлы кезеңнің зардаптарынан арылу, сөйтіп тарихи сананы уақыт талабына сай қалпына келтіру, ұлттық тұтастануға тегеурінді серпін беруге тиіс»* [3], – деген орынды байламы бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қайта 15 жыл алдын айтылған пікір бүгінгі латын әліпбиіне көшу үдерісімен, Елбасы Жолдауларындағы мемлекеттік тілдің өрісін кеңейту бастамаларымен біте қайнасып, астасып жатыр.

Мемлекет басшысы биылғы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты кезекті дәстүрлі Жолдауында қазақ тілін халықаралық деңгейге жақындату үдерісінде латын әліпбиіне көшудің айтарлықтай әсері болатындығын баса айтады және 2025 жылға дейін білім берудің барлық деңгейінде түркі әлемімен табыстыратын бұл жазуға көшудің нақты кестесін жасауды тапсырады [4]. Бұл да біздің пайыптауымызша, мемлекетімізді жаңа белеске, жаңа биікке жетелейтін бастама. Елбасымыз Н.Назарбаев латын әліпбиі турасындағы ұсыныс-толғамдарын ең алғаш сонау 2006 жылы Қазақстан Халқы Ассамблеясының кезекті басқосуында білдірген болса, 2012 жылы латыншаға көшудің нақтылы мерзімі де мәлім болып қалды. Қалай дегенде де, қоғамда бұл турасында сан түрлі пікір қайшылығы орын алғанымен, төл тілімізді модернизациялауға септесетін латын әліпбиіне көшуден қазақ қоғамы ұтпаса ұтыла қоймайды. Жалпы осы азаттықтың ақ таңы атқалы бері 26 жыл ішінде тұрақты даму жолына түскен еліміз алдымен саяси реформалар арқылы жаңғыруды, сосын экономикалық жаңғыруды бастан өткерсе, Қазақстанның үшінші жаңғыруы аталып жүрген бұл рухани қайта түлеудің маңызы тіптен ерекше. Қазақы ұлттық болмысты, төл мәдениетті мейлінше қадірлеп-кастерлеуге шақыратын, қоғамдық сананы басы бүтін өзгертуге бағытталып отырған бұл оң бағдарламаның өміршендік табуында жоғарыда тілге тиек етілген латын әліпбиіне көшу үдерісі де маңызды рөл атқарады. Ал жалпы кішіпейілділік, адамгершілік, инабаттылық секілді т.б. адами асыл қасиеттердің бала кезден бойға сіңетінін, жас тамырға шыбық кезден тарайтынын ескерер болсақ, рухани жаңғыруға қолдау білдірген бәзбір ғалымдардың орта білім беру үдерісінде тездетіп «Руханият» пәнін енгізуді ұсынуы да біздіңше көңілге қонады. Өйткені өскелең ұрпақтың рухани әлеміне қозғау салып, ұлттық таным-түсінігін дамытып, сол арқылы жаһандық білім бәсекесіне төтеп беруге сақадай сай қылу қашанда стратегиялық басты мақсатымыз болып қала бермек.

Елбасы Жолдауында егжей-тегжейлі айтылған бұл өзекті мәселеге қатысты пікір білдірген Сенат төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаев өз мақаласында былай деген еді: *«...Президент «Санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» деп, рухани сананың жаңғыруын нәтижелерге қол жеткізудің басты кепілі ретінде ұсынып*

отыр. Оның ең негізгісі – ұлттың терең тамырынан бастау алатын рухани ұстынды сақтап қалу. Президент рухани жаңғырудағы ұлттық сана-сезім көкжиегін кеңейтуде екі нәрсенің басын нақты ашып беріп отыр. Оның бірі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғырудың болмайтындығы. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің керітартпа тұстарынан бас тарту. Мұндағы басты идея – болашақ пен өткенді үйлесімді сабақтастыра білу. Озығын алып, тозығын тастау»[5]. Расында да, мемлекетімізді дамытуды, ұлттық сананы күшейтуді көздейтін мұндай маңызды қадамдарға бару уақыт талабынан, қоғам қажеттілігінен туындап отыр. Ал сананың ашықтығы, адами капитал сапасының біз күткен деңгейден көрінуі, жаһандық тілдерді игеуге деген тастүйін дайындығымыз, әлемдегі ең озық деп танылған 100 оқулықты төл тілімізге тәржімалау, жоғарыда айтылған латын әліпбиі арқылы қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау – бұлардың баршасы да осы рухани жаңғыру бағдарламасы аясында жүзеге асырылатын тың талпыныстар, игі бастамалар.

Жалпы Мемлекет басшысының «Жаһандық заманауи қазақстандық мәдениет», «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобаларын ұсынуында да көп мән бар. Өйткені өткен мен болашақты, кешегі мен ертеңгіні қабыстыру арқылы бір жағынан біз дана бабаларымыздың аманатына адалдығымызды сақтап қалсақ, екінші жағынан тәуелсіздік дәуіріндегі қоғам тынысына, ұрпақ тәрбиесіне ерекше үлес қосқан танымал тұлғаларымызды да тиісінше насихаттай аламыз.

Рухани жаңғырудың негізгі өзегі саналатын «Туған елге» ұласатын «Туған жер» бағдарламасының шеңберіндегі ілкімді істердің де ұлттық рухани құндылықтарымызға деген ықылас-құрметімізді одан әрі күшейтіп, Қазақ елінің өркениет көшіне ілесуіне жол ашатыны күмәнсіз.

Былайша айтқанда, ел бақытына туған, жүрегі халық деп соққан Назарбаев феномені жайлы сөз өрбіткенде біз қиын кезеңдерде, табысты шақтарда да қажымай-талмай, тек елін өрге қарай сүйреген тұлғаның сөзі мен ісінде алшақтық жоқ екенін анық көреміз. Мұны Мемлекет басшысының ұдайы қасында жүрген, онымен етене араласқан азаматтардың өзі растайды. Мәселен Елбасының сенімді серіктерінің біріне айналған Махмұт Қасымбеков «Президенттің конспектісі» атты мақаласында еңбек адамының тұрмыс жағдайын жақсартуға деген мүдделілігін арттыру Президент конспектісінің басты арқауы болғандығын жеткізеді [6]. Сондай-ақ автор жүдесе ел деп жүдеген, қуанса ел деп қуанған нар тұлғаның ұлы мұраттарға бастайтын Ұлт жоспарын айқындап беріп, қазақстандық арманды орындауға жұмсаған еселі еңбегіне сүйсіне келіп, өз ойын: «Елбасының иығына түскен жауапкершілік жүгін соны күнделікті көтеріп жүрген өзі болмаса, былайғы жұрт нақты шамалай бермеуіміз әбден мүмкін», – деп түйіндейді.

Шындығында қын түбінде жатпайтын алтын кездіктің кейде қадіріне жетпейтін халықпыз. Дегенмен жат елдің жақсысы мен жайсаңы елін сүйген, елі сүйген Елбасымыз хақында оң пікір білдіріп жатса, оған қалай қуанбайсыз. Олай болса, аймақтағы талассыз лидерге деген шынайы лебізін жеткізіп, «Мен – қазақтармен құдамын. Бұл – бір. Екінші – Нұрсұлтан Әбішұлын жақсы көремін. Назарбаевтай Президенті бар ел бақытты» деген С. Михалковтың тамаша пікіріне де, «Назарбаев – кемел ойлы кемеңгер. Ол – алдына қиын асу, ұлы міндеттер қойып, соны жүзеге асыра алатын аса талантты саясаткер» [7], – деген қоғам қайраткері Г. Зюгановтың оралымды ойына да уақыт пен тарих өз бағасын бере жатар. Айтпағымыз, мұндай пікірлердің жүздеп саналатындығы ғана. Қалай дегенде де әлем саясаткерлерінің мемлекетіміздің басшысын М. Ататүрік, М. Ганди, Шарль де Голь секілді әлем таныған саясаткерлермен қатар қоюы, Елбасымыздың да алпауыт елдер көсемдерімен терезесі тең сұхбат құруы бұл салыстырулардың негізсіз еместігін дәлелдейді. Ал рухани жаңғыру мәселесіне қайта оралар болсақ, бұл шешімге де Елбасымыз бір күнде келе салған жоқ. Бұл – рухани мұраларымызды қастерлеуге шақыратын 2004 жылғы «Мәдени мұра» мен 2013 жылғы «Халық – тарих толқынында» секілді бағдарламалардың заңды жалғасы.

Бытыр ғана мемлекетіміздегі жан саны 17 млн. 994,2 мыңды құраған болса, мемлекет құраушы ұлт – қазақтардың саны да едәуір артып, 12 млн. 792 мыңға жетті. Демек, мемлекет халқының жоғын түгендейтін, 71 пайызды құрап отырған ұлттың барын бағамдайтын уақыт жетті. Рухани жаңғыру жалпыұлттық бағдарламасының да осындай ұлағатты мәні бар. Тіпті бұл жана дәуірдің айшықты беттерін суреттейтін Елбасымыздың таяуда ғана тұсауы кесілген «Тәуелсіздік дәуірі» атты жаңа кітабында да рухани жаңғыру мәселесі аз сөз болмайды. Осынау еңбегіндегі алғы сөзінде Елбасы: «Ел тәуелсіздігіне 26 жыл. Әлемдік тарих

тұрғысынан қарағанда онша көп те уақыт емес. Дегенмен осы жылдарда біз әлемге және болашақ ұрпаққа тәуелсіз Қазақстан атты жасампаздықтың ұлы жемісін ұсына алдық. Сол себепті бұл кезең – біз үшін Ұлы дәуір. Алғашқы жаңғыру 1990 жылдары басталса, екінші жаңғыру тоқсаныншы жылдардың үшінші ширегінде басталып, 2010 жылдың орта тұсында аяқталды. Біз экономиканы өсу жолына шығарып, мемлекеттік институттардың заманауи жүйесі мен орта тапты қалыптастырдық, тіршілік сапасын айтарлықтай жақсартып, жаңа астана салдық, еліміздің халықаралық беделін нығайттық, сондай-ақ оның өңірлік көшбасшы екенін дәлелдедік. Біздің осы мақсатқа негізделген іс-қимылымызды мен 2017 жылдың басында жариялаған үшінші жаңғыру бағдары қамтамасыз етпек. Біз қазірдің өзінде конституциялық реформа жүргізіп, экономикалық түлеудің келесі кезеңіне қажетті бағыттарды таңдадық және «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында қоғамдық сананы дамыту үстіндеміз» [8], – дей келе кешегіміз бен келешегіміз жайлы тереңінен ой қозғайды. Сонымен қатар, бұл еңбекте Тәуелсіздік дәуіріндегі еліміздің басты-басты жетістіктері де мейлінше талдап, таразыланады. Тарихи публицистика ретінде өз оқырманын тапқан еңбекте Елбасымыз еліміздің іргесі қаланған күннен бергі өсу мен қалыптасу кезеңдеріне, ширек ғасыр ішіндегі ішкі және сыртқы саясаттағы табыстарымызға көбірек тоқталады. Рухани жаңғыру бағдарламасының, жалпы ұлттық рухты сақтауды және оны нығайтуды көздейтінін алға тартқан ол: «Мен өзімнің мақаламда күшті де жауапты адамдардың біртұтас ұлт болып ұйысуы үшін болашаққа бірге қадам басуды, қоғамдық сананы өзгертуді ұсындым. Қазақстандықтар біздің ұлтымыздың алтын қорын кімдердің құрайтынын білуі тиіс. 2050 жылдың көкжиегіне көз салсақ, рухани жаңғыру қазақстандықтардың жаңа ұрпағын қалыптастыратын болады. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – бұл біздің дамуымыздың ең өзекті қағидаты. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы – қазақстандық жаңғырудың бүкіл стратегиясына тұтастық пен жүйелілік сипат береді. Жаһандық сын-қатер кезеңіндегі Үшінші жаңғырудың басталуын айғақтайтын мемлекет пен қоғам жаңаруының кең көлемдегі үш үдерісі қанат жайды. Қазақстан өз дамуының жаңа тарихи кезеңіне аяқ басты», – дейді [8]. Сондықтан да жасампаз жылдар жүгін арқалаған бұл еңбектің, оны дүниеге әкелген, қалың оқырманмен қауыштырған Елбасымыздың даналық даңғылын кейінгі толқынға кеңінен дәріптеу алдағы күндердің еншісіндегі іс деп білеміз. Өйткені Елбасы жолының – елдік жолы екендігін, рухани жаңғыруға бет елған еліміздің ертеңінің, бүгіні мен болашағының Тұңғыш Президентімізге тікелей қатысы барлығын өскелең ұрпақ біліп өсуі тиіс. Бұл халқымыздың да арман-тілегі, шынайы аңсары.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қозыбаев М. Тәуелсіздік даңғылы // Ақиқат, 2001, №4, 3-9 бб.
2. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 125-134 бб.
3. Назарбаев Н. Тарихтолқынында. – Алматы: Атамұра. – 23-59 бб.
4. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері». ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, // ЕгеменҚазақстан. 10 қаңтар, 2018 жыл.
5. Тоқаев Қ. Рухани жаңғыру: озығын алып, тозығын тастау // Айқын, №55, 14 сәуір, 2017ж.
6. Қасымбеков М. Президенттің конспектісі // ЕгеменҚазақстан, 26 маусым, 2012 ж.
7. Досанов С. Ел бағына туған ер // Егемен Қазақстан, 8 сәуір, 2011ж.
8. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 18 б., 368-371 бб.

ЕЛ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ - ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК

Ұлттық бірегейлікті сақтау және нығайту көпқырлы әрі жауапты міндет. Оны лайықты деңгейде іске асыру бүгінгі жаһандық өзгерістер заманындағы орнықты дамудың кепілі болып табылады. Қоғамдық сананың өзгеруі мен модернизациялануы әлемнің барлық елдерінің назарында. Қоғамдық сана өзгеріске түсу процесінде жағымды жағына немесе негативті жағымсыз жағына өзгертінді белгілі. Кезінде австриялық ғалым Карл Реннер «ұлт, мемлекет өзінің дамуында өзі қаласын-қаламасын бәрібір үш кезеңнен немесе үш сатыдан өтеді. Ол: ұлттың оянуы, ұлттың дамуы және ұлттың гүлденуі» деді. Алғашқы сатысы ұлттың оянуы немесе кейінгі сатылары ұлттың дамуы, гүлденуі болсын, олар қоғамдық сананың оянуы, өзгеруі, жаңғыруымен қатар жүреді [1].

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан ұлттық бірегейлік пен қоғам бірлігін арттырудың өзіндік моделін қалыптастырды. Бұл осынау өлшемге әрдайым ерекше көңіл бөлетін Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев есімімен тікелей байланысты. Ел Президентінің бастамасымен қоғамдық сананы жаңғыртуға арналған «Рухани жаңғыру» бағдарламасының қолға алынуы аталған модельге жаңа серпін берді. Жаңғыру құндылықтары қоғамдағы бірлік пен келісімді қамтамасыз етудің маңызды факторына айналуға [2]. Тереңнен зер салсақ, Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы ұлттық рух пен ұлттық сананың нығаюына, олардың өзара ұштасуы мен кемелденуіне, ұлттық салт-дәстүріміз бен тілімізді, мәдениетімізді өркендетуге, одан әрі дамытуға, бағалауға, құрметтеуге, бүгінгі күн тұрғысында жаңғыртуға үндейтін, іргелі бағдарламалық құжат.

Н.Ә.Назарбаев тәуелсіз Қазақстанның Тұңғыш Президенті ретінде ұлттық бірегейліктің нақты үлгісін табуды, қоғамдық тұрақтылықты және ұлтаралық келісімді қамтамасыз етуді өзінің негізгі міндеті деп санады. Кез-келген көпұлтты мемлекеттің ұлттық саясатының ең басты бағыт-бағдары – ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру болуы керек. Оған апарар төте жол – мемлекеттің жан-жақты ойластырылған этносаясаты мен қоғамды демократияландыру процесіндегі жетістіктері болып табылады.

Нұрсұлтан Әбішұлы қоғамда кездесетін ішкі қарама-қайшылықтарға терең бойлап, олардың алдын алу үшін күрделі саяси шешімдерге бара білді. Президент ұлт мәселесін шешуде көп еңбекті және тынымсыз жұмысты талап ететін, бірақ соның ішіндегі ең сенімді жолын таңдады: «Бұл – түйісу нүктелерін іздеу, халықтар арасындағы келісім мен сенім аймақтарын кеңейту». Тәуелсіз Қазақстанның көпэтностық, көпконфессиялық құрамы мен тарихи және тағы басқа ерекшеліктерін Ұлт көшбасшысы еліміздегі ұлт саясатының негізі деп қарастырды. Осылайша, бұл мәселенің қаншалықты өзекті де маңызды екендігіне көңіл аударады.

Елбасы сонымен бірге тарихи таяу болашақта жұрттың бәрін этникалық, діни, мәдени алуандылығына байланысты бір ғана қазақстандық ұлтқа айналдырудың мүмкін еместігін, тіптен ондай міндеттің күн тәртібінде тұрмағандығын ескертеді. Ендігі мақсат – қазақстандықтардың бойында бар біртұтас саяси құндылықтарды тәуелсіз Қазақстан халқының азаматтық санасындағы басты да басым тетікке айналдыру қажеттігіне назар аударады. Демек, бірегейлендірудің бірінші деңгейінің немесе Қазақстан халқының қалыптасуының мәні – өзіміздің азаматтық және саяси тағдырымызды барша азаматтардың тағдырымен бірдей дәрежеде қорғайтын тәуелсіз Қазақстан мемлекетімен тығыз ұштастыруымызда.

Екінші деңгей қазақтардың өздерінің ұлттық бірегейлігіне, оның төл қазақтық этникалық санасының ұшталып, нығаюына тікелей байланысты. Аталған екі деңгей бір-бірімен тығыз байланысты. Осы қос деңгейлі процестің барысында қазақ халқы елдің иесі ретінде мемлекет құраушы ұлт деңгейіне көтеріледі.

Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Ұлттық бірегейлікті сақтау» атты екінші бағытында дамудың әмбебап үлгісі болмайтынын нақты жеткізіп, тек ұлттық модельді ғана алға тартады. Бұл тұжырым қазіргі заманғы дәуірдегі ұлт құрылысында аса маңызды болып табылады. Ортақ тіл, мәдениет, тарих – бұлар барлық заманда да қуатты мемлекеттің іргетасы екеніне ешкім дау туғызбаса керек. Бұл бағытта ең әуелі ұлттық рухты атап өту қажет.

Қазіргі дүние адамының ойлау қабілеті мен көзқарасының да, білімі мен ғылымының көз ашпас шапшаңдықпен дамып келе жатқандығы соншалықты, бүгінгі әлем «жаңа жаһандық

болмыстың» қазанында бұрқ-сарқ қайнап, тіпті жұмыр Жерді мекендеп отырған адам баласы тіршілігінің де мазасы кете бастағандай. Міне, осы жағдайда Елбасы «Ұлттық бірегейлікті сақтау» мәселесін алға тартады. «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» [3], деген Елбасының осы қағидасы біздің ұлттық жаңғыруымыздың басты әрі мақсатты міндетіне айналуы қажет.

Қазақтың ұлттық коды ежелгі дәуірден бастап жинақталып, қалыптасты. Сыйластық пен ізгілік, ізеттілік пен имандылық қазір енді этикетке айналған тұста, осы ұлттық кодты дамыта отырып, рухани мәдениетімізді жаңғырту басты мәселенің бірі. Бұл өзімізді жоғалтпау, ұлттық құндылықтарымызды жаңғырту болып табылады. Ұлттық кодқа негізделген ұлттық сананың дамуын Елбасы үлкен мәселе етіп көтеріп, екі қырын атап көрсетті: бірі ұлттық сананың көкжиегін кеңейту, екінші ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Елбасы өз еңбегінде ұлттық бірегейлік пен ұлттық санамыздың алтын сандығында мәңгі сақталып, әрқайсымыздың ұрпағымыздан ұрпағымызға аманаттап тапсырып, өсиет қылып, мирас етіп қалдырып отырар қасиетті де құнды дүниелерімізді де ашып айтады.

Елбасының мақсаты – ұлттың ұлы мұраты. Ол – Ұлы Дала елінің бойында белгілі тарихи себептермен қалғып кеткен прагматизмді ояту арқылы ұлттық, қоғамдық ойға, іске сілкініс әкелу, тәуелсіз елдің санасы мен ағзасын отаршылдық, кембағалдық, бойкүйездік комплекстерінен тұтастай арылту [4].

Мемлекет басшысы қазақтың ежелгі «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» қағидасын мықтап ұстануға шақырады. Мемлекет басшысы болашаққа бағдар болған мақаласында: «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» – дейді. Шынында, жаһанданған қоғамға жұтылып кетпеуіміз үшін де ұлттық тамырдан нәр алуымыз қажет.

Рухани жаңғыру ұлттық кодты сақтаумен бірге ұлттық бірегейлікті сақтауды да талап етеді. Елбасы айтқандай, ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, жалпы, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс. Әрине, ұлттық құндылықтардың бәрі жас ұрпаққа отбасынан, бала бақшадан, мектептен берілері анық. Жоғары оқу орындарында ол одан әрі тереңдетілуі тиіс. Сондықтан, ата-ана да, орта мектеп пен жоғары оқу орындарының ұстаздары да ұлттық тәрбиені бірінші кезекке қойғаны абзал.

Мемлекет басшысы нұсқап отырған ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, заман ағымына қарай оның сипаттарын өзгерту, «білім культін» қалыптастыру, мемлекет пен қоғамды революциялық емес, эволюциялық жолмен дамыту, ең бастысы, сананың ашықтығын, яғни әлемдік озық жаңалықтарға, ғылым-білімге құшақты айқара ашу идеялары ұлттың рухани-мәдени қалыбы болмақ. Әрі жаңа дәуір сынақтарын бәсекелік қабілеті ерекше ел ғана еңсере алады.

Ұлттық бірегейлік мәселесі рухани жаңғыру процесінің өзгі іспеттес. Өйткені саяси тұрақтылықтың да, экономикалық серпіліс пен мәдениеттің жай-күйі де ұлттық және азаматтық бірегейлікке қол жеткізуге байланысты болмақ. Басқаша айтқанда, жаһанданған қоғамда, тез өзгеріп жатқан дүниеде әр халық өзіне төніп тұрған қауіп-қатерді лайықты еңсеріп, өзін аман сақтап қалу үшін бірегейлігін жоғалтпай, оны нығайтуы шарт.

Ұлттық бірегейлік мәселесіне ұлттық мүдде тұрғысынан қарау керек. Қазақ саяси ұлт деңгейіне көтеріліп, өзге ұлт өкілдері қазақ ұлтының төңірегіне топтасса, шынында да, ұлттық мемлекет құрылады. Біз ұлттық құндылықтар негізінде елімізде тұрақтылық пен сенімнің, бірліктің орнауына күш салуымыз қажет, ал, ол өз кезегінде даму, өркендеуге жол ашады [5].

Елбасы ұсынып отырған сан салалы, сан сипатты даму мен өрістеудің жолдары мен міндеттері осынау Ұлы Дала төсіндегі жаңа тұрпатты Қазақ елінің бүгінгі баянын бекітіп, ертеңгі болашағын анықтауға жол ашары анық. Ұлттық сананы дамудың жаңа сатысына көтеріп, өркендеудің жаңа кеңістігіне алып шығар бәсекелік қабілет пен прагматизмді, ұлттық бірегейлікті сақтау мен білімнің салтанат құруын, елдің эволюциялық дамуы мен сананың ашықтығын қамтамасыз етер ел Президенті белгілеген таяу жылдардың алты міндеті мен өмір сүру қабілетімізді шыңдар құжаттағы алты жоба – тамырын тереңнен тартар, өз ертеңін өзі өрнектер, өз тағдырын өзі қашап, өз бейнесін өзі сомдай білер Ұлы Дала мемлекетін Мәңгілікке бағыттар сара жол!

Сонымен, Президент сөзімен айтқанда: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда

мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана... » [3]. Ұлттық кодты, мәдениетті сақтап, жаңа заман жетістіктерін бойға сіңіре отырып, жалпы адамзаттық құндылықтармен рухани баюымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қоғамдық сананың жаңғыруы: қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту // «Ақиқат» журналы, 13.11.2017
2. http://www.inform.kz/kz/kazakstannyn- ulttyk - biregeylik - modeli_a3090675
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. - №70. - 12 сәуір, 2017 ж.
4. Ұлттың ұлы мұраты // Егемен Қазақстан, 2017 ж. 13 сәуір
5. Елдіктің ерен сөзі // Егемен Қазақстан, 2017 ж. 26 сәуір

УДК:33(574)

Сулейменова Г.Н., Аймурзина С.А.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,

**УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

Оценка экономического (производственного и ресурсного) потенциала Казахстана характеризует сегодняшний уровень развития его экономики как неустойчивый, но имеющий определенные задатки для полноценной и эффективной интеграции страны в мировое хозяйство. В пользу открытости убедительно свидетельствует практика соседних стран, также долгое время изолированных от мировой экономики, - Китая, стран Балтии и Восточной Европы. Существует множество блестящих примеров, когда страны, открывшие свою экономику, в сжатые сроки (кстати, не располагая такими богатыми ресурсами и промышленной базой, как Казахстан) преодолели отсталость и вошли в ряды процветающих индустриальных стран мира с высоким уровнем жизни [1]. Открытая экономика предоставляет неисчерпаемые возможности не только для выхода из кризиса, но и для стремительного экономического роста, кардинального улучшения жизненного положения населения.

Опасность модели развития, опирающейся исключительно на интенсивную эксплуатацию и экспорт природных ресурсов доказало ухудшение конъюнктуры цен на мировых рынках. К тому же, стимулирующее влияние экспортной ориентации может проявиться лишь при условии, если экспорт представлен продукцией относительно высокой степени переработки. А если он состоит преимущественно из сырья, как в Казахстане, то ориентация на экспорт равносильна ориентации на развитие сырьевого комплекса в ущерб обрабатывающему, поскольку добывающие отрасли переманивают к себе трудовые, финансовые и технологические ресурсы страны, оттягивают на себя приток иностранных инвестиций. Экспорт сырья может оказать стимулирующее влияние на экономический рост лишь при условии, что заработанные средства будут вкладываться в развитие высокотехнологичных производств.

В Казахстане как и в большинстве стран с крупными запасами природных ресурсов их разработка может стать солидным подспорьем при выходе на траекторию экономического роста, но не более того. Разработка собственных сырьевых ресурсов может ощутимо снизить затраты на импорт сырья и высвободить дополнительные средства для приобретения инвестиционных и потребительских товаров, а также погашения внешнего долга. С помощью сырья также можно поддерживать необходимый уровень экспорта до тех пор, пока не удастся его кардинально диверсифицировать на основе ускоренного развития обрабатывающих и высокотехнологичных производств.

Наша страна располагает условиями, необходимыми для модернизации промышленности и создания новых производств [2]. К таким предпосылкам можно отнести значительные масштабы свободных бездействующих производственных мощностей (включая бывшие предприятия военно-промышленного комплекса), позволяющих быстро запустить производство новой

продукции; наличие квалифицированных кадров; достаточно развитый научно-технический потенциал страны и наличие продвинутых научных и технологических заделов.

Реальная модернизация производства, повышение конкурентоспособности продукции, поиск новых перспективных рынков и потребителей требуют не только активной поддержки государства в разработке сбалансированной промышленной, внешнеторговой и налоговой политики, но и значительных инвестиционных ресурсов. Основным источником последних могут стать как отечественный, так и иностранный предпринимательский сектор. Активизировав приток инвестиций и направляя их на модернизацию промышленности, Казахстан может стать вполне конкурентоспособным производителем продовольственных и потребительских товаров, химической продукции и машиностроения.

Возрождение реального сектора казахстанской экономики может быть достигнуто посредством промышленного реструктурирования, приобретения передового опыта и технологий, конверсии сохранившихся с советских времен оборонных производств. Эти мероприятия потребуют разумного макроэкономического и финансового руководства со стороны государства, включая дальнейшее развитие банковского сектора, крупномасштабное стимулирование национальных и иностранных инвестиций, реализацию программ мобилизации капитала на государственном и региональном уровнях. На первом этапе, вкладывая нефтедоллары в освоение прогрессивных технологий, в республике можно организовать конкурентоспособное производство продуктов нефтепереработки, стройматериалов, химической продукции, металлоизделий, станков, дорожных и строительных машин, контрольных и измерительных приборов. Затем, на базе сохранившихся предприятий военно-промышленного комплекса, выпускающих приборы, средства автоматизации и радиотехники, используя механизмы конверсии, малого и совместного предпринимательства, можно заложить ядро новых наукоемких производств. На этом этапе промышленную реализацию могут найти имеющиеся в стране научные заделы в области радиационной, лазерной, каталитической и биологической технологии. Имеющийся в Казахстане научный и образовательный потенциал позволяет рассчитывать на определенные успехи в этом направлении.

Импульс развитию новых производств и экспорта продукции с высокой добавленной стоимостью может придать кооперация с ведущими западными компаниями. Прямые иностранные инвестиции, осуществляемые транснациональными компаниями, имеют массу преимуществ перед национальными источниками капитала и средствами международных фондов, главное из которых заключается в переносе передового управленческого опыта, ноу-хау и технологий для конкретных промышленных проектов. Создание новых современных отраслей с использованием прямых иностранных инвестиций будет развивать человеческий, научный и образовательный потенциал страны.

В условиях Казахстана, обладающего значительными земельными ресурсами, определенные шансы на успех имеет ускоренное развитие аграрного сектора [3]. Земельные ресурсы, которыми располагает республика, при их рациональном использовании и улучшении способны обеспечить производство разнообразной сельскохозяйственной продукции в объемах, удовлетворяющих внутренние и экспортные потребности. В случае более интенсивного их использования вполне вероятно рассчитывать на превращение Казахстана в поставщика сельскохозяйственной продукции на мировые рынки.

Очень перспективной и привлекательной моделью развития для Казахстана, обладающего значительным транзитным потенциалом, может стать специализация на транзитных торговых и транспортных услугах. Республика вполне может более активно использовать свое выгодное геостратегическое положение на трансконтинентальных торговых путях вблизи динамично развивающихся регионов мира. Возможности развития международной транзитной торговли через территорию Казахстана расширяются с началом функционирования нового Шелкового пути - Транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА), а также с расширением торговли России со странами Южной Азии - Ираном, Пакистаном и Индией.

Как видно, Казахстан располагает широкими возможностями выбора различных вариантов развития экономики, и что немаловажно, взаимодополняющих друг друга, обеспечивающих долговременное устойчивое развитие страны. При этом важной предпосылкой быстрого экономического роста республики является открытость национальной экономики, предполагающая восприятие передовых технологий и стандартов качества, верную

ориентацию на мировых рынках и интеграцию в систему международного разделения труда. Место Казахстана в мире по общему объему ВВП составляет около 0,13 %. Мало это или много, можно судить, учитывая небольшую долю численности населения страны в общей численности населения мира, а также влияние экономического коллапса, вызванного распадом СССР и последующей трансформацией экономики. По общему объему ВВП Казахстан сегодня входит в шестую десятку среди всех стран мира, находясь в одной группе с рядом процветающих стран мира. Среди стран СНГ республика по объему ВВП занимает третью позицию, при этом доля Казахстана в совокупном ВВП по Содружеству постоянно растет [4]. Однако, даже если в первое десятилетие XXI века темпы экономического роста в Казахстане составят в среднем 5% в год, как прогнозируется правительством страны, то и в этом случае доля республики в мировом ВВП к 2020 году останется на прежнем уровне. Очевидно, что для усиления экономических позиций страны в мировой экономике требуется не только полноценное использование всех существующих и потенциальных источников экономического роста, но и оптимальная продуманная стратегия участия Казахстана в международных экономических отношениях.

По производству ВВП на душу населения Казахстан входит в верхнюю подгруппу развивающихся стран со средним уровнем дохода, занимая примерно одинаковые позиции с такими динамично развивающимися странами как Китай и Египет. Среди стран СНГ по данному показателю республика занимает второе место после России, а в регионе Центральной Азии лидирует со значительным преимуществом [4].

Доля Казахстана в мировой промышленной продукции аналогична доле в мировом ВВП - около 0,13 %, удельный вес страны в мировом экспорте немного ниже – 0,1 % [5]. Снижение данных показателей за годы экономической трансформации оказалось несколько значительнее, что было вызвано более глубоким спадом промышленного производства по сравнению с ВВП. Вместе с тем, наблюдается положительная динамика уровня функциональной открытости казахстанской экономики, т.е. степени ее вовлеченности в систему международного разделения труда. Так, внешнеторговая квота Казахстана увеличилась с 19 % в 2010 году до 30 % к 2017 году, что означает, что вовлеченность Казахстана в мирохозяйственные процессы через внешнюю торговлю за четыре последних года возросла более чем в 1,5 раза.

Эта тенденция играет важную позитивную роль в условиях низкого внутреннего потребительского спроса, поскольку внешние рынки сбыта не только обеспечивают развитие отдельных экспортоориентированных отраслей казахстанской промышленности, но и позволяют получать устойчивые экспортные доходы, пополнять государственный бюджет и таким образом поддерживать общий тонус экономики.

Представленные показатели характеризуют в общих чертах современный уровень развития и экономический вес Казахстана в мире. Для того, чтобы выбрать адекватную стратегию развития национальной экономики и определить ее место в мировой экономической системе в настоящий момент и в длительной перспективе требуется более конкретная оценка имеющегося экономического потенциала, прежде всего, его производственно-промышленной и ресурсной составляющих.

Список литературы:

1. Райзберг Б. А. Курс экономики М.: «ИНФРА – М», 2005. – 634с
2. Мырзалиев, Б. С. Государственное регулирование экономики: - Алматы : "Нур-Пресс", 2007. - 522 с.
3. 10. Ескараев, О. К. Государственное регулирование рынка в Республике Казахстан. - Алматы : Экономика, 2007. - 232 с.
4. Каренов Р.С. Экономика Казахстана по пути рыночной трансформации, т.2 – Караганда: Профобразование, 2004
5. Валовой Д.В. Рыночная экономика. Возникновение, эволюция и сущность. - М.: ИНФРА - М, 2005.

КӨПТІЛДІЛІК ЗАМАН ТАЛАБЫ

Президентіміз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауындағы білім беру жүйесінде үш тілдің – мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға үйлесімді кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткені баршаға мәлім. Яғни, еліміздің оқу орындарының алдында жаңа міндеттер, жаңа талап, жаңа мақсаттар қойып отыр дегенді түсіндіреді. Негізгі қойлатын мақсаттарының бірі – өмірден өз орнын таңдай алатын өзара қарым – қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын тұлға қалыптастыру болып отыр. Заман талабына сай білім саласына қойылатын талап, жас маманның кәсіби білімділігін, біліктілігін артту. Тек қана жоғары оқу орындарында ғана емес, сонымен бірге, мектептерде де көптілді білім беру жүйесі қолға алынуда. Сондықтан болар, білім беру жүйесінде көптілділікті дамыту басты бағыттардың бірі болып келеді. [1] Көптілділік - көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Бүгінгі таңда көп тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Көптілділік мәселесі – Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі, себебі, жаһандандыру заманы тілдерді білуді талап етеді. Жалпы білім беретін мектепте оқытылатын әрбір пән оқушы тұлғасын жетілдірумен қатар оның шығармашылық қабілеттерін дамытуды көздейді. Бүгінгі технология және жаһандану заманында өскелең ұрпақты көпмәдениеттілікке тәрбиелеу үдерісін іздестіру қарқынды жүргізіліп отырғанын байқауға болады. Қазіргі таңда өзара байланысы мен өзара тәуелділігі басым әлемде жас ұрпақты бәсекелестікке дайындаудың бірден бір жолы көптілділік болып табылады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің жылдағы дәстүрлі Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдету тиістігіне ерекше мән береді. Сонымен қатар, бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру қажеттілігіне ерекше назар аударады. Сондықтан қазақ тілін тереңдетіп оқыту, сонымен қатар көптілділікті меңгеру білім жүйесінде педагогикалық үрдістің негізгі бағыттарының бірі болып отыр. Әлемдік білім беру іс- тәжірибесінде көптілді білім беру жаңалық емес. Қазақстандық білім беру жүйесінде көптілді білім берудің халықаралық іс- тәжірибесінде қолданыс тапқан моделдерін енгізу- жаңа педагогикалық мәселе, өйткені ол жаңа жағдайларда шығармашылық тұрғыдан іске асырылуы тиіс. [2]

Елбасының «Біз бүкіл қазақстандықтардың басын біріктіретін басты фактор - мемлекеттік тіл - қазақтардың туған тілін дамыту үшін барлық күш-жігерімізді жұмсауымыз керек»-деуінің өзі әрбір саналы азаматтарға көп жайды аңғартса керек. Қазіргі жастар еліміздің болашағы қазақ ұлтымен, оның мемлекеттік тілімен тікелей байланысты екенін жақсы түсінеді және сонымен қатар әлемдік үдерістің талабына сай көп тілді меңгерудің де өмір талабы екенін жақсы біледі.

Көптілді тұлғаны қалыптастыру – бәсекеге қабілетті қоғам құрудың негізі. Бүгінгі күні көптілді білім беру – заман талабы. Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы. Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықара- лық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Еліміздің әлемнің дамыған мемлекеттер қатарынан орын алу үшін бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған жас ұрпақты қалыптастыру мәселесі алға қойылып отыр. Өйткені, тек бәсекеге қабілетті азаматтар ғана Отанымыздың тұрақты дамуына, бәсекеге қабілеттілігіне өз үлесін қоса алады.

Елбасының «Біз бүкіл қазақстандықтардың басын біріктіретін басты фактор - мемлекеттік тіл - қазақтардың туған тілін дамыту үшін барлық күш-жігерімізді жұмсауымыз керек»-деуінің өзі әрбір саналы азаматтарға көп жайды аңғартса керек. Қазіргі жастар еліміздің болашағы қазақ ұлтымен, оның мемлекеттік тілімен тікелей байланысты екенін жақсы түсінеді және сонымен қатар әлемдік үдерістің талабына сай көп тілді меңгерудің де өмір талабы екенін жақсы біледі. Үш тұғырлы тіл мәдениетін қалыптастыру үшін басқа шетел тілдері ішінен не себепті ағылшын тілі таңдап алынды? Себебі жаңа әлемдік мәдени өмірде ағылшын тілі ең кең

тараған дүниежүзілік қатынас құралына айналып отыр. Көптеген қазіргі заманғы тіл мамандарының пікірінше, ағылшын тілі мәдениет аралық қатынас құралы болуы сияқты жалпы қоғамдық қызмет атқарумен бірге төмендегідей қосымша міндеттерді атқарады екен: Біріншіден ол білімдерді бір тілден екіншісіне аударып тарату қызметін атқарады; Екіншіден халықаралық коммуникация мен ақпарат құралдары қызметін атқарады; Үшіншіден адамдар арасында бүкіл әлемдік ой-пікірлер алмасу түрі; Төртіншіден аса мол ақпараттарды сақтау құралы қызметін атқару тілі болып табылады;[3] Сондықтанда қазіргі қоғамымыздағы талап етіліп отырған үш тұғырлы тіл мәселесі бала- бақша мен жоғары оқу орындарында толығымен түгелдей қамтып жатқан жәйі бар. Осылардың ішінде ЖОО-дағы көп тілділіктің алатын орны ауыз толтырып айтарлықтай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан»
2. «Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы».
3. Ақиқит. 2011жыл, №4. «Ел тәуелсіздігінің нышаны – мемлекеттік тіл», ф.ғ.к. Салқынбаев.

ӘОЖ 502.1

Альжанова Б.С., Утаубаева А.У.

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова.

ТҰРАҚТЫ ҚАЛА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2018 жылдың 10 қаңтарында жарияланған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауы бүгінгі таңда ел назарын тағы бір елең еткізді. Елбасы таяу жылдардағы алға қойған басым бағыттар мен міндеттердің жүзеге асу жолдарын осы мақаласында тағы да айқындаған. Тәуелсіз Қазақстанның дамуындағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы, орны және маңызы мен оған жеткізетін жолдар нақтыланып Еліміздің әлеуметтік-экономикалық табыстарының негізі – біздің **басты құндылықтарымыз** ретінде қала беретін **азаматтық бейбітшілік, ұлтаралық және конфессияаралық келісім екені аталған**. Бұл Жолдауда дамудың жаңа сапасы қажеттігіне баса назар аударып, он міндетті шешу қажеттігі аталған, соның ішінде «Ақылды қалалар» «ақылды ұлт» үшін» міндеті де бар.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының ерекшелігі болып ғаламдық экологиялық дағдарыс мәселелерінің шиеленісуі саналады, оның мәні антропогендік факторлардың әрекет ету қарқынының күшеюіне байланысты. Адамның шаруашылық іс-әрекеті салдарынан қоршаған табиғи орта өзгеріп, бұрынғы ортамен салыстырғанда мүлдем басқа «антропогендік ландшафт» қалыптасты, тіпті табиғатта болмайтын жаңа қосындылар пайда болады. Антропогендік факторлар әсері артуымен бүгінгі таңда жаһандық проблема болып отырған күрделі мәселелер пайда болды: парник эффектісі, қышқыл жаңбыр, озон қабатының жұқаруы мен тесілуі, ормансыздану, шөлейттену, биологиялық әртүрліліктің төмендеуі т.б. [1]. Бұл проблемалардың туындауы табиғаттың даму заңдылығын ескермегендіктен, оның тепе-теңдігінің бұзылуына байланысты.

Адамзаттың қазіргі даму кезеңінде тиімді экологиялық саясат болмаса қоғамның тұрақты дамуы мүмкін емес. Тұрақты даму адамзаттың табиғи және жасанды объектілерді басқару мәселелеріне жан жақты және тиімді технологияларды енгізіп, қоршаған ортадағы табиғатты сақтау, оның тепе-теңдігін үйлестіру мәселесін шешуге күш жұмылдырғанда ғана мүмкін болады.

Қазіргі уақытта қалаларда дүниежүзі халқының 70%-ға жуығы тұрады. Қалалар небәрі құрлықтың 3%-ын ғана алып жатыр, бірақ жалпы қала халқы үлесіне дүниежүзілік энергия тұтынудың 60-80%-ы және атмосфераға бөлінетін көмір қышқыл газының 75%-ы келеді. Ірі қалалар мен өндіріс орталықтарында атмосфералық ауа сапасы қанағаттанарлықсыз деңгейде, тіпті жыл өткен сайын нашарлап келеді. «Қоршаған орта жай-күйі туралы және Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарын пайдалану туралы Ұлттық Баяндама» мәліметтері бойынша 2016 жылы тұрақты ластаушы көздерден атмосфералық ауаға бөлінген ластауыш

заттардың шығарындылары 2,2 млн тоннаны құрады, оның деңгейі өткен жылмен салыстырғанда 4,2%-ға ұлғайған. Ластауыш заттардың негізгі көлемі Қарағанды (593 мың т.), Павлодар (553,1 мың т.), Ақтөбе (169,7 мың т.), Атырау (144,7 мың т.) және Шығыс Қазақстан (128,6 мың т.) облыстарында қалыптасқан. Атмосфералық ауаның ластану проблемасы Қостанай (98,7 мың т.), Ақмола (94,5 мың т.), Солтүстік Қазақстан (77,7 мың т.), Батыс Қазақстан (42,5 мың т.) облыстарында біршама аз. Атмосфералық ауаға шығарылған ластауыш заттардың жалпы көлемінің 79,7%-ы газ тәріздес және сұйық заттарға, 22,2%-ы қатты заттарға тиесілі [2].

Атмосфералық ауа ластануына 1-2 сыныпқа жататын энергетикалық, металлургия, мұнай химиясы, машина жасау өнеркәсіп кешендерінің үлесі зор. Көптеген қалалардың ауа бассейнінің ластануында автотранспорт үлесі өте зор.

Қала халқын сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету басты экологиялық міндеттердің бірі болып табылады. Қалалардың су экожүйесі көп жағдайда тазартылмаған тұрмыстық-коммунальдық және өндірістік сарқынды сулар, елді мекендер мен өндіріс орындары аумағынан аққан еріген қар суы мен жаңбыр сулары, суару жүйелерінің суларымен ластанады. Коммуналдық шаруашылық инфрақұрылымның елеулі бөлігі тозғандықтан судың ысырапсыз жоғалуы байқалады. Олар ел масштабында шамамен барлық көлемнің 40%-ын құрайды. Бұл көрсеткіш АҚШ (11%), Ресей (21%), Ұлыбритания (23%) елдерімен салыстырғанда анағұрлым жоғары. Беткі су экожүйелерінің ластануына су қорғау аймақтарында орналасқан құрылыс объектілері мен елді мекендер де елеулі үлес қосады.

Топырақ жамылғысының жай-күйі де қаланың экологиялық жағдайына елеулі үлес қосады. Қала топырақтарының негізгі ластану көздеріне өнеркәсіп, энергетика кәсіпорындарының, әскери-өнеркәсіп кешендерінің атмосфераға шығарындылары мен қатты және сұйық қалдықтар, шаруашылық-тұрмыстық қалдықтар, автокөлік қалдықтары жатады. Әсіресе ірі қалалар мен өнеркәсіп орталықтарының маңы топырағының ауыр металдармен ластануы Қазақстанның өзекті экологиялық проблемасына айналып отыр. Республиканың өнеркәсіп аймақтарында антропогенді бұзылулар мен топырақ қабатын ластаудың маңызды ошақтары тараған. Қалалардағы жерді ластауда маңызды рөлді соңғы жылдары біршама саны ұлғайған автокөлік атқарады. Қала аумағында ерекше техногенді ландшафт түрі – урболандшафтар пайда болды. Қала топырақтары көп жағдайда антропогендік өзгерістерге ұшырап, тіпті асфальт жамылғысының астында көмілуіне байланысты биосфералық және санитарлық-гигиеналық функциясын орындай алмайды.

Қала халқы санының артуымен қоршаған ортаға түсетін экологиялық қысым мөлшері де артады. Қала экожүйесінің сапасының негізгі критерийі болып, оны құраушы параметрлердің (ауа тазалығы, тұщы су, топырақ, рекреациялық объектілер т.б.) адамдардың және басқа да тірі организмдердің тіршілік жағдайына сәйкестігі саналады. Міне осы орайда тұрғындардың жайлы өмір сүріп, жұмыс істеуіне қолайлы, әрі өңірлік дамудың локомотивіне айналатын қалаларды дамыту, жылдам өсіп келе жатқан мегаполис проблемаларын тиімді шешу мәселелері баса назар аударуды қажет етеді.

БҰҰ анықтамасы бойынша «Тұрақты қалалардың қоғамдық, экономикалық және физикалық дамуы тұрақты болады. Тұрақты қалаларда тұрғындардың ұзақ уақыт бойы қауіпсіздігі (соның ішінде табиғи апаттарды да қоса алғанда) қамтамасыз етіледі», яғни қала тұрғындарының жайлы өмір сүріп, жұмыс істеуіне мүмкіншіліктер болады. Басқаша сөзбен айтқанда қалалардың тұрақты дамуы оның тұрғындарының экономикалық және қоғамдық тұрғыдан жоғары сапалы тұрмыс деңгейін табиғат ортасы, ресурстары мен экологиялық тепе-теңдікті сақтай отырып қамтамасыз ету.

Тұрақты қаланы қалыптастыру негізіне экологиялық тұрақтылық принципі алынған, сондықтан «экологиялық қала» терминімен синоним ретінде де қолданылады. Экологиялық қала немесе экоқала қоршаған ортаға зияны аз мөлшерде болатындай жоспарланған, қауіпсіз және әлеуметтік бағытталған тұрғылықты елді мекен. Мұндай қалаларда тұрғындар энергия, су ресурстарын үнемдеп, қоршаған ортаның ластану мөлшерін азайтуға тырысады.

Қазақстан Республикасы EPI (Environmental Performance Index) экологиялық тиімділік индексі бойынша жүргізілген халықаралық рейтинг қорытындысы бойынша 180 елдің арасында 101 орында.

Қала тұрақтылығы негізінен 3 тұғырға байланысты: қоғам, экономика және экология. Жалпы айтқанда қоршаған орта мен қала арасында тиімді экологиялық тепе-теңдік орнатылуы керек. Тұрақты қала қалыптастырудың негізгі бағыттары болып экологиялық таза қалаға айналдыру бағдарламасын жасау және жүзеге асыру, қалаларда рекреациялық аймақты дамыту,

экологиялық талаптарды күшейту және тұрғындардың экологиялық мәдениетін дамыту саналады. Қалаларды экологиялық таза қалаға айналдыру үшін стратегиялық бағдарламаларда дүниежүзілік өзгерістер, табиғат-климаттық жағдайлар, қала тұрғындарының технологиялық, интеллектуальды және қоғамдық әлеуеті т.б. ескерілуі керек.

Өндірістік қалдық суларды тазартудың жаңа жүйесін енгізу және қатты тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеудің озық технологиясын пайдалану зор нәтиже береді. Тек қана *заманауи технологиялар* жылдам өсіп келе жатқан мегаполистің проблемаларын тиімді шешуге жол ашады. Бұл арада атап өтетін жағдай, экологиялық тепе-теңдік тек қана жаңа техникалық құралдар қолданып мен технология енгізумен ғана шектелмейді. Экологиялық қауіпсіздікті нығайту мен ғаламдық экологиялық дағдарысты жою технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы *терең және қарқынды өзгерістермен қатар* қоғамдық сананы өзгерту, жаңа дүниетаным құндылықтары қалыптаспайынша мүмкін емес. Табиғат қорғау бағдарламаларын жеткілікті түрде қаржыландырып, оның орындалуына барлық тараптардың жұмыла жасаған іс-қимылы қажет.

Тұрақты қала дамуы гуманитарлық-экологиялық императивке, яғни адамзаттың болашағы үшін табиғи ортаны сақтау және қалпына келтіру принципіне негізделген болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дандыбаев Б., Қасенов Қ.М., Дандыбаева Л.Б. Экология және табиғи ресурстарды, өнеркәсіптерді басқару. – А.: Экономика, 2013. – 347 б.
2. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов на 2016 год. – Астана: Министерство энергетики, 2017. <http://energo.gov.kz/index.php?id=834>.
3. 2018 Environmental performance index. Global metrics for the environment: Ranking country performance on high-priority environmental issue. <https://epi.envirocenter.yale.edu>.

УДК 81.111

Ерболатқызы А., Утемисова Э.К.
М.Өтемисов атындағы БҚМУ

ДИАЛОГ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ.

Білім беру мен тәрбиелеуді тек бір ғана сабақ барысында жүзеге асыру мүмкін емес. Бүгінде әр оқушының өзіндік пікірі құнды. Оқушы өзіндік пікірін сыныптастарының алдында қорғап шығуға дағдылануы керек. Осы орайда ағылшын тілі сабақтарында диалог әдісін жиі қолданған жөн. Топтық жұмыста оқушылар бір-бірімен диалог құра отырып тілдерін дамытады. Оқушылар диалог әдісін қолдана отырып талқылау, топтасып жұмыс жасау, түсіну мен тыңдау дағдыларын қалыптастыру арқылы өз білімдерін, белсенділіктерін дамытады. Диалогтік тәсіл оқушылардың ашылуына, сабаққа деген қызығушылығын арттыруға, ойын жеткізуіне, сөздік қорының молаюына көмектеседі. Осы бағытта кей ғалымдар сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын дәлелдеген. Мерсер мен Литлтон (2007) өз еңбектерінде диалог оқушылардың қызығушылығын арттырумен қоса олардың білім деңгейінің өсуіне ықпал ететіндігін ерекше атаған. Ал Мерсер (2000) сипаттағандай білімді бірлесіп алуда және пікір алмасу барысында тең құқылы серіктестер болып табылатындығын айтқан. Барнс пен Мерсер диалогті – мұғалімнің оқушыларды әңгімеге тарту кезінде қолданатын әңгіменің бір түрі деп көрсеткен. Александер (2008) диалог түрінде оқыту оқушыларды ынталандыру және дамыту үшін әңгіме күшін қолдануға мүмкіндік береді деп санайды. Диалог түрінде оқыту Бахтин (1981), Мерсер (2005), Велс (1999) және Вуд (1998) сияқты ғалымдар өз зерттеулерін жүргізген. Александердің пайымдауынша, сабақта жүргізілетін күнделікті диалог арқылы мұғалімдер оқушылардың келешектегі мүмкіндіктерін анықтап, оқушылардың дамып келе жатқан идеяларымен жұмыс жасауларына көмектесе алады. Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тақырыпты білетін-білмейтіндігін анықтау үшін жақсы қарым-қатынас, тілдік дағдыларының болуы шарт [1, б.21]. Әңгімелесудің көмегімен мұғалім оқушылардың оқу үдерісін дамытады. Сыныпта диалогті пайдалану арқылы мұғалімдер оқушылардың білім сапасына әсер ете алады. Сонымен қатар, тіл үйретуде ең басты міндет-оқушылардың сөйлеу тілін жетілдіру. Оқушылар тілдің грамматикасын білу арқылы бір-бірімен сөйлесуді, сұрақ

қояды үйренеді, ал сұрақ-жауап әдісі арқылы оқушылар көру қабілеттерін ойлау қабілеттермен ұштастыра дамытады, өз ойын айту әдісі, ойлану арқылы өз ойын ауызша жүйелі айтып береді және оқушы оқытушымен өзара кері байланысқа түсе алады. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Мұғалімдер – қоғамның ең білімді, ең отаншыл, ең елжанды, ең санампаз бөлігі болып табылады» деп мұғалімнің қоғамдағы орны мен олардың міндеттерін атап көрсетеді. Заманауи әдіс-тәсілдермен оқушының білім сапасын арттыру мен оларды нағыз тұлға ретінде қалыптастыру бүгінгі мұғалімдердің басты міндеті. Оқытудың сындарлы теориясы оқушыға нақты білім беруді мақсат тұтқан мұғалімнің өз сабақтарын оқушының идеясы мен білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастыруын талап етеді. Бұндай міндеттер оқушылардың оқыған тақырып бойынша білімдерін өз деңгейінде көрсетіп, кейбір болжамдар бойынша күмәнді ойларын білдіре алатындай, пікір-көзқарастарын нақтылап, жаңа ұғым-түсініктерін өрістетуге орайластырылып құрылады.

Менің мектептегі тәжірибиелік сараманнан өткен сыныбым 9 сынып болды. Жоғарыда айтылған ғылыми дәлелдемелермен келісе отырып, өз тәжірибемде қалай жүзеге асырғанымды талдап өтсем. Мысалы: «Music» тақырыбында өткен бірінші сабағымның мақсаты әлемдегі ең танымал композиторлармен және олардың үздік туындыларымен таныстыру, пікір алмасу, әңгімелесу болды. Сабақты «I wish you...» атты психологиялық тренингтен бастадым. Ағылшын тіліндегі тілектер топтамасын смайликтер арқылы көрсетіп, сол арқылы оқушылар бір-біріне, оқушылар мұғалімге, мұғалім оқушыларға сәттіліктер тіледі. Келесі кезеңде оқушыларды топқа бөлу жұмысын жүргіздім, топқа бөлу үшін түстерді пайдаландым. Бірдей түс таңдаған оқушыларды бір топқа іріктедім. Алдыңғы сабақта өткен грамматиканы қайталау мақсатында мини-тест бердім, нәтижесінде оқушылардың аталған грамматикалық шақты жақсы меңгергендері көрінді.

Сабақтың тақырыбына байланысты композиторлардың өмірі мен олардың шығармашылық жолы туралы видео көрсетілді. Кейіннен әр топқа видеодан сұрақтар қойылды. Келесі мақсатым оқушыларды тек дайын жаттығу орындатып қана қоймай, олармен диалог орнату, пікірлерін тыңдау болды. Сондықтан әр топқа «классика», «рок», «опера» деген музыка жанрларының артықшылықтары туралы плакатқа жазып дәлелдеу болды. Сыныптағы тек белсенді оқушыларды ғана емес барлығын сөйлетуге тырыстым. Алайда, сабаққа қабілеті төмен және орташа оқушылардың топ жұмысын қорғауға ынтасы төмен болды. Көп оқушыларға өз ойларын дәлелдеу қиын болып жатты. Бұның себебі сөздік қоры аз болғандықтан және соның салдарынан өз-өзіне деген сенімдерінің болмауынан деп ойлаймын. Оқушылардың қабілетін оятумен қатар, олардың өз-өзіне сенімділігін қалыптастыру маңызды екенін түсіндім. Оқушылар сұхбаттасу, баяндау, сұрақ-жауап әдістері арқылы өздерінің сөздік қорындағы сөздерді жетілдіріп, іс-әрекет барысында пайдаланды. Ағылшын тілінде сөйлеуге машықтанды. Диалогтік оқыту тапсырманы оқушылардың тек қана бірлесіп орындауы ғана емес, оқушының ойлау қабілетінің өсуіне, тіл байлығы мен интеллектуалдық қабілетінің дамуына да зор ықпал етеді. Тапсырма орындау кезінде оқушылар сұрақтарды бірігіп талқылайды. Яғни әр оқушы өз пікірін айтып, дәлелдеме жасайды. Ал талқылау оқушының бәсекеге қабілетін арттырады. Оқушы сөйтіп өз сөзін қорғап шығуға дағдыланады.

Диалог арқылы оқытуды ағылшын тілі сабақтарында қолдана отырып тағы бір байқағаным: дәстүрлі оқыту үрдісімен салыстырғанда айтарлықтай айырмашылығы бар. Оқытудың жаңа әдіс - тәсілдерін қолдану айырмашылығы: бұрын диалог тек оқушы мен мұғалім арасында сұрақ – жауап түрінде болса, ал енді жұптық, топтық, ұжымдық түрде орындалады. Мұнда оқушылар берілген сұрақтарды бірлесе оқып, оған жауап беріп, топ басшысының шешімімен топтан екі оқушы ортаға шығып жұптық жұмысқа өз шығармашылықтарын көрсете біледі.

Диалогтік әдіс, сұраққа жауап алу, өз ойларын білдіретін тапсырмалар сабақ үстінде керек. Мұндай тапсырмалар әр оқушыдан шығармашылық тұлға қалыптастыруда көмекші құрал болатыны сөзсіз [5,6.20-23]. Сондықтан өзімнің диалогтың әңгіме дебят және зерттеушілік әңгімені тәжірибемде болашақта жиі пайдалану ойымда.

Жаңа материалдарды оқытқанда және бекіту кезінде, жаттығуларды ұйымдастыруда, оқығанды және тыңдағанды тексеру үшін диалогтік әдісті қолданғаным дұрыс деп ойлаймын. Себебі осының бәрін әңгіме түрінде іске асырып отырдым. Әңгімелесе білу диалогтік тілді үйретуде соңғы нәтижеге жететін біліктілік болып табылады, себебі сабақтың соңында ой бөліскенде барлық бала ағылшынша сөйлеуге талпынды, сөйлей алмайтындарды жақсы сөйлейтіндер ағылшынша әңгімелесуге талпындырды.

Бұл әдіс оқушылардың диалогты қайталап айтуына мүмкіндік жасайды. Диалогпен жұмыс істеген кездегі қолданылған лексикалық материалдар оқушылардың сөйлеу тілінің белсенді қорына айналады.

Жалпы сабақта диалогті пайдалану өте пайдалы, оқушылардың сөйлеу мәдениетін, бір бірімен тіл табыса білуін қалыптастырады. Оқушылардың сөздік қорларын дамытып, оларды өз ойын анық жеткізе білуге, мәнерлі, мағыналы сөйлей білуге үйрету үшін сабақ үрдісінде диалогтық әдістің тиімділігін өз көзіммен байқадым. Келесі оқу жылында диалог, сұрақ жауап сияқты әдістерді әр сабағымда қолданып, тапсырманы күрделендіріп беремін. Тек қана екі үш оқушыны қатыстырып қана қоймай барлық сынып бірдей жұмыс жасайтындай етіп тапсырмаларды дайындауым керек екен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шетел тілін оқыту әдістемесі № 3/17, 2007 ж. 21 б.
2. Қазақстан мемлекеті № 3, 2007 ж. 59 б.
3. Шетел тілін оқыту әдістемесі № 2, 2003 ж. 21 б.
4. Шетел тілін оқыту әдістемесі № 5, 2007 ж. 6 б.
5. Шетел тілін оқыту әдістемесі № 4, 2008 ж 27 б.
6. Мектептегі шет тілі № 3, 2006 ж. 44 б.

ӨОЖ 796.13

Жақсылықов Е.Х.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

СТУДЕНТТЕРДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ САНАНЫҢ РӨЛІ.

«Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағыдыры ұстаздардың қолында» - деп, Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай қазіргі қоғамымызға білімді, тәрбиелі, саналы ұрпақты тәрбиелеп дайындауда әр ұстаз өз шеберлігін шыңдап, шығармашылықпен жұмыс істеуге тиіс. Әрине, жаһандану үрдісі белең алған бүгінгі әлемде жастардың кез келген дүниеге өзіндік көзқарасы, ой-пікірі қалыптасқан. Еркін ойлау, ой-пікірін ашық білдіру, бәсекелі ортада өмір сүруге, білімін жетілдіруге, сын-қатерді еркін еңсеруге дағдылану сынды қасиеттерді бойға сіңіруге ұмтылыс - жас буынға тән қасиет. Осыған орай, мемлекет басшысының бастамасымен еліміздің тұрақты даму мен рухани жаңғыру даңғылына түсуі жаһандану үдерісін ұлттық болмысымыз бен ерекшелігімізге еш зиян келтірместен бастан өткеруге меңзейді.

Қазіргі кездегі сан алуан тіршілік деңгейінің құлдырауы және экологиялық қолайсыздық Қазақстан Республикасының бүкіл халқының, әсіресе, өскелең ұрпақтың денсаулығына кері әсерін тигізуде. Осы ретте, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» бағдарламасындағы ұзақ мерзімді басымдықтың бірі – «Мемлекетіміздің азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл ауқаты тармағында» және кезекті *Жолдауында да денешынықтыру мен спортты дамытуға айрықша көңіл бөлу қажеттілігі көрсетілген*. Бүгінгі таңда өз тәуелсіздігін алған егеменді еліміз осы бағытта жоғарғы оқу орындарында, жалпы білім беретін орта мектептерде жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұрат тұтқан жеке тұлғаларды тәрбиелеу басты талап етіп қойылған.

Барша азаматтардың денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтына бағытталған Елбасының Жолдауын – егемендіктің кілтін ұстар жастардың болашағына апаратын алтын сұрлеу десе де болады. Бүгінде білім беру мекемелерінің алдында тұрған міндеттердің бірі – жас ұрпақтың салауатты өмір сүруге көзқарасын қалыптастыру, олардың денсаулығын сақтауға, қоршаған ортаны таза ұстауға және жоғары, сапалы білім алып, сол білімді келешектегі өмірінде пайдалана білуге тәрбиелеу міндеті тұр. Адамның ақыл-ой интелектісін оның білімділік деңгейінен байқауға болады. Білім – ақыл-ойдың бастапқы түрткісі және негізгі құралы, әрі көрсеткіші болғандықтан, әрбір адам салауатты өмір сүру үшін біріншіден ақыл-ойын жетілдіруі қажет. Екіншіден, материалдық жағдайын түзеуі тиіс, ол үшін адал еңбек етуі қажет.

Егемен елдің ертеңі – бүгінгі жас ұрпақ десек, олардың білімді де білікті, жоғары мәдениетті, парасат-пайымы мол, сапалы азамат болып жетілуі тәлім-тәрбие беретін ұстазға,

ата-анаға, өскен ортасына байланысты. Сондықтан да білім саласын қазіргі заманның ұрпағын тәрбиелеуші орта ретінде студенттердің бойына арнайы адамгершілік және мәдениеттілік құзіреттіліктерін қалыптастыру мен жандандыру күн тәртібіндегі басты мәселе болып табылады.

Азаматтардың дені сау болуы салауатты өмір сүруді қалыптастырумен тікелей байланысты, яғни салауатты өмір салтын қалыптастыру – денсаулық кепілі. Осы ретте, салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қандай жағдайларға назар аудару керек дегенге тоқталуымыз керек. Демек, салауатты өмір салты дегеніміз не? Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру.

Ұлт тағдыры – ұрпақ қолында екенін жақсы түсінген ата-бабамыз жастарды еңбек сүйгіштікке баули отырып, рухани-адамгершілік ізгі қасиеттерге тәрбиелеу мәселесін алғашқы орынға қойған. Сондықтан, біз болашақ педагогтар өз кезегімізде алдымызға келген әрбір жас студенттің денінің сау болуы үшін осы бағытта да тәрбие бере білуге тиіспіз. Білім алушыны сауықтыруда дене шынықтыру пәні жетекші орынға ие болатын болса, басқа пәндердің өз үлесі болуы керек екені сөзсіз. Жоғарғы оқу орындарында немесе басқа да білім ұйымдарындағы әрбір оқытушы өзіне бекітілген бағдарламаны оқытумен қатар, студенттердің тәрбиесіне, оның ішінде салауатты өмір сүруді қалыптастыруына да көңіл бөлуі қажет.

Қазақ ұлтының салауаттылық, парасаттылық, имандылық, адамгершілік, тәлім-тәрбие туралы өлмес құнды ұлттық мұрасының дамуын шолу жасасақ та, қайсыбірінің еңбектерінен деннің саулығы мен жанның саулығы рухани бай болу сияқты тақырыптардағы шығармаларының орны ерекше. Мысалы, бір ғана өткен ғасырларда өмір сүрген ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты еңбегінің маңызы орасан зор. Бұл бірден бір ұлттың болашақ салауаттылығына, имандылығына арналған мол мағлұмат болатын еңбек.

Ө.Тілеуқабылұлы дене мен рухани дүние тұрғысында жас буынның сұлулықты түсіне білулеріне ерекше көңіл бөлді. Ол адамның сыртқы пішіміне, көрінісіне аса назар аударған. Егер адамның сырт киімі таза, тартымды, сұлу келбетті болса, онда ол оның көңіл күйін жақсартып, жүрек жылуын оятады. Ойшыл-данышпан адамның денсаулығына зиян келтіретін дүниелерден ада, аулақ болуға шақырады. Баланың дені сау болуы үшін жас кезінен бастап оны шынықтыру керек, дене еңбегімен шұғылдандырып тәрбиелеу қажет дейді.

Қазақ халқын әлемге танытқан Шоқан, Ыбырай, Абай еңбектерінің ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше. Бүкіл бір халықтың ұстазы Ұлы Абай өзінің қара сөздерінде жан мен тән тазалығы, имандылық қасиеттері «толық адам», дені сау адамның іс-әрекет нәтижелері, жалпы қауымның игілігіне айналады деп тұжырымдайды.

XX ғасыр басында қазақ халқының білім беру саласында үлкен бетбұрыстар болды. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан мұраларды жинақтау, оны бүгінгі жастар тәрбиесіне, салауаттылығын қалыптастыруға пайдалануда тәлімдік ой-пікірлерімен қазақ даласына із қалдырған қазақ зиялылары А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатов және т.б. еңбектері – ұрпақ саулығы үшін қам жеген денсаулық мәселесіне арналған мұраларының орны ерекше.

А.Байтұрсынұлы «Тәні саудың – жаны сау» екенін айта отырып, «Ең әуелі бәрінен бұрын тазалықтың қадірін біл. Тән саулығының тамыры – тазалықта, жан саулығының тамыры – саулықта», – деп денсаулықты сақтаудың маңызды жолын меңзейді. Себебі, денсаулықтың кепілі – тән мен ардың тазылығы. Ол саулықтың іргетасын қалайды. Ал, М.Жұмабаев болса өзінің «Педагогика» оқулығында «Сау жан сау денеде ғана болады» деген адамзат дүниесінің ескі мәтелін дұрыстай отырып, баланың денсаулығы мәселесін «Дене тәрбиесі» бөлімінде егжей-тегжейлі қарастырады.

Жастардың болашағы оның денсаулығына байланысты. Оқу, білім алу, үйрену немесе біреуді үйрету үшін адамға мықты денсаулық керек. Жеке тұлғаның денсаулығын сақтауға деген құндылық бағдары әрдайым әртүрлі жағдайларда өзінің ойлары мен іс-әрекеттерін денсаулығын сақтауға бағыттай алуы. Жастардың дені сау болу үшін оқытушы-ұстаздар тарапынан да оған жақсы дәстүрлер мен әдеттерді сіңіріп, салауатты өмір салтын сақтаудың қажеттілігі мен оны іске асырудың жолдарын үйретуі қажет.

Салауатты өмір салтын дұрыс қалыптастыра алмау (режимнің дұрыс сақталмауы, қимыл-қозғалыстың аз болуы, дұрыс тамақтанбау, жағымсыз жағдайлардың көп болуы, зиянды әдеттерге үйір болуы) қоғамымыздағы келеңсіз жағдайлардың таралуының басты факторы.

Қазіргі қоғамымызда халықтың табиғи өсімі төмендеп, сырқаттанушылық және өлім-жітім деңгейі арта түсті. Әсіресе, балалар мен жастардың денсаулығы қауіп тудыруда. Темекі

тарту, ішімдік пайдалану, есірткіге құмарлық және улы заттарға әуестік, адамгершілікке жат мінез-құлық кеңінен етек алуда. Сондықтан да еліміздің ертеңін, болашақ мамандарды дайындауда салғырттық танытып, әлсіз, денсаулығы нашар, білімсіз, зиянды әдеттерге әуес, жалқау, тәрбиесіз маманды дайындар болсақ, онда ол мемлекеттің ертеңі де бұлыңғыр болмақ. Ендеше, жастардың денсаулығын нығайту, жүйке психикасын дұрыс қалыптастырып, ширақ, жігерлі, сымбатты қылып өсіру әрбір ата-ана мен педагогтардың алдында тұрған үлкен міндет.

Ойымызды қорыта келе, өткен жылы Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Бағдарламалық мақаласында да атап көрсеткен ұлт санасының ашық болуы үшін ұлт жанының саулығы қажет. Денсаулықты сақтауға негізделмеген тәлім мен тәрбие үрдісі тиімді болуы мүмкін емес. Сондықтан да білім беру саласындағы мамандардың барлығының денсаулықты сақтау ұстанымына негізделіп жүргізілген де ғана нәтижелі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н. Назарбаевтың Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласы.
2. «Қазақстан-2050» стратегиясы.
3. Ұлт жоспары – «100 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.

УДК 378.02

Иргалиев А.С.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, г.Уральск

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ И МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

10 января 2018 года мы стали свидетелями еще одного исторического события - Послания Президента народу Казахстана, посвященного четвертой модернизации. Несомненно, все 10 задач указанных в Послании касаются сферы деятельности каждого из нас - это и внедрение новых технологий, цифровизация образования, развитие ресурсов, «умные технологии» [1]. Подробнее хотелось бы остановиться на 7 задаче, касающейся развития человеческого капитала как основы модернизации.

Главный приоритет сегодня - это качественно новое образование (пересмотр не только содержания и методики, но и все методологии в целом), создание собственной передовой системы образования для всех возрастов. Это направления дошкольной и начальной педагогики, педагогики средней школы, педагогики высшего образования, ювеногогики, андрогогики, геронтогогики.

В Послании говорится, что в системе высшего образования нужно развивать педагогические кафедры и факультеты. А это не только педагогический факультет, а все факультеты и кафедры, ведущие подготовку педагогических кадров для системы образования.

Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности у обучающихся к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний. То есть мы видим, что парадигма «образование через всю жизнь» и необходимость повышение уровня социализированности остается актуальной.

Этому способствует изменения, касающиеся государственного общеобязательного стандарта высшего образования. Постепенный уход от типовых и рабочих учебных планов позволяет реализовывать академическую свободу вуза. Принятие нового классификатора подготовки по направлениям, где уже нет традиционных специальностей позволит в полной мере реализовать вузовский компонент и компонент по выбору. Нормативной основой для подготовки педагогических кадров должна послужить Национальная система квалификации.

При этом академическая свобода в создании и реализации образовательных программ возлагает и большую социально-нравственную ответственность на ППС университета перед заказчиками образовательных услуг (студенты, работодатели, родители, общественность).

Показателями эффективности академической свободы, конечно, будут служить востребованность и удовлетворенность студентов качеством образования, процент

трудоустройства, отзывы работодателей, статус наших выпускников в общественной жизни нашего региона и ряд др.

В воспитательной работе со студентами приоритетным остается развитие гражданских качеств студентов, умений и навыков критического мышления, необходимых для открытого общества, формирование этнической толерантности на основе знания трех языков необходимых для жизни не только в стране, но и в глобальном мире.

И последним важным моментом, на наш взгляд, является выстраивание системной политики по поддержке молодых ученых с выделением им квот в рамках научных грантов. Это позволит, во-первых, повысить статус научной работы, увеличить число занятых научной деятельностью молодых преподавателей, магистрантов и студентов, и, во-вторых, более активнее реализовывать совместные проекты с ведущими зарубежными университетами и исследовательскими центрами.

Происходящие изменения в мировом сознании, катаклизмы техногенного характера, стремительная динамика социально-экономических процессов ставят новые задачи к образованию личности. Необходимость модернизации общественного сознания веление времени. В статье Главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» (12 апреля 2017) выделяется несколько направлений модернизации сознания молодежи - это:

1. Конкурентоспособность (обладание набором качеств, достойных XXI века в том числе, компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость);
2. Прагматизм в поведении (умение жить рационально с акцентом на достижение реальных целей, с акцентом на образование, здоровый образ жизни и профессиональный успех);
3. Сохранение национальной идентичности (сохранение внутреннего ядра национального «Я» при изменении некоторых его черт);
4. Культ знания (образование - самый фундаментальный фактор успеха в будущем);
5. Эволюционное, а не революционное развитие Казахстана;
6. Открытость сознания (открытость и восприимчивость к лучшим достижениям) [2].

Модернизация сознания, несомненно, затрагивает и сферу профессионального образования. Пересмотр философии образования, обновление содержания образования требуют модернизации в подготовке педагогических кадров.

Остановимся на психологическом аспекте подготовки педагогических кадров в рамках национальной идеи «Мәңгілік ел», реализованной в обновленном содержании образования. Для современных педагогических кадров, готовящихся к образовательной практике современной школы, необходимо иметь обязательный набор психологических знаний по таким направлениям как когнитивная, аффективная и социальная психология. Это продиктовано тем, что обновленная программа образования в школе имеет ряд координатных отличий от традиционной системы.

Главная цель заключается в формировании у учащихся способности применять полученные знания на практике. Для этого ученик должен обладать достаточным уровнем развития познавательных процессов (в особенности неформативным мышлением), обладать навыками саморегуляции и самоконтроля, уметь эффективно работать с учениками, обладать продуктивными навыками общения.

Кратко можно раскрыть содержание данных направлений:

- когнитивная психология - знание основ функционирования и развития познавательных процессов (восприятия, внимания, памяти, мышления), путей их развития и совершенствования в условиях обновленного содержания образования;
- аффективная психология - психологические основы развития навыков саморегуляции и самоконтроля учащихся, с последующим применением в процессе самостоятельной работы;
- социальная психология - знание основ развития социальных навыков общения в парной, групповой работе, налаживанию взаимоотношений между учащимися и педагогом и др.

В вопросе профессиональной подготовки современных педагогических кадров, которым предстоит работать в условиях обновленного содержания, на наш взгляд, важно обратить внимание кафедр на ряд основных моментов:

1. Пересмотр профессиональной программы специалиста, создание модели педагога-специалиста новой формации (исследование профессиональной компетентности педагога-специалиста, анализ направлений личностного роста и др.);

2. Научная разработка обновленных образовательных программ и технологии, каталогов творческих разработок; внутренних нормативных документов по практикам и т.д.;
3. Для более целостного понимания сути обновленного содержания образования изучение трудов зарубежных ученых К.Роджерса, А.Маслоу, Б.Блума, А.Бандуры, Ж.Пиаже, Х.Флавела, Х.Гарнера, Л.Л.Холланд, Т.Парсонс, А.Роя и др.;
4. Проведение диспутов, круглых столов, тренингов среди студентов по развитию качеств прагматизма в поведении (умение жить рационально с акцентом на достижение реальных целей, с акцентом на образование, здоровый образ жизни и профессиональный успех);
5. Совершенствование методики проведения занятий на английском языке по спецдисциплинам с целью повышения конкурентоспособности будущих выпускников (обладание набором качеств, знание иностранных языков, культурная открытость);
6. Работа по научным проектам по исследованию научно-методических основ подготовки педагога для реализации идеи «Мәңгілік ел» в условиях обновленного содержания образования;
7. Научно-теоретическое обеспечение процесса полиязычного образования в вузе в контексте развития национальной идеи «Мәңгілік ел»;
8. Проведение кураторских часов по этнопедагогической и этнопсихологической тематике, ориентированных на сохранение национальной идентичности (сохранение внутреннего ядра национального «Я» при изменении некоторых его черт);
9. Проведение занятий в кружках с целью формирования открытости сознания (открытость и восприимчивость к лучшим достижениям);
10. Участие студентов в областных, республиканских и международных конкурсах, олимпиадах, конференциях для дальнейшего формирования культа знания.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» (Астана, 10 января 2018 года).
2. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля 2017. -http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.

УДК 159.924

**Нурымгалиева Б.Х.
Хабадашев Н.А.**

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В условиях социально-экономической жизни современного общества возрастает потребность в самостоятельных людях, способных быстро адаптироваться к изменяющимся ситуациям, творчески подходить к решению проблем. Современному школьнику предстоит стать активным участником социального и духовного развития страны, что потребует от него самостоятельности в процессе приобретения новых знаний и умений в школе, в вузе и на протяжении всей жизни. Главным результатом школьного образования должно стать его соответствие целям опережающего развития. Это означает, что изучать в школе необходимо не только достижения прошлого, но и те способы, технологии, которые пригодятся в будущем. Ребята должны быть вовлечены в исследовательские проекты, творческие занятия, в ходе которых они научатся изобретать, понимать и осваивать новое, быть открытыми и способными выражать собственные мысли, уметь принимать решения и помогать друг другу, формулировать интересы и осознавать возможности. Это требует создания в образовательной практике определенных условий для включения обучающихся с младшего школьного возраста в активную познавательную деятельность, в частности, учебно-исследовательскую.

Исследовательская деятельность младших школьников – это творческая деятельность, направленная на постижение окружающего мира, открытие детьми новых для них знаний. Она обеспечивает условия для продуктивного развития их ценностного, интеллектуального и

творческого потенциала, является средством активизации обучающихся, формирования у них интереса к изучаемому материалу, позволяет существенно расширить рамки изучаемого материала, формирует предметные и общие умения. Не столь новой, но востребованной в обучении является научно-исследовательская деятельность учащихся, которая способствует развитию и индивидуализации личности, а также формированию мотивации к получению учащимися знаний. Это не просто один из методов обучения, это путь формирования особого стиля учебной деятельности. В её основе исследовательский подход, позволяющий трансформировать обучение в самообучение.

Истоки психолого-педагогических подходов к решению проблемы организации учебно-исследовательской деятельности школьников можно увидеть в трудах отечественных (Н.И.Новиков, Н.И.Пирогов, Л.Н.Толстой, К.Д.Ушинский и др.) и зарубежных (А.Дистервег, Дж.Дьюи, Я.Коменский, Ж.-Ж. Руссо, И. Песталоцци и др.) педагогов – классиков. Методические и дидактические основы использования проблемных, исследовательских методов в обучении обоснованы Д.Б.Богоявленским, И.А.Ильницкой, И.Я.Лернером, М.И.Махмутовым, М.Н.Скаткиным; значимость творческой исследовательской деятельности в школе подчеркивали И.А.Зимняя, А.М.Матюшкин; психологические основы организации учебно-исследовательской деятельности описаны А.И.Савенковым. Опираясь на указанные научные труды, творчески работающие педагоги стремятся организовывать в практике обучения исследовательскую деятельность школьников. Однако, это касается в первую очередь организации исследовательской деятельности учащихся среднего и старшего звена, а в отношении начальной школы подобная практика не получила достаточного освещения. Считается, что младшие школьники к ней не готовы. В то же время в отечественной психологии существует богатый опыт изучения и формирования познавательной, исследовательской деятельности детей (П.Я.Гальперин, А.В.Запорожец, А.И.Савенков, Н.Ф.Талызина). Однако в педагогике проблема организации исследовательской деятельности младших школьников является слабо разработанной.

Таким образом, актуальность данного опыта определяется:

- социальным заказом на творческую, самостоятельную личность;
- потребностью современной школы в применении педагогической технологии развития умений исследовательской деятельности у младших школьников;
- необходимостью обогащения существующей в начальной школе практики организации исследовательской деятельности в учебном процессе начальной школы.

Новизна представленного опыта заключается в реализации детской исследовательской деятельности в традиционной школе, создании организационно-педагогических условий для этой деятельности, проведении подготовительного этапа создания школьного научного общества младших школьников.

Ведущая педагогическая идея состоит в том, что процесс формирования исследовательских умений младших школьников будет эффективным при соблюдении следующих педагогических условий:

1) будет осуществлен учет возрастных и индивидуальных особенностей учащихся при организации исследовательской деятельности и развитие их мотивации к исследовательской деятельности;

2) реализована через уроки, специальные занятия педагогическая технология организации исследовательской деятельности учащихся начальных классов.

Особенность организации исследовательской деятельности в начальном звене школы в том, что в ней могут принимать участие не только сильные учащиеся, но и отстающие дети. Просто уровень исследования будет иным.

Цель учителя начальной школы в данном направлении – создать условия для формирования и развития исследовательских умений младших школьников.

Цель может быть достигнута, если будут решены следующие **задачи**:

- Развивать у учащихся навыки и умения логического и творческого мышления.
- Ознакомить обучающихся с методами научного поиска, их применением в собственном исследовании.
- Обучать грамотно оформлять научную работу, использовать ИКТ.
- Формировать опыт публичного выступления, способствовать формированию культуры речи.

Ведущие методы:

игровой,
проблемный,
эвристический,
исследовательский.

Ожидаемые результаты:

Очень важно учитывать, что процесс обучения младших школьников умениям и навыкам учебного исследования рассчитан на обеспечение:

усвоения учениками исследовательских умений и использование их при последующем изучении школьных дисциплин:

- видеть проблемы,
- выдвигать гипотезы,
- давать определение понятиям,
- классифицировать,
- наблюдать,
- проводить эксперименты,
- делать выводы и умозаключения,
- добывать информацию,
- проводить самостоятельное исследование,
- делать сравнения,
- давать оценку,
- доказывать правильность точки зрения,
- составлять внутренний план умственных действий;
- применения полученных умений в реализации собственных интересов;
- развития интересов младших школьников к процессу познания в целом;
- личностное развитие обучающихся.

Реализация технологии формирования исследовательских умений младших школьников (частные методические рекомендации)

Для формирования у обучающихся данных умений и навыков можно использовать самые разные задания и упражнения, предложенные А. И. Савенковым. Такие задания есть и в учебниках. Назову основные:

- Посмотри на мир чужими глазами,
- Угадай, о чем спросили,
- Как птицы узнают дорогу на юг,
- Загадки, кроссворды, игра «Трудные слова»,
- Что является четвертым лишним,
- Найди, какие предметы изображены на рисунке,
- Определить плавучесть предметов.

Обучение учащихся началам исследовательской деятельности возможно и вполне осуществимо через урок, специальные занятия и защиту исследовательских работ. Например, темы уроков с элементами исследования, проводимые в 1 классе: «Откуда берутся снег и лед», «Куда текут реки», «Откуда в снежках грязь», «Почему звенит звонок». А предлагаемые выше задания и упражнения, использую на «Уроках развития». Но основная работа на этих уроках проводится по рабочим тетрадям А. И. Савенкова «Развитие логического мышления», «Развитие творческого мышления». Работу по этим тетрадям можно чередовать, или проводить по полугодиям.

Во 2 классе элементы исследования возможно включить в следующие уроки: «С кем дружит ель», «Про кошек и собак», «Как измерять температуру», «Сложение и вычитание в пределах 100», «Имя прилагательное». В то же время игровая методика исследовательского обучения младших школьников методика А. И. Савенкова помогает детям освоить первые навыки исследовательского поиска. Работа состоит из двух уровней: первый – условно назван «тренировочным». Здесь проводится одно или два фронтальных занятия с классом, которые необходимы, чтобы познакомить каждого ребенка с технологией проведения исследования. Учитель готовит к занятию карточки с символическими изображениями «методов исследования», карточки с рисунками, обозначающими темы возможных детских исследований и ручки, карандаши, листочки бумаги.

Занятие проводится по следующему плану:

- Выбор добровольцев – исследователей.
- Выбор темы исследования.
- Составление плана поиска информации (основные методы).
- Сбор информации.
- Обобщение материала.
- Доклад.
- Ответы на вопросы.

Первое занятие на этом можно считать законченным. Обучающиеся познакомились с общей схемой исследовательской деятельности. Если дети освоили общую схему деятельности, можно переходить к самостоятельной исследовательской практике.

2 уровень – самостоятельные учебные исследования – имеет более высокую сложность занятий. Для их проведения необходимы карточки с изображением тем исследований, специальная «Папка исследователя». На этом этапе в активный исследовательский поиск вовлекаются все участники. Но поскольку заслушать все доклады сложно, какие-то из них переносятся на другое время. Предпочитаемые детьми темы исследований: «Как птицы летают», «Что едят растения», «Почему у цветов яркая расцветка», «Почему бывают слепые люди», «Почему бабочки перелетают с цветка на цветок», «Как летают самолеты», «Почему солдаты отдают честь, приветствуя друг друга». Эти занятия позволяют детям приобрести некоторый опыт, но рассчитаны они в основном на игру в исследования. Временные рамки этих занятий ограничены, а исследовательскую активность ребенка ограничивать не стоит.

Начиная с 3 класса, проводятся относительно долговременные учебные исследования. Они могут быть как индивидуальными, так и выполненными совместно. Исследования становятся сложнее и могут рассматриваться как следующий уровень исследовательского обучения. На данном этапе используется рабочая тетрадь «Я – исследователь», автор А. И. Савенков. Предлагаемое учебное пособие помогает через диалог включить ученика в собственный исследовательский поиск. В тетради выделены следующие этапы работы: выдвижение и постановка проблемы; поиск вариантов решения; сбор материала; обобщение; подготовка проекта. Это пособие может использоваться и дома.

В конце года учащиеся второго, третьего класса представляют свои законченные исследования в классе, некоторые – на школьной конференции, на которой осуществляется публичная защита исследовательских работ и проектов, в ходе которой дети учатся излагать информацию, сталкиваться с другими взглядами на проблему и доказывать свою точку зрения. Исходя из психологических особенностей младших школьников, целесообразно, чтобы на конференции выступало не более 5 человек. Общее время проведения конференции не превышает 40-45 минут. Качество работ оценивает экспертный совет. Время представления работы – 6-8 минут. После выступления члены экспертного совета и зрители (учащиеся школы) задают выступающему вопросы. Пока экспертный совет обсуждает и подводит итоги, зрители знакомятся с исследовательскими работами на стендах, сдают в специальные ящики оценочные листы. Участник, набравший большее количество голосов присутствующих, получает приз зрительских симпатий. Далее проводится подведение итогов и награждение участников. Работы могут оцениваться еще и по разным номинациям, например:

- самый интересный эксперимент;
- блестящие ответы на вопросы;
- самая оригинальная тема;
- глубокое понимание темы.

Также членами экспертного совета оцениваются вопросы зрителей, самый лучший из которых получает приз.

Темы исследовательских работ учащихся 3 класса:

- «Ягоды нашего леса»,
- «Особенности содержания, поведения и питания сирийских хомяков»,
- «Сколько весит здоровье ученика»,
- «С кем дружит ель».

Среди тем уроков с элементами исследования в 3 классе можно назвать «Полезные ископаемые», «Надёжная защита организма», «Размножение и развитие растений», «Приемы умножения», внеклассное занятие «Тайны круга».

Начиная с 1 класса, педагог может использовать в своей практике еще одну форму организации исследовательского обучения – «экспресс-исследование». Их суть сводится к

тому, что дети, отправляясь на прогулку, получают индивидуальные задания, проводят оперативное исследование по предложенной учителем тематике. Например, «Какие птицы живут в окрестностях школы», «Какие деревья растут во дворе школы», «Как зимуют травы», «Как ложится снег» и др.

Список литературы:

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. – М.: Издательский дом Ш. Амонашвили, 2012. – С.495.
2. Выгодский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991. – С.214.
3. Леонтович А.В. Учебно-исследовательская деятельность школьников как модель педагогической технологии. // Народное образование. – №10. – 1999. – С. 152-158.
4. Поддъяков А.Н. Развитие исследовательской инициативности в детском возрасте: Дис-я д-ра психолог. наук. – Москва, 2001. – С. 350
5. Савенков А. И. Маленький исследователь. Как научить младшего школьника приобретать знания. – Ярославль: Академия развития, 2002. – С. 208.
6. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. – Самара: «Учебная литература», 2004. – С. 80.
7. Савенков А. И. Учебные исследования в начальной школе. // Нач. шк. – №12. – 2000. – С. 101-108.
8. Семёнова Н. А. Формирование исследовательских умений младших школьников. Дис-я на соискание учен. степ. кандит. педаг. наук. ГОУ ВПО «Томский гос. пед. университет». Томск. – 2007. – С. 203.

УДК 902.6

Калменов М.Д.
Абдрахманова Г.С.
ЗКГУ им. М.Утемисова

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕРИОДИЗАЦИЯ В ЭКСПЕРИМЕНТЕ

Результаты археологических экспериментов только тогда близки к древнейшей действительности, когда они программируются в соответствии с достижениями археологии для каждой конкретной ситуации. Немаловажную роль играют здесь и данные этнографии (в некоторых местах земного шара еще совсем недавно жили или живут сейчас люди, находящиеся на первобытном уровне). Обычно решение вопроса оказывается довольно простым, так как в основе его лежит здравый смысл, который издревле присущ человеку.

Для лучшей наглядности мы систематизируем основные уроки и правила археологического эксперимента.

1) На основании эксперимента нельзя твердо и безошибочно установить, был ли данный рабочий процесс таким у наших предков в далеком прошлом, или он выглядел как-то иначе. Мы не можем ни предполагать, ни требовать *абсолютной* доказательности. Так, например, если даже мы переплывем Атлантический океан в предполагаемой копии древнего судна, это еще не доказательство того, что так же поступали и люди в древности.

2) Результат эксперимента неопределенен во времени и пространстве. Доказав, что какой-то процесс в каком-то месте в прошлом осуществлялся определенным образом, мы не вправе категорически утверждать, что так происходило всегда и везде. Например, археологи доказали, что в трипольской культуре эпохи энеолита некоторые типы каменных шлифованных орудий, обработанных только поверхностно, использовались при земляных работах (строительство землянок). Мы же хорошо знаем, что в абсолютном большинстве случаев такие орудия применялись при обработке дерева. Значит, существовали исключения, а поэтому необходима осторожность, нужно избегать категоричных обобщений!

3) Экспериментальную работу мы проводим обычно с четко установленными задачами и ожидаемыми результатами. Но при этом не следует быть слишком уверенным в том, что применяемый метод может дать только положительный результат. В запасе у нас постоянно должна быть доля импровизации. Следовало бы, если это возможно, применять несколько методов, которые бы дали различные результаты, что исключит слепую веру в первый же

успешный результат. Это сознавал уже основатель опытной науки Фрэнсис Бэкон, писавший в 1620 году: «Нельзя забывать и о том, что эти люди, несмотря на все внимание, уделяемое опытам, шли к наперед поставленным целям и что именно в этом они перестарались и проявляли ненужное усердие».

4) Во время эксперимента мы применяем материал, похожий на тот, который применял древний человек. Наши методы также должны были бы соответствовать тем, которыми владело древнее общество. Вскрывание земли с помощью копалки из рога и рубка деревьев каменными топорами представляют для современного человека необычную работу, а поэтому перед опытом необходимо некоторое время тренироваться. Иначе мы допустим такое искажение, как если бы пользовались современными инструментами.

5) Если же мы исследуем трудоемкость строительства крупных объектов - городищ, пирамид, крепостей и т. д., то нет необходимости вести работы в том же масштабе, в каком они велись в древности. Можно уменьшить масштаб, взять «типовой» фрагмент работ. Примером того, как посредством рационально найденных рабочих методов можно достичь удовлетворительных результатов, являются римские укрепления в Британии и культовый центр майя в Ушмале.

6) Проводя опыты, мы должны точно описывать наши действия, использованный материал и полученные результаты, чтобы получить возможность объективного сравнения с итогами других экспериментов. Например, два археолога при размоле зерна на одинаковых кельтских каменных мельницах получили различные результаты во временном и количественном отношении. А поскольку они недостаточно четко описали свои эксперименты, то мы можем только догадываться, какие обстоятельства привели к неодинаковым результатам: вид камня, из которого сделаны жернова, количество оборотов бегуна и величина давления жерновов, свежее, сухое или прожаренное зерно или различная оценка экспериментаторами качества муки?

Если же мы будем придерживаться правил полноты и точности фиксации, то тем самым поможем как развитию экспериментальной археологии, так и собственно познанию.

Возможности и задачи экспериментальной археологии, как мы это постараемся показать ниже, практически безграничны.

Но прежде чем осуществить путешествие в экспериментальную археологию, мы вкратце объясним некоторые термины.

Вещь - всякий предмет, в котором воплощен какой-либо замысел человека. В узком смысле слова это понятие включает орудия труда, оружие, украшения и т. д. Крупные предметы называются вещами, а памятниками (дома, пирамиды, городища, обелиски). Сюда относятся и вещи в широком смысле слова, которые имеют большое значение в познании прошлого, например отходы производственной деятельности (так, отходы, получаемые при изготовлении каменного топора, могут многое сказать о технике, которую применял древний мастер); следы (например, при вспашке, которые говорят о типе рала); остатки (например, едва заметные осадки и пригоревшие куски на дне сосудов, по которым можно определить вид пищи).

Эксперимент (опыт). Способ познания явлений в процессе их практического взаимовлияния в условиях, контролируемых исследователем (экспериментатором). С помощью эксперимента мы можем подтвердить или опровергнуть наши предположения (подтверждающий эксперимент), а также искать новые факты (ориентационный эксперимент). Посредством эксперимента можно не только опровергать или подтверждать наши предположения и догадки, но и получать новые данные.

Гипотеза. Предположение (догадка), правильность которого нужно проверить.

Макет. Понятие «макет» употребляем в том случае, когда особенности оригинала (известные нам только частично: по рисункам, гравюрам, остаткам той или иной вещи) исследуются на его имитации в том или ином масштабе. Сюда относятся макеты домов, у которых нам известен только фундамент, а остальное мы реконструируем, или макеты кораблей, созданные на основании рисунков на скалах.

Реконструкция. Восстановление или имитация прежнего состояния.

Реплика. Тот случай, когда свойства модели соответствуют оригиналу в такой степени, что оригинал и реплика взаимозаменяемы. Оригинал - образец для создания реплики. Синоним понятия «реплика» - копия. Репликация означает процесс создания реплики.

Симуляция. Подражание или имитация определенного действия или процесса. Например, имитируем жизнь эпохи каменного века.

Тест. Испытание, целью которого является выбор возможностей, известных заранее. Граница между тестом и экспериментом в некоторых случаях неопределенна. Производным словом является тестирование.

Для свободного восприятия необходимо усвоить значение некоторых понятий, используемых археологами при временной классификации и описании древнейшей истории.

Палеолит - слово греческого происхождения («палайос» - древний, «литос» - камень), в русском языке ему соответствует древний каменный век. Это период, включающий свыше 99 % всей истории человечества. Он начался около 2,5 млн. лет назад, когда появился первый представитель рода *Homo* (*Homo habilis* - человек умелый), создававший первые орудия, и кончился примерно в десятом тысячелетии до н. э. Но новейшие находки отодвигают начало древнейшей истории человека все дальше в глубь времен - до 3 млн. лет.

Геологи называют эту эпоху четвертичным или ледниковым периодом либо плейстоценом. В начальный период раннего палеолита климат был теплее, чем в настоящее время. По Центральной Европе бродили слоны, носороги, буйволы, лошади и т. д. Затем наступают ледниковые эпохи (среднегодовая температура ниже современной на 10-12 °С); представителями животного мира являются мамонты, шерстистые носороги, медведи, песцы, зайцы. Длившиеся тысячелетиями похолодания сменялись периодами межледниковья, когда климат становился влажным и был на 3 °С теплее, чем в современной Центральной Европе.

В период палеолита происходит физическое развитие *Homo*. В раннем палеолите появились два различных типа человека. На начальном этапе этого периода в Восточной, а возможно, и в Южной Африке жил человек с очень хрупким физическим сложением (рост около 120 см, вес около 40 кг), которого исследователи называли *Homo Habilis*. По своему физическому строению он резко отличался от своего современника - австралопитека, который по сравнению с *Homo Habilis* остался скорее обезьяночеловеком, антропоидом, сочетавшим признаки обезьяны и человека. У «человека умелого» были чрезвычайно искусные руки. Он мог держать орудие не только силовым сжатием руки, но и мягко манипулировать большим и указательным пальцами. Он, несомненно, производил орудия труда, хотя и очень примитивные, из камня, кости и дерева. Сохранились галечные орудия и отщепы. Около миллиона лет назад (по некоторым данным - два миллиона) появился новый тип человека - известный питекантроп с Явы и его потомок (или современник?) синантроп из Китая. Этот тип человека, которого мы называем *Homo Erectus* - «человек прямоходящий», мог из кремня изготовлять наряду с прежними галечными орудиями более совершенные рубила и стал использовать огонь. Эти первые представители человеческого рода жили стадами по типу современных человекообразных обезьян. От непогоды они укрывались в примитивных строениях из ветвей или в пещерах. Организовывали также коллективную охоту на животных.

Следующий период принадлежал первым людям сапиентного (от «*Sapiens*» - разумный) типа. Исчерпавший возможности своего развития, человек прямоходящий постепенно вымирает на всем ареале (в Африке, Азии и Европе) расселения. Первые люди типа «сапиенс» из Стаинхайма и других европейских мест находок жили приблизительно 350-150 тыс. лет назад, но потом исчезли или были вытеснены людьми более примитивными, которых мы называем неандертальцами². Неандертальцы жили группами в несколько десятков человек, связанных между собой кровным родством. Они создавали более совершенные орудия и оружие, чем предшествующие виды человека, и не только могли пользоваться огнем, но и научились его разжигать. Умерших иногда хоронили с соблюдением примитивных обрядов, что говорит о существовании у них представлений о жизни и смерти. Неандертальцы жили в Европе от 150 тыс. до 40 тыс. лет назад. Около 40 тыс. лет назад, в эпоху позднего палеолита, вновь расселялись люди современного типа. Довольно быстро они заселили все более или менее пригодные для жизни человека территории.

При всем желании мы не найдем в строении их скелета ничего такого, что отличало бы их от ныне живущих людей, да и предпосылки их психического и интеллектуального развития были такими же, как у современного человека. Поэтому можно сказать, что с этого момента начинается история человечества. Хотя люди этого типа еще вели непроизводительный образ жизни (охота и собирательство), но благодаря более совершенным орудиям из камня, кости и дерева (ножи с лезвиями, копья и дротики с каменными и костяными наконечниками, лассо, болас, возможно также лук и стрелы) и лучшей организации коллектива они могли быстрее и в большем количестве обеспечивать себя пищей.

Последующие их открытия стали основой различных культур (в археологическом смысле), а также нашей цивилизации (не следует забывать о том, что и они унаследовали опыт сотен предшествующих культур). Они создали первичную общественную ячейку - общину, состоявшую из нескольких больших семей, которые часто жили в больших жилищах (15x10м). Их каркас, сложенный из костей крупных животных и ветвей, эти люди покрывали шкурой. У людей того времени появились первые украшения, они научились шить одежду из кожи и меха, плести канаты и веревки. Все богатство и сложность отношения к жизни, друг другу и окружающей среде, высокий уровень абстрактного мышления и языка они вложили в прекрасные образы, созданные ими в наскальных рисунках, скульптурах, в дарах покойникам, с которыми прощались с большим к ним уважением. Все это является основой нашей цивилизации. Возникновению этих ценностей мы обязаны горсточке людей. В конце палеолита на всем земном шаре жило около пяти миллионов охотников и собирателей. Их количество в период позднего палеолита увеличивалось очень медленно, так как для выживания даже небольшого коллектива нужна была обширная территория и огромное напряжение сил всей группы. Постоянное передвижение не позволяло матери воспитывать нескольких детей, кроме того, много детей погибало, а человеческий век был очень короток.

Мезолит. Термин этот греческого происхождения («мезос» - средний), средний каменный век. Начинается он в десятом тысячелетии до н. э. Заканчивалась суровая последняя ледниковая эпоха, и начинался голоцен, геологическая современность. Изменился климат, в Центральной Европе стало на два градуса теплее, чем в настоящее время. Мамонты вымирают, а другие крупные животные, на которых охотились люди позднего палеолита, уходят на север. Люди вынуждены приспособиться к изменившимся условиям. Они живут меньшими группами, по несколько десятков человек, охотятся на лесного зверя, ловят рыбу, собирают лесные плоды. Пользовались они почти такими же орудиями, как и их предшественники в эпоху позднего палеолита. По этой причине мезолит как бы продолжение палеолита. Он кончается в тот период, когда люди начинают выращивать злаки и разводить скот. Но в разных местах это происходило по-разному, так как дикорастущие злаки встречались далеко не везде, а приручение животных - сложный процесс.

На Ближнем Востоке первые зерновые колоски были выращены в девятом тысячелетии до н. э. В Центральную Европу навыки земледелия принесли три-четыре тысячи лет спустя переселенцы, которые вынуждены были постепенно уходить из перенаселенных мест, где берет начало выращивание зерновых, и искать новые земли, пригодные для обработки. На своем пути они встречали рассеянные группы мезолитических охотников и собирателей.

Следует также отметить, что с появлением земледелия прежний, относительно единый процесс развития человечества резко изменился и стал неравномерным. В тех частях земного шара, где были благоприятные природные условия (Ближний Восток, Египет и др.), развитие человеческого общества ушло далеко вперед и сохраняло свои преимущества на протяжении тысячелетий; на других же территориях развивались более примитивные общественные структуры. Более того, даже в наше время на Земле живут люди, для которых мезолит еще не кончился.

Неолит. Термин греческого происхождения («неос» - новый). В Центральной Европе неолит охватывает конец шестого тысячелетия - 3200 лет до н. э. В эту эпоху произошли решающие изменения в способах добывания человеком пищи. На смену непроизводительному хозяйству охотника и собирателя пришло земледелие. В Центральной и Восточной Европе переселенцы создавали поля, расчищая их от леса (рубки и выжигания). У небольшого поля (с помощью мотыг и палок-копалок они обрабатывали такой участок, который их кормил) они строили десять-пятнадцать больших домов, образующих поселение, и ограды для скота. Древнейшие земледельцы не умели возвращать земле ее плодородие, и, когда спустя десять-пятнадцать лет она истощалась, они выжигали следующий участок леса и создавали новое поселение. Они действовали по определенному циклу и спустя тридцать-сорок лет возвращались на место первоначального поселения, где уже вырос лес и после его расчистки и выжигания почва оказывалась вновь плодородной.

Дома достигали пяти-семи метров ширины и 20-45 м длины. В каждом таком доме жила большая семья, включавшая до шести парных семей. Дочери оставались в родном доме, а сыновья уходили в дома невест. Если большой дом не вмещал уже новые семьи, то строился новый дом, а впоследствии основывалось и новое поселение. Количество населения росло, так как земледелие позволяло его прокормить, а оседлый образ жизни давал возможность вырастить

и большее число детей. В каждом новом поколении количество населения могло увеличиться вдвое. Предполагается, что в пятом тысячелетии до н. э. на Земле жило около 20 млн. людей.

Оседлая жизнь и ведение регулярного хозяйства позволили сделать много усовершенствований и открытий, которые распространялись быстрее, чем в среде изолированных групп охотников и собирателей. Земледельцы изобрели и создали ряд новых орудий, которые облегчили и улучшили их жизнь: для рубки леса шлифованные и просверленные каменные топоры, для приготовления пищи, хранения запасов и для культовых целей - глиняную посуду, украшения, фигурки, для производства ткани - пряслица, веретено и ткацкие станки.

Все эти изобретения появились прежде всего в первых земледельческих районах, а в Центральную и Восточную Европу пришли спустя тысячелетия.

В то время как наши земледельцы тяжелым трудом обеспечивали себе пропитание, крестьяне на плодородных поливных полях с благоприятным климатом в долинах Евфрата и Тигра в Междуречье, в долине Нила в Египте производили гораздо больше зерна, чем могли сами потреблять. Поэтому вскоре часть из них могла все свое время посвятить ремеслу, развитие которого оказывало в свою очередь благоприятное воздействие на общее повышение культуры. В середине четвертого тысячелетия до н. э. в южном Междуречье возникают первые города-государства.

Энеолит. Первый период эпохи металла, его название состоит из латинского слова «энеус» - медь и греческого «литое» - камень (3200-1800 лет до н. э.). Закончился каменный век. Появились первые металлические изделия (украшения, топоры, кинжалы), но их было так мало, что они не могли оказать никакого влияния на уровень развития общества. Поэтому в период энеолита решающие изменения в производственной культурной сфере произошли благодаря не металлу, а дереву, в особенности благодаря деревянному ралу.

Поле по выжженному лесу благодаря наличию золы давало больший урожай, чем просто вспаханная целина. Но зато на целине пахари с помощью пары волов (они уже знали, что кастрированные быки в упряжке сильнее и надежнее) могли вспахать и засеять неизмеримо большую площадь, чем мотыгами при подсечном земледелии. В результате значительно увеличивалось количество выращенного зерна. В поле уже не должны были, как прежде, работать все члены коллектива, тем не менее при новом способе распашки урожай собирали значительно больший, чем раньше, - возник прибавочный продукт. Поэтому «высвободившиеся» общинники могли заниматься иной работой - добычей соли, камня, поисками руд, экспериментированием с металлами и свою продукцию менять на прибавочный продукт земледельца. Раньше думали, что в это время изначальный для всего человечества период матриархата постепенно заменяется «мужским правлением», или патриархатом. Но сейчас эта идея считается устаревшей: патриархата и матриархата не было.

Поселение во времена энеолита состояло из нескольких малых домов одной семьи. Основной ячейкой общества становится род во главе со старейшиной. Скотоводы в отличие от земледельцев были очень подвижны. Так как древнее скотоводство предполагало частую смену пастбищ, скотоводы кочевали на огромных пространствах. Такой образ жизни сформировал кочевника-воина. Он был беднее, но зато мобильнее и воинственнее земледельца и мог силой забрать у пахаря его прибавочный продукт. Оседлые земледельцы, защищаясь, возводили городища.

С начала третьего тысячелетия до н. э. в Междуречье и Египте стали возникать первые государственные образования с богатыми городами, привилегированными господствующими слоями, с царями (фараонами), знатью, чиновниками, регулярным войском, рабами. Исторический процесс впервые фиксировался письменным способом. В Восточном Средиземноморье достигла расцвета культура бронзы. В середине третьего тысячелетия до н. э. возникла высокоразвитая культура на территории нынешней Индии с известными центрами Хараппа и Мохенджо-Даро. В это же время египтяне из мощных каменных блоков строили пирамиды Хеопса, Хефрена... Около 2100 года до н. э. шумерский правитель Ур-Намму издает самый древний в мире свод законов.

Бронзовый век. Решающее воздействие металла на развитие общества проявилось только в эпоху бронзы (1800 - 750 годы до н. э.). Бронза, золотистый сплав меди и олова, вытеснила из производства орудий труда, оружия и украшений камень, что оказало благоприятное влияние на развитие различных отраслей хозяйства, включая земледелие. Углубилась специализация (поиски руды, ее добыча, металлургия, кузнечное производство) и обмен сырьем и изделий.

Основной общественной ячейкой остался род. В конце эпохи бронзы, по всей вероятности, возникли племенные объединения более высокого порядка, производственные и административные центры которых находились в укрепленных городищах.

В то время, когда в Центральной Европе началась эпоха бронзы, в Междуречье Хаммурапи основал мощное Древневавилонское государство. В середине второго тысячелетия до н. э. Египет вступил в период так называемого Нового царства - апогея своей мощи. Около 1700 года до н. э. в результате природной катастрофы были уничтожены дворцы и города Крита, которые затем вновь были подняты из руин. На юге Греции развивалась Микенская культура. В 1260 году до н. э. вспыхнула Троянская война, а ее события спустя четыре столетия описал Гомер. В этот период развивались греческие города-государства и формировалась античная цивилизация, оказавшая колоссальное влияние на позднейшую европейскую культуру. В конце второго тысячелетия до н. э. на Ближнем Востоке, в Анатолии и Греции зажжены первые железоплавильные печи, а финикийцы изобрели звуковое (фонетическое) письмо.

Железный век. В Центральной Европе первые изделия из железа появились в конце эпохи бронзы и в раннем периоде железа - гальштате (750-400 годы до н. э.). Железная руда встречается гораздо чаще, чем составные части бронзы (медь и олово). Расцвет металлургии и кузнечного дела наступил в позднюю эпоху железа - латен (400 год до н. э. - до рубежа н. э.). Эти два периода названы были по месту нахождения значительных археологических памятников эпохи железа - в Гальштате в Верхней Австрии и в Латене в Швейцарии. Экономические и социальные последствия распространения железа были весьма значительны. Новые орудия труда и почти неограниченные запасы сырья привели к дальнейшей специализации ремесла, повышению уровня развития производительных сил, обеспечивавшего создание прибавочного продукта, а тем самым и возможность существования людей, не участвующих в производственном процессе. Укреплялось также и экономическое положение старейшин родов и племен. Тем самым подрывались устои коллективной собственности, и в обществе конечной фазы гальштата, и особенно в период латена, наступило классовое расслоение.

Из римских письменных источников мы знаем, что в период латена Чехословакию населяли кельты, а именем одного из кельтских племен, бойев, стала называться и современная Чехия - Боиоге-мум (Богемия). Кельты были искусными кузнецами, металлургами, стекольщиками, ювелирами и гончарами (применяли гончарный круг). Специализация производства и обмен у кельтов достигли такой степени развития, что обусловили необходимость чеканки монет.

В этот период роль ближневосточных цивилизаций, влиявших на мировую культуру в течение тысячелетий, уменьшилась, и ее наследниками стали государственные образования Восточного Средиземноморья, но особенно европейские государства - античная Греция, а несколько позже и Рим.

С VIII века до н. э. возникло множество малых греческих городов-государств, а три столетия спустя в них родилось «греческое чудо» - высокоразвитые философия, искусство, техника. В их тени постепенно поднялся Рим - в 753 году до н. э. всего лишь ничем не примечательное поселение, превратившееся на рубеже нашей эры в миллионный город.

Римский период. Новое летосчисление открывает не только новую эпоху в Центральной Европе, называемую римской (1-400 годы н. э.), но и появление в этом ареале германцев, подчинивших себе кельтов. Римские воины оставили свой след на территории Чехословакии, но они были только на юге Моравии и Словакии, да и то непродолжительное время. Однако название эпохи - «римская» для данной территории вполне правомерно, так как Римская империя не только определяла развитие провинций, но и распространяла свое влияние далеко за свои границы. Периодизация авторов относится к Центральной Европе.

Период Великого переселения народов. Столкновение азиатских племен гуннов с германскими племенами остготами в Причерноморье в 375 году открыло эпоху хаотического передвижения народов, которое захватило всю Европу и прилегающие части Азии и Африки (400-600 годы н. э.).

На территории Чехословакии в это время были рассеяны редкие поселения германцев, которые к тому же часто приходили в движение. Славяне, проникавшие сюда в течение V-VI веков из своей прародины между Днепром и Вислой, нашли здесь еще последние германские поселения. По всей вероятности, определенное время эти два этноса жили в тесном соседстве, не враждая между собой. Впоследствии славян здесь стало больше, чем германцев, и они скорее всего ассимилировали своих предшественников. Жили славяне в поселениях, которые

образовывали несколько полуземлянок. Умерших сжигали, а останки их хоронили в простых ямах с весьма скромными дарами (сосуд, нож, огниво), над ними иногда насыпали курган.

Ситуация резко меняется в IX веке. Ускоренно развиваются племена в Моравии, близкой к культурным центрам в Подунавье. Возникает раннефеодальное государство - Великая Моравия. Археологические находки из таких широко известных центров Великой Моравии, как Микульчице, Старе-Место, Поганско, дают возможность четко проследить все предпосылки, обусловившие возникновение государства. Некоторые великоморавские центры уже имели характер городов, занимали большую площадь. Так, Микульчице занимало площадь около ста гектаров. Производственная система способна была обеспечить не только продукты питания для населения, но и достаточное количество орудий труда и оружия. Это позволило некоторым индивидуумам подчинить себе остальных членов общества и превратить этих членов в инструмент воли правителя.

Список литературы:

1. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайну древних эпох. - М.: Мысль, 1988. - 271 с.
2. Волков П.В. Экспериментальная археология: Программа дисциплины / Новосиб. гос. ун-т, Новосибирск, 2009. 34 с.
3. Фаган Б., ДеКорс К. Археология. В начале. Москва: Техносфера, 2007. – 592с.,
4. Экспериментальная археология. Вып. 1. – Известия лаборатории экспериментальной археологии Тобольского Пединститута – Тобольск, 1991. – 181 с.
5. Экспериментальная археология. Вып. 2. – Известия лаборатории экспериментальной археологии Тобольского Пединститута – Тобольск, 1992. – 125 с.
6. Экспериментальная археология. Вып. 3. – Известия лаборатории экспериментальной археологии Тобольского Пединститута – Тобольск, 1993. – 130 с.
7. Экология древних и традиционных обществ. Изд. ИПОС СО РАН, Тюмень. 2011.
8. Гирия Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий = Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Ч. 2 / РАН. ИИМК. (Археологические изыскания. Вып. 44). –СПб., 1997.
9. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. – Л.: Наука, Ленингр. Отд-е, 1969.
10. Матюхин А.Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита. – Л.: Наука, Ленингр. Отд-е, 1983. – С. 134–187.
11. Матюхин А.Е. Опыты по разделке туш крупных животных орудиями палеолитического облика // Советская археология. – 1984. № 4. – С. 5–25.
12. Нехорошев П.Е. Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. – СПб.: Европейский дом, 1999.
13. Семёнов С.А. Первобытная техника. – М.-Л.: Наука, Ленингр. Отд-е, 1957.
14. Семёнов С.А. Развитие техники в каменном веке. – Л.: Наука, Ленингр. Отд-е, 1968.
15. Семёнов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука, Ленингр. Отд-е, 1983.
16. Семёнов С.А., Щелинский В.Е. Микрометрическое изучение следов работы на палеолитических орудиях // Советская археология. – 1971. № 1. – С. 19–30.
17. Уиттакер Дж. Ч. Расщепление камня: технология, функция, эксперимент. Иркутск: изд-во «Оттиск», 2004.
18. Филиппов А.К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита. – Л., 1983. – С. 9–71.
19. Щелинский В.Е. К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита. – Л.: Наука, Ленингр. Отд-е, 1983. – С. 72–133.

МӘДЕНИЕТ – ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ӨМІР СҮРУ МАҚСАТЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІ.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының әлеуметтік-мәдени дамуы жөніндегі тұғырнамасында Республикада тұратын барлық халықтар мәдениетінің өзіндік ерекшелігіне тиісті көңіл бөлінетіндігі және кез келген мәдениет қайталанбас, теңдесі жоқ қазына екендігі, сондай-ақ, белгілі бір халықтың өзін дүние жүзіне сол арқылы толық танытатыны айтылған.

Сонымен қатар, бұрынғы өткен өзіндік мәдени-дәстүрлерін еске түсіру, есте ұстануына, одан рухани қуат алып, өзіндік жасампаздық үрдісін таныту үшін оған басқа мәдениеттердің белгілерін шеберлікпен өз бойына дарытуға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Халықтық мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін мойындай келіп, Қазақстан халықтары мәдени қазыналарының бірлігі қалыптасатынын ескеріп, мемлекет барлық халықтардың мәдени мұраларын сақтап, қорғайтыны, мәдениеттердің теңдігін және әрбір халықтың өз мәдени ерекшелігін орнықтыру, сақтау және дамыту құқығын қамтамасыз ететіндігі тұжырымдалған.

1] Рухани мәдениетіміздің зерттелу тарихын дәл мына уақыттан басталды деп басып айту қиын. Халықтық мәдениет қаншалықты көне болса, оның зерттелу тарихы да соншалықты тереңге таратады. Сол сияқты рухани мұрамыздың жиналу, саралану, насихатталуы да тереңге тамыр созады. Мәдениет – қоғамның өмір сүруінің қозғаушы күші. Қазақстанның мемлекеттік басшысы Н.Ә. Назарбаев: «... бүгінгі таңда біздің төл мәдениетіміздің міндеттерін өзіміз айқындай алатын мүмкіндігіміз бар. Оны шешу мәдени санаткерлеріміздің еншісінде екенін атап көрсетті. Қазақ мәдениетінің үш мың жылдық тарихы ұрпақтарға жалғастық пен сабақтастық арқылы жетіп отыр. Мәдениеттің басты таратушылары болған көшпенді ата-бабаларымыз рухани қазынаны ең биік құндылыққа қоя алғандықтан және өздері сол рухани құндылықты бойына жинақтай да білді. Қазіргі бізге жеткен ұлттық салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрыптардың қайсысын алып қарасақ та осыны аңғарамыз. Кешеге дейін өткеніміз бен бүгінгіміз жалғастырған нәзік жіп үзілмей, ұрпақ пен ұрпақты байланыстырып келеді. Сәби кезімізден анамыздың әлдіі мен әжеміздің ертегісін тыңдадық. Демек, ұрпақтар сабақтастығы үзілген жоқ. Мәдениетіміз тірі, оған серпін мен ырғық керек. Ғасырлар бойы екшеленген мұраларды бір сәт те естен шығармаған абзал» - деген.

Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс. Адамдар өздерін қоршаған ортаға, оның әлеуметтік және мәдени қатынасына әсер етеді, өзгертеді. Олар оны мақсатына пайдаланады. Болашақ қоғамға, ұрпаққа мұра етіп қалдырады, ал ол мұра белгілі жағдайда үнемі дамуда болады. Мәдениет - әлеуметтік фактор, қоғамның қозғаушы күші. Мәдениеттің дамуы қоғамды ілгері жылжытады. Жеке адам мәдениеті мен қоғам талабы тікелей байланысты. Мәдениеттің тұрақты жағы – мәдени дәстүр, соның арқасында тарихтағы адамзаттық тәжірибесіне сүйеніп, оны кемелдендіреді, дамытады. Адамдар арасында келісім, ауызбіршілік, бірлік болмайынша, тұрақты дамуды бағдар тұтқан қоғамды қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан еліміз үшін басымдық танытушы идеяға айналған мәселе рухани жаңғыру арқылы әлеуметтік-экономикалық қиындықтардан, әр түрлі тарихи кедергілерден мемлекетіміздің тұтастығын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына қосылу болып табылады. Бұл жерде мәдениеттің гуманистік – адамгершілік принциптеріне сүйену, рухани бағдарды ұстануы терең мағынаға ие болды. Өйткені мәдениеттің құлдырауы адамның рухани дүниесін аздырады, оның шынайы даму жолынан ауытқуына әкеліп соқтырады. Сол сияқты кез келген мәдениет жаңа толқынға, жаңа мағынаға ұмтылады, оған зәрулік танытады. Әрине, бұл дегеніміз ғасырлар сынағынан өткен дәстүрлі құндылықтарды түбегейлі жоққа шығару деген сөз емес. Өйткені, тарихи сабақтастықтың логикасына сәйкес мәдениеттің ілгері үлгілері болады, онсыз ұлттық мәдениеттің қабырғасы сөгіледі, іргесі шайқалады. [2]

Қазіргі жахандану заманында Бейнелеу өнері сабағына аз сағат бөлінуі, мектептерде бейнелеу өнері сабағының толық пән ретінде жүргізілмей қажетсіз сабақ ретінде қалып қоятыны, сабақты арнайы білімі жоқ мамандардың жүргізуі өкінішті жағдай. Біздің мектеп пәндеріне деген көзқарасымыз саясатпен санасып қалатын сияқты, қоғамда техникалық білімді жетілдіру керек десе, мектепте техникалық мамандыққа қажетті пәндерге қосымша сағат

беріліп жатады. Мысалы, адам денесіндегі мүшелерінің әрқайсының орындайтын, атқаратын өз міндеттері бар, егерде сол денесінің бір мүшесі кем болса, ол адам мүгедектер қатарына жатқызылады. Міне мектептегі оқытылатын пәндердің барлығы да осындай, адамға білім, тәрбие беруде қажетті деп санауымыз керек. Өнер сабақтарына мән бермеуімізден, біз болашақ жастарымыздың рухани, адамгершілік сезімдерінің таяз болуына қандай ықпал жасайтынымызды сезбейміз. Орта мектептерде өтілетін басқа сабақтар мен қатар бейнелеу өнері де толық жүйелі түрде жүргізілуі тиіс – ол қазіргі заман талабы. Көркемдік тәрбие беруде бейнелеу өнерінің тағы бір негізгі атқаратын міндеті – ол әрбір баланың бойына мәдениеттілікті қалыптастыру, яғни табиғи қабілетін дамыту, соған қолдау жасау, болашақта қандай да болмасын мамандықтың білікті маманы болып шығуына ықпал жасау. [3] «Өнер» - мәдениеттің айнасы деп бекерде бекер айтылмаған. Ол мәдениеттің жаны, оның өзіндік танымының түрі. Сұлулық заңы бойынша адамның дүниені игеру барысында әдеби мәтіндерге, мүсінге, сәулет туындыларына, суреттерге, әуенге, биге және тағы сол сияқты негізделген өнер түрлері қалыптасады. Өнер деп адамның рухани болмысына, сезіміне, эмоциясына әсер етіп, оны толғандыратын суреткер қолынан шыққан шығармашылық үлгісін айтамыз. Өнер – адами ақиқат, адамдандырылған «екінші әлем». Өнер, көркем бейне және жасампаздық тікелей әлеуметтік адам тұлғасымен байланысты категориялар. Өнерде үйлесімділік ретінде танылған кемелділік бейнесі жасалады. Өнер арқылы адамның әмбебаптылығы ашылады. Өнер адамның шексіз болмыстық сұрақтарына жауап табуға талпыныс барысында гуманистік принциптерді қалыптастырады. Нәтижесінде, өнер тек белгілі бір қоғамның даму нәтижелерін көрнекілеп қана қоймай, сонымен қатар, әлеуметтік-рухани өмірдің күйіне әсер ететіндігін білдіреді. Әсемдік, әдемілік, сұлулық сынды бірдеңгейлік ұғымдар мазмұнына негізделген өнер туындысы үшін адам мен қоғамның еркіндік туралы түсінігінің мәні зор [4]

Бүгінгі күн, суретшілерінің шығармаларында жұмбақтық метафоралары, мән мен толықтырылады және сол арқылы жанданады, адам мәдениетінің ежелгі ғарышын бүгінгі күндегі адам ой – санасының жаңа ағымдарымен байланыстыратын мәндер мен мазмұндар пайда болады, суретшінің өмірге деген махаббаты, оны түсінуге бағытталған мәңгілік ұмтылысы да қайталанбас түрде өмірге қайта келеді. Классикалық академиялық халықтың көпғасырлық тарихының өзіндік жылынамасын жасайды және менің ойымша, Қазақстан өнерінде ең маңызды орынға ие болды. Тарих пен мифологиялық сюжеттер, көшпенділердің өмірінен алынған фрагменттер, далалық және таулы пейзаждар генетикалық есті бейнелі түрде жаңғыртуға, болмыстың мызғымас категорияларын ұғынуға мүмкіндік береді. Бейнелердің байлығы, олардың мифологиялық мәні, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен салттардың тәжірибесі, дәстүрлі мәдениеттің трансляция талабына жауап береді және бейнелеу өнер құралдарымен ашып беруге мүмкіндіктер береді. Бейнелеу өнерінің белгілері архитектура, безендіру және қолданбалы өнерде көрініс табуы тиіс. Сондықтан шартты түрде оларды да бейнелеу өнері қатарына жатқызамыз. Сондай-ақ, театр, кино, теледидарға безендіруді, көркем дизайнды да бейнелеу өнері ретінде таниды. Бұл өнердің де негізінде адам, табиғат және заттық әлемді тұтастықта, бірлікте қарастыру жатыр. Бейнелеу өнері дүниені байқау, бақылау, көру нәтижесінде оның көркем бейнесін жасайды. Әр ғасыр, дәуір, кезеңде пайда болды. Бейнелеу өнерінің туындылары өзіндік бейнелеу жүйесі мен көркемдік үндесудің түрлі типтерін құрайды. Бұл өнер танымдық, құндылық және қарым-қатынастық қызметімен де ерекшеленеді. Уақыттық даму процесі басқа өнер түрлеріне (әдебиет, музыка, театр, кино) қарағанда бейнелеу өнерінде шектеулі, ол негізінен кеңістіктік ауқымымен ерекшеленеді. Суретші өз көзімен көріп, түйсінген шындығын сол сәттегі қалпымен көрсетуге ұмтылады. Өмір құбылыстары түптік жағынан таңдап алынып, заманның тірлік-тынысы жан-жақты көркемдік қуатпен беріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Х.Тұрғынбаев. «Философия». Алматы. «Білім» 2001; 67-бет.
2. Р.Қарғабекова, Г.Жубаниязова. «Бейнелеу өнерінің тарихы». Алматы-2004ж; 125-бет.
3. А.Т.Құлсариева. «Эстетика». Алматы-2003; 22-бет.
4. «Қазақстан энциклопедиясы». Алматы-2000, 6-том, 86-бет.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ауыл шаруашылығы ерте заманғы географиялық ғылымдардың қатарына жатады, бірақ қазіргі түрі соңғы 2 ғасырда қалыптасқан. Біздің еліміздің ауыл шаруашылық географиясын зерттеумен жаратылыстану және қоғамдық ғылымның атақты ғалымдары айналысты. Аты әлемге әйгілі ғалым, А.Н.Ракитников ауыл шаруашылық географиясындағы ірі мамандардың бірі. Ол Орта Азия, Қазақстан, Украина және Ресейдің көптеген аудандарына, сонымен қатар Каспий маңы ойпаты, төменгі Волга және Дон, Батыс Сібір және Орталық Ресейге жасалған көпжылдық экспедициялық зерттеулерінің арқасында және өңдеуді пайдалану әдісіне, территорияны ұйымдастыруға және ауыл шаруашылық типологиясын аудандастыруға көп үлес қосты.

А.Н.Ракитников дүниежүзілік агрогеографияны жалпы теориялық және қосымша, локальды және ғаламдық деңгейде зерттеп, өзінің бағаланбас еңбегін қалдырды. Өкінішке орай оның көптеген еңбектері тек қана журнал, жинақ кітапшалар беттерінде ғана жарық көрген. Бірақ әрбір еңбегі материалдық өндірістің күрделі бір саласы – ауыл шаруашылық географиясы және оның заңдылықтарын зерттеуде классикалық үлгі болып қалады.

Ауыл шаруашылығының территориялық дифференциациясы табиғи және әлеуметтік-экономикалық факторлармен, техникалық қамсыздандырылу деңгейімен, еңбек ресурсы қорымен, әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымның даму ерекшеліктерімен, ауылдық елді мекен халқының өмір сүру жағдайларымен анықталады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының әрбір этапында шаруашылықты жүргізу жүйелері ауыл шаруашылығы өндірісінің интенсивтілік деңгейін сипаттайды. Жақсартылған егін және мал шаруашылығы жүйелеріне алмасу территорияның табиғи потенциалын толық пайдалану есебінен ауыл шаруашылық өнімділігі мен тиімділігін арттыруға түрткі болады. Сондықтан белгілі бір ландшафттар территорияның табиғи потенциалын пайдалану деңгейінен көрініс береді. Бірақ бұл жағдайда әрбір әлеуметтік-экономикалық периодта өндірістің техникалық қамтылу деңгейін, тіркелген экономикалық ресурстарды есепке ала отырып түрлі типтегі табиғи орта ауыл шаруашылығының оптималды интенсивтілік деңгейін бекіту қажет.

Мал шаруашылығының аудандық экономикалық эффективтілігінің әр түрлілігі және мал шаруашылығы орналасуының басты шарты болып азық алу шығынының әртүрлілігі саналады. Біздің айтайын дегеніміз «бейнелі, дөрекі, жасыл, шалғынды азықтар қолданылатын өндіріс орындарына территориялық қатысты мал шаруашылығы салалары, яғни қой шаруашылығы мен ірі қара өсіру». Бұл мал шаруашылығы салаларының азық қорының негізгі бөлігін үлкен қашықтыққа тасымалдайтын азықтар құрайды. Әрмен қарай да өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өзара қарым-қатынас байланысын қарастырған кезде біз азықтарды алыс қашықтықтан әкелетін құс шаруашылығы мен шошқа шаруашылығы емес, аталған салаларды есепке аламыз. Ауыл шаруашылық аудандардың қартасы мен сипатталатын территория шегінде оларды төмендегідей жүйеге келтіруге болады:

I. Өсімдік шаруашылығының тауарлы салаларының ареалдарынан тыс локализацияланған мал шаруашылығы;

1) Табиғи мал азықтық ресурстар негізіндегі мал шаруашылығы;

2) Азық өндірісінің интенсивті әдістеріне қатысты негізделген мал шаруашылығы.

II. Ауыл шаруашылығы территориясының біртектілігіне байланысты мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы салаларының үйлесімі. Өсімдік шаруашылығының тауарлы салаларына тиімді қолданылатын жерлер аздаған қашықтықтарда мал азықтық дақылдарын алуға тиімді жерлермен кезектесіп келеді. Сондықтан мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы арасындағы пропорциялар түрлі типті жерлер қатынасымен анықталады.

III. Маңызды жерлер типтерінде бір уақытта азық өндірісі мен өсімдік шаруашылығының тауарлы салаларын локализациялау тиімді.

1) Технологиялық және ұйымдастырушылық-өндірістік байланыстардан басқа салалардың үйлесіміне ауыл шаруашылық территориялардың біртектілігі әсер етеді.

2). Өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығының үйлесімі технологиялық және ұйымдастырушылық-өндірістік байлыныстармен анықталады, себебі ауыл шаруашылығы территориясы салыстырмалы түрде біртекті.

IV. Өзінің дамуында өсімдік шаруашылығына бағынған мал шаруашылығы салалары мен өсімдік шаруашылығының тауарлы салаларының үйлесімі. Ауыл шаруашылығы жерлерінің көпшілік бөлігін бірдей мөлшерде өсімдік шаруашылығының тауарлы өнімдер өндірісіне қолдану тиімді.

Ауыл шаруашылығы мен табиғи ресурстар тығыз байланысты, себебі ауыл шаруашылығының дамуына табиғи ресурстар тікелей әсерін тигізеді. Ауыл шаруашылығына, соның ішінде мал шаруашылығының дамуына әсер ететін келесі факторлар: жер бедері, климат жағдайы, топырақ, су, өсімдік жамылғысы.

Батыс Қазақстан облысы – республикамыздың батысында, Жайық өзенінің екі бетіндегі көлемді аймақта орналасқан. Ол солтүстігінде Ресейдің Орынбор, Саратов, Самар, батысында-Волгоград, оңтүстік-батысында – Астрахань облыстарымен шектеседі. Ал оңтүстігі мен шығысында Ақтөбе мен Атырау облыстарының территориясына ұласады.

Оның физикалық-географиялық жағдайы жөнінен мына ерекшеліктерін атап өтуге болады: облыстың территориясы 48°-51°35' солтүстік ендік және 45°30'-54°35' шығыс бойлықтардың аралығын қамтиды;

Еуразия континентінің ішкі ауданында жатыр, яғни Атлант мұхитының және оның теңіздерінен 2,5 мың шақырым қашықтықта орналасқан. Бұл оның климатының қатаң континентті болуына, сонымен бірге топырақ жамылғысына, өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне және табиғатына әсер етеді. Жалпы, территориясының дала және шөлейт зонасында орналасуы адам өміріне онша қолайсыздық жасамайды. Жайық өзені және оның су жинау алабы облыс табиғатына өзіндік әсерін тигізеді.

Облыс территориясының Орал және Волга бойы экономикалық аудандарымен шекаралас болуының шаруашылық жағынан дамуына үлкен әсері бар. Сонымен бірге іргелес жатқан Ақтөбе және Атырау облыстарымен экономикалық тығыз байланысты оның экономикалық-географиялық жағдайын жақсартуға түсуде. Сонымен бірге облыстың Еуропа мен Азия аралағында, сондай-ақ шикізат көзінің мол аудандарына және өнеркәсібі жақсы дамыған орталыққа жақын орналасуы халық шаруашылығының барлық салаларының, ең алдымен өнеркәсібі мен көлік қатынасының тез өсуіне жағдай жасайды.

Батыс Қазақстан облысының территориясы Шығыс Еуропа жазығының жалғасы, сондықтан жер бедері негізінен жазық болып келеді, тек оның солтүстігі мен шығыс бөлігінде онша биік емес қыраттар кездеседі, территорияның басым бөлігі жазық болғандықтан атлант мұхитынан соғатын ауа массалары облыстың орталық аймақтарына кедергісіз кіріп, ауыл шаруашылығының дамуына қолайлы жағдай туғызады. Батыс Қазақстан облысының территориясын 5 географиялық ауданға бөлуге болады: 1. Жалпы Сырт. 2. Орал маңы үстірті. 3. Сырт алды жарлы биіктік. 4. Каспий маңы ойпаты. 5. Жайық өзенінің ортаңғы және төменгі ағысының аңғары.

Батыс Қазақстан облысының климаты қатаң континентті. Қысы суық, бірақ батыстан келетін циклондардың әсерінен кейбір кездерде жылылыққа ауысып отырады. Жазы ыссы әрі құрғақ, ұзақ болады. Батыс Қазақстан облысына климат тікелей әсерін тигізеді. Мал шаруашылығының дамуында климаттық фактілерді ескермеген жағдай климат теріс әсерін тигізеді, яғни жауын-шашын мөлшерінің аздығы және қар жамылғысының аз түсуі егін шаруашылығына қолайсыз жағдай туғызады, судың тапшылығы оңтүстік аудандарда мал шаруашылығын дамытуда қиындықтар туғызады, ол өз алдында мал түрлерінің дұрыс орналаспауына әкеліп, экономикаға шығын келтіреді.

Халық шаруашылығының игілігіне жер беті суын көбірек пайдаланады. Ал олардың ішінде өзен суының маңызы өте зор. Батыс Қазақстан облысының өзендері тұйық алапқа жатады. Бұл негізінен геологиялық құрамына, климатының ерекшелігіне байланысты. Облыс территориясында 200-ден астам өзендер мен өзеншелер бар. Олардың жалпы ұзындығы, Жайық өзенін қоспағанда, 4600 шақырым. Ең үлкен Жайық өзенінің Батыс Қазақстан облысы территориясында ұзындығы 500 шақырым.

Облыстың солтүстігінен оңтүстігіне дейін ағып өтетін басты су көзі – *Жайық өзені*.

Батыс Қазақстан облысының территориясында 3260 үлкенді-кішілі көлдер бар. Олардың жалпы көлемі 908 шаршы шақырым. Осы көлдердің 84-нің ғана көлемі бір шаршы шақырымнан жоғары. Сонымен бірге қолдан 5 үлкен суқоймалары жасалған.

Батыс Қазақстан облысының көлдері тұйық, ағынсыз болып келеді. Солтүстіктен оңтүстікке қарай ағынсыз тұйық және тұзды көптеген көлдердің суы тартылып, құрғап қалады. Көлдердің негізгі қоректену көзі қар суы және жаңбыр суының да үлесі бар.

Ішкі сулар ауыл шаруашылығының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады, себебі су-тіршілік көзі. Су көзі мол орналасқан аймақта топырағы құнарлы, топырағы құнарлы аймақта өсімдік түрлері мол, ал өсімдік түрлеріне қарай мал шаруашылығы орналасады.

Облыстағы топырақ жамылғысымен өсімдіктің түрлерінен ауыл шаруашылығының даму деңгейін анықтайды, себебі топырақтың қара шіріндісіне байланысты аймақтың құнарлы аудандары ерекшеленеді, топырақтың құнарлығы сол алқапта өсетін өсімдіктердің түрлерін анықтайды. Ал өсімдік түрлеріне қарай мал шаруашылығы орналасады, мал шаруашылығының тауарлы түрлері бөлінеді.

Жалпы ауыл шаруашылығының негізгі екі саласы – Егін шаруашылығы және Мал шаруашылығының шығаратын өнімдерінің құны жөнінен Батыс Қазақстан облысында мал шаруашылығы басым. Бірақ облыс территориясында табиғат жағдайына бейімделген шаруашылықтардың мамандалуына қарай олардың ара салмағы әр түрлі болып келеді.

Облыстың солтүстік аудандарында егін шаруашылығы негізгі, ал мал шаруашылығы қосалқы болуы немесе оңтүстік аудандарда оған керісінше болуына тек табиғат ерекшелігі ғана емес, сонымен бірге жергілікті халықтың белгілі бір еңбек түріне бейімделуі де әсер етеді.

2015 жылдың статистикалық мәліметтері бойынша барлық шаруашылық түрлерінде 484,4 мың ірі қара мал, 1075,4 мың қой мен ешкі, 116,9 мың бас жылқы, 2,9 мың бас түйе, 937,0 мың бас құс тіркелген. Барлық мал түрі әрқелкі шорланған, оған климат тікелей әсерін тигізеді.

Батыс-Қазақстан облысының территориясын дала, шөлейт және шөл зоналары кесіп өтеді. Облыстың қоңыржай-құрғақ дала зоналарында орналасқан ірі қара бүкіл малдың 62-88 %-на жетті. Әсіресе Зеленов, Теректі, Приурал және Бөрлі аудандарында ірі қара көп таралған. Осы аудандарда әрбір 1000 гектар ауыл шаруашылығы жеріне 10-14 бас ірі қарадан келеді. Ал жалпы облыс бойынша тек 3-4 бас қана.

Шөл және шөлейт зонадағы Казталовка, Фурманов, Қаратөбе, Тайпақ және Жаңақала аудандарында қой малы басым. Жылқы мен түйенің негізгі таралған аудандары-Тайпақ, Орал және Жаңақала. Бұл аудандарда жылқының саны жалпы мал басы санының 18-20%-і Облыстың Приурал, Зеленов, Теректі және Бөрлі аудандарында шошқаның саны жалпы мал санының 5-7 %-ын құрайды.

Орал қаласына жақын орналасқан көптеген шаруашылықтар 80% ақшалай кірісті мал өнімінен табады. Басты орында мүйізді ірі қара мен шошқа малы. Облыстың оңтүстігінде: Казталов, Жаңақала, Қаратөбе аудандарында шаруашылыққа ақшалай кірістің көп бөлігін қой шаруашылығы алып келеді. Кейбір ауылшаруашылық кәсіпорындар жылқы шаруашылығына маманданған.

Ірі қара мал шаруашылығы бағытына қарай бірнеше түрге бөлінеді: сүтті, етті, сүтті-етті мал шаруашылығы. Сүт өндіруден облыс бойынша алдыңғы орындағы аудандар: Зеленов, Ақжайық, Бөрлі, Теректі. Ал ет өндіруден: Ақжайық, Казталов, Зеленов, Теректі. Ірі қара мал шаруашылығы барлық аудандарда тараған, бірақ негізі дала және шөлейт зоналарында шоғырланған. Облыстың қалған территорияларында, ақшыл каштан және шөлді топырақтарда етті бағыттағы мал шаруашылығы дамыған. Маманданған бұл шаруашылықтың жетекші түрі «Қазақтың ақбас сиыры» болып табылады. Батыс Қазақстан облысының «Аңқаты», «Чапаев» заводтары «Қазақтың ақбас сиырының» жас тұқымдарын өсірумен айналысқан.

Соңғы 10-12 жылда облыста етті мал шаруашылығы бағытының – Герефорд түрі таралған. Оның да қызыл, басы, кеудесінің төменгі бөлігі, аяғы және құйрығының ұшы ақ болып келеді. Бұл түрдің шыққан жері – Англия. Қазақтың «ақбас» тұқымы Герефорд тұқымының бұқаларын қазақтың жергілікті малымен будандастыру жолымен шығарылды.

Батыс Қазақстан облысында қой шаруашылығы, негізінен, төрт түрлі бағытта дамиды: биязы жүнді, жартылай биязы жүнді, етті-майлы және қаракөл елтірілі.

Қой шаруашылығы – мал шаруашылығының басты салаларының бірі. Қойлар – экологиялық қауіпті малдар қатарына жатады. Себебі, өсімдіктердің тамырына зиян келтіріп, тұқым шашуына мүмкіндік бермейді. Бұл жағдай Батыс Қазақстан облысының көп аумағын алып жатқан шөлейттену процесіне алып келеді. Қой шаруашылығы мынадай салаларға бөлінеді: жіңішке жабағылы қой шаруашылығы, жартылай жіңішке жабағылы қой шаруашылығы, жуан жүнді қой шаруашылығы және қаракөл. Жіңішке жабағылы қой шаруашылығы. Батыс Қазақстан облысында жіңішке жабағылы қой шаруашылығы жүнді-етті бағытта дамуда. Бұл мал шаруашылығына маманданған шаруашылықтарда «Кавказ» қой түрі

басым. Бұл жерде шөлейт зонасының жайылымы қолданылады. Жартылай жіңішке жабағылы қой шаруашылығы. Батыс Қазақстан облысының Таскала, Қаратөбе, Бөрлі және Шыңғырлау аудандарында кездеседі. Жуан жүнді қой шаруашылығы облыста етті-майлы бағытта дамыған және облыстың батыс бөлігінің шөлді, шөлейтті зоналарында таралған. Бұндай маманданған шаруашылықтарды «Еділбай» қойларын өсіреді. Жуан жүнді қой шаруашылығының екінші бағыты «Қаракөл» қой шаруашылығы болып табылады. Бұндай бағыттағы қой шаруашылығы Ақжайық ауданының оңтүстігінде таралған.

Жылқы бас саны бойынша облыстық әкімшілік аудандарын былайша орналастыруға болады: Ақжайық, Жаңақала, Бөкейорда, Казталов. Қалған аудандарда жылқы бас саны 5 мың бастан аспайды. Батыс Қазақстан облысында жылқы шаруашылығының келесі салалары таралған: жұмысқа пайдаланылатын (облыстың барлық территорияларында), табындық – жыл бойғы табиғи жайылымдық базадағы (шөлді және шөлейтті зона) етті және жұмысқа жарамды жылқыларды өсіру – бұл облыстағы басты жылқы шаруашылығындағы салалардың бірі. Кейбір шаруашылықтарда сүтті жылқы шаруашылығы қымыз өндірісімен толықтырылады.

Облыстың солтүстігіндегі зоналық типті жерлер пайдаланатын жер өңдеу аумақтарында әлі күнге дейін желе жортатын түрі (негізінен «Орловская» және «Донская») сақталған. Ал облыстың қалған аумақтарында атты әскерге арналған «Көшім» түріне жататын Жабы типті жылқылар басым. Қазіргі кезде бұл түр биологиялық өнеркәсіпте және етті жылқы шаруашылығында пайдаланылады. Бұл түр өз атын Көшім тобынан алған. Мысал ретінде мынадай жылқы шаруашылығын атап кетуге болады: «Пятимар», «Құрманғазы» - Бөкейорда ауданы, «Батурын» - Ақжайық ауданы.

Шөлді және шөлейтті зонада түйе шаруашылығының маңызы зор. Батыс Қазақстан облысында жалпы түйе саны 2781 бас құрады, олар негізінен жұртшылық шаруашылықтарында және шаруа (фермер) қожалықтарында ұсталады. Түйе өсірумен негізінен Бөкей ордасы (89,6 %) және Жаңақала (102,7) шаруашылықтары айналысады. Түйенің жылы, әрі бағалы жүні, шипалы сүті, мол етті болашақта оның санын көбейтуді қажет етеді. Түйенің сүтінен *шұбат* дайындалады. Шұбаттың емдік қасиеті зор. Батыс Қазақстан облысында түйе шаруашылығы оңтүстіктегі Тайпак, Жаңақала, Орда аудандарында таралған. Батыс Қазақстан облысының түйе басы санының көрсеткіштерін талдайтын болсақ, ең жоғарғы көрсеткіш 2010 жылға (3,5) сәйкес келеді, ал ең төменгі көрсеткіш 2015 жылға (2,9) сәйкес келеді.

Шошқа шаруашылығы мал шаруашылығының маңызды саласы. Біздің елдегі етті баланстың 30-35 % құрайды. Шошқалардың биологиялық ерекшелігі-жоғары тұқым беруші. Шошқа саны 26717 басты құрады, олар негізінен жұртшылық шаруашылықтарында (104,4 %) және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында (89,2%) өсіріледі. Шошқа өсірумен негізінен Бөрлі, Зеленов және Теректі аудандары айналысады, олардың үлесіне жалпы шошқа санының 89 % тиесілі.

Құс шаруашылығы-жұмыртқа, ет, мамық беретін мал шаруашылығының саласы. Сонымен қатар өндірістің өнеркәсіптік технологияларымен жұмыс істейтін фабрикалар ауыл шаруашылығының алғашқы саласы. Батыс Қазақстан облысының құс санының көрсеткіштерін талдайтын болсақ, ең жоғарғы көрсеткіш 1991 жылға (1752,3) сәйкес келеді, ал ең төменгі көрсеткіш 1999 жылға (334,4) сәйкес келеді. Құс санының 2010 жылғы көрсеткіші 956,5 болса, 2015 жылы 875,2 көрсетіп отыр. Құстың барлық түрлері 875204 басты құрады, олар негізінен жұртшылық шаруашылықтарында (98,6 %) және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында (83,6 %) өсіріледі. Құс негізінен Орал қаласында, Бөрлі, Зеленов және Теректі аудандары.

Батыс Қазақстан облысы ауыл шаруашылығы географиясын зерттеу географияның кез-келген басқа блогын зерттеу сияқты географиялық ойлауды дамытудың ажырамас бір бөлігі болып табылады, себебі бұл жұмыс тек ауыл шаруашылығы салаларымен ғана емес, олардың өзара байланысы мен тәуелділігін, маманданған салалардың даму факторларын (табиғи жағдайлар, географиялық орны, еңбек ресурстарымен қамтылуы және т.б.) қарастыруды, ол салалардың облыс территориясында таралуын, яғни ауыл шаруашылық аудандарды бөліп көрсетуді, ауыл шаруашылығы динамикасын зерттеуді және БҚО ауыл шаруашылығына кешенді сипаттама беруді қажет етеді. Сондықтан БҚО ауыл шаруашылығы географиясын зерттеу географиялық ойлауды қалыптастырып дамытуда, географиялық білім беруде өте маңызды орынға ие. Батыс-Қазақстан облысының мал шаруашылығының мамандануына әсер ететін ең басты фактор - табиғи жағдайы болып табылады. Сондықтанда облысымызда мал шаруашылығын одан әрі дамыту үшін қолайлы жағдайды қалыптастыруымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Амельченко В.И., Ракитников А.Н. О картографировании сельскохозяйственного использования земель//Природные условия Нечерноземной зоны РСФСР-М.:МГУ, 1982.Вып.1.
- 2.Амельченко В.И. Экологические проблемы сельскохозяйственного использования земель Западного Казахстана.//Экологические проблемы Казахстана : Тезисы докл.3 съезда. Геогр. Общества СССР- Л.: Издательство ГО СССР, 1990.
- 3.Ракитников А.Н. География сельского хозяйства.- М.: Мысль, 1970.
- 4.Итоги национальной сельскохозяйственной переписи. Животноводство ЗКО. Уральск 2008.
- 5.Численность скота и птицы в ЗКО. Статистический бюллетень. Уральск 2015.

ӘОЖ: 355.233.

Қ.Т. Қашқынбай

А.Т. Шандозтегі

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ЕЛ ҮШІН ТЕР ТӨККЕН ЕР

Қазақстанның тәуелсіздік алуы ел өмірінде тарихи түбірлі өзгерістердің жүзеге аса бастауына негіз болды. Бүгінде біздің еліміз бүкіл әлемдік қоғамдастыққа өзінің әлеуметтік-экономикалық табыстарымен танымал, белсенді сыртқы саясатымен жоғары халықаралық беделге ие болды. Жыл сайын Қазақстан өзінің даму жолына түрлі нақты жоспарлар жасап алдағы жылдарға үлкен бағдарламаларымен кірісіп нақты нәтижелерге қол жеткізуде. Қазақстан тәуелсіз ел атанғалы біздің еліміз шарықтап даму үстінде. Өткенді талдап келешекке жоспар жасау елбасының басты талаптарының бірі болатын. Алайда өткенді ой елегінен өткізсек бұрынғы кеңестік елдер сияқты бұдан 15 жыл бұрын жұмыссыздық деңгейі жоғары және өмір деңгейі төмен ел болған еді. Біздің көпшілігіміз тарихи-саяси бей-берекетсіздіктің куәсі болдық. Оның негізінде жекелеген қарсы тұрушылықтар мен жанжал туғызған жағдайлар және ұлтаралық қақтығыстар да көрініс бергені жасырын емес. XX ғасырдың соңғы он жылы осындай оқиғалармен сипатталды.

Бірі социалистік елдердің, екіншісі өткен заманда осындай құбылыстардың көлемі бойынша алда болған капиталистік елдер лагерінің басында тұрған КСРО мен АҚШ қалыптасқан жалпы әлемдік тәртіпті бұзуға әкеліп соқтырған ауқымы кең қайта құрулардың негізгі бастаушысы болды. Әлемдік саяси ахуал көптеген мықты мемлекеттердің мүдделеріне ықпал ететін болғандықтан, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін мына әлем тағы да құрып кетудің алдында тұрды. [2,3,4 б.].

Осындай жаһандық сипаттағы «қайта бөлудің» соңында біздер - қазақстандықтар 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алуымен үлкен жеңіске жеттік. Бұл жеңіс бізден қуатты күш пен үлкен шыдамдылықты талап етті.

Барлық қайта құруларға қарамастан, қазақстандықтар еңселі мемлекеттің жоғары деңгейге көтерілу жолында саяси, әлеуметтік, экономикалық катаклизмалардың барлығынан мойымай өтті. Осындай барлық сынақтарға шыдап, жеңіске жету үшін Тұңғыш Президентіміз – Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевқа деген халықтың үлкен сенімі негізгі қолдау болды. Мемлекет басшысы өз елінің патриоты ретінде еліміздің болашағын биіктен көріп, сол биік белестерді бағындыру жолында аянбай еңбек етуде.

Халық айтқандай, біздің Президент сияқты адамдар 100 жылда бір-ақ рет туады. Нұрсұлтан Назарбаевты - Ұлт көшбасшысын, жаһандық ядролық қаруға қарсы қозғалыстың бастамашысы, бітімгерші, саяси гроссмейстер, интеграциялық үдерістердің ұлттық талғамы, саяси салмағы, қозғаушы күші, идеялардың генераторы деп атайды, ал ең негізгісі Елбасына халық сенеді.

Мемлекетімізге басшылық жасаған жылдар ішіндегі Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған қай идеяны алып қарасаңыз да, уақыт өте келе, Елбасы бастамалары өзекті болып, басты қажеттілікке айналады, қазіргі әлемнің талаптарына жауап береді, ол саяси, экономикалық, әскери, аймақтық, діни және басқа да халықаралық ұйымдардың негізгі бағытын құрайды.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін қысқа мерзімнің ішінде геосаяси кеңістік жүйесінен өз орнын табуы, өзінің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін қалыптастыруы, сыртқы

саяси басымдықтарының бара-бар жүйесін құруы және сыртқы саяси стратегиясының негіздерін қалауы тиіс болды.

Міне жыл өткен сайын Тәуелсіз мемлекетіміз де нығайып алға барар бағыттарды болжап жоспарлауда. Жаратылысынан біртума Ұлт көшбасшысы, сарқылмайтын табиғи дарын иесі, ұстанымына берік, рухани байлығы мол Нұрсұлтан Назарбаев өткен жүзжылдықтағы ең ұлы саясаткерлердің ғаламат қасиеттерін өз бойына жинаған.

Танымал мемлекет қайраткері Иманғали Тасмағамбетов: «Егемен Қазақстанның Тұңғыш Президенті әлемге танылған тұлға, ол тарихта тұңғыш болғандығына байланысты қалмайды. Бұл жағдайда «тұңғыш» делінген реттік саны өте маңызды емес. Дара тұлғаның тарихтағы рөлін бағалауға әсер ететін аса маңызды факторлар бар», - деп мәселенің мәнісін дәл тауып көрсетті. [1,1,26]

Француздың әйгілі философ-материалисі Дени Дидро олардың шығуына және дамуына қоғамдық жағдай болған жерде, қолайлы кезең туғанда ұлы дарындылар өмірге келетіні туралы өте дұрыс айтқан. Қазақстан үшін сондай жағдай, сөз жоқ, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алуы, елдің қоғамдық-саяси құрылымын жаңарту, нарықтық экономикалық жаңа мемлекеттің іргетасын қалау, жас мемлекеттің конституциялық-құқықтық негізін бекіту, барлық жақын және алыс шетелдермен қарым-қатынас орнату және қалыптастыру екені анық. Осы істің барлығында да жеке-дара тарихи шешуші рөл Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевқа тиесілі. [2,3]

Жаңарған Қазақстанның құрылуы ғана емес, сонымен қатар, қоғамдағы этносаралық келісім мен толеранттылықтың орнауы, ішкі тұрақтылық және Қазақстанның экономикалық тұрақтылығы мен халықаралық беделінің артуы Тұңғыш Президент – Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың есімімен тікелей байланысты екені анық. Сондай-ақ Елбасының КСРО кеңістігінде 90-жылдарда болған үлкен өзгерістер кезінде атқарған бітімгершілік рөлі зор. Сол кезеңдерде жаңа мемлекеттің тағдыры, одан әрі қалай болып, қандай жолмен жүретініміз жөніндегі мәселелердің бәрі Президенттің ұстанған саяси бағытына байланысты болды [5, 94 б.].

Н.Ә.Назарбаевтың жаңашылдық рөлі мен мемлекеттік-саяси қызметін кешенді бағалау және талдау өте қиын. Себебі, «жоқтан барды жасау» республика Президентінің үлкен тұлға болып табылатындығы зерттеу институттарының көп жылғы үздіксіз жұмыстарын талап етеді. Сонымен қатар, жаңарған Қазақстанды құрудағы Н.Ә.Назарбаевтың жаңашылдық рөлін екі негізгі көзқараста қарастыруға болады. Біріншісі кеңестік дәуірден кейінгі тәуелсіздік болса, екіншісі сол тәуелсіз мемлекеттің тығырықтан шығып қарыштап дамуы болатын.

Соның ең басты негізі Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаған үндеуі болып табылады. Ел тәуелсіздік алып талай қиын жылдарды бастан кешірген уақытта Елбасының көрегендігімен саликалы саясатының арқасында Президенттік басқару жүйесінің арқасында өзіміздің қазақстандық даму жолымызды қалыптастыра отырып Елбасының қадағалауымен еліміз қиындықтан түзу жол тауып шыға білді. Ендігі кезекте елбасының ұйғаруымен алдағы жаңа бағыттар мен басымдықтарға жету жолында жаңаша көзқарас жаңа бағыт, жаңа экономика керек екенін өзек ете отырып Қазақстан халқына өз мақаласын жолдап жаңарудың жаңа жолдары мен жаңа серпін жасау керек екенін бағадарлап айтып берді.

«Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзімізді жеткізді. Қазақстанның эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандық қазақ ұлтының байырғы бай мәдениеті мен салт-дәстүріне үнілуі керек. Ал, қазақтың мәдениеті де, руханияты да өте бай. Көне шаһарлар, кесенелер, қорғандар, ескерткіштер мен жәдігерлер жетіп артылады. Халқымыз тарихи тұлғалардан да кенде емес. Бүгінгі замананың да көшін бастайтын қаһармандары аз емес. Бүгінгі күннің белсенділерін елге таныту мақсатында «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы жүзеге аспақ. Патриоттық тәрбие, білімге ұмытылысты күшейту, көпшіліктің ой-өрісін кеңейтуді көздеген бастамалардың дені – жастар үшін! Демек, мақаланың өскелең ұрпаққа берері көп. Болашақ – бүгіннен басталады десек, сол болашақтың іргетасы берік қаланып жатқанына өз басым еш күмандабаймын. Әлем назарын аударған Астанадағы «ЭКСПО» көрмесін тамашалау кімнің де болса арманы һәм мақсаты. Мың естігеннен бір көргенге не жетсін? Жай барып тамашалап қайту ғана емес, болашаққа қандай қадам басу керек, әлем қалай өзгеруде, осыны білу ойланғанға үлкен

жаңалық болатын. ЭКСПО халықаралық мамандандырылған көрмесі ұсынған жаңалықтардан ғалам кереметін көруге болады.

Осы жаңа идеялармен жетістіктерді, озық технологияларды ел игілігіне жарату халық үшін және еліміздің даму сатысының жаңаруы үшін тигізетін пайдасы ұшан теңіз. Келешек ұрпаққа бағдар көрсетіп даңғыл жол ашқан бағыт болып табылады. Кез-келген ел өзінің келешегін өскелең ұрпағымен байланыстырады. Әр ұрпақтың пешенесіне жазылған заман ағымы, кезең тынысы болады. Ел дамуы мен болашағының нығаюы үшін елімізде «Болашақ» білім алу бағдарламасы жұмыс жасап көптеген жастарымыз шет елдерден білім алып сол алған білімдерін қазіргі таңда ел игілігіне жаратуда. Бұл бастамалардың барлығы да мемлекет басшысының идеясы болатын. [2,3,4 б.].

Қазіргі таңда қазақ елі жан-жақты өркендеп, дамып келе жатқан алып елге айналып жатыр. Осындай алып елдің даму бағытына жол ашып болашағын болжау ел басының басты тапсырмаларының бірі болып табылады. Елдің дамуы мен жетілуі халқының ой- санасының жаңарып жаңа жолға түсіп дамыған елдермен терезесі тең, керегесі кең мемлекет болу басты мақсатымыз.

Бұл жолда да тәуелсіздікті тәу ететін, шынайы демократияға ұмтылған, ұлтаралық түсіністік пен достықты өмір салты еткен, болашағына сеніммен қадам басқан қазақстандықтардың символына айнала білді. Елбасының әлемдік деңгейдегі қабілет- қарымына, саяси іс-қимылына, тиянақты шешіміне, құрдымға кете бастаған экономиканы алға жылжыту жолындағы тиімді саясатына, уақыт талабына қарай ойластырылған әдіс-тәсілдеріне, стратегиялық ұстанымдарына қапысыз сенген қазақстандықтар өзінің тұңғыш Президентіне, тізгін ұстаған Елбасына әрқашан қолдау білдірді, қолдау білдіріпте келе жатыр. Тізгінің сенімді қолға тиюінің арқасында ел жаңарды, дәулетіміз толыса түсті.

Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың еңбек жолы мен еңбектері ел егемендігінің, мемлекеттік қауіпсіздік, ынтымақтастық, перспективтілігінің флагманы ретінде атауымыздың орны да, жөні де қисынға келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Казахстанская правда газеті. №218 (28344).
2. Егемен Қазақстан №166 (29147) 30.08.2017ж
3. «Егемен Қазақстан» Жалпыұлттық Республикалық газеті.
4. «Кемеңгер» Алматы «Қазақ энциклопедиясы» 2010 ж.
5. Н. Ә. Назарбаев. «Ғасырлар тоғысында».
6. Н. Ә. Назарбаев. «Тәуелсіз мемлекеттің негізін қалаушы».
7. ХХІ ғасыр: Әлем саясаткерлері, руханият жетекшілері, зияткерлері мен кәсіпшілері
8. Н. Ә. Назарбаев туралы.
9. WWW.akorda.kz сайты.

ӘОЖ 372.858

Кайсағалиева Г.С., Кожантаева Ш.С.

МОДУЛЬДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі таңдағы егеменді еліміздің болашағы дарынды, білімді, ізденімпаз жастарға байланысты. Осыған орай бүгінгі күн мектеп алдында тұрған басты міндет — өзіндік айтар ой- пікірі бар, жоғары сапалы, белсенді азамат тәрбиелеп шығару. Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесінің алдына жаңа адамды қалыптастыру, дамыту мақсаттарын қойып отыр. Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, ой-пікірінің дербестігі мен еркіндігін кеңейту, олардың өз бетімен білім алуға деген ынтасын арттыру, оны өз тәжірибелерінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, яғни біліктіліктерін қалыптастыру және дамыту болып табылады. Педагогикалық үрдістің тиімділігінің артуына мүмкіндік беретін білім беру мен тәрбие бірлігін сақтай отырып, оқушыға берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшелігін ескере отырып, білімділігіне сәйкес бағдар беру, танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі – модульдік оқыту.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағида атап көрсетілген. Бұл білім беру

мекемелерінің мұғалімдеріне өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануына, педагогикалық үрдісті кез келген үлгімен құра беруіне мүмкіндік береді. Қазіргі уақыттағы оқу-тәрбие үрдісінің ерекшелігі баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқу технологияларын ұтымды қолданысқа алуы.

Білім алу — адамзат әрекетінің ең маңызды бір түрі. Ол білім мен тәрбиенің негізін қалайды. Білім алуда адамның ішкі мүмкіндігі мен қабілетінің дамуы, қалыптасу үрдісі байқалады. Қабілет, бір жағынан, адамның білім, дағды, іскерлікті қалыптастырудағы саналы әрекетінің нәтижесі болса, екінші жағынан, адамның табиғи-генетикалық ерекшелігімен тікелей байланысты. Осыған орай, қазіргі білім беру парадигмасында білім алушыға тұлғалық-әрекеттік тұрғыдан қарауға үлкен мән беріп отыр. Өйткені, әрекет дегеніміз-саналы мақсатқа тәуелді үрдіс. Демек, мақсатқа жетудің басты жалпы білім беруші мен білім алушының бірлескен іс-әрекеті болып табылады. Осыған орай оқытуды екі жақты әрекетке, субъект-субъектілік, диалогтық қарым-қатынасқа құру мәселесі шешімін табуда.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «XXI ғасырда білімді дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біздің болашақтың жоғарғы технологиялық және ғылыми қамтылған өндірістері үшін кадрлар қорын жасауымыз қажет. Осы заманғы білім беру жүйесінсіз әрі алысты барлап, кең ауқымды ойлай білетін осы заманғы басқарушыларсыз біз инновациялық экономика құра алмаймыз» деп атап көрсетті. Бұл талаптар білім саласы қызметкерлеріне үлкен міндеттер жүктейді. Себебі әрбір мемлекеттің болашағы мектебінде шындалады.

Қазіргі білім парадигмасы мен философиясының өзгеруі білім беру жүйесі қызметкерлерін оқытудың ақпараттық және компьютерлік технологияларға негізделген сапасымен қарқындылығын қамтамасыз ету қажеттілігін талап етуде. Білім беру ұйымдары іс — әрекетінің негізгі нәтижесі тек білім, іскерлік және дағды жүйесі ғана емес, керісінше зиялы саяси қоғамдық, коммуникациялық, ақпараттық және басқа салаларындағы мемлекет тапсырыс беріп отырған негізгі құзыреттіліктердің жиынтығы.

Әлемдік оқу үрдісінің өзегі — жаңа технологиялар екені мәлім. Әрбір технология өзіндік жаңа әдіс-тәсілдермен ерекшеленеді. Әдіс-тәсілдерді мұғалім ізденісі арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай іріктеп қолданады.

Мектептегі білім мен тәрбие беру жүйесінің міндеті — оқушылардың жан-жақты танымдылық белсенділігін көтеруге мүмкіндік жасай алатын әр оқушыны жеке тұлға ретінде дамыту. Әр мектеп білім беруді жоғары деңгейге көтеру мәселесін қолға алып, білім беру үрдісін басқару мәселесін жүзеге асыруда. Білім беру үрдісін басқару жүйесінің құрылымы жеке тұлғаның қайталанбас даралығының дамуына, шығармашылық бастама алуына бағыт беріп, жағымды орта қалыптастырудан тұрады.

Білім беру жүйесі — әр елдің даму болашағын айқындайтын, әлемдік өркениетке жетудің негізгі бағыттарын көрсететін біртұтас құрылым.

Модульдік оқыту технологиясы – білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Ал «модуль» дегеніміз – іс-әрекеттің мақсатты бағдарламасы белгілеген деңгейіне (жоспарланған алдағы нәтиже) жету үшін сұрыпталған, дидактикалық өңделген білім, білік, дағдының белгілі мазмұнының бірлігі және оның әдістемелік нұсқауы немесе аяқталған оқу ақпараты болып табылатын модульдік бағдарламаның негізгі құралы. Басқаша айтқанда, адамның өзіндік дамуының шамасы. Жалпы «модуль» сөзі «оқытудың мазмұны мен технологиясын» білдіреді. «Модуль мазмұны» өзіндік мағына беретін оқу материалының көлемі ретінде ұсынылады.

Модуль – оқу мазмұны мен технологияны біріктіріп тұрған мақсатты функционалды байланыстырушы.

Оқу модулі, негізінен, үш құрылымды бөліктен: кіріспе, сөйлесу бөлімі және қорытынды бөлімнен тұрады.

Әр оқу модулінде сағат саны әртүрлі болады. бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға бөлінген сағат санына байланысты. Зерттеулер нәтижесі 7-12 сағаттан тұратын оқу модулінің неғұрлым тиімді екенін көрсетті.

Оқу модулінің өзгешілігі – жалпы сағат санына қарамастан, кіріспе және қорытынды бөлімдерге 1-2 сағат беріледі. Барлық қалған уақыт сөйлесу бөлімінің меншігінде болады.

Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Содан соң мұғалім осы оқу модулінің барлық уақытына

есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде) сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді.

Оқушылардың оқу материалын қайта жаңғырту деңгейін, қарапайым білік пен дағдыларды және білімін іс жүзінде бірнеше рет қайта қолдануы сөйлесу бөлімі сабақтарында жүзеге асырылады.

Сөйлесу бөлімінде танымдық процесс сыныпты 2-6 адамнан шағын топтарға бөлу арқылы, негізінен, оқушылардың өзара әрекет етуіне құрылған. Оқушылар қандай да бір деңгейдегі тапсырмаларды өздері таңдайды. Тапсырмаларды қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен орындау міндетті емес. Оқушы тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдауға ерікті.

Оқу модулінің сөйлесу бөлімінің тағы бір ерекшелігі бар. Зерттеу көрсеткеніндей, оқытудың белсенді және ойын формаларын кеңінен қолдану оқушылардың оқу материалына бірнеше мәрте 13-тен 24 ретке дейін қайта оралып, жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Оқу бөлімінің қорытынды бөлімі – бақылау. Егер сөйлесу бөлімінің барлық сабақтарында оқушылардың бір-біріне көмегі, бірін-бірі оқытуы, түрлі ғылыми көздерді пайдалануы құпталынып келсе, енді қорытынды бөлімде оқушы өзінің сөйлесу бөлімінде алған білімін, білгі мен дағдыларын ешкімнің көмегінсіз көрсетуі тиіс.

Оқушы білімін бақылаудың формалары ретінде тестілік тапсырмалар, бақылау жұмыстары, сынақ, зертханалық жұмыстар немесе эксперименттік есептер оқу пәнінің ерекшелігіне орай, оқу модулінің қорытынды бөлімінде беріледі.

Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология.

Модульдік оқыту технологиясының тиімділігі: 1) қысқаша сызбалар арқылы түсіндірілуі; 2) оқушылардың әрбір сабақта іс-әрекетін бағалау үшін диалогтық қарым-қатынас негізінде танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру, 3) барлық тақырыптар бойынша тест, сынақ жүргізу.

Оқушыларға: 1) өз ойларын толқы жеткізе алмауы; 2) материалды мұғалімнің жеңілдетіп түсіндіруін қалауы; 3) нақты фактілерге мән бермеуі; 4) білімді жинақтауға мән бермеуі.

С.И.Ожеговтың пайымдауынша «Модуль дегеніміз – белгілі бір тақырып ішіндегі бөліктердің өзара топтастырылған жүйесі». Ал «технология» гректің «шеберлік» деген сөзі.

Яғни, модуль — тұтас жүйенің бір бөлшегі, пәннің негізгі заңдылықтарын ашатын ұғымдардың бір-біріне байланысты элементтердің жиынтығы.

Модульдік технология дегеніміз-білім алушының ішкі мүмкіншілігіне, қабілетіне қарай өз бетімен ізденуіне, әрекет етуіне лайықталған дидактикалық құрылым, адамның өзін-өзі дамуының амалы, жолы. Оқыту технологиясының біз әзірлеген нұсқасының бір ерекшелігі – оның білімді меңгеруге емес, жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерін, яғни жадының алуан түрін (есту, көру, қимыл-қозғалыс және т.б.), ойлау, ынта, қабылдау қабілеттерін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ жеке тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас жасау, ойын, танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын (ауызша және жазбаша тілде) дамытуға бағытталуында. М.М.Жанпейісованың технологиясында модуль 3 құрамды бөліктен тұрады:

Кіріспе, сөйлесу, қорытынды.

Әр оқу модулінің сағаты әр түрлі болады. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесі 7-12 сағаттан тұратын оқу модулінің неғұрлым тиімді екенін көрсеткен. Осы оқу модулінің ерекшелігі жалпы сағат санына қарамастан кіріспе және қорытынды бөліміне 1 немесе 2 сабақ саны бөлінеді, ал қалған сағаты сөйлесу сағаты болады.

Кіріспе бөлімде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Сонан соң осы оқу модулінің барлық уақытына есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде) сызба, кесте, және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді. Оқушылар бұл кезеңде бағдарламаның аталған тарауын неге және не үшін оқып үйренулері керектігін, өздері нақты нені меңгеріп, үйренулері тиіс, алдағы жұмыстың негізгі оқу міндеті қандай екенін түсінуі қажет.

Сөйлесу бөлімінде оқушылардың оқу материалын қайта жаңғырту деңгейі, қарапайым білік пен дағдыларын және білімін іс жүзінде бірнеше рет қайта қолдануы жүзеге асырылады.

Тақырып мазмұнына «өсу» бағытымен — қарапайымнан күрделіге, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмалар мен зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру әр оқушыға оқу материалымен жұмыс

істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынтасын, ойлауын, жазбаша және ауызша тілін дамытуға мүмкіндік береді.

Оқушылардың танымдық қызметі әрбір оқушының әрбір берілген оқу материалын сабақта үш күрделілік деңгейінде тыңдау, жазу, көру және айтуға мүмкіндігі болатындай етіп құрылған.

3,4-сабақтардан бастап оқушыларға стандарт талаптарына сай тапсырмалар беріледі (III және II деңгейлер). I деңгей тапсырмалары дарындылықтың екі түріне, яғни интеллектуалдық және креативтік дарынды балаларға арналған. Оқушылар қандай да бір деңгейдегі тапсырмаларды өздері таңдайды. Тапсырмалар қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен орындалу міндетті емес. Оқушы тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдауға ерікті. Оқу модулінің қорытынды бөлімі – бақылау. Бұл бөлімде оқушы өзінің сөйлесу бөлімінде алған білімін, білігі мен дағдыларын ескіргендігіне көрсетуі тиіс. Егер сөйлесу бөлімінде оқушыларға үш деңгейлік (жеңілдетілген стандарт, стандартты, стандарттан жоғары) тапсырмалар берілсе, қорытынды бөлімде барлық оқушыларға мемлекеттік білім стандартына сай бірдей тапсырмалар беріледі. Зерттеушілік сипаттағы тапсырмалар бөлек есептеледі. Олар баяндама, хабарлама, реферат түрінде болуы және оқушылардың ғылыми қоғамына (ОҚҒ), конкурстарға ұсынылуы мүмкін.

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптастасуда. Бұл сының процесс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Білім берудегі ескі мазмұнның орнына жаңасы келуде. Я.А.Каменскийдің, И.Гербарттың дәстүрлі объект – субъектілері педагогикасының орнын басқасы басты, ол бала оқу қызметінің субъектісі ретінде, өзін өзі өзектілендіруге, өзін танытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылатын жазушы тұлға ретінде бағытталған. Мұндай жағдайда педагогикалық процестің маңызды құрамы оқу ісіндегі субъектілер-оқытушы мен оқушының тұлғалық – бағытталған өзара әрекеті болып табылады. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы, дамуын қойып отыр. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. «Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу – тәрбие процессін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында баланың дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды». Бүгінгі таңда М.Чошановтың проблемалық модульді оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның модульді оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа көптеген ғалымдарың технологиялары кеңінен танымал.

Қазақстанда Ж.А.Караевтің, Ә.Жүнісбектің және т.б. ғалымдардың оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда. Модуль дегеніміз – қандайда бір жүйенің, ұйымның нықталатын, біршама дербес бөлігі. Оқу модулі қайта жаңғыртушы оқу циклі ретінде үш құрылымды бөліктен тұрады: кіріспеден, сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады. Кіріспе бөлімінде тәрбиеші балалармен оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Сонан соң мұғалім осы модулінің барлық уақытында есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде), сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді. Тақырып мазмұнына (тұтас тақырып немесе тарау бойынша) «өсу» бағытымен – қарапайымнан күрделіге, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға, зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру әр балаға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынтасын, ойлауын, тілін дамытады.

Психологтардың пайымдауынша, әрбір дербес тарауды оқып-үйрену үш негізгі кезеңге тұрады:

- кіріспе – қызықтырушылық
- операционалдық-танымдық
- рефлексиялық-бағалау

Психологтар дәлелгендей, білімді неғұрлым тиянақты меңгеру үшін балалардың мақсаты түсінуі аса маңызды. Ол үшін мақсат оның мағынасы нақты айқын белгіленіп, мақсатқа жету тәсілдері көрсетілуі керек. Объектілердің нақты қасиеттері жайлы білімді қалыптастыруға түсіндіруді сызба және белгілік үлгілер түрінде көрініс тапқан әрекетін бастаған тиімдірік. Қандай да бір құбылысты тану барысында адамда оны түсінгендік, меңгергендік сезімі пайда болуы тиіс. Оқу модулінің сөйлесу бөлімі тарауды тұтас оқып үйренудің екінші —

операциялық- танымдық кезеңін іске асыру болып табылады. Бұл бөлімді қарастыру үшін біз Л.Фридманның төмендегідей ережелеріне негізделген тұжырымдамасына сүйенейік:

1. Бала жеке, топтық, ұжымдық жұмыс барысындағы түрлі қызмет жүйесі ретінде қаралады. Олар баланың қисынды ойлауын, қабілеттерін көзге елестету қабілетін, жадын, шығармашылық және тағы да басқа дамытуға, яғни білім берудің мақсаттары болып табылатын тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған.

2. Оқытуды басқарудың психологиялық сенімді түрі-ең алдымен баланың қажеттіліктерін, қызығушылығын және қызмет мақсаттарындамытуға жағдай жасау.

3. Басқару икемді болуы тиіс. Балалардың іштей өсуі жүргенде ғана білім дәрежесінің артылуына мүмкіндік болады.

4. Балалар нақты оқу қызметінің мақсаттарын анықтауға тікелей қатысуы керек, яғни басқару тұлғалыққа бағытталған болуы тиіс.

5. Оқу процесін басқару балалардың ішкі қуатына және мүмкіндіктеріне негізделіп жүруі тиіс.

Оқу модулінің сөйлесу білімін даярлағанда тәрбиеші оқу материалының негізгі мазмұның бөліп, құрастырады. Мұнда балалар оқу материалына қайта оралып, пысықтап, бекітуі үшін оның әр сабақта жеке бөліктермен берілетіні есепке алу керек, бұл бөліктерде қысқаша сыйымды түрде тұтас тараудың мазмұны беріледі. Пысықтауды қажет ететін материалды тәрбиеші үш күрделілік деңгейінде дайындайды. Үш деңгейдің қайсысын тандайтынын әр оқушының өзі шешеді. Бұның бір маңызы- күрделі, ізденушілік, шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды кез келген күрделілік деңгейіндегі бағдарламалық материал тапсырмаларын орындаған балаға, яғни іс жүзінде бәріне де беруге болады. Бұл бөлімнің сабақтарын жоспарлағанда тәрбиеші балалардың өзара сөйлесуін қамтамасыз етуге баса көңіл аударады.

Тәрбиешінің сөйлесу бөлімін дайындаудағы бес әрекет-қадамнан тұратын даярлық құрылмы қалыптасады.

1. Модульдің сөйлесу бөліміндегі материалдың негізгі мазмұның белгілеу.

2. Оқу материалын біртұтас, жинақы, «өсу» бағытымен беру.

3. Тақырып бойынша жеңілдететін деңгейдегі және білім стандартының талаптарын қамтамасыз ететін деңгейдегі тапсырмалар дайындау.

4. Осы бөліктің сабақтарында өзара сөйлесуді қамтамасыз ету.

5. Балалардың пәнге қызығушылығын және креативтігін дамытуға арналған шығармашылық сипаттағы материал дайындау.

Қорыта айтқанда, модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу моделі ақпараттардың аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады. Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істеу алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді. Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология. Қорыта айтқанда, оқушыларға тілдік коммуникативтік білім беруде М.М.Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде өте жоғары деңгейде. М.М.Жанпейісованың модульдік оқыту жүйесі арқылы тіл дамыту іске асады.

Модульдік оқыту технологиясын қолдану арқылы мынадай жетістіктерге қол жеткізуге болады:

1. Уақыт үнемделеді.

2. Сабақтың сапасын көтереді.

3. Оқу әдісі мен құралдарын таңдауға мүмкіндік тудырады.

4. Оқушылардың белсенділігін мен қызығушылығын арттырады, сондықтан оқу үлгерімі көтеріледі.

Модульдік оқыту технологиясын енгізе отырып, білім беру мен тәрбиелеу ерекшелігі мынада

1. Оқу материалдарын белгілі бір жүйеге келтіріп, тірек-сызба арқылы беру.

2. Жаңа тақырып бойынша алған білімдерін бекіту, еске түсіріп үнемі қайталап отыру.

3. Оқушыларды білімге қызықтыру және бірлесе отырып жұмыс жүргізуге үйрету.

4. Оқушылардың бұрыннан игерген білімдерін тереңдете түсу

5. Оқушының білім деңгейін дәл анықтау.

Модульдік оқыту технологиясын сабақта қолдану- мемлекеттік тілді оқытуда сабақтың білім сапасын көтерудің факторы болып табылады. Модульдік оқытудың сөйлесу бөлімінде

оқушылар көбінесе топтарға бөлініп, өтілген материалды қайта жаңғыртып, терминдерді, негізгі ұғым-ережелерді біледі. Модульдік оқытуда интерактивті тақтаны пайдалану өте тиімді. Өйткені, қажетті сызбаларды, электронды оқулықты, зертханалық тәжірибелерді керек болған жағдайларда пайдалануға мүмкіндік береді. Қазір арнайы пәндерді нәтижелі үйрету, оқыту әдістемесін жетілдіре түсу – бүгінгі күннің маңызды мәселесі. Сол себепті білім жүйесінде көптеген жаңа технологиялар қолданылып жүр. Оқушыларды еңбекке, шығармашылық пәндерге деген ынта-ықыласын арттыру үшін дизайн мамандығына осы жаңа технологиялардың бірі — модульдік оқыту технологиясын қолдануға болады. Модульдік оқытудың ерекшелігі: мұғалім көп сөйлегеннен гөрі, баланы көбірек тыңдауға мүмкіндік береді; Модульдік оқытуда тағы бір ерекшелік бағалау парағын қолдану болып табылады. Сабақ жеке жұмыс, топпен жұмыс болуы мүмкін. Бала ескерусіз қалмас үшін әр жұмысқа балл қою арқылы қорытынды баға қойылады.

Қазіргі таңда оқушыларға тек білім беріп қана қоймай, сонымен қатар оларды өмірге қажетті өз болашағына азық болатын тәрбие беру де қолға алынуда. Жоғарыдағының бәрін қорытындылай келе «Модульдік оқыту технологиясы» атты жобамыздың соңына да келіп жеттік. Алға қойылған міндеттер мен мақсаттар толығымен орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». Алматы 2006 жыл.
2. Қамзина М. «Модульдік оқыту технологиясы». //Тәрбие құралы. 2005 жыл, №4.
3. Педагогтың кәсіби деңгейін өсіруде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру жолдары. //Ғылыми-практикалық жинақ. Алматы, 2008 жыл.
4. Искакова Р., Ерназарова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері». Қызылорда, 2004 жыл.
5. Жадрин М.Ж. «ҚР-дағы жоғарғы білім беру дамытудың тенденциялары мен мәселелері». Алматы 2002 жыл.
6. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан //Қазақстан халқына Жолдауы//, 28.02.2007.

ӘОЖ 929:75.01

Мәдір Қ. Н.,

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

КЕСКІНДЕМЕШІ ОТАРБАЙ КЕНДІР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ОЙ ҮНДЕСТІГІНІҢ СЫРЫ

Отарбай Қанатұлы КЕНДІР, 1957 жылы Атырау облысы, Құрманғазы ауданында туған. Қазақстан Суретшілер және Еуразиялық Дизайнерлер одағының мүшесі, Қазақстан

Көркемсурет Академиясының корреспондент-мүшесі, ҚР Мәдениет қайраткері, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры.

1989 жылдан республикалық, халықаралық көрмелердің тұрақты қатысушысы, дипломанты, лауреаты, «Бас жүлде» иегері.

Картиналары Қазақстан мұражайлары мен ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев музейінде, сондай-ақ Америка, Англия, Венгрия, Италия, Қытай, Ресей мемлекеттерінің жеке жинақтаушылар қорларында сақтаулы.

Мың бояулы әлемнен өзіне ғана тән ренді тауып, кәсіби кескіндемеші атану, сан мың адамның ішіндегі тек біреуінің ғана маңдайына жазылатын бақ шығар...

Қайбір жылдары жол түсіп Алматыға барған кезде Ғарифолла ағам Өнес: «Отарбай ағаңмен таныстың ба?» - деп менен әлденеше рет сұрағаны бар. «Бір көріп жүздесудің реті келер»- деп жүрген кезде Атырауда жеке сурет көрмемді ұйымдастырудың сәті түсті. Көрме ашылуына Отекеңде келген екен, бұрыннан таныс бауырындай құшақ жая қарсы алды, мәресәре болып таныстық, жақын білістік. Ғарекең де ғұлама адам ғой, осылай жақын аға - іні болып, араласып кететінімізді сезіпті. Өйткені шығармашылық ойлау қабілетіміз де үндесіп, жазылған шығармалары да бірден көңілге қонып, жүрекке ұялай кетеді екен...

Отарбай Кендір композицияларынан ешкімге ұқсай қоймайтын үлкен шығармашылық ізденіс көрінеді. Оны суретшінің ақылы мен парасатынан туған салмақты кесек туындыларындағы ойлары дәлелдейді. Көркем ойлауынан болмысты түсініп, оны пәлсафалық астармен жеткізу анық көрінеді. Ұлттық салт - дәстүр тұнығынан сусындап, ықылым заманнан жалғасып келе жатырған қазақи дүниетанымды тал бесіктен бойына дарытқандығы аңғарылады.

Асқаралы жасқа толған мерейлі күндерде Отарбай ағамен арнайы сұхбаттасқаным барды, сонда: - «Өркімге өзінің кіндік қаны тамған жері ыстық қой. Маған да сол Нарын құмы етегіндегі Асан ауылы киелі де қасиетті, өйткені сол ауылда менің балдай тәтті, аңқау да аңғал балалығым, шимай суреттерім, жылаған, шаттана күлген күндерім, қымбат та қызық кештерім, сүйкімді-жарқын сәттерім, таза да мөлдір сенімім, аяулы жастық шағым, пәк таза махаббатым, болашаққа деген қиялым қалды. Шеген құдықтан су ішіп, құм төбелерге қарап армандап ұзақ отырып қалатын кездерім күні кешегідей көз алдымда. Талайларды тамсандырып, көптеген аңыздарға арқау болған осы ғажайып өлкенің табиғаты көркем, шөбі шүйгін, малға жайлы, сұлулығына көзің тоймайды. Мен үшін бұл әлемдегі жұмақ мекен сол - Нарын құмы болып қала бермек»-деп өткен балалық шағының сағынышты жылдарын еске алған-ды.

Өзі айтпақшы, «небір шаһардың кең даңғылына бергісіз Балқұдықтың ақ тақырға айналған бұралаң жолдары» осыдан қырық төрт жыл бұрын мектеп бітірген елу тоғыз түлекті әр қиырға аттандырыпты. Отарбайды сурет пәнінен сабақ берген - Шайқы ағайының «Сенен жақсы суретші шығады, тек жалықпай сурет сала бер»-деген бірауыз сөзі Алматыдағы ҚазПИ-ге парады. Бірақ екі жыл қатарынан құжаттарын өткізгенмен, конкурстан сүрініпті, ол кезде көбіне-көп еңбек өтілі бар жандарға ғана басымдық берілуші еді ғой. Қайсарталантәскер қатарындағы борышын өтеп келіп, Балқұдық кеңшарында автокөлік жүргізушісі болып еңбек етеді, тек 1979 жылы ғана бала арманына қолы жетіп, Жезқазған педагогикалық институтының көркемсурет - графика факультетіне оқуға қабылданады.

Институтта - Елена Ямшикова, Ольга Долгова, Людмила Прищепная, Сейтқали Аманжолов сынды майталман ұстаздар бейнелеудің қыр-сырына үйретеді, өзінің кәсіби суретші болып қалыптасуына ықпал еткен екінші ұстазы - Жәнділда Тажин есімін ерекше құрметпен атайды.

Отекең жоғары оқу орнынан кейін Жезқазған руднигінде үш жыл көркем безендіруші, кейін Атырауға келіп Ы.Алтынсарин атындағы орта мектепте бейнелеу өнері, сызу пәндерінің мұғалімі болып еңбек етеді. 1995 жылы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің бейнелеу өнері және дизайн кафедрасына оқытушылық қызметке шақырылып, содан осы күнге дейін ұстаздық пен суретшілік өнерді бірге алып келе жатыр.

Абыройлы еңбегі үшін әр жылдарда «Ыбрай Алтынсарин», «Дизайнның дамуына қосқан үлесі үшін», «Дизайнерлік өнеріндегі шығармашылық ерекшелігі үшін», «Университетке сіңірген еңбегі үшін», «Атырау өлкесі өнеріндегі еңбегі үшін» медалдарымен марапатталған.

Суретші ретінде Отарбай Кендірді басқалардан даралап көрсетіп тұрған ерекшелігі-көркем ойды кенепке әдемі өрнектеуі, һәм жазылған монументалды кескіндемелері, кей ретте сәндік-композициялық мәнерге жақын туындылары.

Монументалдық картиналарда сұлбаның нақтылығы мен біртұтастығы маңызды рөл атқарады. Бейне пішіні мен детальдарға фактуралық жағыстар түсіру реңдік шешімнің көркемдігін күшейте түседі. Бояуды «балталап жағу әдісі» жобалаған туындының мазмұнымен тікелей байланысты. Қылқаламды толық меңгерген майталманқазір мастихин құралын көп қолданады және онымен еркін жұмыстанады, шебер пайдаланады.

Ел - Отарбай суретші дегенде Құм Нарынның етегіндегі жұмақ мекенді бірден көз алдына әкеле қояды. Өйткені суретші шығармалары сюжетінің дені сол ауыл тіршілігінен құралған. Мысалы: «Азғыр», «Аруана», «Қоңырқұз», «Ақшақыр», «Серке», «Менің балалық шағым», «Баспалдақ ғұмыр», т.б. болып жалғаса береді.

Енді осы шығармалар ішінен 2013 жылы реалистік стильде жазылған «Менің балалық шағым» атты композициялық жұмысына сәл тоқтала кетейін. Суретші - туындысын майлы бояу техникасында мастихинді пайдалана отырып жазған. Тігінен алынған картинадағы басты бейне- қошқарға мініп, оң қолын аспанға созған бала бейнесі. Осы ретте талантты ақын Табылдының «Қыр баласы тауға қарап өспейді, қыр баласы-қол созады аспанға» - деген өлеңі еске түседі. Автордың жануарлар ішінен қошқарды алуы рәміздік мәнге ие, өйткені қошқар -күш - қуат пен қажыр-қайраттың, ұрпақ жалғастырушының көрінісі болса, оның еділбай тұқымынан болуы -ырыздықтың, мошшылықтың символдық маңызын айқындайды. Күн -мамыражай тіршілікті, қалықтаған қыран-биіктікті, еркіндікті көрсетеді, алыстан мұнарланған тоқал там - кіндік кесілген қасиетті туған жерге деген перзенттік сезімнен туған нысан. «Неге жалғыз үй» деген сауал көкейде тұрса, «Отанымыз - жалғыз ғой» деген автордың жауабын айтқызбай ұғамыз.

Аталмыш шығарма Қазақстан Суретшілер одағының 80 жылдығында Ә. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік өнер музейінің төрін көрді. Сауатты, пәтігі мол өнертанушылардың жоғары бағасын алған пәлсафалық туынды «Қазақ бейнелеу өнерінің» бес томдығына енді.

О.Кендір, Менің балалық шағым, 2013 ж.

«Суреттің сыры тереңде, ол құнды -тарих, бейнелеу өнерінде кімдерді үлгі тұтасыз, ұстаздарыңыз, өнердегі сыйлы ағаларыңыз туралы айта отырсаңыз», деген сауалыма: - «Әбілхан, Қанафия ағаларымыздың пейзаж жанрындағы картиналары, Айша, Гүлфайруз

апаларымыздың ұлттық натюрморттарын ұнатам және ол кісілерді үлгі тұтам. Қазір өнерде жүрген сыйлы ағаларым құдайға шүкір жетерлік, атап айтар болсам: Жоламан Аралбаев, Қамбарбек Аманов, Өсербай Шоран, Қырғызстан мен Қазақстан Республикаларының еңбек сіңірген қайраткері, композитор, суретші Илья Жақанов ағаларымызды айтар едім. Илья ағамызбен Атырауға көшіп келгелі таныспыз. Ол кісі тұнып тұрған шежіре. Сексеннен асқан ағаның әлі жадысы мықты, не сұрасанда сізге жауабы әзір, оқиғаның айы мен жылына дейін айтып береді. Мен Илья ағамен көп жерлерді араладым, кездесулерге, көрмелерге бірге бардым. Қайда барсақ та ағаға деген елдің құрметі үлкен, сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес» деп ойын түйіндеді.

Отарбай Қанатұлы өткен жылы мерейлі жасына орай Ш. Сариев атындағы Атырау бейнелеу және сәндік өнер музейінде «Келсеңші оралып...» атты жеке көрмесін ашып, оған Алматы, Талдықорған, Павлодар, Астана, Орал қалаларынан, сондай-ақ Түркия, Қытай, Қырғыз елдерінен келген суретші достары мен қонақтар қатысып, мерейтой иесінің мәртебесін өсірді.

Шығармашылық еңбектері еленіп Астанадағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің ашылуына орай шыққан «Ұлттық дәстүрлер және әлемге айқара ашылу» атты альбомға, Қазақстан Көркемсурет академиясының каталог-жинағына енгізілді.

Елбасы – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында жариялаған, ел алдына қойып отырған маңызды мәселесі - ұлттық рухты көтеру, сол арқылы ұлттық құндылықтарды жаңғырту, елімізді әлемге таныту мен таныстырудың жолдарын іздеу болып табылады.

Олай болса, ел болашағы - жастардың ұлттық рухының биік болуына, халқымыздың тарихы мен салт-дәстүрін терең білуге, Отанға, елге, жерге деген махаббатын оятуда біркісідей еңбек етіп жүрген Отарбай Кендір туындылары бізді қоршаған ортаның айнадағы көрінісі іспетті, мазмұны аса мәнді көркем ой үндестігін тудырады, көрерменнің санасына еріксіз ықпал етіп, тебіренеді. Жай эсер етіп қоймай, эстетикалық талғамды толықтырады, қоғамда үлкен маңызға ие тәлім-тәрбиелік және идеологиялық міндеттерді атқарады, тарихи мазмұнмен байытып, жадымызға сілкініс жасайды, бейнелеу өнерінің қоғамдағы орнын асқақтатуға атсалысады.

ӘОЖ 94(574)

Қатапова І. Б.

Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

«ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ»

Мектеп ұстаздарының негізгі мақсаты – қоғам дамуының қазіргі кезеңіне сай жаңа технологияларды жетік меңгерген жас буынды қалыптастыру және жастардың саналы ойлауын қалыптастыру, шығармашыл, өз мамандығын дұрыс таңдаған, ой-өрісі жоғары жеке тұлға дайындау.

Қоғамның дамып-өркендеуі, оның әлеуметтік-мәдени этностық ерекшеліктерін толық меңгеріп, өзгерістер, жаңалықтар, ұғымдар туралы болып жатқан барлық мәселелерге мән бере отырып, салауатты өмір салтын құруда, білім беру саласындағы инновацияны меңгеруде, қоғамымызды ізгілендіруде мұғалімдерге, олардың кәсіптік сапаларына, білімділігі, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қабілеттілігі, мәдениеті, парасаттылығы, т.б. қасиеттеріне байланысты екендігін, мұғалімдік мамандықтың жан-жақты білімді, шынайы сезімтал болуды, шәкірттеріне шексіз сүйіспеншілікті беруді талап ететінін, еңбегінің нәтижесі әр күн сайын балаларға қуаныш әкелгенде ғана жемісті болатынын ұғындыру. Бүгінгі таңда ғасырлар қойнауында жатқан ұлттық тәрбиенің озық әрі өнегелі дәстүрлерін, асыл қасиеттерін оқушылардың бойында қалыптастыру, этнопедагогика материалдарын ұтымды пайдалану – аса маңызды міндеттердің бірі. ХХІ ғасыр – қатаң бәсеке ғасыры. Еліміздің білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алуда. Бүгінгі күні қазақ халқының ұлттық мәдениетінің қайта өркендеу жағдайында жеткіншек ұрпақты ұлттық дәстүрлерде тәрбиелеудің заңды объективті қажеттігі туды. Қай заманда болсын жас ұрпақтың өнеге тұтар өзіндік ұлттық тәлім-тәрбиесі болатындығы белгілі. Егеменді Қазақстан Республикасының болашақ ұрпақтарының сана-сезімін, ұлттық психологиясын, оның ерте замандағы ата-бабалар салт-дәстүрімен сабақтастыра тәрбиелеу қазіргі күннің ең өзекті мәселесі екендігін өмірдің өзі көрсетіп отыр.[1]

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтармен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті

жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Тарих пәні ұстаздарының басты міндеті – мәдениетті түрде білімді, іскер, жан-жақты, жаңа технологияларды меңгерген жеке тұлғаны дамыту, ұлтымыздың рухын көтеру, осы мақсатқа жететіндей тиімді жол іздеу.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясында – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты бағдарламасын іске асыруға белсене қатысатындар, кең байтақ Қазақстанның байлығына ие болатындар, сол байлықты өз иелігіне жұмсайтындар, сөз жоқ, қазіргі мектеп қабырғасында жүрген біздің оқушыларымыз екеніне ешкім күмән келтіре алмайды. Менің ұстаз ретінде алдыма қойған мақсаттарым бар. Олардың бірегейі оқушыларға ұлттық педагогикалық тәрбие мен білім берумен қатар олардың шығармашылық қабілеттерін арттыру. [2]

Сол себепті сабақты идеялық жағынан ғылыми негізде, өмірмен байланысты ұйымдастыру оқушының қызығуын, білімге құмарлығын таныту, әр сабақта оқушыларды ойлануға, өздігінен ізденіс жасауға баулып, ойын ауызша, жазбаша жинақтап баяндай білуге, мәдениетті сөйлеуге үйрету арқылы ұлттық әдет-ғұрыпты бойына сіңіруге дағдыландыру. Менің ойымша бұл әрбір ұстаздың абыройлы борышы. Бұл ретте өзім тарих сабағында оқытудың көптеген әдістерінен құралған интерактивті оқыту технологиясының тиімді әдістерін қолданамын.

Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең акпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық акпараттық коммуникациялық технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. Қазіргі білім саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларды меңгермейінше сауатты, жан - жақты білгір маман болу мүмкін емес. Жаңа акпараттық технологияны меңгерту мұғалімнің зейін – зерделік, кәсіптік, адамгершілік, рухани т.б. көптеген ұстаздық қабілеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін - өзі дамытып, оқу тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Мұғалім алғаш жаңа акпараттық технологияларды оқып үйренеді, екіншіден меңгереді, үшіншіден тәжірибеде қолданады, төртіншіден оны дамытып нәтижесін көрсетеді.

Соның ішінде компьютерлік технологияны қолданудың жеке тұлғаны қалыптастырудағы оның шығармашылық мүмкіндіктерін арттырудағы атқарар ролін қазіргі заман талаптары өзі анықтап отыр.

Ұрпақ үшін кітаптың маңызы қандай болса, компьютерде оқушы үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса, барлық сабақтарды компьютерлердің қуаттануымен жүргізуді үйрену - бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі. Сондықтан, ұстаз – мұғалімдер қауымының алдына өте үлкен міндет жүктелді. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа пәнді тиімді ұғындырудың бірі – жаңа технология негіздері болып табылады. Акпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беруде мына технологияларды пайдаланса олар:

- сандық теледидар
- ғаламтор ресурстары
- теледидар бағдарламалары
- ұтқыр қондырғылар
- ұялы телефондар
- компьютер
- интерактивті тақта
- электронды оқулық

оқушылардың қызығушылығы білімге деген ынтасы ізденімпаздық қасиеті арта түсері анық.

Оқушылардың құзыреттілігін арттыру негізінде педагогикалық технологияларының бірі – оқытудың компьютерлік технологиясын өз тәжірибеңде қолданып келемін. Оқытудың компьютерлік технологиясын пайдалану мен үшін оқу процесін жаңа оқу - әдістемелік материалдармен қамтамасыз етуге және оқушылардың шығармашылық қабілетін ашуға мүмкіндік береді. Сондықтан оқушылардың құзыреттілігін арттыру мақсатында тарих сабақтарында АКТ-ны пайдаландым. Акпараттық технологияны оқу процесіне енгізу арқылы оқушы:

Шығармашылық, интеллектуалдық қабілетін дамытады.

Өз білімін өмірде пайдалана біледі.

Компьютер мен жұмыс жасай алады.

Логикалық ой-өрісін дамытады.

Жан – жақты білім алады

Есте сақтау қабілетін дамытады. –

Өз жұмысымда мен көптеген электрондық ресурстарды қолданамын: мультимедиялық бағдарламалар, интернетте табылған материалдар, интерактивті тестілер, бағдарламалар. Олар сабақты түрліңдіреді және қызықты етеді, балаларды әр түрлі жаңа технологияларды пайдалануға үйретеді.

Интернетте біз оқушылармен жобаларымызға түрлі керекті ақпаратты табамыз: мұражайлар жөнінде, дәстүрлі жерлерді, елдерде болып жатқан оқиғаларды. әлемдегі экологиялық жағдайларды, ұлттық мерекелерді және т.б.

Интерактивті тақта – басқаруға мүмкіндік беретін экран, көп функционалды, сабақ барысында қолданатын қажетті құралдардың бәрі кіреді, атап айтқанда;

- Бормен тақтаға жазылған кескінді интерактивті тақтадағы түрлі – түсті, ұқыпты кескінмен салыстыруға болмайды.

-Слайдтарда, флипчартта қателер жіберілсе, тез арада түзетуге болады.

Қазір кез-келген пәнді оқытуда пәнаралық байланыс арқылы білімнің жинақтаушы, қорытындылаушы және үйлестірушісі қызметін атқаруға болады.Осы тұрғыда оқытудың интерактивті әдісі өте тиімді. Интерактивті оқыту әдістері тұлғааралық қарым – қатынасқа негізделі отырып, “жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын” қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады.

«Интеративті тәсілдер», «Интеративті оқыту», терминдері бізге ағылшын тілінен енген. Нақтырақ айтқанда, интерактивті сөзі ағылшын тілінен аударғанда inter – аралық, action – әрекет дегенді білдіреді. Интерактивті терминін оқушылардың өзара әрекет етуіне мүмкіндік беретін әдіс деп аударуымызға да болады.

Оқу үдерісінде компьютерлік технологияны қолдану ойды кеңейтуді іске асырып жаңа әдістің пайда болуына, оны ұйымдастыру түріне әкеледі. Компьютерлік оқыту бағдарламалары интерактивті тәртіппен компьютер арқылы қандай да болсын пәнді оқып-үйренуді көздейтін бағдарламалар болып табылады. Компьютерлік бағдарламаларды оқу үрдісінде пайдалану барысында менің өз тәжірибемдегі 6-сыныппен «Сақтардың тәуелсіздік үшін күресі» тақырыбында өткізген сабағымда бірнеше ақпараттық технологияларды пайдаланып оқушылардың қызығушылығын ояттым десе болады. Сабақты өткізу үшін компьютерлік кабинетті жөн көрдім. Мұндағы компьютерлердің локальдық торап (жергілікті торап (дербес компьютерлерді бір мекеме шеңберіндегі тораптық операция жүйесіне біріктіру) арқылы жалғануы сабақта түрлі ақпараттық бағдарламаларды пайдалануға қолайлы, әрі әр оқушының жұмыс үстелі белсенді болады. Тағы қоса кететін болсақ электронды оқулықты пайдаланудың мүмкіндіктері өте көп. Электронды оқулықтарындағы тапсырмаларды орындау, тест жұмыстары, картамен жұмыс, бейнефильмдерді көру арқылы оқушылардың өз бетінше білім алуға ынтасын, қызығушылығын байқадым.

Мен «PINACLE», «VIDEOSTUDIO» бағдарламалары арқылы 6 сыныпта өтілген «Ежелгі тас ғасыры» тақырыбына әр түрлі анимацияларды, эффекттерді пайдаланып, бейне ролик жасадым.

Заман талабына сай оқыту мен тәрбиенің соңғы түрлерін жедел игеріп оқушыларға меңгерту, кәсіби шеберлікті ұштап отыру ұстаздың басты парызы. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасында: қазіргі білім берудегі басты мәселе-білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді де жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын болашақ мамандарды даярлау екені атап айтады. Болашақтың бүгіннен де нұрлы, шуақты болуына тікелей ықпал етіп, адамзатты алға апаратын күш білімінде ғана, деген ұранымен оқу үрдісін ұйымдастыру қажет. Нарықтық экономика шарттарында дамып жатқан біздің қазіргі білімі, алдымен оқушыларға деген мұғалімнің педагогикалық әсері: қазіргі заманындағы өмір шарттарына бейімделген; бәсекелестікке қабілеттілігі; шығармашылықпен ойлайтын тұлғаны қалыптастыру бағыттау қажет.Оқушылардың тарих сабағында шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін жаңа технологияларды ұтымды пайдалану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.С.Т. Мұхамбетжанова, Ж.Ә. Жартынова, Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы,2008 ж.

2. А. Иманбаева, Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі. Қазақстан мектебі, №2,2005ж.

ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ: ХАЛИМА ӨТЕҒАЛИЕВА ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Өтеғалиева Халима Нұрғалиқызы - халық ақыны, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі. Өткен ғасырдың мықты ақындарының бірі. Халима жастайынан өлең-жырдың бесігінде тербеліп, түрлі жиын-тойлардың гүліне айналып, балауса шағында «ақын қыз», есейе келе «ақын келіншек» атанған жыр дүлдiлi. Х. Өтеғалиева өнерпаздығына тән негiзгi ерекшелiк – екi жанрды қатар қамтуымен бөлектенедi. Ақынның бiр басында суырып салмалық өнер яки тауып айтушылық сынды импровизациялық жанрмен бiрге жазба ақындық қатар дамып, қалыптасқан. Халима ақындығының түпкi дәстүрлi бастауы ұлт поэзиясы тарихында Махамбет, Абай, Ғұмар, Шәңгерей салған тұмса-бұлақтан бастау алып, Жамбыл, Нартай, Нұрпейiс, Шашубай сияқты халық ақындары iргесiн қалаған халықтық мектептің тiнiнен тарайды.

Сайын даланың қадыр-қасиетiн бiр адамдай сезiне бiлетiн ақынның туған жерге деген махаббаты мен құрметi оның лирикасының басым бөлiгiн құрайды. Ақын Отанды сүюдi өзi туып-өскен мекендi ардақ тұтудан бастайды. Оның жырларындағы туған жер тақырыбы өзге әрiптестерiне қарағанда басқашалау көрiнедi. Олай деуiмiздiң себебi – ол туған жерiн, өскен өлкесiн оның жер үстi, жер асты байлығымен қоса жырлайды. Еңбек адамының бейнесi, алтын дәнге толы қырман мен малға, кенге толы дала төсiнiң көркем бейнесiн жырлау - Халима ақындығының арқау-жiбi десек те болады.

Жеңiмпаз жерiм, суым, күн мен айым,
 Көргенде келбетiңдi толғанайын.
 Туған ел, көрiп сұлу дидарыңды
 Қалайша мен сүйсiне жырламайын!?

Еңбегi ұл-қызымның таңдандырған,
 Арқада қар төсенiп, бұлт жамылған.
 Жауынды үстерiне сауыт етiп,
 Күшiне тың даланы бағындырған [1, 28-б.]

(«Еңбегi ұл-қызымның таңдандырған»)

- деп келетiн өлең-жырлардың қатары мол көрiнедi және бұндай ырғаққа құрылған туындыларды Отанымыздың қызу бейбiт өмiрiн көрсететейн картиналар есебiнде қабылдарымыз анық.

Х. Өтеғалиева көптi көрген кейуана ретiнде елiмiздiң өткенi мен бүгiнiн жырлап қана қоймай, жас ұрпақ тәрбиесiне ат салысқан ақын ретiнде де танылды. Халиманы балалар ақыны есебiнде танытатын ондай өлең-жырларға «Бесiк жыры», «Құлыншақ», «Менiң бөбегiм», «Балама», «Қорлан», «Немере» т.б. жырларды жатқызуға болады. Мысалы:

Мамық төсеп ұяға,
 Балапан шайқап тербеттiм.
 Баулыдым, баптап ұшырып,
 Қанатын көкке серметтiм.
 Көк алабын шарла деп,
 Қыран құсқа мiңгiздiм.
 Отаныңды қорға деп,
 Болат қару iлгiздiм,
 Арқанды бұлтқа тигiздiм,
 Бұлттан да биiк өрлеттiм [1, 46-б.]

(«Бесiк жыры»)

- деп келетiн шумақтардан ұрпақ, ұлт қамын ойлаған шынайы патриотизмге толы ойлардың өрiсiне тап боламыз. Сондай-ақ эстетикалық сезiмге баулитын, адамның жан-дүниесiн байытар иiрiмдерге, шуақты майiрiмге құрылған тармақтар әже мен немере арасындағы байланысты тереңдете түседi:

Саусағың рояльдың тiлiн басып,

Тұрады жүрегіммен сыбырласып,
Тәтті әнің оятады көңілімді,
Тұрады жанарымның нұрын ашып,

Жасарды қуанышпен кәрі анан,
Өнердің бір мектебін еттің тәмам.
Қуанып, өміріңе, жемісіңе,
Жыр төктім, құлыншағым, арнап саған [1, 48-б.]

(«Қорлан»)

Х. Өтеғалиева поэзиясынан қомақты орын алған тақырыптың бірі –ел тарихы, өлке тарихы. Өзінің туған өлкесі Оралдың, Жәнібек пен Орданың тарихына қатысты тарихи тұлғалар бейнесі ақын жырларында жиі ұшырасып отырады. Айталық, Исатай мен Махамбет, Әлия мен Мәншүк, Бисен Жәнекешов пен Хаби Халиуллин, Тайыр Жароков сынды есімдерді жиі кездестіреміз.

Сонымен бірге өзі көз көрген, дәмдес болған, бір дәуірде өмір сүріп, аралас-құралас болған еліміздің мақтаныштары, бір туар азаматтары Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Бауыржан Момышұлы, Сырбай Мәуленовке, өзінің туған ұлы, белгілі композитор Қапан Мусинге арналған ода-жырлардың, арнау өлеңдердің өзегінде де белгілі уақыттың, белгілі бір кезеңнің отты табы жатыр десек те болады.

Х. Өтеғалиева Кенен Әзірбаев, Болман Қожабаев, Шораяқ Омарұлы сияқты айтыскер ақындармен шығармашылық-байланыста болды, ал оның нәтижелері әдебиет тарихында өшпестей із қалдырғаны баршаға мәлім ақиқат.

Халықтық поэзияның көрнекті өкілі Х. Өтеғалиева ұлтымыздың сөздік қорын терең игергіп қана қойған жоқ және сонымен бірге өзі де тың тіркестерді, соны әдеби-бейнелеуіш құралдарды өмірге әкелді. Мәселен, Кенен Әзірбаевпен айтысындағы «Сен бе едің, ақын Кенен Қордайдағы / Шалдардың жуан мойын, сер бойдағы», «Кәнеки, енді жүрші маңайымнан / Қарт қыздың шошынарсың ырғайынан» немесе: «Жүйрікпін жетпісіңе желіп жеткен / Терінді шұбыртайын самайыңнан» деген тіркестердің және тағы да сол Кененге қарата айтылған:

Мен едім Ертарғынның Тарланбозы
Халқымның ел алдында айтар сөзі
Ерегіс екіталай болған жерде
Еңкеуден шабысымды көрсін көзің.

Мен едім Төлегеннің Көкжорғасы,
Егесте иек сүйейді ердің қасы,
Ерегіс екі талай болған жерде,
Алдымнан домалайды таудың тасы.

Мен едім Исатайдың Ақтабаны,
Халқымның қалап, қостап баптағаны,
Шаңыма Кенен қалай ере алмады,
Ғабит-ау, осы ма еді мақтағаның?! [1, 101-б.]

(«Бірде Халиманың Кененге айтқаны»)

- деген сирек бір туатын көркем оралымдар екендігі анық. Бұл шумақтарда халықтық фольклор мен классикалық жазба поэзияның аражігінің қосындысы бары байқалады. Мұнда дәстүр де бар, жаңашылдық та бар.

Автордың батырлар жыры мен Махамбет мектебінің алтын кенінен хабардар болғаны айқын аңғарылады. «Қызымын Исатай мен Махамбеттің, Ерлікпен, ақындықпен аты шыққан» деуінде де үлкен мән бар. Өйткені Халима Өтеғалиева қазақтың атақты батыры Исатай Тайманұлының тікелей ұрпағы. Бұл туралы Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Амантай Хамзин былай деп жазады: «Белгілі өлкетанушы, тарихшы Мұстафа Ысмағұлов Халима әженің 90 жасқа толуына байланысты бір басылымға берген мақаласында: «Халима Өтеғалиева қызғалдақтай желкілдеген қыз күнінен ақындықпен атағы шыққан тарландардың бірі саналады. Ақындық қасиетінің күшті дарындылығы арқасында талай айтысқа, өнер сайысына түскен. Халекең айтайын деген ойын шебер бейнелеп, бұлбұлдай сайрайтын асыл сөздің зергері. Әрі аз сөзбен терең мағыналы ойларды түйіндейтін жеке қара болып келе жатқан өз алдына бір

көрнекті тұлға. Ал, Халекеңнің мұндай қасиетінің болуы тектен-тек емес. Ол халық батыры Исатай Таймановтың бір әке, бір анадан туған інісі Әлібайдың немере қызы» - дейді [2].

Сонымен бірге Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі ғылыми-әдістемелік бөлімінің меңгерушісі Рысты Кажушева: «Ұлы даламыздың ұлан-ғайыр тарихының тереңінен сыр шертетін асыл мұралардың тарихи қоймасы болып отырған облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорына 90 жылдардың басында халық өнері мен мәдениетінің жоғын жоқтап, мұңын мұңдаған айтулы ғалым М. Ысмағұловтың мұрасы келіп түскен болатын. Сырын ішіне бүккен осынау сарғайған құжаттардың айтары көп мол дүниелер Жәнібек топырағында дүниеге келген Қапан Мусин сынды атақты композиторды дүниеге әкелген өлкемізден шыққан ақын апамыз саңылақ ақын, халық ақыны Халима Өтеғалиева туралы бір үзік сыр айтуды жөн санап отырмын. Бұл құжат-жәдігердің зерттелуінің құндылығы сонда өлкемізде Халима есімді ақынның болғандығын және дағы ақын апамыздың Исатай батырдың тікелей тектес туысы екендігінің айтылуында. Исатай Таймановтың бір анадан туған бауыры Әлібай болса, Әлібайдың баласы Нұрғали. Нұрғалидың туған қызы Халима. Ал Халима ақынның туған анасы Рәзия Бөкейліктегі үйсін қызы» [3] – деп ақын ананың шығу тегін әріден таратады.

Жыр жұлдызы Халима ақынның Жайық жұрты мен Орал мекеніне арналған туындыларында туған елге деген сағынышы мұңлы-күйлі болып келеді. Өз жүрегіне жақын тартқан елді мекендерді атап өтіп, реті келгенде тізбелеп отырады. Мәселен, «Ақоба», «Ордаға», «Оралым», «Жаңарған өлке», «Жырдан шашу шашайын», «Исатай», «Батыр құрбандарға», «Батыр Мәншүк» т.б., туындыларында туған еліне деген махаббатын паш етіп, шын жүректен шабыттана жырлайды.

Айналайын, туған жер,
Басам деп пе ем белінді,
Ақоба, сені көргенде,
Көзімнің жасы төгілді [1, 39-б.]

(«Айналайын туған жер»)

- деп жырласа, Оралы туралы:

Келдім мен сағынышпен, Оралым-ай,
Кетейін енді арқалап, бораныңды-ай,
Суыңды, суығыңды сауыт етіп,
Жүрейін ақ бұлтыңа оранып-ай [1, 30-б.]

(«Оралым»)

- деп толғанады. Ордаға деген сый-құрметінде:

Мен көрдім қасиетін бұл Орданың,
Өмірге құлаш жайып оралғанын
Мөп-мөлдір көл жасындай адал жандар,
Қыз-ұлдың көз жасының тазарғанын [1, 30-б.]

(«Ордаға»)

- деп ой тоғытады. Жақсыбай хақында:

Көрсен ғой келіп қазір Жақсыбайды,
Бақытқа, байлыққа да қанат жайды.
Шыңдалып білімменен өрендерім,
Алам деп қол созады күн мен айды [1, 31-б.]

(«Жаңарған өлке»)

- деп жыр нөсерін төгілтеді.

Ақынның Алматысы мен Алатауына, Арқасы мен Қарағандысына арналған өлең-жырлары да бар. Кең байтақ Қазақстанның қай өлкесі туралы жырласа да Отан деген ұғымның ұлы екендігін айтудан ақын бір тынбайды. Елі мен жұртының қуанышын бөлісуге қашанда даяр тұратын өнер иесінің өткен өмір жолы кім-кімге де үлкен өнеге бола алары анық. Содан да болса керек, ақын.

Жыл сайын асып жатыр көрген қызық,
Қызыққа ой келмесе кетем жүзіп,
Сәулетті ұрпағымның өмірлерін,
Айтуға сөз жетпейді жырға тізіп [1, 18-б.]

(«Октябрь жырлары»)

- деп баршаға мейірімін төге жырлап кестелейді.

Халима Өтеғалиева поэзиясының тіл көркемдігіне назар аударсақ, ақын қолданысында айшықтаулар мен құбылтулардың үздік үлгілері жасалған. Әдеби үдерістің ғылыми заңдылықтарына сүйеніп қарастыра болсақ, ақын қолданысында сәтті шыққан көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдарының бір алуан шоғырына жолығамыз.

Көңіл шіркін кеншідей.

Аралап кезіп шындарды.

Тілім бір өткір бұрғыдай.

Тереңнен тескен тындарды

- деген жолдарда кейіптеудің теңеумен ұласқан түрі кездеседі. «Күн батып түн көрпесін бүркенгенде, / Ай, жұлдыз күлімдейді ел көзіне» (кейіптеу) немесе «Домбыраның шегіндей, / Күллі дүние сөйлеп тұр», «Жамылып жасыл желек Алатау тұр, / Өр кеуде батырлардай тәккапарсып», «Сұлудай тал шыбығы бұлғақтады, / Шаибаудай сылдырлайды құрақтары» (кейіптеудің теңеумен иықтаса қатар қолданылуы) сынды көркем образ тудырушы сөз өрнектерін ақын поэтикасының өзіндік жаңалықтарына жатқызамыз.

Жансызға жан бітіру, оны тірі деталь формасында алып айшықтандыру – ақындық шеберліктің бір қыры десек, Халима ақында бұл мақсаттың орындалғанын аңғаруға болады. Мәселен, «Май айы», «Көш басы», «Тың дала», «Алтын дән», «Жер-ана» «Астық – арқау» аталатын туындылардың өрімінде монологтық әдістің қаратпа сөз мағынасындағы кейіптеу құбылысын ақынның шебер игергеніне көз жеткіземіз. Мысалы:

Май айы, қонағым сен, дауысың зор,

Қуана қарсы аламын табысың мол,

«Сыйға сый, сыраға бал» дегендейін,

Төлер деп еңбегімді үмітім сол.

- деп келетін ізгілікті иірімдердің қатарын:

Жер ана, елге құтың дарып жатыр,

Адамзат қазынаңды алып жатыр,

Сонда да таусылуды білмейсің сен,

Кеңейіп кең пейілің қалып жатыр

- деген ойлы өрімдер толықтыра түседі.

Тілдік ерекшеліктердің көркемдік қасиеті ақын қолданысында омоним, антоним, синоним сөздерде өзгеше оң алып, құлпыра түседі. Мәселен:

Қарайды көкте жұлдыз, жерде ұл-қыз

Қазыналы қасиетіңнің бәрі құндыз.

Күн болып жарқыраған күнбезінен

Күн сайын бойға қуат алып жүрміз

- деп келетін шумақта көк пен жер, ұл мен қыз антонимдік қатарды танытса, соңғы екі тармақта күн болып тіркесі біріншісінде планета атауын аңғартса, екіншісінде күн сайын мезгіл үстеу болып омонимдік қатар түзген.

Сонымен бірге «Тербегіп өлеңіммен ел жүрегін, / Той қылып, дүрілдетіп, думандадым» деген тармақтарда курсивпен берілген тіркестер синонимдік қызмет атқарып тұр. Осы сынды: «Баулыдым, баптап ұшырып», «Істесім, қаламдасым осы күнгі», «Гүлдейтін міне заман, өмір келді», «Семсерім, болат қылышым» т.б. синонимдер жиі ұшырасып отырады.

Х. Өтеғалиеваның «Мысал» аталатын өлеңі халықтық терменің ізімен жазылған. Ақын қазақ халқының «Жақсы деген немене, жаман деген немене?!» деп келетін философиялық мәңгілік тақырыпты өмір категориясының шеңберінде алып, заманауи талапқа бағындыра жырлайды. Мәселен:

Жақсы болса келінің,

сеппей еккен егінің,

Жаман болса келінің,

ажалсыз келген өлімің.

Жақсы болса қызың,

аузыңдағы тұзың.

Жаман болса қызың,

құлақтан кетпейді ызың [1, 60-б.]

(«Мысал»)

- деп келетін сыни көзқарасқа құрылған шумақтардың жас өскін - бойжеткендерге үгіт-насихат құралы бола аларлықтай әсері мол болса, ал төменде берілетін сөз өрнектері жасөспірім - бозбалаға ой салары, ықпал-қуаты бары анық. Мысалы:

Жақсы болса ұлын,
қымбаттайды сенің құның.
Жаман болса ұлын,
кетеді бастан бұлын.

(бұлын – бұл жерде анық емес, буалдыр күйге түсті деген мағынада – З.М., Г.А.) [4,154-б.]

Жақсы болса балаң,
болмайсың ешбір алаң.
Жаман болса балаң,
ұстауға келмейді шамаң [1, 60-б.]

Жаман мен жақсыны қатар қойып, алмастыра жырлаған ақынның ұл мен қыздан өзге ағайын-тумаға, сондай-ақ көрші-көлемге қатысты да айтар ұлағаты аз емес екен. Айталық:

Жақсы болса ағайын,
малға толады маңайың.
Жаман болса ағайын,
етекті қалай жабайың.
Жақсы болса көршің,
ол бір сенің елшің.
Жаман бола көршің,
күнде болады керісің.
Болмайды оған келісім [1, 61-б.]

(«Мысал»)

Кеңестік заманда халық ақындарының өз шығармашылық мүмкіндіктерінің шырқау биігіне көтерілу күні туған болса, соның жарқын дәлелі ретінде Омар Шипин, Нұрхан Ахметбеков, Кенен Әзербайев, Құмар Жүсіпов есімдерін ауызға алсақ, сорлардың нақ ортасында Халима Өтеғалиева да бар.

Айтыс өнерінде де шырқау табыстарға жеткен Х. Өтеғалиеваның сөз сайысындағы жетістігін бағалаушы ғалым Ғалым Жұмабаев: «Мәслихаттың үшінші күні болған айтыс өте қызық. Ақындардың ақсақалы Кенен Әзірбаев өзімен өкшелес келе жатқан құрбысы Халима Өтеғалиеваны әзілмен қағытып, айтысқа шақырды. Халима жеңгей де тайсалмай топқа түсіп, әзілге әзілмен жауап берді. Екі қарияның қуақы, күлдіргі, әзіл-сықақ аралас жыр бәсекесіне жұрт ду күліп, рахаттанып қалды» [5, 209-б.] - деп жазса, ал қазақ көркем сөзінің зергері Ғабит Мүсірепов өзінің қорытынды сөзінде: «Мысалы, Кенен мен Халиманың айтысына мән берсек, одан соң Қалқа мен Есдәулеттің айтысына мән берсек, бұлардың айтысы бұрынғы *қайым айтысы* сияқты. Мұнда ананы айт, мынаны айт деп күні бұрын міндет берудің қажеті жоқ, бірімен бірі қалжыңдаса отырып, айтыса отырып, қоғамдық, жұртшылық өміріне, әлеумет мәселелеріне әдемі жалғастырып кететін ақын адамдар, өздері өнер жүйріктері. Мен бұл кісілердің қай сарында, қай жақтан ақындықтарының күшті екенін сезе бермейтін едім. Бүгін бұл кісілер өздерінің өте дарынды адам екендіктерін көрсетті. Қайымдасу саласында өнеге алуға болатын айтысқыш ақындар екен. Қалқа мен Халиманың айтыстарын, Кененнің айтыстарын кісі тындай беретін, уақыт өтсе де ескірмейтін айтыстар» [6,161-б.] – деп жоғары бағалайды.

Жалпы қорыта айтқанда Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, халықтық поэзияның көрнекті өкілі, қос жанрды тең ұстаған ақын, «Жүрсем де астанамның ортасында, Жәнібек, Оралымды мақтан етем» - деп жырлаған Халима Өтеғалиева Нұрғалиқызының әдеби мұрасын рухани жаңғыру заманында қайта бір сүзгіден өткізудің күні туа келді демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Өтеғалиева Х. Ана жыры. Алматы: ҚМКӘБ, 1969. – 116 б.
- 2.Хамзин А. Текіден туған тегін болмайды немесе Халима әже хақында ой-толғам // Орда жұлдызы. - 6 желтоқсан - 2014 жыл
- 3.Кажушева Р. Ортамызға оралған шежіре (көнеден жеткен жәдігер) // www.baq.kz
- 4.Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968.
- 5.Жұмабаев Ғ. Дарын иелері (*Халық ақындарының республикалық мәслихатынан*) // Кітапта: Ақындар жыры. Қазіргі халық поэзиясы. Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1963. – 234 б.
- 6.Мүсірепов Ғ. Қорытынды сөз. // Кітапта: Ақындар жыры. Қазіргі халық поэзиясы. Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1963. – 234 б.

ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ: ШӘНГЕРЕЙ БӨКЕЕВ ЛИРИКАСЫ, ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ

Тәуелсіз ел тарихында руханиятқа көңіл аудару мен ұлт құндылығын сақтау және дамыту туралы ізгі бастамалар бой көрсете бастады. Соның бір жарқын көрінісі Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» аталатын бағдарламалық мақаласы [1] қалың жұршылықтың назарын ерекше аударды. Аталған стратегиялық мақалада туған жердің қадірін білу, мәдениет пен әдебиет сияқты ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесіне ерекше мән берілген. Туған өлкенің әдеби өмірінің тарихын зерделеу де - Елбасының мақала-бағдарламасының мақсат-мұратына сай келеді. Рухани құжат әдеби өлке мұраларына жаңаша көзқараспен қайта қарауға, оны жаңғыртуға жол ашады.

Әдеби өлкетану – қоғамдық сананы жаңғыртудан туындайды. Әдеби өлке тарихы ұлттық әдебиеттің негізгі мазмұн байлығын құрайтынын ескерсек, Батыс Қазақстан облысының яки Орал өңірі ақын-жаушыларының шығармашылық айдынына барлау жүргізу қажеттігі туындайды.

Әдеби өлкенің ірі өкілінің бірі – Шәңгерей Бөкеев. Қазақтың соңғы ханы Жәңгір ханның немересі Бөкеев Шәңгерей Сейіткерейұлы өз заманына сай білім алған, өнер игерген, өз дәуірінің көзі қарақты аса сауатты адамдарының бірі болған. Шәңгерей заман ағымын, дәуір бет алысын, өмір ахуалын терең түсінген жан болды.

XX ғасырдың бас кезінде ақындығымен танылған Ш. Бөкеев шығармалары аса көп емес. Барлығын қосқанда жиырмадан сәл асқан өлеңдері бүгінге жеткен.

Ғылым, өнер, мәдениет, әдебиет саласынан мол хабардар болған Ш. Бөкеев туындыларының тақырып аясы, идеялық бағыты әр қилылығымен көңіл аударады. Ақынның көңіл күй лирикасының өзіне тән көркемдік ерекшеліктері бар. Көңіл күй рәуіші ақында бірде мұңды, бірде нұрлы боп адам мінезінің табиғатына сай өзгеріп отырады. Қазақтың «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» дейтін тұсы да осы сәт. Көңіл күй лирикасы өлең сөздің ең бір өткір, өтімді, ақынның жан сырын жайып салар саласы. Шәңгерей ақынның шығармашылығында көңіл күй лирикасы ұдайы басымдылыққа ие. Мәселен,

Таудағы тас ұядан,
Лашындай сарыққан қиядан,
Шалқып сөзім шығады,
Ойласам, пікір-қиялдан.
Аспалап қиял кетеді,
Шыққан октай жаядан [2, 180-б.]

(«Таудағы тас ұядан»)

Ақынның шалқар шабытында шек жоқ, көңіл күйдің ырғағына елітіген лирикалық кейіпкердің үнінде қиял құсының биікке самғағанындай сезім сыры ағытылған. Өлең тінінде автордың өз-өзіне рухани дем, күш бергендей сипатты екпінді сарын бар. Туынды бастауы бірден рухты және сенімді ырғақпен басталады да бірте-бірте әуелеп самғай жөнеледі.

Жасындай барып жалт етіп,
Көк қапасын ашады.
Жарығына алданып,
Дидарға қадам басады.

Көңіл күйдің ерекше ләззатқа кенеліп, ширыққан түрі туындының табиғатына ерекше әсер еткен сыңайлы. Өйткені «Мойынға алсам, бұл қиял / Аулақ емес кінәдан / «Кімсің?» деп біреу сұраса, / Өзім болып «Менмін» деп / «Жауап берер қай адам?!» - түрінде келіп өзара лирикалық кейіпкермен диалогтік қатынасқа түседі. Бір туындының ішінде лирикалық персонаждың бірнеше түрі кездесетінін, олардың өзара сұхбаттасуы, аралас-құраласуы лирикалық бейненің іс-әрекетінен көрініс табатынын ескерсек, «Менмін» деген - сол менмін, /

Жалпылама, Алаш, әр заман» - деуі әдеби үдеріс аясынан алыс емес, лирика табиғатына толығымен сай келеді. Одан әрі індете назар аударсақ, жоғарыдағы «Меннің» қиямет, мақшар таңы туғанда қайтадан «Мен» болып оралатынын тұспал ету - ақынның шарифат заңынан хабардар екенін, діни сауаты мол болғанын айғақтайды. Шайыр тұжырымынша:

«Бұл сөзің қалай?» десеңіз,
Әуелінде бар болып,
Ақырында жоқ болмақ -
Шарифатқа қилап заң

- дей келе «мизан», «сират» дегеннің құрулы болатындығын меңзейді: «Өзіңе аян, бір Алла, / Ілгері басар әр қадам». Көңілді леппен, көтеріңкі әуенмен басталған жыр мазмұны ақынның философиялық ойымен қорытындыланып, оқырманын ойландырып отырады.

Шәңгерейдің туындылары көңіл күйдің әр алуан реңктерін молынан қамтиды. Ақын туындыларының негізгі ошағы көңіл күйден бастау алады. Одан әрі тақырыбына қарай бұтарланып, сан саланы қамти өрілетін өзіндік ерекшелік қасиетке де ие. Ондай туындыларының өріміндегі негізгі бағыт - өсиет пен өнеге, насихат пен ақыл сөзге құрылған. Сондай үлгілі нақыл-жырдың бірі «Ол күндерді тапсырдым» деп басталатын ұзақ толғауы. Бұл өлең-жырды Шәңгерейдің кішігірім автобиографиясы десек те болғандай. Өмірінің ғұмырнамалық белестерінен сыр ақтарған ақын туған жері туралы, ондағы есіл ерлер жайында, сол дәуірдің адамы мен заманы хақында, тіпті ата-анасы жөнінде де белгілі бір дәрежеде баяндап өтеді. Өлеңнің Шәңгерейдің пайғамбар жасына жақындаған тұсында жазылғандығына куә білеміз. Өлең:

Ол күндерді тапсырдым
Жасаған өзің бір Алла!
Пайғамбар жасы жақындап,
Келе жатыр осы ара [2, 181-б.]

(«Ол күндерді тапсырдым»)

- деп басталады. Ақынның баяндауында алалы сақа атысқан жалаң-аяқ құм басқан, тал шыбыққа таласқан бала күнінің қызықтары еске алынады. Кіндік қаны тамған Нарынға құрметімен бірге назы да айтылмай қалмайды:

Бала болған сол жерлерім,
Анау тұрған адыра,
Адыра бір қалған Нарында
«Адыра» дедім Нарынды

- деп сағынышы аралас өкінішпен де жырлайды. Олай деуінің себебін ақын өзінше түсіндіреді. Себебі: «Құсы ұшып көгінен, / Құты кетіп жерінен, / Саба құрсақ билерден, / Еңіреген ерлерден / Айырылып адыра қалғанға» налиды ақын.

Шәңгерейтанушы М. Тәжімұратов ақынның мұндай қайғылы күйде болуын «Оның өткеніне қайырылып көз салғанда көбіне-көп қаламына қайрат алатыны – Нарынның табиғаты, сондағы балалық шақ елестері» дей келе: «Шәңгерейдей шерлі жанның қайтып келмес, белгі бермес кешегі бибарахат өмірді аңсауынан туған ақындық идеал – құм өмірі оның кіндік қаны тамған жері турасындағы ізденістерді бөтен ізге салып жіберген» [3, 13-б.] - деп әңгімелейді.

Айта кеткен жөн болар бұндай сарын, хандық дәуір әдебиетінен бермен Махамбетке ұласқан дәстүрлі арнаның ХХІ ғасыр басындағы белгісі, нышаны десек те болғандай. Қоғамдық формацияның ауысып, жаңа өмірге бет алған өліара шақ кезіндегі болуға тиісті құбылыс деп бағалаған жөн.

Келесі кезекте ақын құм Нарындағы балалық шағынан таныс суреттерді көз алдынан тізбектетеді. Нарынның қызыл құмында ғана кездесетін, сирек ұшырасатын түз жәндігі - қосаяқты суреттеуге келгенде ақын фольклорлық үлгіні пайдаланады. «Қыз Жібек» жырындағы қырық қыздың бейнесін сипаттағандай кейіпте үдете жырлаудың формасын ақын дала тағысына арнау да шебер меңгерген. Оқилық:

Бура санды, ақ танды,
Түсі алтындай ақ сары.
Ауызға біткен қос тістің
Меруерттей ажары.

Дала хайуанының түр-тұрпатын ақын ерінбей, жалықпай әр қырынан алып суреттейді. Жай ғана баяндап қоймайды, салыстыру тәсілін қолданып, түз тағысының қимыл-әрекетін оның тіршілік ету дағдысынан мәліметтер келтіре безбендейді.

Топыраққа басса табаны.
Шайықтардың ершатқа
Басатұғын мөріндей
Сопақша сұлу із салған.

Қосаяқтың басы мен құлағынан бастап құйрығына дейінгі дене мүшелерін ажарлау құралдарының (троп пен фигура) түрлерін қолдана суреттегенде («Қаусырмалап қақтаған, / Шытақтай жұқа құлағы») көз алдымызға ұлы Абайдың «Аттың сыны», Сәкеннің «Ақсақ киік» өлеңдеріндегі сипаттаулары келеді. Шәңгерейдің сипаттамасындағы қосаяқ бейне бір даланың сұлу, ерке жәндігі қалпында алынған.

Мойыл көзді, тоқ жүзді,
Мақтау сөзбен айтпастай,
Айтудан артық жаралған.
Көзіңдей сенің көз бітсе

Мадақтама, тамсану бейне бір сұлу бойжеткенге арналып айтылғандай. «Құйрықты туған жұлдыздай, / Шығарып жерден жас топырақ, / Зерден өрген шашбаудай, / Құйрығы ұзын, ұшы ақ, / Сансыз буып тастаған / Масақы келген ақ шашақ». Ақын теңеулер мен эпитеттерінің молдығынан көз сүрінеді.

Сонымен бірге ол жәндік еңбекқор да. «Қияқтан барып ін алған, / Екі аяқпен серіпкенде, / Желі бойы жер алған» немесе «Қияқты төмпе түбінен, / Таң алдында ін қазған» т.б. мақтау-марапатын ақынның дала хайуанынан аямағаны аңғарылады. Бүгінгі тілмен айтқанда жарнамалық сипат түйінінде автор:

Айтулы сонау Нарында,
Нарынның қызыл құмында
Бар еді сондай жануар,
Аты оның — қосаяқ,

- деп барып доғарады.

Шағын жарнамалық баяндағы туындының одан әрі даму сатысын ақын:

Сол қосаяқты қуалап,
Тал шыбықты шудалап,
Қарынды үрген домалап,
Бәйшешек бетті бала едім,

- деп жалғастырады. Сол күндерін, сол бір балдай тәтті балалық шағын арман еткен автор: «Сол күйімді ойласам, / Көз алдымда тұрады / Кешегі өткен күндей-ақ» деп торығады.

Өлең-жырдың келесі ауысымында Шәңгерейдің туған ата-анасына деген құрметі, кіршіксіз пәк пейілі жырланады. Аталған ұзақ толғаудың осы соңғы қайырымында бірде Шәңгерейде, бірде Байтоқ ақында кездесетін алпыс бөлме, жүз есіктен тұратын хан ордасы туралы да мәлімет келтіріледі. Сол көк орданы мекендеген хан тұқымының отбасылық дерегі де жырға өзек болған. Мысалы:

Сол айтылған Нарында,
Нарынның қызыл құмында
Ай белгілі ақ мешіт,
Алпыс бөлме, жүз есік
Салынған екен көк орда.

Талай зерттеушілердің назарын аударған Бөкей Ордасындағы көк орда бұл. «Сол көк орданың ішінде / Ләззәт тауып бір бірімен / Зауықтасқан ата – ана / Ата - ананың зауқынан / Қой жылы тамыз ішінде / Шығып ана қарынына, / Мүлкі болдым паң дүние» - дейді ақын. Өлеңнің қорытындысында өткінші өмірдің (паң дүние) қонағы боп келгендігін жиһанға тіл қату тәсілінде екеуара диалог формасында береді.

Жолаушыдай шөл қаққан
Сөйлес еттім жиһанға.
Жиһан айтты: «Қош келдің!
Өлшеулі дәм біткенше,
Рызық бізден мейманға» [2, 183-б.]

(«Ол күндерді тапсырдым»)

Адамның бұл өмірге қонақ екенін, өткінші ғана ғұмыр берілетінін, дәм-тұз таусылғанша ризық берілетінін ишаралау бар шығарма түйінінде. Шәңгерейдің бұл туындысында ақынның фәнилік өмірге көзқарасы бүкпесіз шынайы көзқарас тұрғысынан берілген. Сыршылдық пен

сыншылдық өрімдері егіз өрілген. Жеке бас қарекетімен қоса дүниелік заманауи мәселелер де ақын назарынан тыс қалмаған. Өткенді аңсау, өткенге тәу ету сияқты ой-елестер бұлыңғырлау болса да туынды тінінде елес беріп өтеді. Ақын көлінен құсы ұшқан Нарынды, адыра қалған Нарынды құты кеткен жерге телиді. Сабақ құрсақ билердің, еңіреген ерлердің елесін іздеп, торығу, сары уайымға салыну сияқты жағдаяттарды бастан кешіреді.

«Ш. Бөкеев поэзиясында парасатты, ойлы дала қазағының ой-қиялы, ақын өмір сүрген дәуірдің алуан сырлары кісіпқой шеберлікпен өрнектелген. Ол халық өмірімен біте қайнасып, араласып отырған» [4, 199-б.] – деген тұжырым жоғарыда талданған туынды табиғатына толығымен сай келеді.

Қайырып айтқанда Шәңгерейдің «Ол күндерді тапсырдым» өлеңі ақынның суреткерлік келбетін толығынан танытатын шығармаларының бірі деп айтуға болады.

Шәңгерей Бөкеевтің көңіл-күй рәуішін танытатын өлеңінің бастапқы жолы «Бір күнде жас көңілім, судай тастың» деп аталады. Туындының атауынан аңғарылғандай көңіл-күйдің тасу, масаттану ауанын білдіретін жырда лирикалық бейне өзімен-өзі сырласқандай күй кешеді. Қиялдың тізгінін бос жіберген бейненің судай тасқан көңіліне қаратыла айтылған оқшау сөзінде ақындық «меннің» жан сыры да қоса қамтылған.

Бір күнде, жас көңілім, судай тастың,
Тасқындап кемеріңнен шалқып астың,
Төрт бұрышын дүниенің көрмей болжап,
Қиялмен көк қақпасын барып аштың,

(«Бір күнде жас көңілім, судай тастың»)

- деп ақын асып-тасқан көңілдің қалықтай, шарықтай келе жанды-жансыз кедергілерге ұшырап, бірақ та оны да еңсеріп, билеп-төстеп, тіл табысып, төс қағыстырғанына куә боламыз:

Сидырып асқар тауды уысыңа,
Жүзіне алмас қылыш табан бастың.
Күркіреп қара бұлт жасын атса,
Отына жетіп барып құшақтастың.

Көңілдің кемерінен асып, тасып төгілуінің соңы жақсылыққа апармайтынын, әр істің де өлшемі, шегі болатынын ақын ескертіп өтеді. Тұмсығы тасқа тимей қайтпайтын көңілдің жүн-жабағыға шырматылып барып, тауы шағылып, қара жерге тағзым етер халге душар боларын ақын кейіптеу тілінде суреттеп жеткізеді.

Мұхитта нән балықтай кезген көңілім,
Тұмсығың тимей тасқа неге алжастың?
Шұлғанып жүн-жабағы, қыл-қыбырғы,
Бұрынғы өз жолыңнан неге адастың?
Ай, көңілім, сен өтпей-ақ қорлық табар,
Қара жер қойнын ашса, ғазиз басым!

- деп тұжыруында ақынның философиялық ой-топшылаулары, бұл дүниеге көзқарасы көңіл күйлік сезімінің шеңберінде бейнеленеді. Ақын дерексіз затқа (көңіл) сыр ақтарып, сұхбат беріп отырғандай оқылатын өлеңнің жазылу мәнерінен шынайы лириканың белгісі мен белесін көргендей боламыз.

Шәңгерей ақындығына назар аударған әдебиетші ғалым М. Мағауин: «Ұлттық бояуымен, күрделі суреттерімен ерекшеленетін, өмір хақында, дүниенің құбылмалылығы қақында толғаныстарға құрылған сыршыл-философиялық өлеңдер де Шәңгерей өнернамасынан ерекше орын алады» [5, 262-б.] - деп орынды атап көрсетеді.

Сонымен бірге Ш. Бөкеев стиліне тән ерекшелік белгілері оның шығармашылығында айқын байқалып отырады. Әсіресе көңіл күймен, қиял-сезіммен дүние есігін ашқан өлең жырларының тек-тамырына үңілген сайын ақынның өлең өнеріне үлкен дайындықпен келгенін абайлаймыз. Туындыларының мазмұнында автордың білік-дәрежесі, алған білімі мен көрген тәрбиесінің жинақталар тәжіребесінің үлгі-өнегесі жатыр. Лирика тегінің табиғатына талап-заңдылығына Шәңгерей туындылары толығымен сыйып кетеді.

Ақын көбінесе көңіл, қиял деген сөздерді жиі қолданады. Өлеңдерінің негізгі сарыны, даму бағыты лирикаға бейімделген. Деректі, айғақты есім сөздерден гөрі дерексіз зат есімге үйірлеу. Лирикалық кейіпкері ұдайы қияли сезімде жүреді. Оқырманымен сырласуға асық. Өзгенің жайынан сыр ақтаруға ықыласы аз, көбінесе өз сезімінің, көңіл хошының жетегінде кетеді. Ақын өлеңін бір оқығанда бірден түсіне кету қиындау, асықпай ой тоқтатып оқығанда ғана тереңіне бойлай аласың. Стили - классикалық үлгіге құрылған.

Ақын туындыларының тақырыптық-идеялық, бағыт-бағдарын айқындау үшін шайыр өмір сүрген дәуірдің тарихын білмек шарт. Өлеңдеріндегі көңіл күйлік ырғақ-әуен ақын шығармаларының желісін құрайды. Тақырыбы әр жақты болса да қиял мен сезімге ерік беріп, бар ынта-шынтымен беріліп, әсерленіп сыр ақтару - Шәңгерейдің стильдік даралығының бір өлшеміне келіңкерейді. Ақын кей ретте шағын оралымды ойларын бір-ақ шумаққа өңгере салуға да дайын тұрады. Онысы сәтті, үйлесімді шыққан. Мәселен:

Сұңқардай шалықтаған тас ұяның,
Болжаған жер қияны, ер қиялым.
Мерт болған арыстандай айға шапшып,
Қайғылық айтып болған шер қиялым.
Жер жебір, жермен жексен болайын деп
Сен тұрсың кезеңінде паң дүниенің [2, 183-б.]

(«Сұңқардай шалықтаған тас ұяның»)

- деп келетін өлеңінің идеялық мұратын бірден түсіну қиын, алайда «көңіл құсы құйқылжып шартарапқа» (Абай), лирикалық бейненің бірде биікке самғап, бірде төмен ырғып, сұңқардай қалықтап, арыстандай айға шауып, түбінде ер қиял да, шер қиял да жермен жексен болып, паң дүниенің кезегін күтіп тұрғандай күй кешеді. Ақынның көңіл күйімен шынайы сырласып ұдайы әңгіме дүкен құрғандай қайымдасып, ой бөлісіп, есеп бергендей боп отыруы - Шәңгерей ақындығының және бір өзіндік ерекшелігін аңғартқандай.

Шәңгерейдің өткен өмір жолына шүкіршілік айтып, бар болған, тоқ болған заманының қуанышты да мұңлы да күндеріне шолу жүргізе, сүзгіден өткізе толғанған ұзақтау жыры «Алла яр» жаздым, аға, Көлбасыдан» деп аталады. Өлеңде ақынның лирикалық кейіпкері аға-інілі боп екеуара сырласады. Туындыда Көлборсы елді мекенінде ғұмыр кешіп отырған жанның сәлем хатымен танысамыз.

«Алла яр» жаздым, аға, Көлборсыдан,
Жаз жайлап, қыс қыстаған қонысымнан.
Сіз онда, біздер мұнда сау болайық,
Құдайым айырмасын сонысынан

- деп басталатын үшбу хатының желісінде автордың «Жиырма алты жыл болыпты ініңізге / Атадан, анаменен туысынан» дегеніне қарағанда ақын өлеңінің неше жасында жазылғаныннан хабардар боламыз. Шығарма мазмұнына тереңірек үңілсек, «Жүрекке дерттер толып жаздым қағаз, / Опасыз мынау пәни тұрғысынан» деген жолдарға кезігеміз. Жүрекке дерттің толуы ақынның қайғыға, уайымға бек берілгенін аңғартқандай. Өткен шақты ойлап торыққан жан өз сырын бүкпесіз ақтарып, оқушысына барын жайып салады. Еркін, ашық түрде жырлайды. Өткеннің қайтып оралмайтынын сезінген ақын, алдағы күндеріне сенім артады.

Ойласам, содан бергі ғұмырымды,
Кетіпті талай дәурен уысымнан.
Әуелі ата-анадан туған інің,
Аз уақыт оларменен тұрған інің,
Бес жаста жұда болып ата-анадан,
Аш белін жетімдікпе бұған інің [2, 184-б.]

(«Алла яр» жаздым, аға, Көлборсыдан)

- деп автор өзінің өткен ғұмыры туралы ой бөлісіп, туған ата-анасынан бес жасында айырылғанын айтады, жетімдік тағдырымен таныстырады. Алайда атадан қалған дәулет Шәңгерейді жетім етпеді. Уайымсыз балалықтың арқасында еш азалы болмағанын, «дос та көп мал барында, жақын да көп» болғанын баян етеді. Суретті сөз бедерінен қайғы орнына тал шыбықты ат қылып мініп, қоңыз, көбелек қуған баланы көреміз. Ойынға алаңсыз беріліп, алалы сақа мен ақты асыққа таласып, бетін жасқа жуған базарлы, ажарлы балалық шаққа куә боламыз. Уайымсыз, риясыз һәм күнәсіз өткен бала күндерін сағынышпен еске алады лирикалық бейне. Сөйте тұра бір мезет «Бұл күнде жиырма алтыдан інің асқан, / Ажалға жиырма алты адым жақын басқан» - деп торығып, пәни мен бақидың егіз жүретінін ескертеді. Ақын ұғымында мәңгілік ештеңе жоқ.

Тәуелсіз ел әдебиетінің өткен тарихын түгендеуші ғалым, Шәңгерейтануға жиі қалам тартып жүрген Сағымбай Жұмағұл: «Қазақ әдебиетінің көркемдік-эстетикалық бағытын әлемдік поэзиядағы жаңашыл ізденістер арнасымен тоғыстыру бастауында тұрған сыршыл шайырдың сөз кестесі мен ой дестесі шеберлік мектебінің шыңына жетелейтін поэтикалық қуатымен құнды» [6] деп атап көрсетеді.

Түйіп айтқанда Шәңгерей Бөкеев есімі – әдеби өлкетанудың негізін қалаушы арналы бұлақтың бастауында тұрады, ал ақын мұрасы туған халқымен бірге жасай бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, №70 (29051). – 12 сәуір - 2017 жыл.
2. Ай заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) екі томдық (кұраст. М. Мағауин, М. Байділдаев). - Алматы : РБК. Т. 1. - 1991. - 384 б.
3. Тәжімұратов М. Шәңгерей. Жасампаздық өмірі. Алматы: Өлке, 1998. – 336 б.
4. Бөкеев Шәңгерей: өмірдерек // Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2002. - 592 б.
5. Мағауин М. Ғасырлар бедері: әдеби зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
6. Жұмағұл С. Алғыр жүйрік сұлтаным // Ана тілі. – 2 тамыз, - 2012 жыл.

УДК 81.243

Салимов Т.К., Кусаинова Д.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет.

**НАГЛЯДНЫЕ ПОСОБИЯ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.**

Проблема наглядности в обучении иностранным языкам была актуальной во все времена. В последние годы в связи со стремлением человечества к “обществу без границ”, приобщению к культурному наследию и духовным ценностям народов мира знание иностранного языка как инструмента межкультурной коммуникации, стало престижно и востребовано. Поэтому заметно расширилась область наглядности, и усложнился её инвентарь: от предметов и картинок, жестов и движений до видеофильмов и компьютерных программ, при помощи которых преподаватель моделирует фрагменты объективной действительности. Общеизвестно, что эффективность обучения зависит от степени привлечения к восприятию всех органов чувств человека. Чем более разнообразны чувственные восприятия учебного материала, тем более прочно он усваивается. Эта закономерность нашла свое выражение в дидактическом принципе наглядности.

Принцип наглядности играет особую роль в обучении иностранному языку. При освоении иностранного языка возникает задача — создать систему отражения объективного мира в формах второго языка. В школьных условиях обучения при отсутствии иноязычной среды объективный мир моделируется с помощью наглядности. Используя различные средства наглядности: предметы, макеты, картины, жесты, движения, диафильмы, кинофильмы и т. п., учитель в учебных целях моделирует фрагменты объективной действительности, которые ассоциируются учащимися с соответствующими иноязычными формами в процессе осуществления учебной коммуникации. В результате этого формы иностранного языка становятся для учащихся отражением соответствующих фрагментов объективного мира и носителями определенной информации, обмен которой осуществляется при общении в той или иной ситуации.

При обучении иностранному языку наглядность является не только важным средством семантизации, но и средством овладения ситуативной обусловленностью речи. С помощью наглядности создаются учебные ситуации, в которых отрабатывается устная коммуникация, и усваивается таким образом речевая реакция на объективную действительность и жизненные ситуации.

Таким образом, наглядность в обучении иностранному языку в практических целях помогает раскрыть содержание высказываний и моделирует жизненные ситуации, в которых происходит коммуникация. Принцип наглядности в применении к обучению иностранному языку выступает в форме ситуативной наглядности.

Кроме того, средства наглядности могут быть использованы в качестве ориентиров и при обобщении языковых явлений, где они проявляют себя так же, как при обучении другим учебным предметам.

Каждый учитель за свою педагогическую практику неоднократно слышал рекомендации в свой адрес больше использовать средства наглядности на уроке. Много сил и времени он тратил на то, чтобы наполнить свой кабинет различными наглядными пособиями: картинами, таблицами, схемами, макетами. Пожалуй, нет кабинета, где не было бы технических средств обучения: магнитофоны, проигрыватели, телевизоры, диапроекторы, а в последнее время и компьютеры.

Применение наглядных методов обучения обусловлено дидактическим принципом наглядности, который обосновал в “Великой дидактике” Я.А.Коменский. Он рассматривал чувственный опыт ребенка как основу обучения и считал, что обучение следует начинать “не со словесного толкования о вещах, но с реального наблюдения над ними”. Я.А.Коменский выдвинул “золотое правило дидактики”: “...Все, что только можно, представлять для восприятия чувствами, а именно: видимое – для восприятия зрением, слышимое – слухом, запахи – обонянием, подлежащее вкусу – вкусом, доступное осязанию – путем осязания. Если какие-либо предметы сразу можно воспринять несколькими чувствами, пусть они сразу схватываются несколькими чувствами”.

Сочетание слова и наглядности – это одно из самых распространенных явлений в современной практике обучения. Задачи обучения решаются успешнее в том случае, когда использование языка опирается на непосредственное восприятие обучающимися предметов, процессов и их изображений. При сочетании словесного обращения с применением наглядных средств умственная деятельность характеризуется соединением непосредственного восприятия и понятийным аппаратом мышления.

Принцип наглядности предполагает использование средств наглядного обучения в таких формах, которые способствуют включению восприятия и представлений, создающихся на основе применения этих средств, в умственную деятельность обучающихся, стимулируют и облегчают её.

Проведенные опыты подтверждают тот факт, что наглядный материал, независимо от возрастных особенностей, запоминается намного лучше.

Наглядность – это основа, на которой новый язык усваивается своеобразно, и формируются речевые процессы обучающихся. Использование средств наглядности обеспечивает легкость и быстроту воспроизведения в сознании связей от слова иностранного языка, обозначающего понятие, к образу предмета и явления, и связей от образа предмета, воспринимаемого в момент говорения, к иноязычному слову, выражающему понятие.

И. А. Зимняя отмечает, что цели применения наглядности обусловлены задачами, которые стоят перед преподавателем на определенном этапе обучения иностранному языку. Она считает, что наглядность в плане сообщения знаний при обучении иностранного языка может использоваться в целях: семантизации языкового материала и организации запоминания через установление связи между вербальным и наглядно-чувственным образом действительности.

Е. И. Пассов считает, что цель применения изобразительных смысловых опор – «вызвать необходимые ассоциации между изображением (идеей, смыслом) и тем, что станет содержательным материалом высказывания», так как «к зрительному образу легко и прочно привязываются даже отвлеченные идеи». По его мнению, в данных опорах «могут быть гиперболизированы те свойства и качества предметов, которые важны для того, чтобы схватить суть и определить направление движения мысли говорящего».

Проблема использования наглядности в обучении тесно связана с проблемой моделирования учебного материала. Модели позволяют отображать явления и объекты реального мира на множество абстрактных символов и понятий, а связи между ними – на связи между соответствующими абстракциями. Но начнём с самого понятия «модель», которое используется во многих областях науки. Модель – это искусственно созданный объект в виде схемы, физических конструкций, знаковых форм или формул, который, будучи подобен исследуемому объекту (или явлению), отображает и воспроизводит в более простом и огрубленном виде структуру, свойства, взаимосвязи и отношения между элементами этого объекта.

Принято условно подразделять модели на три вида: физические (имеющие природу с оригиналом); вещественно-математические (их физическая природа отличается от прототипа, но возможно математическое описание оригинала); логико-семиотические (конструируются из специальных знаков, символов и структурных схем). Существуют и другие классификации: модели вещественные и мысленные (наглядно-образные и логико-символические).

А. Н. Кочергин в предложенной им классификации рассматривает следующие модели по видовому признаку: материальные, идеальные, предметные, символические [5].

С. И. Архангельский делит существующие модели на три основных типа: материальные, абстрактные, модели суждения и аналогии [2].

Л. М. Фридман выделяет два класса моделей: 1) материальные (вещественные, реальные), которые, в свою очередь, делятся на статические (неподвижные) и динамические (действующие); 2) идеальные, которые делятся на образные или иконические, знаковые (знаково-символические) и мысленные (умственные, воображаемые) [11]. По его мнению, все выделяемые модели обладают свойством наглядности как для их создателей, так и для тех, кто их понимает. Материальные модели наглядны потому, что они представляют собой объективно существующие предметы и чувственно воспринимаемы. Идеальные модели также чувственно воспринимаемы, и это восприятие вызывает образы моделируемых объектов, на основе которых эти модели были разработаны.

Метод моделирования сегодня широко используется в педагогике. Л. М. Фридман считает, что использование моделирования в обучении имеет два аспекта: 1) служит тем содержанием, которое должно быть усвоено учащимися в результате обучения; 2) является тем учебным действием и средством, с помощью которого достигаются цели обучения и без которого невозможно полноценное обучение.

Подавляющее большинство форм человеческой деятельности не может осуществляться без применения знаково-символических средств. Считается, что знак представляет предмет и отражает посредством значения свойства и отношения предметов, т. к. неразрывно связан со значением. Таким образом, функции знаково-символических средств – представлять предмет, вызывать образ предмета, сообщать знания о предмете.

Посредством знаковых систем возможно эффективное кодирование получаемой информации, чтобы максимально упростить и убыстрить процесс приведения получаемой информации к доступному для ее использования виду.

Психология различает разные виды знаково-символических средств (например, языковые и неязыковые). Специфика их использования зависит от вида деятельности и от цели употребления. В реальной деятельности, в том числе и в обучении ИЯ, все виды знаково-символических средств используются не изолированно, а в комплексе, что очень хорошо просматривается в опорно-семантической схеме, которая включает разные виды графических символов, отображающих содержание учебного материала.

Необходимость владения методикой моделирования обусловлена практической значимостью как общего метода научного познания, так и психолого-педагогическими аспектами. Когда обучающиеся строят различные модели изучаемых явлений, моделирование выступает и в роли учебного средства и способа обобщения учебного материала, а также представления его в свёрнутом виде. Кроме того, достаточно широко применяется моделирование учебного материала для его логического упорядочения, построения семантических схем, представления учебной информации в наглядной форме и в расчёте на образные ассоциации с помощью мнемонических правил.

Наглядность, как компонент развития внимания на уроках английского языка. В своей практике учителя английского языка стремятся использовать наглядность как стимулирование процесса усвоения материала, как дополнительное средство запоминания и сохранения информации, как яркий опорный сигнал, способствующий развитию таких способностей ребенка, как воображение, зрительная и эмоциональная память.

Наглядность один из принципов обучения. Наглядный образ возникает не сам по себе, а результате активной познавательной деятельности ребенка. Образы представления значительно отличаются от образов восприятия. По содержанию они богаче образов восприятия, но у разных детей они различны по отчетливости, яркости, устойчивости, полноте, длительности запоминания. Степень наглядности образов представления может быть различной в зависимости от индивидуальных способностей ребенка, от его знаний, от уровня его воображения, а также от степени наглядности исходных образов восприятия. Мышление перерабатывает эти представления, выделяет существенные свойства и отношения между разными объектами и тем самым помогает создавать более обобщенные, более глубокие по содержанию психические образы познаваемых запоминаемых объектов (лексем), что очень важно при изучении языков.

Наглядность как принцип обучения был впервые сформулирован Я.А. Коменским, а в дальнейшем развит И.Т. Песталотти, К.Д. Ушинским и другими педагогами. Учитель может использовать различные средства наглядности: реальные объекты, их изображения, модели изучаемых объектов и явлений.

Наглядность обучения, как дидактический принцип построения учебного процесса с опорой на средства наглядности в процессе обучения языкам может быть использован и при изложении нового материала, и при проверке освоения учебного материала, и в оформлении учебных пособий, книг, карт, схем, таблиц и т.д.

Наглядность в обучении относится к различным видам восприятия (зрительным, слуховым, осязательным и др.). Ни один из видов наглядных пособий не обладает абсолютным преимуществом перед другими. Например, при изучении природы (темы «Времена года», «Погода» и др.), наибольшее значение имеют натуральные объекты и изображения, близкие к натуре. На уроках грамматики удобнее применение условных изображений, выражающих отношения между словами, частями предложения с помощью стрелок, дуг, посредством выделения частей слова разными цветами и т.п. В таких случаях сопоставительное обучение языкам получает еще одно преимущество, так как оно зрелищнее, дает дополнительные точки соприкосновения или различий изучаемых объектов. Применение этого способа осуществить и легко и сложно одновременно. Необходимо не загромождать предлагаемый материал излишним сравнением, рассеивающим внимание, а акцентировать внимание на самых главных моментах. Например, при изучении времен в грамматике русского, , английского языков достаточно упомянуть существование трех времен в русском языке и большее наличие их в английском языках.

Нередко возникает необходимость использовать различные виды наглядных средств при ознакомлении с одними и теми же вопросами. Очень важно использовать наглядные средства целенаправленно, не загромождая уроки большим количеством наглядных пособий, ибо это мешает учащимся сосредоточиться, и обдумать наиболее существенные вопросы. Такое применение наглядных пособий в обучении не приносит пользы, а скорее вредит и усвоению знаний, и развитию учащихся. Когда у учащихся имеются необходимые образные представления, следует использовать их для формирования понятий, для развития отвлеченного мышления ребенка. Это правило относится не только к средним и старшим классам, но и к начальным классам. В практике обучения применение наглядных средств обязательно сочетается со словом учителя. Знание форм сочетания слова и средств наглядности, их вариантов и сравнительной эффективности дает возможность учителю творчески применять средства наглядности сообразно поставленной дидактической задаче, особенностям учебного материала и конкретными условиями обучения.

Наглядность – это основа, на которой новый язык усваивается своеобразно, и формируются речевые процессы обучающихся. Использование средств наглядности обеспечивает легкость и быстроту воспроизведения в сознании связей от слова иностранного языка, обозначающего понятие, к образу предмета и явления, и связей от образа предмета, воспринимаемого в момент говорения, к иноязычному слову, выражающему понятие.

Проблема использования наглядности в обучении тесно связана с проблемой моделирования учебного материала. Метод моделирования сегодня широко используется в педагогике.

Наглядность обучения, как дидактический принцип построения учебного процесса с опорой на средства наглядности в процессе обучения языкам может быть использован и при изложении нового материала, и при проверке освоения учебного материала, и в оформлении учебных пособий, книг, карт, схем, таблиц и т.д.

Список литературы:

1. Леонтьев, А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии.- Москва – Воронеж, 2004.-С.309.
2. Архангельский, А. С. Обученность – главная переменная шкала отметок, градации контингента и функции оценивания учителя. – М.: Знание, 1985. – 102 с.
3. Гальскова, Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учеб. пособие . – М.: Издательский центр «Академия», 2004.-
4. Зимняя, И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2000. – 384 с.
5. Кочергин, А. Н. Моделирование мышления. – М.: Политиздат, 1969.-
6. Новые педагогические и информационные технологии /Под ред. Е.С.Полат.- М., 1999.

7. Пассов, Е. С. Основные вопросы обучения иностранной речи. – Воронеж., 1974. – 164 с.
8. Пассов, Е. И. Урок иностранного языка в средней школе. – М., 1988.
9. Полат, Е. С. Интернет на уроках иностранного языка // ИЯШ. – 2001. – № 2. – С. 14 – 19.
10. Страхов, И. В. Воспитание внимания у школьников. – М.: Валдос, 2002. –
11. Фридман, А. М. Наглядность и моделирование в обучении. – М.: Знание, 1984. – 80 с.
12. Уроки английского языка. – СПб.: Каро, 2000.
13. Цели обучения иностранному языку / Под ред. Е. И. Пассова, Е. С. Кузнецовой. — Воронеж: Интерлингва, 2002.
14. Шахмаев, Н. М. Технические средства обучения. – М.: Просвещение, 2001.
15. Шехтер И. Ю. Комплексное применение технических средств при обучении иностранному языку. – М.: Академия, 1999.
16. Щерба, Л. В. Преподавание иностранного языка в школе. – М., 1977. – 44 с.
17. Коменский, Я. А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1955. – С. 302-303.

УДК 93.3

А. Д. Дәулет,
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Жаратылыстану
факультетінің зертхана қызметкері,
Д. Д. Сарбаев
аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Тарих
факультеті Тарих және дінтану кафедрасы.
Т. Ш. Даулетьярова
Ақтөбе жоғары политехникалық колледжі,
«Мұнай және газ кен орындарын пайдалану» мамандығының арнайы пән оқытушысы,
техникалық мамандықтар бөлімі,
И. А. Тропов
т.ғ.д. доцент, тари кафедрасының профессоры, А.С.Пушкин атындағы Ленинград
мемлекеттік университеті, Ресей федерациясы.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АКТЮБИНСКОГО ГУБЕРНСКОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ (1920-Е Г.Г.)

2 декабря 1920 г. 1-я сессия ЦИК Казахской АССР приняла решение об изменении административно-территориального устройства Оренбургско-Тургайской губернии. Примерно через год (8 декабря 1921 г.) это решение было утверждено ВЦИК. В научной литературе реформирование административно-территориального устройства страны связывается с переходом к новой экономической политике, вызвавшей известную децентрализацию управления и по-требовавшей обеспечения рационального экономического взаимодействия различных регионов [1]. В то же время происходившие на местах перемены были тесно связаны и с общим политическим курсом руководства страны на перестройку всей системы партийно-государственного управления [2].

Из части Оренбургско-Тургайской губернии была выделена, среди прочих, Актюбинская губерния с центром в г. Актюбинске. Губерния просуществовала до 17 января 1928 г. и была затем упразднена в связи с завершением перехода к областному, окружному и районному делению в РСФСР и союзных республиках.

Изменения в административно-территориальном устройстве региона сопровождались переменами в системе образования. Значимость изучения этих перемен очевидна, ведь с точки зрения лидеров и идеологов большевистского государства (в частности, сотрудников Наркомпроса РСФСР) именно школа являлась одним из важнейших инструментов классового перерождения общества, воспитания «нового человека», всецело преданного идеалам строительства коммунизма [3]. В настоящей статье предпринята попытка рассмотреть лишь один из аспектов этой сложной проблемы – историю формирования и деятельности Актюбинского губернского отдела народного образования (губОНО) губернского исполнительного комитета Совета рабочих, دهканских, казачьих, крестьянских и красноармейских депутатов. Основой для написания статьи стали неопубликованные материалы из фондов Государственного архива Актюбинской области (ГАО), прежде всего

планы работ губОНО, доклады инспекторов губОНО, приказы по личному составу губОНО, ведомости на выдачу заработной платы, протоколы заседаний методического бюро при губОНО, статистические отчеты губернского отдела, личные дела сотрудников губОНО и другие делопроизводственные документы.

На Актюбинский губернский отдел народного образования в момент его организации (1921) был возложен целый комплекс задач:

- общее руководство работой уездных отделов народного образования (инспекциями);
- непосредственное руководство общеобразовательными, специальными и культурно-просветительными учреждениями губернского значения (в частности, Актюбинским педагогическим техникумом, детской сельскохозяйственной коммундой, детскими домами и изоляторами, различными краткосрочными курсами, центральной библиотекой и пр.);
- обеспечение всеобщего начального образования и ликвидации неграмотности среди населения;
- руководство через уездные отделы народного образования (инспекции) работой сельских школ I и II ступени, школами по ликвидации неграмотности, школами политграмоты, клубами, избами – читальнями, красными уголками, красными юртами, кинопередвижками;
- организация и руководство в губернском масштабе работой по делам просвещения среди национального меньшинства;
- разработка и представление на утверждение губисполкому проектов постановлений по вопросам народного просвещения и по другим вопросам, связанным с развитием народного образования, культурно-просветительной и воспитательной работой.

Штатный состав Актюбинского губОНО включал в себя: заведующего; заместителя заведующего (он же – старший инспектор);

четырех инспекторов (инспектора социального воспитания; инспектора политпросвета, инспектора-организатора (он же – «плановик») и инспектора социально-правовой охраны несовершеннолетних). Это был руководящий состав ГубОНО. Помимо указанных лиц, в штат отдела входили также бухгалтер, счетовод, кассир, делопроизводитель, машинистка и сторож-рассылный [1].

Заведующий губОНО, назначаемый губисполкомом, являлся ответственным как перед губисполкомом, так и перед Наркомпросом за деятельность вверенного ему учреждения и в целом за состояние просветительной работы в Актюбинской губернии. Реализация поставленных перед губОНО задач осуществлялась его структурными подразделениями:

- 1) Административно-организационным управлением, состоявшим из общей канцелярии, подотделов снабжения и финансового;
- 2) Управлением социального воспитания с подотделами: дошкольным и правовой защиты несовершеннолетних, а также комиссией по борьбе с несовершеннолетними правонарушителями;
- 3) Управлением профессионально-технических школ и профессионального образования рабочих;
- 4) Управлением политико-просветительного образования взрослых и юношества с подотделами – административно-организационным, пропаганды, художественным и несколькими отделами – информационно-статистическим, библиотечным и библиографическим. Кроме этих управлений, при ГубОНО функционировала комиссия по улучшению жизни и положения детей. Являясь отделом губисполкома, губОНО в то же время представлял собой местный (губернский) орган Народного комиссариата просвещения КССР1. В его ведении находились различные местные органы управления делом народного образования и вся сеть просветительных учреждений народного образования на территории губернии. Под непосредственным руководством губОНО были созданы уездные отделы народного образования: Актюбинский, Темирский, Челкарский и Тургайский УОНО.

ГубОНО осуществлял мероприятия, необходимые для полного и всестороннего развития народного образования в губернии, руководствуясь при этом директивами высших органов республики, Наркомпроса и губернского исполнительного Комитета. Большой заслугой сотрудников Актюбинского губОНО стали организация и руководство делом социального воспитания и политического образования в дошкольных, школьных и внешкольных учреждениях как для нормальных детей и подростков, так и для физически дефективных и трудновоспитуемых, совершенствование работы по борьбе с беспризорностью, а также содействие развитию детского движения в губернии. Анализ архивных документов показывает,

что при этом ГубОНО не оставалось в стороне и от решения задач руководства политико-просветительной работой в губернии в целях государственной пропаганды коммунизма и основных принципов советского строительства [1].

Огромный объем работ, выполнявшийся губОНО по развитию системы образования в губернии в 1920-х гг., приводил к увеличению численности штатных сотрудников отдела (к 1928 г. – до 21 чел.). Наряду с ростом рядов бюрократии существовали и иные проблемы в деятельности губОНО. В частности, без должного внимания зачастую оставались городские образовательные и культурно-просветительные учреждения Актюбинска. Для решения этой проблемы, согласно постановлению Актюбинского губернского исполнительного комитета от 12 мая 1926 г., при губОНО был организован «стол ГорОНО». В ведение последнего перешел целый ряд учреждений, находящихся в г. Актюбинске: школы, детские дома, партклуб, центральная изба-читальня, кинотеатр и некоторые другие учреждения [2]. Внештатными организациями при губОНО были бюро юных пионеров, детский городок, методическое бюро и комиссия по улучшению труда и быта женщин. В январе 1928 г., после создания Актюбинского округа, функции и все дела губернского отдела народного образования были переданы Актюбинскому окрОНО.

Таким образом, вопреки распространенному мнению об исключительно классовом характере развития системы образования в 1920-е гг., нацеленной на обслуживание политико-идеологических запросов правящей партии, ситуация всё же не выглядит столь однозначной. Рассмотрение деятельности Актюбинского губОНО показывает, что наряду с решением задач коммунистического воспитания подрастающего поколения, в центре внимания данного учреждения находились и другие вопросы: организация культурно-просветительской работы (заведование библиотеками, кинотеатрами и пр.); социальная поддержка лиц с ограниченными возможностями, беспризорных детей и малолетних правонарушителей;

улучшение условий труда и быта различных категорий трудящегося населения. Именно эта социальная направленность работы в сочетании со стремлением к формированию коммунистического мировоззрения молодежи и определяла специфику управленческой деятельности Актюбинского губОНО в 1920-х гг. [5]

Список литературы:

1. Административно-территориальное устройство России: История и современность. М., 2003. С. 217–218.
2. Шульгина О.В. Административно-территориальное деление России в XX веке: историко-географический аспект // Вопр. истории. 2005. № 4. С. 28–29;
- Тропов И.А. Эволюция местных органов государственной власти в России (1917–1920-е гг.). СПб., 2011. С. 446–447.
3. См., напр.: Крупская Н.К. К вопросу о коммунистическом воспитании молодежи (1922 г.) // Крупская Н.К. Пед. соч.: в 11 т М., 1959–1963. Т. 2. С. 121;
4. Луначарский А.В. Третий фронт. М., 1925. С. 46–47 и др.
5. Государственный архив Актюбинской области (ГААО). Ф. 59. Оп. Д. 16. Л. 85, 105.
6. Мирошин М.Ф. Описание фонда // ГААО. Ф. 59. Оп. 1, 2. ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 47. Л. 50
7. ГААО. Ф. 151. Д. 4, 5.

ӘОЖ: 796.8

М.А.Сундетов

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Оқытушы магистр

ҰЛТТЫҚ КҮРЕС-ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІМІЗДІҢ МАҢЫЗДЫ БІР САЛАСЫ

Қазақ күресінің тарихы ұлтымыздың өмір тарихымен тығыз байланысты. Балуандардың күш сынасуы ат жарысы, ақындар айтысы сияқты, қазақ халқы өнерінің ажырамас бір бөлігі болып саналады. Қазақтар күш иесін «алып», «толағай», «балуан» деп атап, оны ерекше қасиет қонған адам ретінде таныған. Күрес – өнер, ол ұлттық мәдениетіміздің маңызды бір саласы болып табылады. Қазақтардың жыл он екі ай далада өмір кешіп, үнемі қозғалыста болу тірлігі, жас баладан бастап еңкейген кәріге дейін дене-күш дайындығына ерекше талап қойды.

Қазақ елінде ат үстінде еркін отырудан бастап,садақ ату,күрес,жекпе-жек айла-тәсілдерін меңгеру ұл мен қызға бірдей қойылатын талап деңгейіне көтерілді.

Халқымыздың ұлан-байтақ аумақта орналасуы,көшіп-қонып жүруге негізделген шаруашылығы және көршілес елдер салт-дәстүрлерінің ықпал етуі қазақ жерінде балуандық өнердің бір-бірінен айырмашылығы бар бірнеше түрлерінің дамуына негіз болды. Ертегі ,аңыздарда,батырлар жырларында, этнографиялық жазбаларда,тарихи және көркем шығармалармен, археологиялық қазба деректерде күрестің бірнеше түрлері болғандығы туралы көптеген дәлелдер кездеседі.

Жер бетінде алғашқы адамдар пайда болған кезде бастап жауынан қорғану мақсатында олар өзара жекпе-жекке түсіп отырған. Бұрын да,қазіргі уақытта да балуандық өнер түрлері жас ұрпақтың дене тәрбиесін дамытуға,батылдық жігерін арттыруға,жерін,халқын қорғауға әрдайым дайын болуға тәрбиелеу құралы ретінде кеңінен пайдаланылады. Күрес өнері халықтың ұлттық дәстүрлері ойындарының бірі ретінде дами отырып,кейіннен жеке спорт түрлеріне айналды,үлкен-үлкен жарыстар ұйымдастырылатын болды.

Бәрімізге мәлім,Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болғанынан бастап өзінің ұлттық дене тәрбиесі жүйесінің тұжырымдамасын қалыптастырды. Осы жүйеде қазақ ұлттық күресі өте маңызды орын алады.

Мамандардың пікірлері бойынша қазақ ұлттық спорт түрлерін дамыту бағытында бір сыпыра жұмыстар атқарылды. И.Б.Канагатов өзінің мақаласында келесі мәліметтерді ұсынады: «...Усилиями физкультурно-спортивных организаций республики в последние годы предприняты меры по возрождению и дальнейшему развитию в стране национальных видов спорта и народных игр: қазақша күрес,тоғыз құмалақ,виды байги,жорға жарыс,тенге алу,қыз қуу, аударыспақ, сайыс, көкпар, жамбы ату, асық ату, бес тас» .

Дегенмен, бұл салада әлде де кемшіліктер баршылық. «... Несмотря на определенные положительные результаты, развитие национальных видов спорта и народных игр в республике находится на низком уровне.Одним из главных факторов, сдерживающих развитие национальных видов спорта и народных игр,является отсутствие научно-методического обеспечения,нормативно-правовой, информационной базы развития национальных видов спорта и народных игр...».

Осыған байланысты, И.Б.Канагатов келесі ұсыныстарды білдіреміз: «...решения вышеуказанных проблем по развитию национальных видов спорта и народных игр, назрела необходимость создания Республиканского центра пропаганды и развития национальных видов спорта и народных игр, основными функциями которого будут :

- разработка нормативных правовых актов и методических пособий, обеспечивающих развитие национальных видов спорта и народных игр;
- укрепление и развитие материально – технической базы национальных видов спорта и народных игр;
- организация работы по подготовке и переподготовка физкультурных кадров по национальным видам спорта и народным играм;
- внедрение национальных видов спорта и народных игр в систему современного физического воспитания;
- пропаганда национальных видов спорта и народных игр внутри страны и за рубежом...»

Қазіргі таңда Халықаралық аренада спорт дамуы өте интенсивті темптерімен байқалады. Ф.Зотова, А.С.Чинкина пікірлері бойынша спорттың дамуына келесі тенденциялар байқалады .

«Бұл жағдай бірнеше факторларға байланысты:

- Біріншіден, жаттығудың жаңа әдістерін жүзеге асырылуы;
- Екіншіден, жарыстардың өткізу ережелердің өзгерілуі, жабдықтарды, спорттық киімдерді жетілдіру;
- Үшіншіден, жаттығатын жұмыс көлемінің айрықша өсуі, соңғы жылдары екі еседен артық өсуі;
- Төртіншіден, жұмыс қабілеті жоғарылатудың жаңа тәсілдерін қолдану;
- Бесіншіден, жарыстардың экономикалық ынталандыруы.

Қазақша күрес келесі қарама-қайшылықтарға негізделінеді: бір жағынан қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қазақша күрестің әлемдегі спорттың интенсивті дамуының талаптарына сәйкестілігін жүзеге асыру,сонымен қатар жасөспірімдерді осы спорт арқылы тәрбиелеудің маңыздылығын жоғарлатудың қажеттілігі туындап тұр, екінші жағынан бұл процестің ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі.

Қазақ ұлттық күресі арқылы жасөспірімдердің тәрбиелік мәдениетін қалыптастырудың теориялық және экспериментальдық түрінде негіздеу.

Жасөспірімдердің қазақ ұлттық күресі арқылы олардың тәрбиелік мәдениетін қалыптастыру келесі компоненттерді анықтау барысында жүзеге асырылуы қажетті деп шамаланады:

- Қазақстан Республикасының дене тәрбиесі жүйесінде қазақ ұлттық күресінің даму мәселесінің ғылыми – теориялық алғы шарттары;

- жас қазақша күресшілердің техника – тактикалық дайындықтарын оптимизациялау мақсатымен жаттығулардың әдістерін өңдеу;

- қазақша күресшілердің дене дайындығының әдістемелік негіздері;

- жас қазақша күресшілердің техника – тактикалық дайындықтарын көрсеткіштері.

- Қазақстан Республикасында дене тәрбиесі жүйесінде қазақ ұлттық күресінің даму мәселесінің ғылыми-теориялық алғы шарттары анықталған;

- Жас қазақша күресшілердің дене және техника – тактикалық дайындығының жетілдіру жолдары көрсетілген;

- Жас қазақша күресшілердің қазақ халықтың тәрбиесіне көзқарасының динамикасы анықталған.

Алынған нәтижелер «Қазақ ұлттық спорт түрлері» пәнінен дәріс, семинар сабақтарында қосымша теориялық материал ретінде мұғалімдер мен студенттерге ұсынуға болады.

Күрес – жер шарын мекендеген барлық халықтар арасында кең тараған екі адамның жекпе – жек бәсекесінде күш, әдіс – айла, қажыр – қайрат сыналатын дене тәрбиесінің бір түрі. Бұдан мыңдаған жылдар бұрын арғы ата – бабаларымыз өздерінің жауларын жеңу үшін белгілі бір күрес тәсілдерін пайдалана білген.

Көне грек жазушысы Эллиан (б.з.б. II – III ғасырлар) сақтардың әдет – ғұрыптары туралы жаза келіп, мынандай деректер келтіреді: «...егер сақ жігіті үйленгісі келсе, алдымен өзінің болашақ қалыңдығымен күресіп жеңуі қажет. Олай болмаған жағдайда, жігіт сол қыздың қол астына күтуші құлы ретінде өтеді» - деп жазылған.

Көне ғұн мен сақтар елінде жастарды тәрбиелеуде, жауынгер дайындауда белдесу, күресуге көп көңіл бөлгендіктерін және олар ең шебер, шыдамды адамдар екендігін тарихшылар атап өткен.

Академик Әлкей Марғұлан «балуан» сөзін көне түркінің «блбл» сөзінен шыққандығын айта келіп, Орхон – Енисей жазуындағы «балбал» сөзі «кемпір тас» қазіргі уақыттағы «балуан», яғни күшті, мықты, алып ұғымын беретіндігін көрсетеді. Балуандық өнер өскелең ұрпақ үшін тәлімдік, тәрбиелік маңызы бар дене тәрбиесі саласы болып табылады.

Бүгінгі күні дене тәрбиесі адамзат өміріне көмектесетін саналы әрекет ретінде бағаланады. Күшті, епті, төзімді, сымбатты адамдар қай кезде болмасын өмір жолында кездескен қиыншылықтарды оңай жеңіп отырған. Осыдан келіп арнайы жаттығу жүйесі, ойындар қалыптасқан.

Дене тәрбиесі қоғам дамуының заңдылықтарына сәйкес бірте-бірте күрделеніп, өсіп отырды. Оған әр халықтың тұрмыс дәстүрі, әдет-ғұрпы, шаруашылығы, бастан кешкен оқиғаларының әсерінен туған ұлттық ойындар түрлері мысал болады. Ұлан-байтақ даланы мекендеген қазақ халқы көкпар, бәйге, сайыс, аударыспақ, күрес, жаяу жарыс, т.б. тәрізді көптеген ұлттық ойындарды жетілдіріп отырған. Ұлттық спорт ойындары адамдар бойындағы өмірге қажетті қасиеттерді дамытуды мақсат етеді. Яғни дене тәрбиесі халыққа эстетикалық тәрбие беріп, адамда жан-жақты дамытуда зор роль атқарады. Дене күші жетілген адам – әр уақытта сергек, өз-өзіне сенімді, өз ағзасын меңгере білетін, қиындықты бағындыра алатын адам. Сонымен қатар жас ұрпақты отан қорғау ісіне, отаншылдық, ұлттық сезімдерін дамытуда балуандық өнердің алар орны зор.

Күрес өнері қазақ халқының арасында кең тараған. Ойын-тойларда, мейрамдарда, адамдарға ас беру кезінде күрес ұйымдастырылып отырған.

Қазақ күресінің ерекшелігі – онда алапат күш пен көз ілеспес шапшандық терең ұштасқанда ғана үлкен нәтижеге қол жеткізуге болады. Себебі күресші екі балуанның біреуі кілем үстіне құлағаннан кейін күрес бірден тоқтатылады, яғни дәстүрлі қазақ күресі түрегеп тұрған калпында ғана жүргізіледі.

Қазақ күресін бүгінде әлемнің көптеген елдері танып білді. Қазақ күресінен өткізілетін жарыстар республикалық дәрежеден асып, Азия және Әлем біріншіліктері өткізіле бастады.

Балуан күрестіру – қазақтың дене тәрбиесіндегі ең көп тараған және маңызды түрі болып саналады. Балуандыққа кішкене күнінен машықтанғандардың денесі шымыр, бұлшық еттері жақсы дамиды.

Ертеде ел арасында қазақ күресінің жазылмаған ережесі қатаң сақталып отырған. Күресетін балуан өз атынан ғана емес, өз руының немесе бүкіл бір елдің атынан белдесуге шығатын болған.

XX ғасырдың бас кезіне дейін балуандар салмақ дәрежесіне немесе жас ерекшелігіне қарай бөлінбей «күш атасын танымас» деген ұстаныммен күресетін және «итжығыс», «бастан аттау» сияқты тәртіптер болған.

Күресу кезінде жеңген балуан жығылған балуанның «басынан аттауы» өзінің талассыз жеңгендігінің дәлелі ретінде саналған.

Қазақ күресінің дамуына, оның алыс-жақын шет елдерге тарауына Республикалық Қазақ күрес федерациясының атқаратын рөлі зор.

Бізге жалпы тарих пен дене тәрбиесінің тарихынан әр халық өзінің климаттық-географиялық, әлеуметтік-тұрмыстық, ұлттық және т.б. жағдайлары мен ерекшеліктеріне байланысты өзінің дене тәрбиесі жаттығулары мен ерекшеліктеріне байланысты өзінің дене тәрбиесі жаттығуларын енгізгені белгілі. Олардың ішінде ежелгі уақыттан бері жекпе-жектің түрлері мен негізінен күрес түрлері кең тараған. Қазіргі жағдайда біз осылардың ішіндегі үшеуіне ғана: қазақша-күрес, дзю-до, самбо күрестеріне қысқаша тоқталамыз. Қазақша-күрес – бұл қазақтың ұлттық спорт күресі. Қазақша-күрестің басты ерекшелігі-табан тіреп ұстасқан сәтте тобықтан қағуға, шалуға рұқсат етіледі, ал ұстасқан бетте қол мен аяқтан алуға болмайды. Қазақша-күресті жетік меңгерген адам езге халықтардың күресіне еркін түсе алады. Кейбір әдістер күрестің классикалық түрлеріне сай келетінін айта кеткен дұрыс. Қазақша-күрестің ең бір ерекше жұмысы, мұнда төрт тағандау (партер) жоқ. Осындай ғажап күресі бар қазақтан әлем мойындаған даңқты палуандардың (Ә. Айханов, А.Бұғыбаев, Ж.Үшкемпіров, Д.Тұрлыханов, К. Байшолоков, С.Жартыбаев, Қ.Мысықбаев, А.Шаңғараев т.б.) шығуы әбден заңды.

Қазақша-күрес спорттың жекпе-жек түрі ретінде толық танылғандықтан елімізде ұлттық күрес өркендеп келеді. Қазақша-күресте қарсыластардың киімдерінен ұстап жаттығуға, шалып лақтыруға рұқсат етіледі. Сондай-ақ аяқ-қолмен бірдей әдіс-айла (аяқтан ұстаудан басқасын) жасауға болады.

Күрестің кез келген түрі мен тәсілдері адамның негізгі дене сапасының дамуына тиімді (күшіне, ептілігіне, шапшаңдылығына және т.б.), тұтасымен әртүрлі бұлшық ет топтарына санаулы және мақсатты бағытталынған әсер етеді. Дене маңыздылығында осы қызықты күрестің басқа да тәсілдері біршама маңызды. Мысалы, қапсыра ұстау-қарсыластың денесінің қандай бір бөлігін, белінен, күртесін ұстау, қолдың, аяқтың, арқаның, сондай-ақ бүкіл тірек-қозғалыс аппаратының біраз күшін қажет етеді. Дене тәрбиесінің оқу процесі тәжірибесінде біз мұны ашық алаңда, сондай-ақ ойындарда түрлі вариантта кең көлемде қолданамыз. Тәжірибе көрсеткендей, қапсыра ұстау тәсілі жастарда үлкен қызығушылық туғызды, олар оқу сабақтарының материалы тығыздығына ғана емес, сондай-ақ қол мен аяқтың және арқаның қызметін ғана емес, жүрек-қан тамырлары мен тыныс алу жүйесінің де қызметін күшейтті.

Көптеген бозбалалар дене шынықтыруын көтермейді, сондықтан дене шынықтыруды оқыту сабақтарының бірінші бөлігі негізгі оқу бөліміндегі I курс студенттерімен бірге функционалды дамуы мен жалпы дене дайындығына бағытталған.

Бұл күрестің басқа да тәсілдері жаттығушыларға дене сапасының өркендеу дәрежесіне жекелей, айрықша және ұтымды әсер ететіндігін көрсетті. Сондай-ақ аяқпен шалу, қағу, қонышымен, табанымен шалу, қапсыра ұстаулар, әртүрлі алдау әрекеттері, жұлқи көтерулер, бұрылулар және басқа да тәсілдер адам ағзасының дене қалпына түрліше әсер ету мүмкіндіктерімен бөлінген. Қазақша-күресте уақыты төрт минуттан «белдесудің» өзі. Осы спорт түрімен жаттығушының ағзасының психофизиологиялық және дене жағдайының барлық сыңарларына жоғары талапты көрсетеді.

Ұлттық күрес жекпе - жек түрлерінің ішіндегі ең алғашқыларының бірі болып табылады.

Жинақталған тәжірибелер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, уақыт өткен сайын күрес адамның дене дамуымен бағалы көркемдік дағдыларды тәрбиелеудің құралы болып отыр.

Көптеген аңыздар күрестің тарихымен байланысты бірқатар көркем және әдебиет шығармалары дүниежүзінің әртүрлі елдерінің батырларының ерліктерін ептіліктерін алып күштерін баяндайды.

Өнер ескерткіштері мен құжаттар күрестің көп елдерде етек алғанын растайды.

Қорытынды

1. Жасөспірім палуандарды дайындауда техникo-тактикалық тәсілдерін тәжірибеде қолдануды ұйымдастыру және оның әдістемесін жасау керек.

2. Алғашқы жылы күреске қатысушы жасөспірімдердің жыл аяғында меңгерген тәсілдерді көрсетіп, түсіндіре алатын қабілетінде теориялық білімдерін жетілдіріп тәжірибе дағдыларында қалыптастыру керек.

3. Жаңадан қатысушы 14-15 жастағы жасөспірім палуандарды дайындауда олардың техникалық құрылымын өзгерту жолымен, сонымен қатар аса маңызды нәрсе тактиканы құру қабілеттеріне бапкерлер жаттығу үстінде көбірек тоқталып оның дұрыс орындалуына ерекше көңіл бөлу керек.

4. Жасөспірімдерді қазақ күресіне баулуда тәсілдерді үйрету әдістемесінде әсіресе, жарақаттанудың алдын алу, яғни дене қыздырыну жаттығуларына ауыртып бағындыру тәсілдерін дұрыс орындауға, жас палуанның ішкі және сыртқы жағдайына ерекше көңіл бөлу керек.

5. Қазақстандағы мамандандырылған спорт мектептерінде, жалпы білім беретін мектептерде жас палуандарды дайындауда, олардың дене дайындығы, техникo-тактикалық дайындықтарын дамытуда қолданылатын тәсілдер мен әдістердің дамытуда қолданылатын тәсілдер мен әдістердің әсерлілігін анықтауға зерттеу жұмысын жүргізу оны іске асыру қажет.

6. Жатып күресуде орындалатын тәсілдер қатары: ауырту тәсілдерін жүзеге асыру және қарсыласын кеудесімен басып жатуға, басып жатудан шығып кетуді орындау жүйесін қалыптастыруға спортшылармен бапкерлердің көңілін аудару керек.

Алынған зерттеу жұмысының көрсеткіштерін, мамандандырылған спорт мектептерінде, жекелеген бапкерлердің ұлттық күресінен дайындауда қолдануға болады. Барлық жиналған мәліметтер игеру жаттығу кезеңін жоғарлатуда, әдістемелерін жасауға негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлімханов. Е. Қазақтың балуандық өнері. Оқу құралы. Алматы: Атамұра, 2008
2. Канагатов. И.Б. Проблемы и перспективы развития сельского спорта в годы аула //Вестник физической культуры, 2004. - № 1
3. Зотова Ф.Р., Чинкин А.С. К вопросу о современных тенденциях развития спорта // Теория и практика физической культуры и спорта. 2001. - № 2
4. Байдосов К.Р. Казахская национальная борьба. – Алма-Ата: Мектеп, 1978
5. Болгамбаев М. Қазақтың ұлттық спорт түрлері. Алматы: Қайнар, 1983
6. Брусиловский М. Очерки истории физической культуры и спорта в Казахстане. Алма-Ата: 1960
7. Жаналин. Б. Казахша-күрес. Правила соревнований. – Алматы, 1993
8. Матушак. П.Ф., Мухитдинов. Е.М. Казахша күрес. Алматы: Мектеп, 1985
9. Сағындыков. Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Рауан, 1991
10. Таникеев М. Теория и практика взаимовлияния национальных и интернациональных факторов в развитии физического воспитания и спорта в Казахстане: Алматы, 1998
11. Байшулаков. Ж.С., Шепетюк М.Н. Проблемы повышения эффективности учебно-тренировочного процесса по казахша-күрес //Теория и методика физической культуры, 2006
12. Досмухамбетов. Т.М. Студент, физическая культура, спорт. //Монография. : Алматы, 1997
13. Чумаков .Е.М. Тактика борца самбиста М, «Физкультура и спорт», 1976
14. Шерпилов. А.А. Климин В.П. Выносливость борцов. М, «Физкультура и спорт», 1979

ФИЗИКАНЫ ОҚИТУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ

Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында «Кез-келген елдің бәсекеге қабілеттілігі – ең алдымен оның білім деңгейімен анықталады» – деп қазіргі уақыт талабы білім беру жүйесіне үлкен жаңашылдық пен зор міндеттерді жүктейтініне тоқталған болатын.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту тұжырымдамасы дәстүрлі мектептің курстарын, атап айтқанда, физиканы қайта қарауда және алдыңғы қатарлы білім беруді жаңартуды қамтиды.

Бұл оқу-әдістемелік нұсқаулар халықаралық деңгейде мойындалды және ЮНЕСКО бағдарламаларында бекітілді. Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне енгізу контекстінде педагогикалық теория мен тәжірибеде елеулі өзгерістер орын алды.

Мектепке физикалық білімді алғанда, жөндеу жұмыстары, ең алдымен, әрбір оқушыны дамыту үшін оңтайлы жағдай жасау, өзін-өзі бағалауға және сыни ойлау қабілетіне ие адамның жаңа деңгейін қалыптастыруға бағытталған. Физика пәнін оқытудың тұжырымдамалық негізі «білімнің белгілі бір деңгейін ғана емес, технология мен әлемде өмір сүріп жатқан адамның қалыптасуын ғана емес, жеке тұлғаны қалыптастыру» [1].

Демек, физика мұғалімнің ерекше назарында білім берудің, дағдылардың және жеке қасиеттердің түлектерін қалыптастыру қажет, олар демократияның гуманистік идеясына сәйкес ұлттық, аймақтық және ғаламдық өлшемдерді шешу үшін өзінің жеке басының шығармашылық әлеуетін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта политехникалық білім беру жүйесін одан әрі жетілдіруге байланысты күрделі және өзекті мәселелер кеңінен талқылануда.

Бірқатар теориялық және тәжірибелік жұмыстарда П.А.Атутов, А.И. Бугаев, В.Г. Разумовский, М. Скаткин, Г.И. Имашев политехникалық білім беру теориясы мен практикасын әзерледі, атап айтқанда: жалпы орта мектепте оқушылардың политехникалық дайындығы жүйесінің анықталды, ғылыми негіздерін оқып-үйренуге политехникалық принципті енгізудің дидактикалық негіздері және т.б.

Біздің еліміздегі заманауи ғылыми-техникалық прогресс жоғары білікті мамандарды даярлауды талап етеді. Осындай мамандарды даярлаудағы алғашқы байланыстың бірі – қазіргі кезеңге арналған міндеттер анықталған орта білім беретін мектеп – әрбір студентке ғылым негіздерін терең білу, білім беру мен өнімді еңбек арасындағы тығыз байланыс орнату, жастарды материалдық өндіріс саласында жұмысқа даярлауды жетілдіру және кәсіби таңдау жасау.

Политехникалық оқытудың мазмұнын құрайтын білім беру материалдарын таңдау қағидасын қарастырайық.

Оқу материалдарын іріктеудің жалпы принциптері, оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне негізделген қалыптасқан дидактика, сондай-ақ бізді қызықтыратын технология саласының ерекшелігі білім беру материалын іріктеудің келесі принциптерін таңдауға болады [2].

1. Оқу материалының мазмұны оқып жатқан объектінің негізгі аспектілерін сенімді түрде көрсетуі керек, бұл студенттер арасында диалектикалық-материалистік дүниетанымның қалыптасуының алғышарты болып табылады. Мұны істеу үшін мазмұнның негізі техникалық білімнің негізгі ұғымдары болуы керек.

2. Оқу материалдарын таңдаған кезде, оның оқылуын оқушыларға арналған қорытындылар мен тұжырымдар арқылы аяқтауға болады.

3. Оқу материалдарын таңдау практикаға оның құндылығын ескере отырып, практикаға үйретуді барынша арттыру үшін қажет. Зерттеу объектісі ретінде нақты техникалық

құрылғыларды таңдағанда, олардың қазіргі заманғы және келешегі, осы сыныптың көптеген техникалық құрылғыларына тән айқын қасиеттері мен қасиеттерінің болуы керек.

4. Оқу материалын іріктеу студенттердің жасына және танымдық қабілеттеріне және олардың даму деңгейіне сәйкес болуы керек. Білімді саналы түрде меңгеру үшін білім беру материалы студенттерге қолжетімді күрделілік дәрежесі мен абстракция дәрежесі бойынша болуы және оларды танымдық қызығушылық тудыруы керек.

5. Оқу материалын таңдаған кезде, өзара байланысты пәндердің бүкіл ауқымы бойынша студенттерге қол жетімді жалпы білім деңгейін ескеру қажет.

6. Политехникалық оқытудың мазмұны барлық оқу пәндерінің мазмұнымен тығыз байланысты болуы керек. Байланысты тұжырымдамаларды түсіндіруде бірлікті қамтамасыз ету, барлық тұжырымдардың сабақтастығы мен логикалық байланысы, әсіресе идеологиялық сипаты, олардың өзара қосылуы және байытуы, оқу материалын қажетсіз қайталанудан аулақ болу керек.

7. Оқу материалдарын таңдаған кезде, оның оқуы студенттің дизайнерлік қабілеттерін дамытуға ықпал етуге ұмтылу керек, бұл, әрине, олардың жалпы дамуына оң әсер етеді.

8. Технология тарихындағы тренинг материалында отандық және шетелдік ғалымдар мен өнертапқыштардың ғылымға қосқан үлесі туралы ақпарат болуы тиіс, бұл студенттерді отансүйгіштік сезіміне, біздің Отанымызда, біздің халқымызда мақтаныш сезіміне бөлейді.

9. Оқу материалы студенттерге алған білімін іс жүзінде қолдану қабілетін дамытуға көмектеседі.

10. Қазіргі кезде технологияның қарқынды дамуына байланысты табиғатты қорғауға, оның байлығын ұтымды пайдалануға байланысты күрделі мәселелер туындады. Сондықтан, политехникалық дайындықтың мазмұны қоршаған ортаны қорғауға арналған материалдарды қамтуы тиіс, бұл технологияларды дамытудың табиғатқа әсерін және осыған байланысты міндеттерді түсіндіреді.

Оқу материалдарын политехникалық құндылықтан таңдау критерийлері әлі күнге дейін көптеген ғалымдарға қатысты. Осы өлшемдерге қатысты педагогикалық әдебиетте бірдей пікір жоқ. Олардың кейбірін қарастырайық.

Әрине, политехникалық мазмұнның оқу материалын таңдауда мұндай басшылық адамның өнімділігін талдау нәтижесі ретінде анықталады. Осылайша іріктеліп алынған және студенттердің өздері таңдаған зерттеу материалдары өндірістің ғылыми негіздерін түсінуге және ең көп таралған еңбек құралдарын қалай өңдеу керектігін үйренуге мүмкіндік береді.

Политехникалық білім берудің дидактикалық шарттарының бірі болып табылатын политехникалық оқу материалдарын іріктеу критерийлері анықталған басқа авторлардың шығармаларына жүгінеміз.

Қазіргі жағдайда, Б.Ф. Райский, политехникалық оқыту төрт өзара байланысты бөліктен тұрады:

1. Қазіргі заманғы өндіріс үшін ең тән технологиялық процестерді, тиісті машиналар мен механизмдерді, олардың жаратылыстану-ғылыми, ғылыми-техникалық және ұйымдық-экономикалық негіздерін, сондай-ақ салаларды дамыту үрдістері мен үрдістерін білу.

2. Өндірістің негізгі салаларында әртүрлі машиналар мен механизмдерді жобалау мен пайдаланудың жалпы принциптерін, сондай-ақ технологиялық үдерістерді білу және теориялық білімдерін тәжірибелік қызметте қолдану.

3. Өндірістің тұтас сериясы үшін бірыңғай және бір ауданнан екіншісіне ауыстыру мобильділігіне ұқсас еңбек дағдылары мен қабілеттерінің болуы, ал екінші жағынан - арнаулы, кәсіби дағдыларды игеру үшін негіз болып табылады;

4. Еңбектің проблемаларын шығармашылық түрде шешу және рационализаторлық жұмыстарды жүргізу, қалыптасқан техникалық ойлаудың болуы, еңбек мәдениетінің жалпы дағдыларын меңгеру қабілеті.

Ю.К. Васильев қазіргі заманғы өндірісті және тұтастай алғанда ғылым жүйесін талдауды тиімді деп есептейді. Бұл жалпыға ортақ және типтік критерийлер бойынша техникалық объектілерді таңдауға мүмкіндік береді (орта мектептерде оқитын оқушылар үшін) [3].

Политехникалық білім жеті жылдық мектептен басқа, 8-10 сыныптарда әрі қарай жалғасып келе жатқанын атап өту керек. Сондықтан жеті жыл мектебіне қатысты политехникалық білім туралы емес, осы білімнің кейбір бөліктері туралы, яғни политехникалық білім элементтері туралы айту дұрысырақ.

1. Технологияның көрнекі рөлі. Технологияның дамуы және оның қазіргі өмірдегі маңызы мектептегі физика жүйесін құруға әсер етеді. Шынында да, физикадағы бірқатар мәселелер оларды машина жасауда қолданудың маңыздылығына байланысты болып отыр, сондықтан олар физика курсына енгізілуі керек. Технологияның немесе техникалық физиканың кейбір сұрақтары физика экспозициясының жүйесімен ішінара әсер ететін жүйелі курсқа мықтап кірді. Мұндай мәселелерге, мысалы, сорғылар, аэронавигация, машина қозғалтқыштары, электрлендіру және т.б. жатады.

Физика мәселелерінің әрқайсысын зерттеу техника проблемаларын қараумен қатар жүреді немесе аяқталады деуге болады.

2. Физикадағы әр түрлі бөлімдерден бірнеше мысал келтірейік: қатты дененің қысымы - шаңғы, танк, трактор.

Гидравликалық баспа, сумен жабдықтау, канализация, артезиан ұңғымасы, су тасқыны, су асты жүзу, желкенді кемелер мен суасты қайықтарының, батып кеткен кемелердің көтерілуінің, құбылмалы заттардың қолданылуы және т.б.

Газдар - сорғылар, пневматикалық тежегіш, альтиметр, баллон, дирижабль және т.б.

3. Техникамен танысу тәсілдері. Политехникалық білімді физика сабақтарында әр түрлі жолмен жүзеге асырылады.

1) Ең жиі қолданылатын әдіс мұғалімнің өзіндік тарихы болып табылады, сонымен қатар қосымша физикалық эксперименттер мен әртүрлі оқу құралдарын көрсетумен қатар жүреді. Физикалық эксперименттер нақты техникалық мәселені түсіндіруге үлес қосқан жағдайда беріледі. Бұдан басқа, құрылғыны түсіндіруге және олардың жұмыс істеуіне қызмет ететін әртүрлі машиналардың үлгілері және механизмдері.

2) Арнайы таңдалған тапсырмаларды шешу техникалық есептеулер элементтерімен танысу құралдарының бірі болып табылады. Бұдан басқа, студенттер технологиялық мәселелермен таныс болатын тапсырмалар жиі пайдаланылады.

3) Кейбір зертханалық жұмыстарда қолданылатын физикалық өлшеу әдістері бір мезгілде инженерияда қолданылатын әдістер болып табылады. Мұндай жұмыстарға, мысалы, ұзындықты өлшеу, нақты салмақ, кернеу, электр тогының беріктігі мен күші, кедергі және т.с.с. Осындай зертханалық жұмыстар политехникалық білім беру мәселесін шешуге көмектеседі.

4) Жоғарыда көрсетілген әдістемелердің бірде-біреуі тікелей сабақта қолданыла алмайды, оқушыларға осындай визуалды және толық көріністерді беріп, өндірісті тексеріп, түрлі техникалық нысандармен танысады. Сондықтан, білімді полиэтниздеу үшін зауыттардың, зауыттардың, семинарлардың, техникалық құралдардың және т.б. студенттердің қатысуын қажет деп санау керек. Мұндай сапарлар экскурсия түрінде ұйымдастырылады.

5) Техникалық сұрақтар студенттердің едәуір бөлігін қызықтырғандықтан, сабақтан тыс іс-шаралар бұл акпаратты кеңейту және тереңдету үшін мезгіл-мезгіл жүргізілуі керек. Ең үлкен қызығушылық пен ең үлкен қызығушылық сабаққа экскурсиямен бірге жүрген кезде қол жеткізіледі.

4. Политехникалық сипаттағы дағдылар. Политехникалық дағдылардың кейбіреулері зертханалық жұмыста физика сабақтарына қатысады. Шынында да, ұзындықты, көлемді, салмақты, температураны, күшті, кернеуді, ток күшін, қуатты және ағымдағы энергияны өлшеу үшін әртүрлі құралдарды пайдалануды үйрету студенттерді политехникалық деп атауға болатын дағдылармен қамтамасыз етеді. Электрлік сымдармен жұмыс істеу дағдылары, кейбір қондырғылармен, ағымдағы көздермен және т.б. электр қуатымен зертханалық жұмыстарды жүргізеді.

Студенттерге қажетті технологиялық тәртіп туралы акпаратпен қамтамасыз ете отырып, осы құралдарды өңдеу және пайдалану үшін дұрыс қабылдауды көрсетуі керек. бұrandаны бұру, кілтті кілтпен айналдыру, ағаш кесу, ағаш бұрғылау, бұрғылау және бұрғылау, айналдыру және шыны түтікшені созу қабілеті - бұл тәжірибе мақсаттары үшін ең маңызды дағдылар.

Осы көрсетілген теориялық материалдан басқа, физиканы зерттеуде қалыптасатын және политехникалық сипатқа ие болатын дағдылардың қатарын анықтадық.

Біз өлшеу дағдыларын жинақтау, өлшеу құралдарымен жұмыс істей білу, тәжірибелік және зертханалық жұмыстарды құру үшін қажетті техникалық дағдыларды меңгеру туралы қарастырдық.

Физика пәнін политехникалық бағыта оқыту үшін, орта мектептің физика курсының мазмұны физикалық ғылым мен өндірістің қазіргі даму деңгейіне сәйкес келетін негізгі теорияларды, заңдарды, ұғымдарды, құбылыстарды және оларды қолдануды қамтуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, 12 сәуір 2017 http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Имашев Г.И. Политехническое образование учащихся в процессе обучения физике в средней общеобразовательной школе. Монография. – Атырау: АтырГУ им. Х.Досмухамедова, 2006. – 421 с.
3. Имашев Г.И. Развитие технико-технологических знаний в школьном курсе физики. Монография. – Атырау, 2007. – 178 с.
4. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
5. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. – М.: Просвещение, 1981. – 288 с.
6. Глазунов А. Т. Методические основы реализации политехнического принципа при обучении физике в средней школе. Дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1986. – 309 с.

ӘОЖ 7.017.4

Тлеуханов Н.С.

филос. ғ. к., доцент

Зинешова Д.Ж.

Магистрант

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

**ҰЛТТЫҚ СТИЛЬДЕГІ ТҰРҒЫН ҮЙ ЖАҒДАЙЫНЫҢ КОЛОРИСТИКАСЫН
ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Дизайнерлердің қазіргі заманғы жобасы – зерттеу бағыттарының бірі тұрғын үй жағдайының колористикасы болып табылады. Себебі, заманауи дизайнның негізгі шешімдерінің бірі кеңістік ортасының колористикалық мінездемесінің дәстүрлі ерекшеліктері мен түстердің композициясын іздеу мен оқып-үйрену болып табылады.

Тұрғын үй жағдайының колористикасы 19 ғасыр сәулетшілерінің (Жак Хитторф, Готфрид, Земпер) полихромдық туралы еңбектерінен, сол сияқты 20 ғасырдың 1-жартысындағы түс қалыптастырушы тәжірибелерінен бастау алады. (Әсіресе, Вхутемас пен Баухауз жүргізген іс-тәжірибелерінен).

Бұлар шетелдік және отандық орталықтарда жүзеге асырылып, сәулетшілер мен дизайнерлер дайындаудың оқу бағдарламаларына енгізіліп жатыр.

Тұрғын үй жағдайы үндестігінің көптүрлілігінің мүмкіндіктерін саралай отырып, дизайнның сол және басқа объектісінің формасының бүкіл детальдарын түстермен қанықтыра боятады деген ұйғарымға келеміз.

Біртұтастық мәнерлілік пен кейіптілік формасына жету үшін түстердің карама – қайшылығы мен үйлесімділігін дизайн объектілерінің үндестігінің белсенді әрекетін әртүрлі композициялық мәселелерді шешу процесінде қолдануға болды.

Ғимарат сәулеті – бұл адамның тұрғын үй жағдайының бастамасы ғана болып табылады. Түнгі жарықтандыру, қалалық колористика, «жасыл» архитектура, жер асты жаяулар өткелі мен көлік аялдамалары дизайны әртүрлі дәуірлер мен стильдегі ғимараттарды байланыстыра отырып, қаланы біртұтас ағза ететін міне осы нәрсе.

Бұл іс жүзінде шексіз кең тақырып. Түс – бұл жалпы табиғаттың белгілі түр ерекшелігі. Егер адам бозарып тұрса, ол қорқып тұрғаны, ал егер оның беті қызарып тұрса, оның қозғаны. Түс нәрсенің ішкі жиынтығының белгісі, оны елеуі – сәулет өнері формасын құраудың маңызды құралынан бас тарту болып табылады. Колористикалық заң тек өткен ғасырдың 90-шы жылдарында ғана қалыпқа келтірілді [1,48 б.].

Сәулетшілер мегаполис кешенді дамытудың негізінің бірі жарықтандыру мен қатар колористика екенін және түс елеусіз ортаның өзін өзгертіп, жандандырып жіберетінін мойындады. Сәулетшілер түптің түбінде колористика саласында өзіндік заң қабылдауын

армандайды. Ол қала деңгейінде агрессивті әсіресе, қызыл бояуларды қолдануға, ғимараттарды қалай болса солай бояуға немесе кейбірін күңгірт сылақпен қалдыруға тыйым салады.

Түс – жобалау барысында бағдарламаланған, компьютерлік модельде құрылған сәулет өнері элементі. Қазіргі кезде сәулетшілер керісінше үй салынғаннан кейін ғана қоймадағы материалдың немесе сырдың бар – жоғына байланысты тандалатын түсті ұмытып, формаға ғана назар аударады.

Ғимараттың түсі көшелердің орташа жарықтандырылуына әсер етеді. Жарықтандырылу неғұрлым мол болса, құрылыстың қабаттылығы соғұрлым жоғары, көшенің енділігі соғұрлым тар болып, құрылыстың эмоциялық – бейнелік сипаттамасына әсер етеді.

Сұр қосбетті ғимараттардан құрылған көше жарықтың жеткіліксіз деңгейінде сұп – сұр күңгірт көрінеді, ол ақ, сары қосбетті ғимараттардан құрылған көше күнсіз, бұлтты күндері де жарқырап көрінеді. Қазіргі заманғы қала құрылысында түсті қалалар мен кенттерді тартымды ету үшін құрылыстағы, біртектілікті жою үшін басқа мақсаттарда құрылыстар жүргізу үшін қолданады.

Интерьерде бөлгіш беттердің тұрғын үй жағдайының жарықтануына түстің әсері одан бетер әсерлі. Мысалы, төбелер мен салыстырмалы кең «фриздік» қабырға бөліктері мен ашық түсті қабырғаларда Астананың жарықтық климат жағдайларында мүмкін болатын табиғи жарықтандырылудың ең жақсы үлгісі қалыптасады; тұрғын үй бұлтты күндері де күңгірт болып көрінбейді, көру жұмысын жақсартатын жалпы ішкі жарықтандыру деңгейі артады. Сондықтан негізгі тұрғын үйдің қабырғалары үшін қанық емес түстерді қолдану ұсынылады. Бұндай түстер көздің шаршауын азайтады. Қоршаған ортаның біртектілігі мен біртүстілігін болдырмау үшін қосалқы бөлмелерде қанық түстерді қолданған дұрыс. Сол сияқты аралас бөлмелерді бір – бірін толықтыратын қарама – қайшы түстермен бояған дұрыс. Терезені солтүстік бағытқа қараған бөлмелерге тікелей күн сәулесі түспейді, олар әдетте терезелерді оңтүстік бағытқа қараған бөлмелермен салыстырғанда әлсіз, бозғылт жарықтанады [2,34 б.].

Алғышқыларын ашық, жылы түстермен бояп, соңғыларында салқын, күңгірт түстерді қолданған дұрыс. Тұрғын үйлердің біртектілігі бірыңғайлыққа әкеліп, соған, әр түрлі қанық түстердің басым болуы ала шұбарлық пен қарама – қайшылыққа әкеліп соғуы мүмкін.

Шетелдік тәжірибеде, мысалы Англияда соңғы уақытта бір бөлменің әрбір қабырғасын бөлекше түстермен әрлеу қолданылуда [3,18 б.].

Түс пен колориттің үндестігінің әр түрлі мәселелеріне арналған зерттеу жұмыстарының теориялық негіздеріне арқау болған ғылыми еңбектер: (Е.А. Кириллов, Р.М. Ивенс, Д. Джадд, Г. Вышецки, В.Т. Савельева, Ж. Агостон, И. Иттен, Ле Корбюзье, Ф. Л. Райт, Тео Ван Дусбург, Ф. Леже, Л.Н. Миронова, В. Оствальд, В.А. Зернов); түс пен колориттің өнер мен дизайн үшін маңызын: (В.Р. Аронов, Г.И. Ашкенази, В.Ю. Медведев, Т.А. Буймистру, М.В. Алпатова, Б.Р. Виппера, А.В. Иконникова, А.В. Ефимова, И.А. Азизян, Н.Н. Волков, С.С. Алексеев, С.А. Зайцев, Г.М. Шегаль); тұстанудың эстетикалық аспектілігі (А.Ф. Лосев, В.Оствальд, И.И.Канаев, П.В.Пресняков, Д.С.Кантемиров, Н.В.Серов, L.Gericke, K.Schone, M.Rzepinska), пішіні мен түстің адам психикасына әсері (Р.Арнхейм, В.С.Мейлах, А.Пейпер және т.с.с.)

Қалалар мен қоныстардың көне керамикасы колоритінің мәселелері туралы Б.Н.Засыпкин, С.П. Толстов, Г.А. Пугаченко-ва, Е.И. Агеева, С.В. Филиппова, Т.К. Басенов, П.Н.Кожемяко, С.П. Толстов пен М.Г. Воробьев, Н.И. Синенько, Э.В. Сайков, Ш. Ташходжаев, А. Беленицкий, И.Бентович, О. Большаков, Л. Брусенко, Л.И. Меньшикова, А.Н. Проскурин, С.С. Такибаева, Б.Т. Туякбаева, Э.Ф. Гюль, Н.П. Подушкин, А.Н. Подушкин, З.С. Самашев, Ж.К. Таймагамбетов, К.Б. Акилова, сараптаған К.К. Муратаевтың халық өнерінің көркемдік дәстүрі мен Қазақстанның қазіргі кездегі керамикалық өзгерісі, К.М. Қарабаспақбаевтың Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның қола дәуіріндегі тайпалар диссертацияларында үлкен қызығушылық тудырады [4,108 б.].

Келесі топты түстің жылы теориясы бағытындағы зерттеулер құрайды. Қайта өркендеу дәуірі түс мәселесіне қатысты Леонардо да Винчи түстердің жалпы системасын жасап, олардың әркелкілігі шектеулі деген тұжырымға келеді. Бұл кезең түс символикасының дамуында да жаңа дәуір болды. Адамның психологиясының ерекшелігінің алғашқы түстік жүйесін жасаған Д.П. Ломаццо (15 ғ.) болды. Ол белгілі бір түс адамның мінез ерекшелігіне, оның темпераментіне сай келеді деп есептеді: ақ – флагматиктерге, қара – меланхоликтерге, қызыл – сангвиниктерге, сары - колериктерге сай келеді деді [5,18 б.].

1676 жылы Исак Ньютон ақ күн түсін түс спектріне енгізді. 1802 жылы ағылшын дәрігері қоршаған ортаны зерттеуші Юнг теория ұсынды, оны кейіннен белгілі физиолог Гельмгольц дамытты. Көрудің үндестілігі теориясы (Юнг – Гельмгольц теориясы) қазіргі 19 ғасырдың

өзінде неміс классикалық философиясының өкілі Г. Гегель және ақын Гете салған болатын. С.С. Алексеева, Л.С. Выготского, Г.К. Фрилинга мен К. Ауэра, Л. Герена, В.П. Ершакова, И.Итгена, С.В. Кравкова, В. Оствальда, Шеварева, П.П. Ревякина еңбектерінде көп құнды деректер кездеседі.

Шығыс мәдени дәстүрінде түс теориясына Нажмиддина Куброның (Рисола) еңбектері арналған. Қазіргі зерттеушілер де бұл мәселеге үлкен назар аударуда.

Түстерді қабылдау психологиясына байланысты К.В. Бардин, Н.Н. Волков, В.П.Зинченко, Е.И. Игнатьев, С.Л. Рубинштейн, Б.М. Теплов, В.С. Кузин, А.С. Зайцев, Г.Цойгер, Л.Н. Миронова, А.М. Эткинд, Б.А. Базымя, А.В. Ефимов (1990), Е. Монастырская, Т.Андропова, М.О. Сурина, А.А. Сурин, Н.В. Серов, Е.Ф. Бажин зерттеу жұмыстарын жүргізді [6, 54 б].

Дизайндағы нысандардың түстері мен колориттерін қабылдаудың ұлттық ерекшеліктеріне Т.К. Мкртычева, С.К. Садырбаева, Ю. Косенкова, С.О. Хан-Магомедова және де басқа ғалымдардың еңбектерін қарастыруға болады.

Түстерге байланысты жалпы ғылыми еңбектердің көптеп кездесетініне қарамастан қазақ колориті феномені әлі күнге жан – жақты зерттелген жоқ.

Зерттеу жұмысының мақсаты ұлттық стильдегі тұрғын үй жағдайының колористикасын оқып-үйрену және ғылыми – теориялық негізін қалыптастыру.

Зерттеу жұмысының негізін құраушы гипотеза: қазіргі заманғы интерьердің эстетикалық жоғары шегіне жету мүмкін болатын жағдай – тіршілік ортасын жобалауда түстердің үндестігінің мүмкін болатын эстетикалық дамуының кеңістігі мен түстерін ұтымды пайдалану.

Бұл қойылған мақсаттарға жету үшін мынадай міндеттер анықталған:

- түс теориясында колорит түсінігіне анықтама беру, сол сияқты түс пен колориттің тұрғын үй жағдайына интерьерін жобалаудағы рөлін айқындау;
- қазақтың ұлттық өнеріндегі түс мәдениеті мен колористика дамуының динамикасы ерекшеліктерін зерттеу;
- қазіргі заманғы дизайнның ерекшеліктері мен құрылымын анықтау;
- ұлттық стильдегі тұрғын үй жағдайының колоритін қалыптастыру заңдылығын ашу;
- түс пен колориттің негізгі заңдылықтарын есепке ала отырып, ұлттық стильдегі қазіргі заманғы интерьердің дизайн жобасын жасау.

Зерттеу барысында қазіргі заманғы ғылыми әдебиет пен жарияланымдарға теориялық сараптама жүргізілді. Түс үйлесімділігі мен оның шетелдік және отандық суретші – дизайнерлердің дизайн жобаларының композицияларына қолдануына байланысты салыстырмалы сараптама жүргізілді [6, 48 б].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес 21 ғасырда ұлттық стильдегі колористикасы кешенді түрде қарастырылып, оның семантикасы, тұтынушыға тигізетін эстетикалық әсері зерттелуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Стригалева А. А., Архитектурная полихромия в условиях типизации и стандартизации строительства, «Вопросы теории архитектурной композиции», 1958, вып. 3;
2. Алексеев С. С., Цвет и освещение. Общие проблемы, в кн.: Очерки теории архитектурной композиции, М., 1960;
3. Келер В., Лукхардт В., Свет в архитектуре. Свет и цвет, как средства архитектурной выразительности, пер. с нем., М., 1961.
4. Турганбаева Ш.С. Цветовое восприятие и природные ассоциации в культуре казахов // Мир науки, культуры, образования. - Горно - Алтайск, 2011. - №6.
5. Серов Н.В. Цвет культуры // Н. В. Серов. - С- Пб.: Речь, 2004.
6. Сурина М.О., Сурин А.А. История образования и цветодидактики// М.О.Сурина, А.А.Сурин. - М.: ИКЦ «МарТ».

**ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА А.БЛОКА И М.ЖУМАБАЕВА
(СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)**

Тезис 1. Из истории развития западноевропейской литературы известно, что философия в качестве особой науки впервые была отмечена Платоном. [1, С.390]. Диалоги Платона стали ярким образцом поэтизации философской мысли. [2, С.103]. Противоречие и сходство между мышлением посредством образов и понятий связывает, с одной стороны, «плодотворное напряжение, существующее между областью поэзии и областью философии» [3, С.116], а также связью и отторжением между действительной и идеальной реальностью, с другой стороны.

Тезис 2. Термин «философская поэзия» Е.Маймин считает историко-литературным термином. [4, С.186]. В XIX – XX веках произведения философской поэзии явились психологически сложным актом познания, проверкой «индивидуальной гипотезу бытия» и созданием неповторимой «поэтической модели мира». По Маймину, Пушкин в романе «Евгений Онегин», в поэме «Медный всадник» и лирических стихотворениях открывает новые пути социально-исторического и философского осмысления человека. В русской литературе XIX века воплощением философской поэзии стали лирические произведения Тютчева. В XX веке в своем творчестве продемонстрировал синтез поэтической и философской мысли В.С.Соловьев. Наследие Соловьева оказало огромное влияние и на философию, и на поэзию начала века. [5. Электронный ресурс].

Традиционно художественная литература понимается как одна из форм размышлений о мире, о смысле жизни, о человеке. Философская же поэзия картину мира рассматривает специфическими способами рефлексии, которые приводят к тому, что «в поэтическом слове символически находит себя весь человек». [6, С.92]. В философской поэзии отражается тип эстетически-чувственного восприятия народа, происходит поиск основ национального мировосприятия, творчески используя философскую форму познания сущности бытия и человека.

Тезис 3. Начинаящий поэт А.Блок (1880-1921) был увлечен философскими идеями В.Соловьева. Наиболее близко ему было учение философа о существовании Души мира, или Вечной Женственности, которая может примирить «землю» и «небо» и спасти находящийся на грани катастрофы мир через его духовное обновление. Живой отклик у поэта-романтика получила мысль философа о том, что сама любовь к миру открыта через любовь к женщине.

Соловьевские идеи «двоемирия», сочетание материального и духовного воплотились в цикле «Стихи о Прекрасной Даме» через многообразную систему символов.

Философская поэзия А.Блока отразилась в *«трилогии вочеловечения»*. Так назвал поэт сборник-трилогию стихотворений, изданных им в 1910-1911, в 1916, в 1918-1921 годах. Первоначально, и в последующие годы, Блок разделял свои произведения по трем книгам. [7, С.73]. В письме к Андрею Белому Блок раскрыл основной смысл этапов пройденного им пути и содержание каждой из книг трилогии. «... Такой мой *путь*, теперь, когда он пройден, я твердо уверен, что это должное и что все стихи вместе – *«трилогии вочеловечения»* (от мгновения слишком яркого света – через необходимый болотистый лес – к отчаянью, проклятиям, «возмездию» и... – к рождению человека «общественного», художника, мужественно глядящего в лицо миру...»), – так звучит объяснение его поисков и открытий.

«Мгновения слишком яркого света» Блок передал в первом томе книг в цикле «Стихов о Прекрасной Даме» с их стихотворениями о любви к будущей супруге Л.Д.Менделеевой, а также отражение идей соловьевской философии. В цикле история земной, вполне реальной любви преобразуется в романтико-символический мистико-философский миф. От стихотворения к стихотворению происходит смена настроений героя: радужные надежды – и сомнения в них, ожидание любви – и боязнь её крушения, вера в неизменность облика Девы – и допущение того, что он может быть искажен (*«Но страшно мне: изменишь облик Ты»*).

«*Ante lucem*» («До света») – первый цикл первого тома (1898 – 1903) как бы предваряет будущий нелегкий путь поэта. На одном полюсе – мотивы мрачной разочарованности,

кажущиеся такими неестественными для девятнадцатилетнего юноши. А на другом – тяга к жизни, приятие её.

«Распутья» – так многозначительно называется завершающий цикл первого тома, в которой продолжает звучать тема Прекрасной Дамы, хотя появляется нечто новое: качественно иная связь с «повседневностью», внимание к людскому горю, отражается социальная проблематика («Фабрика», «Из газет», «По берегу плелся больной человек» и др.).

Существенные изменения блоковского мировосприятия отразились во втором томе (1904-1908). Блок отходит от мистицизма В.Соловьева, от идеала мировой гармонии под влиянием общественного подъема, охватившего широкие слои русского народа. Но идеал мировой гармонии все же продолжает оставаться для поэта той «тезой», от которой начинался его путь. События окружающей жизни требуют от поэта своего осмысления. Он воспринимает их как динамическое начало, «стихию», вступающую в конфликт с «несмутимой» Душой Мира, как «антитезу», противостоящую «тезе», и погружается в сложный и противоречивый мир людских страстей, страданий, борьбы.

Обращаясь неожиданно и полемически к изображению «низменной» природы в цикле «Пузыри земли», поэт создает картины «вечности болот», «ржавых кочек и пней», фантастических сказочных тварей. Лирический герой, как и «болотный попик», готов признать закономерность существования этого стихийного мира и право его обитателей чтить «своего Христа».

Погружение поэта в тревожный, остроконфликтный мир повседневной жизни ощутимо в последующих двух циклах «Разные стихотворения» и «Города». В них поэт воспринимает революцию, подобно другим символистам.

Особое значение приобретают стихотворения с «широкоохватным» образом родины в этих циклах, в которых подчеркивается неразрывная связь с ней. В них можно заметить переключку с лермонтовским признанием в любви «странной» к отчизне, расходящуюся с традиционной. Все же блоковское чувство любви к родине более интимное, более личное. Разгадка тайны, «живой души» народа, не запятнавшей на просторах России своей «первоначальной чистоты» раскрывается в стихотворении «Русь» (1906). Первоначальное впечатление о сути тайны в «преданиях старины»: «мутного взора колдуна», ведунов с ворожеями, ведьм, чертей, сменяется другой, более значимой стороной. Она там, *«где разноликие народы // Из края в край, из дола в дол // Ведут ночные хороводы // Под заревом горящих сел»*.

Позже, Блок облек идею всеотзывчивости русской культуры и русской души в форму афоризма: *«Нам внятно все – и острый галльский смысл, // И сумрачный германский гений...»* («Скифы», 1918).

В так называемом «чердачном» цикле (определение, данное исследователями) лирическим героем является представитель городских низов, один из многих «униженных и оскорбленных», обитатель подвалов и чердаков. Описание деталей обстановки: «зловонные двери», «заплеванный угол» и пр. – кажутся нехарактерными певцу Прекрасной Дамы, но, все же при всей внешней непохожести, герой «чердачного цикла» воспринимается выразителем авторского «я». Объяснение этому находим в блоковском лиризме, которого он активно защищал: «... Писатель, верующий в своё призвание, каких бы размеров этот писатель ни был, сопоставляет себя со своей родиной, полагая, что болеет ее болезнями, сораспинается с нею...». Таким образом, самораскрытие блоковского лирического героя в ряде случаев происходит через «растворение себя» в чужих «я», благодаря чему происходит обретение самого себя.

Блок говорил, что «художник, мужественно глядящий в лицо миру», вглядывается «в контуры добра и зла – ценою утраты части души». Подводя итоги второго тома и своего пути, Блок пишет А.Белому: «за плечами все «моё» и всё «не моё», равно великое...».

Третий том – завершающий, высший этап пройденного поэтом трудного, подчас мучительного пути, с его синтезом. Синтез – это новая, более высокая ступень осмысления действительности, отвергающей предыдущие, и в то же время соединяющая в себе по-новому некоторые их черты. По свидетельству самого поэта, его путь был «восхождением» не по прямой линии, а по спирали, которое сопровождалось «отклонениями» и «возвратами».

Открывается третий том циклом «Страшный мир». Тема «страшного мира» – сквозная в творчестве Блока. Глубинная суть ее в том, что человек, живущий в «страшном мире», испытывает его тлетворное воздействие. Стихия, «демонические» настроения, губительные страсти овладевают человеком. Это испытывает и лирический герой цикла. Душа его трагически переживает состояние греховности, безверия, опустошенности, смертельной усталости.

Мысль о роковом круговороте жизни, о ее безысходности выражена в стихотворении «Ночь, улица, фонарь, аптека...». Мрачное, поистине апокалиптическое пророчество о грядущем торжестве зла во всем мире звучит в последнем стихотворении цикла «Голос из хора»: *«О, если б знали, дети, вы,/ Холод и мрак грядущих дней!»*. Действительно ли Блок признает торжество «страшного мира» над людьми, можно судить по его рассуждениям: *«Очень неприятные стихи... Лучшие бы было этим словам остаться невысказанными. Но я должен был их сказать. Трудное надо преодолеть. А за ним будет ясный день»*.

В двух небольших циклах «Возмездие» и «Ямбы» продолжает звучать тема «страшного мира». Возмездие, по Блоку, – осуждение человеком самого себя, суд собственной совести. Главная вина героя – измена данным когда-то священным обетам, высокой любви, измена человеческому предназначению, а следствие этому – расплата: душевная опустошенность, усталость от жизни, покорное ожидание смерти.

В «Ямбах» возмездие звучит не отдельному человеку, а всему «страшному миру» в целом.

Таким образом, приходим к выводу о том, что философская поэзия А.Блока выступает как поэтическое осмысление состояния человека, его эстетически-чувственного восприятия жизни от юности до зрелости. Поэт назвал этот процесс «трилогией вочеловечения».

Тезис 4. Казахский поэт Магжан Жумабаев (1893-1938) является современником А.Блока, учился в Москве, испытал влияние русского символизма. Судьба М.Жумабаева тоже пришлась на начало XX века, в эпоху, названную А.Блоком «страшным миром», в эпоху, вынудившую Д.Мережковского написать о себе и о своих сверстниках: *Мы – дети горестных времен,/Мы – дети мрака и безверья!/ «Теморитuri!» Весь наш род,/Как на арене гладиатор,/Пред новым веком смерти ждет.* (Поэма «Бог»).

Трагизм восприятия века русскими поэтами диктовался действительностью тех лет: невероятные страдания и муки, гибель явились уделом ни в чем не повинных людей. В этих событиях «страшных лет» была уничтожена целая плеяда казахских талантливых писателей, поэтов, интеллигентов. Среди них был и поэт М.Жумабаев. «Исполинские крылья» его поэзии лишали покоя недругов и недоброжелателей, вызывая самые негативные реакции и эмоции, исторгая из них «свист и брань». Но, несмотря на гонения, приведшие поэта к гибели, его не покидала вера в человека, в его добро: *Я изнемог от тёмных дум –/ Болит душа, и дней не счесть,/Когда я погибал от скорби.../А все-таки надежда есть* [10, С.190].

Казахский поэт подвергается преследованиям и гонениям у себя на родине. Они продолжились и в Москве его соотечественниками в 1914 году. Зимой 1924 года в Оренбурге на литературном суде над Жумабаевым поэт объявлен врагом народа, а опубликованные его стихи были изъяты, все созданное ранее подверглось уничтожению и впредь не допускались к изданию. Так изолировали поэта от всего, что составляло смысл его творческого бытия, насильно отторгнув от общества, аудитории, многочисленных почитателей его творчества.

Арестовали Жумабаева в 1928 году и приговорили к тюремному заключению на 10 лет. Обвиняли в организации кружка «Алқа» и создание авторской литературно-эстетической программы «Табалдырык» (букв.: «Порог»). Р.Роллан и М.Горький добиваются в 1936 году освобождения Жумабаева. 30 декабря 1937 года поэта вновь арестовывают, 19 марта 1938 года расстреливают как «врага народа».

Хотя в 1960 году Жумабаев был посмертно реабилитирован, произведения его так и оставались не изданными. Окончательно реабилитировали поэта лишь в 1988 году на основе официального решения.

Осмысление творческого наследия репрессированного М.Жумабаева исследователями начинается со статьи его соратника поэта Ж.Аймаутова. Исследователь пишет о связи поэзии Жумабаева с романтизмом, на влияние на его творчество русских символистов. [11, №5]. Современный исследователь Б.Жетписбаева называет в числе этих символистов А.Блока. Мономиф о Прекрасной Даме русского поэта, нашедший свое отражение и в стихотворении Магжана «Александр Блок», раскрыл в какой-то степени воззренческие аспекты Блока и близкие Магжану, и одновременно несовпадающие с его мировидением. Магжан принимал поиски русским поэтом совершенных форм красоты земной, но отвергал чрезмерную абстракцию, которой пронизан цикл «Стихов о Прекрасной Даме».

Жетписбаевой подчеркивается, что поэзия Жумабаева «отсылает читателей к философии, истории, религии, к различным сферам искусства и литературы. Не зная, например, основ ислама или христианства, не зная миф или историю, невозможно постигнуть идейную установку, глубину сути того или иного цикла, скажем, цикла «Туркестан», не зная специфики

символизма, невозможно понять поэтические постулаты цикла «Огонь»... Магжан, как универсальный эрудит, способен творить «знаком синтеза» – синтеза жизни и различных сфер культуры...». [12].

Образу Прекрасной Дамы у Блока в поэзии Магжана созвучен цикл стихотворений, посвященный Гульсум Камаловой. Прежде всего, Гульсум – конкретный человек, представительница прекрасного пола. Поэт создает ее образ с помощью выразительных средств – эпитетов: «небесная», «райская», «волшебная»; метафор: «глаза верблюжонка», сравнений с солнцем, луной, цветком с заглавной буквы – «Күн», «Ай», «Гүл».

Художественные особенности образа Гульсум в стихах в том, что он дан в двух аспектах: как конкретное лицо, и в то же время он наделен как бы воздушной субстанцией, некой сверхсущностной энергией, озаряющей окружающее пространство ясным, одухотворяющим светом добра и любви. Автором активно используются при описании красоты любимой определенные символы: волосы *черные*; тело – *белое облачко*, лик – *луны*, зубы – *жемчуг*, глаза – *лучистые* и т.д.

Мы допускаем мысль о том, что Жумабаев, так же, как и ранний Блок, верит в то, что сама любовь к миру открывается через любовь к женщине.

Философская мысль Жумабаева исходит из различных жизненных источников. Магжаном написаны стихотворения, отражающие образ матери. В минуты безверия, опустошенности, посещавшие лирического героя в дни заключения в тюрьме, он обращается в мыслях к матери за поддержкой. (Стихотворение «Мать»). [10, С.17].

Образ матери-казашки является типическим постольку, поскольку М.Жумабаев мыслит «масштабами» своих современников, своего национального мышления и вмещает в своем сердце их радости и боли, переживания и устремления. Творческая индивидуальность, «образная концентрация определенных черт, наклонностей, стремлений» – все это приводит к тому, что лирический образ матери «остается верен своей природе, сохраняет внутреннюю цельность». [13, С.149].

Образ матери в поэзии М.Жумабаева ассоциируется также с образом родной земли в стихотворении «Я спешу»: *Молись за меня, мой Алтай – моя мать*. [10, С.65].

Стихотворения о любимой женщине М.Жумабаева, часто являющиеся посвящениями-адресациями («N...», «K...», «Ж...» и др.), часто перерастая тему, превращаются в лирический поток, наполненный философскими раздумьями, сентенциями, мотивами апокалиптики, неотвратимости жизненных катастроф.

Магжан, испытавший на себе не раз арест, пишет о трагическом в жизни человека, о смерти и жизни, не одно стихотворение: «И жизнь, и смерть – судьба моя» [10, С.113], «Берниязу [10, С.193] и др. Философское стихотворение Жумабаева, посвященное талантливому поэту Берниязу, который покончил жизнь самоубийством, повествует о достоинстве и мужестве человека перед лицом смерти, освещает самые глубокие и мучительные вопросы человеческого бытия.

М.Жумабаева считает одним из основоположником новой казахской литературы XX века А.Кодар, подчеркивающий, что «Магжан не просто поэт, а поэт-философ, создатель стратегических моделей видения мира». [9, С. 16-24].

«Киргизским Пушкиным» назвал Магжана Брюсов за поэтический талант. В один ряд с Пушкиным и Лермонтовым ставит Жумабаева также современный ученый А.Давыдов после знакомства с несколькими произведениями поэта. Такое сопоставление классиков русской и казахской поэзии возможно, полагает Давыдов, «по яркости таланта, художественному мастерству, видению логики человеческого в человеке, смыслу гражданского подвига» поэта Жумабаева. [8. lit-yaz.ru/literatura/3538/index.htm].

Тезис 5. Философская поэзия М.Жумабаева содержит размышления о мире, о смысле жизни, о человеке, о матери, о любимой женщине посредством символов; создает «стратегические модели видения мира».

Список использованных источников:

1. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1980.
2. Колдридж С.Т. Из «Литературной биографии» // Колдридж С.Т. Избранные труды. – М., 1987.
3. Гадамер Г. Философия и поэзия // Гадамер Г. Актуальность прекрасного. – М., 1991.

4. Маймин Е.А. Русская философская поэзия. Поэты-любомудры, А.С.Пушкин, Ф.И.Тютчев. – М.: Наука, 1976.
5. Русская философия: словарь. Под общ.ред.М.А.Маслина/ В.В.Сапов. – М.: Республика, 1995. philosophy_rus.academic.ru Русская Философия. Энциклопедия
6. Биbihин В.В. Ренессанс: образ и место Возрождения в истории культуры. – М., 1987.
7. Русская литература XIX века в 2 частях. Ч.1/ В.В.Агеносов и др.; Под ред. В.В.Агеносова. – 4-е изд. – М.: Дрофа, 1999.
8. Давыдов А. Когда я читаю Магжана.... / lit-yaz.ru/literatura/3538/index.htm
9. Жумабаев Магжан. Исповедь / Перевод и примечания Ауэзхана Кодара. – Петропавловск, 2011. – 400 с.
10. Жумабаев Магжан. Пророк. Стихи, поэмы, рассказ. / Магжан Жумабаев. Перевод с казахского / Комментарии Б.Канапьянова. – Астана: Аударма. – 2010. – 368 с.
11. Аймаутов Ж. О поэтическом творчестве Магжана / «Лениншіл жас»/ «Ленинская смена». – Журнал. №5, 1925.
12. Жетписбаева Б.А. Образные мира Магжана Жумабаева / Монография. – Алматы: Нур-пресс. – 2008.
13. Тимофеев Л. Творчество А.Блока. – М.: Изд-во АН СССР. – 1953.

УДК 82 (574/470)

**Умарова Г.С.
Бактыгалиева Ж.А.**

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова

АРЕСТ КАК СИТУАЦИЯ АБСУРДА В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Тезис 1. Абсурд – это нечто, противоречащее здравому смыслу, логике, не соответствующее нашим знаниям о мире и поэтому не поддающееся пониманию и объяснению. ...Противопоставление положения дел в мире нормальном и мире перевернутом. Отсюда вытекает принципиальное признание того, что существует *перевернутый мир*, законы которого для нас непостижимы, и существование в котором *лишено цели*». (1).

Абсурд в современной литературоведческой науке трактуется в качестве:

- ситуации рассогласованности в поведении и в речи;
- эстетической категории, выражающей отрицательные свойства мира;
- отрицания логики (т. е. перверсия и / или исчезновение смысла);
- выхода за пределы разума как такового;
- одного из воплощений безобразного;
- ситуации, когда в уродливом мире связано с самыми высокими стремлениями человека, с глубочайшими его страданиями, с самыми сильными страстями;
- совмещения «несовместимого, разнокачественного, противоречащего друг другу».

Кроме перечисленных свойств, абсурд некоторыми исследователями уподобляется фольклору. По их мысли, как и фольклор, абсурд обращен к природе конкретной личности, к ее мифологическому сознанию, а не социальным или политическим связям. В то же время предлагается трактовать, интерпретировать абсурд в литературе XIX в. как одну из ступеней реализма, а в литературе XX в. – как полемику с реалистическим методом.

Нами было еще выявлено определение, что абсурд есть явление метафизическое, но активно проявляющееся в социальной жизни. Характеристиками абсурдной реальности являются ощущение раздробленности бытия, отсутствие нравственного стержня, тотальная отчужденность человека от мира, враждебные силы, агрессивно направленные против личности, которые обретают конкретные очертания.

Концептами абсурдизма считаются: внутренняя свобода/несвобода человека, человек как бездушная марионетка, арест как пограничная ситуация, «экзистенциальное прозрение» человека в кризисный момент жизни, судебный процесс как высшая степень власти зла над человеком, смерть/казнь как способ выхода из мира абсурда.

Тезис 2. Впервые проявление эстетической категории абсурда в русской литературе XX века в литературоведении отмечены в творчестве поэтов Объединения Реального Искусства – ОБЭРИУ, в частности, в поэзии Хармса. (2).

Нами исследованы художественное осмысление ареста в качестве абсурдной ситуации в поэтике произведений В.Шаламова, О.Мандельштама, Ю.Домбровского, О.Волкова, которые сами побывали арестантами.

Автор «Колымских рассказов» В.Шаламов (1907-1982) изображает абсурд, алогизм не только в обстановке, окружавшей арестантов, но и в названиях местности, топографических особенностях местности. Удивляет, насколько человек живуч в такой абсурдной ситуации. Повествователь рассказывает, что «была весна, и сидеть в карцере было не так уж плохо. Я знал к этому времени и вырубленный в скале, в вечной мерзлоте, карцер Кадыкчана... Я знал срубленный из зимней лиственницы, обледенелый, дымящийся паром карцер и карцер, где вместо пола была ледяная вода, а вместо нар – узкая скамейка». (3).

Свой жизненный опыт заключенного тюрем и лагерей О.Мандельштам (1891-1938) отразил в стихотворениях «воронежского цикла». Стихотворение «За гремучую доблесть грядущих веков...» построено на диссонансе поющего, романского ритма и жесткого образного строя – «костей в колесе», «века-волкодава», «труса» и «хлипкой грязи».

«Я должен жить, хотя я дважды умер...», – так начинается одно из воронежских стихотворений. (4).

Собственный опыт арестанта Мандельштам художественно осмысливает посредством ощущения жизни, смешанной со смертью, ключевым образом-смыслом, не исключая надежды на возрождающее движение жизни – «из гроба в колыбель».

Четыре раза был арестован и находился в тюрьмах, лагерях Ю.О.Домбровский (1909-1978). «Арест» (5) – так называлась повесть Ю.Домбровского, посвященная 150-летию со дня рождения А.С.Грибоедова. Это первая, или одна из первых публикаций после собственного ареста автора.

Находясь в абсурдной ситуации, Зыбин из романа «Факультет ненужных вещей» вынужден устроить голод. У Домбровского, и у героя Зыбина, в сознании присутствуют два мира: карцер, тюрьма – один иррациональный, абсурдный мир и мир повседневной жизни, представший перед взором Зыбина, когда его привели к начальнику тюрьмы и прокурору. «Зыбин сел и чуть не вскрикнул. Окно было большое, полное солнца, и выходило оно на тюремный двор в аллею тополей... Он смотрел и не мог глаз отвести... И какими же живыми, настоящими показались ему эти тополя. И плевать ему было в ту минуту на начальников! И плевать ему было на тюрьму, прокурора, оперативников!... Наконец зек вздохнул, оторвался от окна и повернулся к нему. Всё! Он опять в тюрьме, сидел в камере и держал смертельную голодовку». (6).

Абсурдная ситуация, в которой оказался герой произведения «Погружение во тьму» О.Волкова (1900-1997), согласно мыслям А.Камю, воспринимается в качестве человеческого существования в условиях смыслоутраты, связанной с отчуждением личности от общества, от истории, от себя самой. Ключевым становится осознание того, что «Бог умер», «а потому, человек заброшен» и ему не на что опереться ни в себе, ни во вне». (7).

При рассмотрении мировой литературы конца XIX – середины XX веков выявлено, что абсурд характеризуется изображением смерти как некоего порога, пограничной ситуации, в которой герой осознает себя частью мира, хоть и враждебного. Как общая черта – смерть – это духовное пробуждение. Человек не может избежать смерти, но может избежать абсурда – обретая внутреннюю силу наперекор смерти.

Авторы рассматриваемого периода утверждают силу человека, которая должна быть направлена против абсурда бытия. Тема бунта неразрывно связана с концепцией личности. Одиночество человека, находящегося в пограничной ситуации между жизнью и смертью, показывается как экзистенциальная ситуация.

Характерно, что символом подавления человеческой свободы и миром абсурда оказывается арест. С точки зрения сторонников абсурдизма, лишение свобод и арест оказываются явлениями иррациональными, приобретают метафизический смысл. Человек словно выпадает из существующей реальности. При этом, главный герой, как правило, обречен на смерть. И в этом трагедия, но в этом и счастье. Сознание главного героя трагично находится в пограничной ситуации перед лицом смерти.

Тезис 3. Осмысление, сопоставление изображения ареста как сюжетного мотива в художественных произведениях русского писателя А.Солженицына (1918 - 2008) и казахского поэта, писателя С.Сейфуллина (1894-1938), предпринятые нами, дали следующие результаты.

Оба писателя жили в одной эпохе, в двадцатом веке, оба испытали на себе репрессии, результатом которых явился арест. Арест в реальной жизни писателей явился испытанием, поворотным событием, перевернувшим их жизненное восприятие. «С арестом каждого из нас наступила мировая переплюсовка или оборот всех понятий на сто восемьдесят градусов», – пишет Солженицын в романе «Архипелаг ГУЛАГ».

Арест в качестве «опыта поэта, взятого в его значимости» является одним из важных мотивов в рассматриваемых произведениях. Это исходный момент художественного творчества каждого из этих авторов, совокупность идей и чувств их произведений, и – благодаря единству выразившегося в них индивидуального и национального духа – повторяется в произведениях и А.Солженицына, С.Сейфуллина.

Художественное отражение абсурда в данном эпизоде в романе Сейфуллина передано посредством использования антитезы, противопоставления тюрьмы и воли на лоне прекрасной летней природы.

И Сейфуллин, и Солженицын, оказавшись в тюрьме, в абсурдной ситуации, сумели сохранить силу воли, не потеряли способности восхищаться природой, чувствуя себя частицей природы. Если Сейфуллин восхищается летней природой, то Солженицын, кроме восхищения, обращается к Солнцу, дает пред ним обещание выжить, исправить свои допущенные ошибки.

Итак, как писатель своей эпохи, С.Сейфуллин создал один из портретов своей эпохи посредством изображения ареста как сюжетного мотива. Ведь именно 30-40-е XX века окрашены в темные тона из-за репрессий, преследований многих тысяч невинных граждан своей страны. В их числе оказался и автор романа, создавший автобиографическое произведение «Тернистый путь», в котором художественно осмыслил свой лагерный опыт, опыт арестанта.

Солженицыну чудом удалось выжить в тюрьме и освободиться, а казахский писатель С.Сейфуллин, арестованный в годы гражданской войны армией Колчака, проводит время в заключении, в тюрьме. Сейфуллин спасается бегством с колчаковской тюрьмы, но воспетая им советская власть в Казахстане выносит основоположнику новой казахской советской литературы за критику ошибок в проведении коллективизации, приведшей к голоду и смерти миллионов безвинных людей, смертный приговор без суда и следствия.

Писателей казахской и русской литератур, создавших романы в разное время, объединяет изображение ареста в качестве сюжетного мотива.

Арест для Солженицына и Сейфуллина явился испытанием, поворотным событием, перевернувшим их жизненное восприятие. Арест становится основным мотивом пестрой сюжетной ткани, отдельным камешком сложной сюжетной мозаики их произведений.

Это исходный момент художественного творчества каждого из этих авторов, совокупность идей и чувств их произведений, и – благодаря единству выразившегося в них индивидуального и национального духа.

Общей чертой произведений Солженицына и Сейфуллина является то, что художественное отражение абсурда передается посредством использования антитезы, противопоставления тюрьмы и воли на лоне прекрасной природы.

Оба автора, оказавшись в тюрьме, в абсурдной ситуации, сумели сохранить силу воли, не потеряли способности восхищаться природой, чувствуя себя частицей природы. Если Сейфуллин восхищается летней природой, то Солженицын, кроме восхищения, обращается к Солнцу, дает пред ним обещание выжить, исправить свои допущенные ошибки.

Последствия пребывания людей в абсурдных ситуациях у Солженицына и Сейфуллина, в частности, на каторге, приводят к возникновению состояния постоянного напряжения сил, способствуют тому, что люди теряют волю.

Арест, как сюжетный мотив, изображенный казахским и русским писателями, способствовали созданию новых комбинаций абсурдного явления ареста, наполняя его «новым пониманием жизни, размышлениями над «исстари завещанными мифопоэтическими образами».

Тезис 4. Литературоведческих исследований абсурда в казахской литературе нами не выявлены, хотя имеются уже немало научных трудов о произведениях репрессированных казахских писателей и поэтов.

Поэт М.Жумабаев (1893 –1938) испытал на себе жесткие тиски абсурдной ситуации: аресты 1928, 1937 годов, одиночество, отторжение от общества. Лирический герой Жумабаева,

отторгнутый от мира, пытается воспарить над абсурдностью существования в тюремном заключении. В стихотворении в прозе «Балапан қанат қакты»/«Птенец взмахнул крылом» автор пишет эзоповым языком, метафорой об одиночестве, о жестокости людей; о том, что вчерашнее знакомое ему общество отвернулось от него.

Идея свободы у поэта, страдающего в пространстве отчуждения, связана с образом матери («Сағындым/Люблю», «Шешем/Моя мать»), как у Ахматовой, приговор ассоциируется с камнем – «тасбауырлар/каменное сердце» («Тұтқын/Узник»). Лирический герой Магжана находит поддержку в минуты трагедии, отчаяния обращаясь к Всевышнему, и как казах, к аруахам, духам предков. (8).

Абсурд в качестве «видения мира как хаоса, лишенного причинно-следственных связей и ценностных ориентиров» выделяется в произведении «День, когда рухнул мир» Р.Сейсенбаева (род.в 1946 г.). Герой произведения пребывает в двух мирах: в реальном и в прошлом, в мире своего детства. Повествователь вспоминает день, когда рухнул мир. Этим днем оказался летний день 53-го года, трагическая дата атомного взрыва в Семипалатинском полигоне, когда сгорела девочка-сирота Кенже с безвинными глазами.

«...Земля внезапно содрогнулась, бешеными толчками била она нас снизу в ноги, в грудь, в лицо; земля вздымалась, как необъезженный конь; ... смерть стояла надо мной с занесённым топором, вжик-вжик-вжик – лезвие опустится на мою детскую шею, я терял сознание, ощущая в некоем мерцании, как холодеет рука Кенже. “Она умерла”, – успел подумать я, ибо мое замутненное сознание медленно возвращалось на круги своя». (9).

Абсурд, по Р.Сейсенбаеву, художественно описан как «нечто, противоречащее здравому смыслу, логике, не соответствующее нашим знаниям о мире и поэтому не поддающееся пониманию и объяснению». (1).

При рассмотрении абсурда в русской и казахской литературе выявлено, что, как правило, русские авторы склонны художественно осмысливать собственный опыт арестанта посредством ощущения жизни, смешанной со смертью. Герои их произведений, являясь арестантами, сумели сохранить в себе ощущение абсолютной свободы человека.

Казахские авторы периода становления советского государства в большинстве своем были репрессированы. Абсурд в их видении также предстает через опыт собственных страданий от произвола вначале белогвардейцев, участия в Великой Отечественной войне, а потом и от бесчинств советской власти и военных испытаний в местах проживания. Как общий итог, абсурд предстает как нечто, противоречащее здравому смыслу, логике, не соответствующее нашим знаниям о мире и поэтому не поддающееся пониманию и объяснению.

Список литературы:

1. Карасик В.И. Языковые ключи. - Волгоград: Парадигма, 2007. – С.79.
2. М.М.Шмидт. Арест как ситуация абсурда в литературе XX века/ ecat.lib.mpgu.edu/Opac/index.php.
3. Шаламов В. Преодоление зла: Антироман, повесть, рассказы. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – С. 375.
4. Мандельштам О.Соч.Т.2. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1993. – С.546
5. Домбровский Ю.О. Арест. / В кн.: «Прометей», историко-библиографический альманах, № 7. – М., 1969.
6. Домбровский Ю.О. Факультет ненужных вещей: Роман. Очерки и статьи. / Сост.А.Л.Жовтис. – Алма-Ата: Жазушы, 1990. – С.306, 313-314.
7. Волков О. «Погружение во тьму». (Из пережитого). – М.: Советский писатель, 1990.
8. Жумабаев Магжан. Пророк. Стихи, поэмы, рассказ. / Магжан Жумабаев. Перевод с казахского. / Комментарии Б.Канапьянова. – Астана: Аударма, 2010. – 368 с.
9. Қазақ әдебиеті. Казахская литература. / Хрестоматия в 2-х ч. Умарова Г.С. – Астрахань: Астраханский государственный университет, 2011. – С.265-266.

УДК 2.82-31 (574)

Умарова Г.С.

Нармуханбетов С.Т.

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова

**ХРОНОТОП В РОМАНАХ «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН» А.С.ПУШКИНА
И «ПУТЬ АБАЯ» М.О.АУЭЗОВА (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)**

Тезис 1. Понятие «хронотоп» отражает специфические взаимоотношения темпоральной и пространственной оси повествовательного текста, играет ключевую роль в понимании повествовательных форм и их эволюции. Впервые термин в литературоведение ввел М.М.Бахтин.

Рассуждая о повествовательных, художественных времени и пространствах, теоретик полагает, что данные две категории образуют фундаментальное единство, в том числе и на уровне человеческого восприятия повседневной действительности. Эта имманентная взаимосвязность темпоральных и пространственных отношений, обозначаемая термином «хронотоп», оказывается замещающей акту моделирования мира, лежит в основании каждого повествовательного текста.

Бахтиным утверждается, что «в литературно-художественном хронотопе имеет место слияние пространственных и временных примет в осмысленном и конкретном целом. Время здесь сгущается, уплотняется, становится художественно-зримым; пространство же интенсифицируется, втягивается в движение времени, сюжета, истории. Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем. Этим пересечением рядов и слиянием примет характеризуется художественный хронотоп». [1, С. 235].

По мнению М.Бахтина, в литературном произведении "слились" в осмысленном виде как пространственные, так и временные координаты, пространство и время в литературном произведении обладают "сюжетным значением", то есть являются местом действия или частью событий сюжета.

Исходно разработанная как аналитический инструмент установления специфики романного повествования, концепция хронотопа в настоящий момент интерпретируется как концептуальный механизм для исследовательского углубления разнообразных сфер нарратологии, и не только.

Тезис 2. Результаты исследования хронотопа в романе «Евгений Онегин» А.С.Пушкина таковы. Проблему хронотопа романа в стихах Пушкина осветили Н.Л.Бродский, В.В.Набоков и Ю.М.Лотман.

Пространство в начале романа охватывает Петербург, Псковскую губернию, деревню. Действие романа начинается в Петербурге, откуда выезжает Онегин, затем герой едет в Псковскую губернию, в деревню дяди. Оттуда действие переносится в Москву, куда главная героиня Татьяна отправляется «на ярмарку невест», с тем, чтобы в дальнейшем переехать с мужем в его петербургский дом. Онегин за это время совершает поездку по маршруту Москва – Нижний Новгород – Астрахань – Военно-Грузинская дорога и Закавказье – северокавказские минеральные источники – Крым – Одесса – Петербург.

Чувство пространства, расстояний, сочетание дома и дороги, домашнего, устойчивого и дорожного, подвижного быта составляют важную часть внутреннего мира пушкинского романа. В такой же мере, в какой Петербург является «своим» пространством для Онегина, деревня – органичный мир Татьяны, и как Онегин в деревне остается временным гостем, заезжим посетителем, проникнувшим в чужое пространство, так Татьяна чужая в Москве – в доме тетки и в зале Благородного собрания – и в Петербурге в собственном доме. Одновременно и Онегин в конце романа не так соотносится с петербургским миром, как в начале: из «петербургского» героя он превратился в скитальца, для которого «своего» пространства нет вообще. И в родном для него Петербурге «для всех он кажется чужим». (8, VII, 7).

Время (по старому стилю): опорной точкой является указание Пушкина в предисловии к отдельному изданию первой главы на то, что начало событий романа совпадает с концом 1819 г. Сопоставляя с этой датой ряд указаний в тексте, получаем цепь основных дат. 1795 – год рождения Онегина. В "Главе восьмой" сказано, что, когда Онегин после дуэли оставил деревню, ему было 26 лет: *Дожив без цели, без трудов /До двадцати шести годов./ Деревню он покинул в феврале - марте 1821 г.*, следовательно, родился в 1795 г. 1803 – год рождения Ленского. В январе 1821 г., когда Ленский погиб, ему было 18 лет. Это вытекает из размышлений Онегина: *пускай поэт. Дурачится; в осьмнадцать лет. Оно простительно...*

1803 – вероятный год рождения Татьяны. Летом 1820 г. Татьяне было 17 лет. Пушкин Вяземскому 29 ноября 1824 г. "... письмо женщины, к тому же 17-летней, к тому же влюбленной!"

Ольга, младшая сестра Татьяны, в 1820 г. была невестой Ленского. По нормам той эпохи она, вероятнее всего, была несколько моложе его и, одновременно, ей не могло быть меньше 15 лет. Вероятнее всего, ей было 16 лет.

1811-1812 – окончание "ученья" Онегина и выход "в свет". Отсчитывая время от зимы 1819 - весны 1820 гг. (времени действия первой главы), Пушкин пишет: *Вот, как убил он восемь лет, / Утратя жизни лучший цвет.*

Видимо, около 1813 г., когда Онегину исполнилось 18 лет, он зажил самостоятельно. На это указывает то, что, описывая "уединенный кабинет" героя, автор указывает именно тот возраст Онегина, когда он покинул родительский кров и *«завел себе модный. ... кабинет Философа в осьмнадцать лет»*.

Зима 1819 – весна 1820 г. – время действия первой главы. Начальная дата определяется указанием Пушкина в предисловии к отдельному изданию главы, конечная – указанием на то, что встреча героя и автора произошла в Петербурге в 1820 г., в период "белых ночей": *Когда прозрачно и светло /Ночное небо над Невою...*

Лето 1820 г. – время действия второй и третьей глав. В первой строфе второй главы упомянуты "нивы золотые" как деталь пейзажа первых дней пребывания Онегина в деревне. В строфе XVI третьей главы упоминается пение соловья, в конце главы во время объяснения Онегина с Татьяной дворовые девушки собирают ягоды.

Лето – осень 1820 г. – время действия четвертой главы. Глава начинается той же сценой в саду. В строфе XL говорится о начале осени (*"Уж небо осенью дышало"*), а в строфе XLII – о наступлении морозов (*"И вот уже трещат морозы"*).

Ночь со 2 на 3 января – 12 января 1821 – время действия пятой главы. Начальная дата указана автором в первой строфе главы (*"На третье в ночь"*), конечная определена именинами Татьяны – днем великомученицы Татьяны.

25 декабря 1820 – 5 января 1821 – святочные праздники и гадания в доме Лариных. Гадания, описанные в пятой главе, происходят между ночами на 4 января (упомянут снег – *"Чу... снег хрустит"*), а снег выпал лишь *"на третье в ночь"*) и на 6 января 1821 г., т.е. в так называемые *"страшные вечера"* (между Васильевым днем и Крещением).

Ночь с 5 на 6 января – сон Татьяны. Сон не мог быть ранее 4 января и позже 6-го: он связан с гаданиями святочного цикла, которые прекращались в день Крещения.

12 января – день именин Татьяны. 13 января – весна 1821 г. – время действия шестой главы.

14 января – дуэль и гибель Ленского. Весна 1821 – февраль 1822 г. – время действия седьмой главы.

Февраль-март 1821 г. – отъезд Онегина в Петербург. Устанавливается на основании того, что во время переезда *"деревенских Приамов"* и *"чувствительных дам"* в деревню Онегина там *"уж нет"* и *"грустный он оставил след"*.

Лето 1821 г. – замужество Ольги и ее отъезд. Лето 1821 г. – посещение Татьяной деревенского кабинета Онегина и чтение книг в его библиотеке.

3 июля 1821 г. – отъезд Онегина из Петербурга (начало путешествия): *Июля 3 числа. Коляска венская в дорогу. Его по почте – понесла.*

Конец января-февраля 1822 г. – поездка Татьяны с матерью в Москву. 1822 г. (вероятно, осень) – замужество Татьяны. Устанавливается на основании слов князя N, который в 1824 г. говорит Онегину, что женат *"около двух лет"*.

Август-сентябрь 1823 г. – пребывание Онегина в Крыму: *Скитаясь в той же стороне. Онегин вспомнил обо мне.*

Пушкин был в Крыму с 15 августа по середину сентября 1820 г. Осень 1823г. – встреча Онегина и автора в Одессе.

Август 1824 г. – ссылка Пушкина в Михайловское и возвращение Онегина в Петербург. *Онегин, очень охлажденный, /Пустился к невским берегам.....а я.../Уехал в тень лесов Тригорских. / В далекий северный уезд.*

Пушкин выехал из Одессы 31 июля 1824 г. Осень 1824 – весна 1825 г. – время действия восьмой главы. Март 1825 г. – конец романа. [2].

Заканчивая в 1830 году восьмую главу романа, расставаясь со своими героями, Пушкин писал: *Промчалось много, много дней/С тех пор, как юная Татьяна/И с ней Онегин в смутном сне/Явился впервые мне,/И даль свободного романа/Я сквозь магический кристалл/ Еще не ясно различал./ (строфа 50).*

Эти слова характеризуют длительность работы Пушкина над романом и сложную эволюцию его замысла и образов. [4, С.5-39].

Закончив восьмую (девятую) главу в сентябре 1830 года, Пушкин на другой день составил план полного издания романа «Евгений Онегин», озаглавил каждую главу и разбил весь роман на три части:

Онегин

Часть первая. Предисловие.

1 песнь. *Хандра*. Кишинев. Одесса. 1823.

2 песнь. *Поэт*. Одесса. 1824.

3 песнь. *Барышня*. Одесса, Михайловское. 1824.

Часть вторая.

4 песнь. *Деревня*. Михайловское. 1825.

5 песнь. *Именины*. Михайловское. 1825.

6 песнь. *Поединок*. Михайловское. 1825.

Часть третья.

7 песнь. *Москва*. Михайловское. П.Б.Малиники. 1827-1828.

8 песнь. *Странствие*. Павловское, Москва. 1829. Болдино.

9 песнь. *Большой свет*. Болдино.

Кишинев

1823 год 9 мая

Болдино.

1830 год 25 сентября

7 лет 4 месяца 17 дней [5, С.73].

Подробное изложение хронологии событий в романе А.С.Пушкина способствует ориентации в основных моментах романа (причем Пушкин указал место и время написания каждой главы), дает возможность уяснить композиционную стройность романа. Ведь само произведение насыщено большим количеством фактов, имён, названий. «Евгений Онегин» не только «энциклопедия русской жизни» (по точному определению Белинского), но и своеобразнейшая энциклопедия философии и литературы той эпохи, целый каскад имён и фактов из области литературы, искусства, философии начала XIX века в России и Европе.

Определение хронотопа при изучении художественного произведения считается важной, это вовсе не формальный вопрос, полагает исследователь А.А.Аникин, с чьим мнением мы вполне соглашаемся. Восприятие времени и пространства определяет и смысл и стиль произведения, является необходимой стороной жанровой характеристики.

Таким образом, пространство и время в романе «Евгений Онегин» обладают "сюжетным значением", то есть являются местом действия или частью событий сюжета и способствуют созданию реалистического произведения.

Тезис 3. Хронотоп в романе «Путь Абая» М.О.Ауэзова. Поэтика романа Ауэзова исследовалась не раз, но работ по анализу хронотопа нами не выявлены. Попытаемся исследовать ее. Знакомство с героем – неотъемлемая часть сюжета романа Ауэзова. Герой, Абай, представлен в определенных обстоятельствах пространства и времени.

Реалистичность изображения казахской действительности, породившей Абая как творческую личность, поддерживается благодаря «объективному» хронотопу.

Образ художественного времени формируется, в первую очередь, за счет указания на точное время совершающихся событий. Юный Абай возвращается домой после учебы, уговорив спутников «выехать, едва занялась заря. Весь день он подгонял коня». [7, С.23]. Два первых дня пути выводили мальчик из терпения. Долго ехать. Вечерняя степь встречает путников.

Два раза в год – весной и осенью – аул Кунанбая прикочевывает. Юный Абай запомнил даже название времени *бохрау*. Так на казахский лад называли время русского праздника покровы.

Художественное время передается благодаря описаниям изменений в природе или определенного состояния в ней, а также сообщениям о соответствующем времени года, которое иногда уточняется до конкретного месяца и времени суток: «Ослепительный майский день как-то особенно приветлив... Утренний ветер, пробегающий по склонам Чингиза с горного перевала, как всегда, прохладен. Он умеряет жару и веет легкой, нежной свежестью». В этом

эпизоде эстетическими оппозициями являются прекрасное в природе и трагическое в жизни персонажей старика Кодара, «согбенного временем и невзгодами, и молодой женщиной, убитой горем, похоронивших первый – сына, вторая – мужа. – «Но все это сверкание жизни, буйная радость пробуждающейся природы как будто не существовали для двоих обездоленных людей». [7, С.45]. Описание портрета и характера Кодара осуществляется писателем противопоставлениями времен его молодости, до старости – «недавно перевалило за шестьдесят», «седеющий старик». Так, для Кодара наступает время пустого и бесполезно протекающего времени и пространства.

Пространство: город, аулы отпочковывали в горы Чингиз, бескрайние степи, сопки, Корк, Кольгайнар, перевал Есенбая, Караульная сопка, Тайное ущелье, юрта. Последние два названия мест для юного Абая являются образами времени - пространства, "несущего человеку радость и счастье". [8, С.140]. «И все кажется ему здесь родным, все дышит непередаваемой теплотой. Недавно еще он веселился здесь, бегая с мальчишками наперегонки, устраивая скачки..., играя в бабки. И когда там, в городе, нападала на него тоска по родному аулу, в его воспоминаниях не раз вставали незабываемые дни, проведенные именно здесь, в Есенбае». [7, С.26]. Пространство и время характеризуют душевное состояние героя до указанного события. По Лотману, такое состояние можно назвать «отсутствием гармонии», «отступлением от блага».

В романе «Путь Абая» писателем представлен образ художественного времени биографический: детство, юность, зрелость, старость главного героя. «Мухтару Ауэзову это удалось. Биография Абая получилась и узором его путей-перепутей, и рассказом о поэзии, и панорамой истории.

А потом реальность начала прогибаться под недоброй тяжестью мифа, подлинные судьбы и характеры становились жертвами идеологии», – считает автор монографии «Мухтар Ауэзов. Трагедия триумфатора» Н.Анастасьев. [9, гл.6].

Хронотоп в романе Ауэзова определяет устойчивые (жанровые) пространственные образы: идиллический хронотоп – время в родительском доме. Абай в доме родителей по приезду с учёбы.

Авантюрный хронотоп – испытания в чужом мире: Абай в доме Суюндика, решает спорные вопросы между отцом и хозяином дома, судьбу своей сестренки, которую отдали в аманат.

Историческим романом, точнее документально-историческим, называет «Путь Абая» Анастасьев: «...Достоверны лица, документально прочна основа событий, подлинные пейзажи, несомненна этнография, от ритаулов до одеяния, от убранства юрт до кочевья, от народного праздника до судебной тяжбы.

...Как по годовым кольцам определяют возраст дерева, так и по роману Мухтара Ауэзова натуралист восстановит природный мир степи, метеоролог – её климат, географ – расположение кочевий, направление дорог, расстояние от аула до города, экономист – сдвиги от кочевого способа хозяйствования к оседлому, и даже законник найдёт богатый материал по истории и правоприменению...». [9, С.32-33].

Вывод: художественное время и художественное пространство в романе казахского писателя М.Ауэзова «Путь Абая» играет важнейшую роль в сюжетообразовании повествовательного жанра.

Тезис 4. Хротоп в романах «Евгений Онегин» А.С.Пушкина и «Путь Абая» М.О.Ауэзова отражает специфические взаимоотношения темпоральной и пространственной оси повествовательного текста, играет ключевую роль в понимании сюжета, мотивов, композиции, характеры героев, их психологию. Важность рассмотрения категорий пространства и времени для характеристики сюжета романа представляется несомненной.

Список литературы:

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975.
2. Лотман Ю.М. Роман А.С.Пушкина. «Евгений Онегин». Комментарий. – Л.: Просвещение, 1983. – 416 с. profilib.net/chtenie/54197/yuriy...
3. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в десяти томах. Изд. 4-е. Т. 8. – Л., 1978.
4. Бродский Н.Л. «Евгений Онегин». Роман А.С.Пушкина. – М.: Просвещение, 1964.
5. Набоков В. Комментарий к роману «Евгений Онегин» Александра Пушкина. – М.: Интелвак, 1999.
6. Дёмин Н.А. Изучение творчества А.С.Пушкина. – Изд.2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1964.

7. Ауэзов М.О. Путь Абая. Роман, т. I. – Алма-Ата: Жазушы, 1987.
8. Цилевич Л.М. Об аспектах исследования сюжета // Вопросы сюжетосложения. Сборник статей 5. Рига: , 1978
9. Анастасьев Н. Мухтар Ауэзов. Трагедия триумфатора. – М.: Молодая гвардия, 2006./ Қазақ сөз өнері/Казахская словесность : хрестоматия /составлена Г.С.Умаровой – Алматы: Бастау, 2018. – – 2 б., 2 ч. –Б.2. Ч.2.
- УДК 81(470/440/574)

Умарова Г.С., Ткешева А.Е.

Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова

ТЕМА «МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА» В РУССКОЙ, ФРАНЦУЗСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ

Тезис 1. Авторы некоторых научных изданий рекомендуют не увлекаться анализом тем художественного произведения. И в то же время, они соглашаются во мнении, что установка тем способствует более объективному раскрытию характеров, воплощенных в персонажах; помогает различать объект отражения и предмет изображения, темы конкретно-исторические и вечные. [1].

Один из первых авторов учебника «Введение в литературоведение» Г.Л.Абрамович определяет тему как «основную проблему, поставленную писателем. Здесь не уместен знак равенства между близкими, но отличающимися между собой художественными категориями. В теории литературы тема – не – проблема». [2].

Выделяются сквозные литературные темы. Они зарождаются в одной эпохе, затем лейтмотивно развиваются и в этой же эпохе завершают свою эстетическую функцию. Так, в литературе XIX века выделяется тема маленького человека. Понятие «маленький человек» как тематический тип сформировался в чиновничьей среде, в обществе разночинцев.

Исследование темы «маленького человека» на современном этапе поможет, как нам кажется, пониманию универсального, общечеловеческого содержания классических произведений.

Тезис 2. Тематика, в понимании Г.Н.Поспелова, выступает как связующее звено между первичной реальностью и реальностью художественной, она как бы принадлежит сразу обоим мирам: реальному и художественному. Учитывается то обстоятельство, что действительные характеры и взаимоотношения характеров не копируются писателем «один к одному», а уже на этом этапе творчества преломляются, писатель выбирает из действительности то наиболее, с его точки зрения, характерное, усиливает эту характерность и одновременно воплощает ее в единичном художественном образе. Так создается литературный персонаж – вымышленная писателем личность со своим характером, то есть совокупностью индивидуальных устойчивых черт личности – социальных и психологических. На эту индивидуальную целостность и должно быть, прежде всего, направлено внимание при анализе тематики. [3, С.34-35].

Тезис 3. Изучение темы «маленького человека» в художественных произведениях русской, французской и казахской литератур с позиции осмысления ее в качестве эстетического явления диктуется еще тем, что на современном этапе во всех областях общественного сознания актуализируются общечеловеческие, общегуманистические, вечные ценности. Мы попытались не ограничиваться в анализе тематики произведения его локально-историческим смыслом, не сводить его содержание к иллюстрации социально-исторических процессов, а выявить в шедеврах классических литератур их непреходящий смысл, реально волнующий людей разных эпох, разных поколений и народов.

Тезис 4. Тема «маленького человека» включает в себя ряд разнообразных персонажей в русской литературе XIX века. Данная тема объединяет разнообразные персонажи общими признаками: низкое положение в социальной иерархии, бедность, незащищенность, что обуславливает особенности их психологии и сюжетную роль – жертвы социальной несправедливости и бездушного государственного механизма, часто персонифицированного в образе «значительного лица».

Тип «маленького человека» был открыт А.С.Пушкиным, продолжен Н.В.Гоголем Ф.М.Достоевским, драматургом А.Н. Островским, А.П.Чеховым. В XX веке тема «маленького человека» все еще остается предметом авторского интереса, осмысления и оценки в произведениях М.А.Булгакова, М.М.Зощенко и других писателей.

Тезис 5. Нам интересны произведения русского писателя А.П.Чехова (1860-1904), французского А.Франса (1844-1924) и казахского М.О.Ауэзова (1897-1961) с позиции диалога двух личностей – автора и воспринимающего – при посредничестве художественного произведения (по М.М. Бахтину). [4, С.203-212]. Художественные произведения трех писателей разных культур с позиции осмысления ими темы «маленького человека» нас привлекают, как упоминалось выше, в качестве эстетического явления. Вследствие этого объектом нашего научного изучения в равной степени становятся и эмоции, и их словесно-художественные выражения. В результате предпринятого изучения, думаем, наш анализ поможет раскрыть в произведении разных авторов трех национальных литератур нечто общее и индивидуальное в трактовке феномена творчества А.П.Чехова, А.Франса и М.О.Ауэзова.

Тезис 6. В русской литературе А.П.Чехов спорит с трактовкой образа маленького человека, принятой у писателей демократического и либерального лагеря. Маленький человек, чаще всего чиновник низшего класса, неизменно оценивался последними как достойная жалости жертва жестокого и подавляющего социального механизма, действующего через представителей государственной силы и власти от крупных сановников и чиновников до полиции, изображаемых обыкновенно в черных красках, как существа, сеющие зло, ненависть и агрессию. Чехов же перевернул эту идейную конструкцию с ног на голову. Такая конструкция заметна в рассказах «Смерть чиновника» (1883) и «Толстый и тонкий» (1883), признанных классическими образцами чеховской юмористики. «Представителями силы и власти» представлены генерал в «Смерти чиновника» и Толстый в «Толстом и тонком». Не смотря на то, что они обладатели больших чинов и высокого положения в обществе, не имеют в себе ничего даже отдаленно авторитарного, они доброжелательны и душевно открыты. У маленьких людей, бедного чиновника Червякова, бесконечно извиняющегося перед генералом за то, что, чихнув в театре, он случайно обрызгал его лысину, и Тонкого, столь же неоправданно начинающего унижаться перед своим гимназическим приятелем, Толстым, стоило ему узнать, как сильно тот обогнал его по службе, Чехов выделяет их духовное рабство. Объясняется такое их духовное рабство не тем, что это уродливая, но закономерная реакция на социальное давление извне, а странными и не зависящими ни от какого внешнего давления законами человеческой психики, все время подверстывающей меняющийся мир под готовую систему мыслительных координат.

Ярко выраженная авторитарная личность, психологически и литературно, по методам описания, напоминающая щедринских градоначальников из «Истории одного города», унтер Пришибеев в одноименном рассказе Чехова представлен носителем узкой и предвзятой точки зрения на мир, но он не унижающийся чиновник. Он самыми разными способами, включая и рукоприкладство, пытается установить полный контроль над поведением людей. Авторитарный чеховский герой не представитель власти, а тот, кто безосновательно приписывает себе ее полномочия и злоупотребляет ими, тогда как сама власть рисуется пресекающей подобный безудержный авторитаризм во имя утверждения общественного спокойствия и мира. Мечтавший о наведении подлинного «порядка» Пришибеев попадает под суд и, к собственному глубокому изумлению, за недозволенное поведение в обществе, приговаривается к месячному заключению под арест. [5, С.458-459].

“Маленькие люди” Чехова, в основном, становятся такими по своей воле. В рассказах Чехова мы увидим угнетателей начальников, как у Гоголя, нет в них и острой денежной ситуации, унижающих социальных отношений как у Достоевского, есть только человек, который сам вершит свою судьбу. Своими наглядными образами “маленьких людей” с оскудевшими душами, Чехов призывает читателей к исполнению одной из своих заповедей “По капле выдавить из себя раба”. Каждый из героев его “маленькой трилогии” олицетворяет какую-либо из сторон жизни: Беликов (“Человек в футляре”) – олицетворение власти, бюрократии и цензуры, в рассказе “Крыжовник” – олицетворение отношений к земле, извращенный образ помещика того времени и т.д.

Между тем, с противоположностями в душе чеховского героя большей частью нет мирного сосуществования. Если человек подчиняется силе обстоятельств, и в нем постепенно гаснет способность к сопротивлению, то он, в конце концов, теряет все истинно человеческое, что ему было свойственно. Это омертвление души, “уменьшение ее” до минимальных размеров – самое страшное возмездие, которое воздает жизнь за приспособленчество. [6, С. 74]

Главный герой в рассказе “Человек в футляре” Беликов – учитель греческого языка, влюбленный в свой предмет, не заражает учеников, он для них – лишь ненавистный “человек в

футляре». Беликов, страшая улицы, и у себя дома чувствует себя в опасности. На всякий случай часы, перочинный ножик Беликов держит в чехле. Весь смысл жизни Беликова – в активной, всевозможной защите от внешнего мира, от реальной жизни.

«Человек в футляре» Чехова психологически меняется в ходе событий: под влиянием тусклого, робкого огонька – подобия любви, вспыхнувшей в его душе при встрече с хохотушкой Варенькой, но это изменение было внешним: «...решение жениться подействовало на него как-то болезненно, он похудел, побледнел и, казалось, еще глубже ушел в свой футляр.» Принцип жизни «как бы чего не вышло» Беликова, в конце концов, раздавило подобие влюбленности в его душе. В первый и последний раз для героя это опасение оказалось не напрасным: желание жениться обернулось для него смертью. Сброшенный с лестницы учителем Коваленко, братом Вареньки, Беликов покатился вниз вместе с галошами. Деталь, с которой этот человек, казалось бы, сросся физически, вдруг оторвалась от него, и это не могло пройти безболезненно. В таком необычном для него виде, без одного из самых мощных футляров, с помощью которых он только и имел твердую почву под ногами, Беликов почувствовал себя совсем обезоруженным. Роковой исход наступил незамедлительно. Беликов не мог пережить публичного позора – хохота Вареньки, в этот миг вошедшей в дом вместе с другими людьми. Беликов вернулся к себе, лег и больше не вставал». [7, С. 41]. Беликов угнетает окружающих своим страхом.

Вывод: «маленькие люди» А.П.Чехова отличаются узкими представлениями о жизни и своих способностях, не сумевших «убить в себе раба». К ним не испытывается жалость, они не жертвы жестокого и подавляющего социального механизма, действующего через представителей государственной силы и власти от крупных сановников и чиновников до полиции. «Маленькие люди» Чехова – это люди различных сословий, только у них «мелкая», рабская, оскудевшая душа.

Тезис 7. Во французской литературе тему «маленького человека» мы исследовали в повести «Кренкебиль» (1900- 1901) А.Франса.

«Кренкебиль» – философская повесть, в которой Анатоль Франс, как и в других предыдущих произведениях, вновь обращается к теме правосудия и, обобщая уроки дела Дрейфуса, доказывает, что при существующей организации общества юстиция органически враждебна конкретному человеку, не облаченному властью. «Жером Кренкебиль, зеленщик, познал власть и силу закона, когда его за оскорбление представителя властей препроводили в исправительную полицию». Находясь в зале суда, все «внушало ему высокое представление о правосудии. Проникнутый почтением, охваченный испугом, он готов был сам говорить перед судьями о собственной виновности. В душе он не чувствовал себя преступником, но он понимал, как мало значит душа какого-нибудь зеленщика перед символами закона и вершителями общественного возмездия».

За полвека, которые Кренкебиль провел на улицах со своей тележкой, он выучился подчиняться представителям власти. Но на этот раз он оказался в особом положении – между долгом и своим правом. Право его заключалось в том, что он должен дождаться платы от женщины-покупателя, которая забрала у него лук-пореи. Он не умел рассуждать юридически. Он не понимал, что если ты осуществляешь свое право, то это не освобождает тебя от выполнения общественного долга. Он считал, что получить свои четырнадцать су – вполне его право, и забыл о своем долге, который состоял в том, чтобы толкать тележку все вперед и вперед.

Когда же Жером объяснил полицейскому, требующему ему последовать в Отдел, что ему нужно дождаться оплаты: «Жду денег! Экая напасть! Вот беда, черт побери!», то «полицейский счел себя оскорбленным этими словами, хотя в них было больше отчаяния, нежели возмущения. И так как для него всякие оскорбительные слова обязательно укладывались в неизменную, освященную традицией, ритуальную и, можно сказать, литургическую формулу проклятия «Смерть коровам!», то именно это проклятие и послышалось ему в словах преступника». В результате Кренкебиль был лишен свободы. [8, royallib.com/book/frans_anatol].

Правосудие, власть, – утверждает автор произведения, – не способны защитить конкретного человека, его интересы и установить истину, поскольку она по самой сути своей призвана защищать власть имущих и подавлять обыкновенных граждан. Политическая и философская тенденция здесь выражается не только в сюжете и образах, она прямо высказана в тексте. Уже первая глава формулирует проблему в абстрактно философском плане: «Величие правосудия полностью выражено в каждом приговоре, который выносит судья от имени

державного народа. Жером Кренкебиль, уличный зеленщик, познал всемогущество закона, когда был препровожден в исправительную полицию за оскорбление представителя власти».

Начиная с шестой главы, философская комедия переходит в психологическую и социальную драму. Кренкебиль выходит из тюрьмы и с горьким удивлением обнаруживает, что все его бывшие клиенты презрительно отворачиваются от него, так как не желают знаться с «преступником». Комический персонаж превращается в подлинного драматического героя, и герой этот не философ и не монах, не поэт и не художник, а бродячий торговец!

Вывод: во французской литературе писателем А.Франсом отображен «маленький человек», притесненный правосудием и властью, но он не лишен свободомыслия, он страдает от общепринятых моральных стереотипов в обществе, когда человека, побывавшего в заключении воспринимают заведомо как закадычного преступника, если даже вина его не доказана. В образе «маленького человека» Франса, как у чеховских «маленьких людей», нет психологии раба, она отсутствует. Это самодостаточный человек.

Тезис 8. В казахской литературе изображение жизни «маленьких людей» нами проанализировано в произведении М.Ауэзова «Судьба беззащитной» (1921).

Конфликт обездоленного, беззащитного, «маленького человека» у Ауэзова связан с враждебным социальным окружением, повинным в его трагической судьбе. Поступки «маленького человека», образы отрицательных героев, повинных в его бедах, изображаются на фоне народной реакции, народного отношения к основному событию. Автор прибегает к голосу народа, к народной нравственной реакции.

В «Сиротской доле» повествуется о трагедии бедной семьи, в которой умер отец-кормилец и остались женщины: его старуха-мать, больная, ослепшая жена и дочь-подросток Газиза. Эти «маленькие люди» становятся жертвами баев, людьми, владеющими властью.

Описание дороги у горы Аркалык, близ которой селилась, «... беднота... в затажные метели, в гибельное степное ненастье у этих людей находили приют и ночлег путники с большой столбовой дороги» начинает повествование о несчастных женщинах. [9, adebiportal.kz/auezov-m-sirotskaya-dolya1.page]. Далее следует описание перевала, названного в честь основателя рода батыра Кушекпая. Только этим гордились бедняки, в том числе и бабушка Газизы, что они потомки батыра. При подробном рассказе мирзе о своем роде она словно цеплялась за его славу, ибо это было единственное, что могло еще защитить их достоинство. Горестно повествует старуха неожиданным пришельцам о своих бедах, о том, что родичи задумали разделить сыновнее имущество и отдать женщин в чужие дома, а внучку выдать за старого бая. Сын старухи умер, пытаясь спасти угнанный во время баранты скот. Еще с надеждой и уважением к гостю, отдавая ему последний кусочек масла и темную лепешку, старуха надеялась найти защиту у мирзы. В этой вросшей в землю зимовке, мало, чем отличающейся от могил, разыгрывается большая человеческая трагедия. Ночные гости надругались над девочкой, вышедшей ночью во двор положить лошадям сена.

Замерзшую Газизу находят лишь утром у могилы отца.

Рассказ-монолог старухи раскрывает ее внутренний мир, ее мужество, ее человеческое достоинство, и веру в справедливость. И здесь же рядом, словно продолжая его, другой монолог – речь опозоренной Газизы, бредущей в снежных вихрях. Ее сбивчивая речь сливается с порывами ветра. Горе бедняка говорит ее голосом, и писатель разворачивает в этих монологах психологические характеристики своих персонажей. Этим высоким порывам героинь добиться правды, хотя и столь разными путями, противопоставит бесчеловечная мораль волостного, который за все время – произносит всего четыре-пять фраз. Это соединение бессловесности и бесчеловечного поступка особенно глубоко разоблачает облик мирзы. [10. http://semeilib.kz/?page_id=1046&page=4&lang=ru].

Вывод: «маленькие люди» казахского писателя М.Ауэзова придавлены социальными обстановками, но гордые душой. Если старуха, бабушка Газизы, гордящаяся предком-батыром, все же испытывает страх перед состоятельными родичами, которые планируют выдать ее внучку за старого богача, то юная героиня не от страха идет на гибель в бурю. Тем самым она защищает свою честь. В ней развито чувство достоинства, а не рабыни духом.

Тезис 9. Тема «маленького человека» актуальна и сейчас. Значимость ее в произведениях А.П.Чехова, А.Франца и М.О.Ауэзова видится в психологии «маленького человека», насколько он свободен душой, живет в ней, в его душе, ощущение раба или преобладает дух активной личности вне зависимости от эпохи, принадлежности к определенному этносу или культуре.

Список литературы:

1. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. / Учебное пособие. – М.: Изд-во «Флинта», Изд-во «Наука». – 2010. – 248 с.
2. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М.: Просвещение, 1979.
3. Жирмунский В.М. Задачи поэтики (1919, 1923) // Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977.
4. Бахтин М.М. К методологии литературоведения // Контекст – 1974. Литературно-теоретические исследования. – М., 1975.
5. История русской литературы XIX века в 3-х частях. / Под ред. В.И.Коровина. Часть 3-я. – М.: Владос, 2005.
6. Полоцкая Э.А. Пути чеховских героев / Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1992.
7. Чехов А. П. Избранное / Сост., авт. Послесловия и коммент. М. П. Громов – М.: Просвещение, 1984.
8. Франс А. Кренкебиль / royallib.com/book/frans_anatol
9. Ауэзов М. Сиротская доля. – Эдебиет порталы / adevportal.kz/auezov-m-sirotskaya-dolya1.page
10. Лизунова Е. Мастерство Мухтара Ауэзова – Алма-Ата: Жазушы, 1968

УДК371:811.161.1

Утегенова К. Т., Жанабаева А.
ЗКГУ им. М. Утемисова,

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ГАДЖЕТОВ И МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В РАБОТЕ УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своем Послании народу «Стратегия «Казахстан-2050» уделяет большое внимание модернизации методик преподавания и развитию онлайн-системы образования. Необходимо интенсивно внедрять инновационные методы, решения и инструменты в отечественную систему образования.

Электронные устройства уже давно вошли в жизнь современного человека: бизнес, реклама, обучение и прочие отрасли - все это базируется на информационных технологиях. В настоящее время сложно представить деятельность личности, представляющей любую область знаний, без современных гаджетов.

Гаджет - это приспособление портативная техническая новинка с цифровыми технологиями карманный компьютер, сотовый телефон с добавочными функциями, авторучки с набором электронных услуг (шариковая ручка как телефон, фотокамера и т. п.), ноутбуки, часы, браслеты, электронные книги, универсальные плееры для презентаций и др. Использование такого рода мобильных обучающих приложений позволит совершенствовать всю систему образования, выводить ее на новый качественный уровень.

В научной литературе достаточно широко обсуждается вопрос о новых тенденциях развития и использования современных электронных устройств. Одним из направлений исследований являются работы педагогов и методистов, они касаются, в первую очередь, использования современных электронных устройств в учебных заведениях. Так, О. А. Котельникова отмечает, что свои надежные позиции завоевали интерактивные электронные доски, ноутбуки для учителей, проекторы и т.п. [1, С. 2].

Стремительные темпы роста информатизации и развития информационно-коммуникационных технологий диктуют современному человеку условия жизни: активность, мобильность, умение рационально расходовать рабочее и личное время, следить за уровнем жизни и информационной осведомленности, жить в ногу со временем. Интерес учащихся к информационно-коммуникационным технологиям уже давно и прочно закрепил позиции неотъемлемой части как жизни, так и обучения, а потому становится отправной точкой в образовательном процессе [2, С. 192].

В настоящее время обучение с применением современных гаджетов уже не является чем-то необычным. Тенденция развития образовательного процесса последних десятилетий - это приоритет индивидуальных электронных устройств для школьников, цель которых – помощь при обучении. По мнению Н. И. Шевченко, важным условием организации учебного процесса становится создание таких условий для ученика, в которых ему будет комфортно, а главное, интересно работать [3, С. 208].

Современные дети уже в начальной школе свободно владеют портативными устройствами: планшеты, цифровые диктофоны, плееры и др. Сейчас практически каждый гаджет может быть использован в учебе для облегчения работы ученика и учителя.

В выборе способов, приемов и средств обучения следует обратить внимание на современные электронные устройства и ИКТ технологии. Трудно представить себе современного человека без гаджета, будь то планшетный компьютер или смартфон, использование возможностей которого на уроках учителем и учениками сложно переоценить.

Безусловно, приоритетное место при выборе электронного устройства будет отдано смартфону или планшету, так как помимо основного набора функций персонального компьютера их явными преимуществами являются небольшие размеры и мобильность. Кроме того, функции и возможности расширяются за счет свободного доступа в Интернет (обмен информацией как между учениками одной рабочей группы, так и между учеником и учителем, возможность совместной работы над одним проектом в режиме online и т.д.); наличия камеры (фото, видео), микрофона; музыкального проигрывателя и доступности необходимых приложений[4, С. 320].

Если говорить о возможности применения смартфона или планшета на уроке русского языка, то необходимо отметить, что в зависимости от типа приложения, определяется возможность использования его на уроке в части объяснения нового материала, в части отработки и закрепления полученных знаний, а так же для самостоятельной работы и самопроверки.

Нами был проведен анализ Интернет-сайтов на наличие приложений, которые возможно применить на уроках русского языка:

1. *Bookmate*(Букмейт) — компания, развивающая одноименный мобильный сервис для чтения книг, основана в 2010 г. Саймоном Дайлопом и его бизнес-партнером Виктором Фрумкиным. Букмейт — это приложение для чтения книг по подписке с большой мультязычной библиотекой. Читателям Букмейта доступны 850 000 книг на 12 языках: русском, английском, испанском, бахасе, шведском, азербайджанском, казахском, датском, голландском, немецком, португальском, турецком. Читатели также имеют возможность создавать тематические книжные полки, оставлять впечатления о прочитанном, делать цитаты и делиться книгами с друзьями.

2. *Google*— крупнейшая поисковая система интернета, принадлежащая корпорации GoogleInc. Поддерживает поиск документов форматов PDF, RTF, PostScript, Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint и др. Поисковая система Google была создана в качестве учебного проекта студентов Стэнфордского университета Ларри Пейджа и Сергея Брина. Они в 1996 году работали над поисковой системой BackRub, а в 1998 году на её основе создали новую поисковую систему Google.

3. *Тест по русскому языку* поможет проверить свои знания по русскому языку. Предлагается ответить на 5 несложных вопросов по русскому языку, по окончании которых игра оценит уровень знаний и выдаст окончательную оценку.

4. *Фоксфорд* - это онлайн-школа для учеников 5-11 классов. На курсах школьники могут подтянуть или углубить знания, подготовиться к олимпиадам по основным школьным предметам. Занятия ведут преподаватели МГУ, МФТИ, ВШЭ и других ведущих вузов России.

5. *Youtube* (от англ. you — «ты», «вы» и англ. tube — «труба», жарг. англ. — «телевизор») — видеохостинговая компания, предоставляющая пользователям услуги хранения, доставки и показа видео. Пользователи могут загружать, просматривать, оценивать, комментировать, добавлять в избранное и делиться теми или иными видеозаписями. Благодаря простоте и удобству использования YouTube стал популярнейшим видеохостингом и вторым сайтом в мире по количеству посетителей. На сайте представлены фильмы, музыкальные клипы, трейлеры, новости, образовательные передачи, а также любительские видеозаписи, включая видеоблоги, слайд-шоу, юмористические видеоролики и прочее.

6. *Орфография русского языка* — это и тест, и игра, и викторина. Слова, в которых вы делаете ошибки, будут появляться в последующих тестах для того, чтобы вы наверняка их запомнили. Проверка орфографии поможет с пользой провести время и улучшить правописание и грамотность.

7. *Орфография* - полезнейшая программа от студии Prismalogic. Она содержит 200 текстовых карточек с пропущенными буквами: а, о, е, и т.п. Задача пользователей – решить грамматический пазл, выбрав правильный вариант из предложенных.

8. *Грамматика русского языка* - приложение составлено в виде таблиц и схем и имеет, в основном, практическую направленность. Здесь в краткой и доступной форме систематически изложены основные правила грамматики русского языка в объеме средней школы. Работает в режиме offline.

9. *Краткие содержания* - 30 произведений литературы с 9 по 11 класс в сокращенном виде, работает без интернет-соединения.

10. *Слово дня* — *толковый словарь*. Каждый день приложение будет показывать новые актуальные слова и термины русского языка, значение которых многие не знают. Команда филологов изучает их определения в толковых словарях Даля и Ожегова и других авторитетных источниках. А потом адаптирует эту информацию в краткие определения для простоты понимания.

11. *Орфографи «Ударник»* — это мобильные версии настольных игр от Pagedown Studio, которые помогут прокачать уровень владения русским языком и избежать досадных ошибок. Каждая игра представляет собой наборы из 120 карточек с заданиями. В обеих играх предлагаются слова, в написании и произношении которых люди чаще всего путаются. Принцип игры прост: в «Орфографе» пользователь должен отметить единственно верно написанное слово из трех вариантов, а в «Ударнике» — выбрать правильную ударную гласную.

Данный гаджет позволяет учителю и ученику «быть на одной информационной волне», общаться «на одном языке», что не мало важно в современном мире, а поиск новых приложений дает возможность ребенку развиваться творчески, работать с большими объемами информации, анализировать, делать выводы и обоснованно приходить к выбору.

Несмотря на широкий выбор приложений, использование планшетов и смартфонов на каждом уроке естественнонаучного цикла нецелесообразно, но полезно и необходимо; главное каждому учителю найти место в уроке для применения данной современной технологии обучения. Следует отметить так же, что важно рациональное использование гаджетов в образовательном процессе, поскольку для большинства детей это - «игрушка», а не средство обучения.

12. *Wikipedia*— общедоступная многоязычная универсальная интернет-энциклопедия со свободным контентом, реализованная на принципах вики.

13. *Читай книги онлайн. «ЛитРес»* - продавец лицензионных электронных книг №1 в России и СНГ. Компания «ЛитРес» основана в 2005 году и является крупнейшим продавцом лицензионных электронных книг в России. На сегодняшний день ассортимент компании насчитывает несколько сотен тысяч электронных книг. Каждый месяц в каталоге компании появляется от 1500 до 2000 новых книг. Доступ к 150 000 книг в любимых жанрах - фантастика, зарубежная литература, художественная литература, любовные романы, детективы, боевики, бизнес книги, книги по саморазвитию, книги по психологии и многое др [5, с 224].

14. *СМК* - предназначено для ознакомления пользователя с техническими характеристиками и функциональными возможностями информационной системы. СМК представлена в виде веб-интерфейса и не требует установки локальный компьютер пользователя какого-либо программного обеспечения.

Предназначения СМК:

- оказание методической поддержки, творческого развития, профессионального роста учителей с учетом образовательной практики Интеллектуальных школ и создание условий для сотрудничества и обмена опытом;

- создание единой образовательной платформы и информационной площадки для оказания консультативной поддержки учителям пилотных школ;

- развитие сетевого взаимодействия педагогических работников системы образования;

- трансляция инновационных образовательных программ, учебных ресурсов, методики преподавания;

- предоставление возможности в онлайн режиме для эффективного обмена опытом и сотрудничества между учителями;

-развитие и эффективное использование навыков ИКТ среди учителей и учащихся.

Для загрузки системы, исполняемого на локальном компьютере пользователя, достаточно ввести адрес информационной системы «<http://smk.edu.kz>» в адресной строке браузера и авторизоваться в системе.

Таким образом, краткий анализ интернет-ресурсов и мобильных приложений позволяет прийти к выводу: использование электронных устройств предоставляет возможность иметь под рукой учебную литературу в электронном виде, что является здоровьесберегающим фактором (ученики освобождаются от необходимости носить тяжелые учебники в школу); художественную, научную и публицистическую литературу для чтения, используя соответствующие приложения. Учитель может использовать приложения для организации любого вида деятельности (групповой, индивидуальной, для работы по самообразованию); развить творческую инициативу деятельности ребенка; свободно ориентироваться в интернет сети и самое главное быть мобильным в любое время.

Список литературы:

1. Котельникова О. А. Возможности применения современных гаджетов в процессе обучения предметам естественнонаучного цикла. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://infourok.ru/nauchnaya-statya-vozmozhnosti-primeneniya-sovremennih-gadzhetrov-v-processe-obucheniya-predmetam-estestvennonauchnogo-cikla-620360.html>
2. Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение. - М: Издательский центр «Академия», 2009. – 192 с.
3. Шевченко, Н.И. Педагогические технологии: социализация школьников на уроках обществознания: Учебно-методические материалы. - М.: Рус. Слово, 2012. - 208 с.
4. Щербакова, Т.Н. Теоретические основы организации обучения в начальных классах. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов учреждений среднего профессионального образования / В.П. Сергеева, Э.К. Никитина, Т.Н. Щербакова; Под ред. В.П. Сергеева. - М.: ИЦ Академия, 2013. - 320 с.
5. Юнина Е.А. Технологии качественного обучения в школе. - М: Педагогическое общество России, 2007. – 224 с.

УДК371:811.161.1

Утегенова К. Т., Жанабаева А.
ЗКТУ им. М. Утемисова,

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ГАДЖЕТОВ И МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В РАБОТЕ УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своем Послании народу «Стратегия «Казахстан-2050» уделяет большое внимание модернизации методик преподавания и развитию онлайн-системы образования. Необходимо интенсивно внедрять инновационные методы, решения и инструменты в отечественную систему образования.

Электронные устройства уже давно вошли в жизнь современного человека: бизнес, реклама, обучение и прочие отрасли - все это базируется на информационных технологиях. В настоящее время сложно представить деятельность личности, представляющей любую область знаний, без современных гаджетов.

Гаджет - это приспособление портативная техническая новинка с цифровыми технологиями карманный компьютер, сотовый телефон с добавочными функциями, авторучки с набором электронных услуг (шариковая ручка как телефон, фотокамера и т. п.), ноутбуки, часы, браслеты, электронные книги, универсальные плееры для презентаций и др. Использование такого рода мобильных обучающих приложений позволит совершенствовать всю систему образования, выводить ее на новый качественный уровень.

В научной литературе достаточно широко обсуждается вопрос о новых тенденциях развития и использования современных электронных устройств. Одним из направлений исследований являются работы педагогов и методистов, они касаются, в первую очередь, использования современных электронных устройств в учебных заведениях. Так, О. А.

Котельникова отмечает, что свои надежные позиции завоевали интерактивные электронные доски, ноутбуки для учителей, проекторы и т.п. [1, С. 2].

Стремительные темпы роста информатизации и развития информационно-коммуникационных технологий диктуют современному человеку условия жизни: активность, мобильность, умение рационально расходовать рабочее и личное время, следить за уровнем жизни и информационной осведомленности, жить в ногу со временем. Интерес учащихся к информационно-коммуникационным технологиям уже давно и прочно закрепил позиции неотъемлемой части как жизни, так и обучения, а потому становится отправной точкой в образовательном процессе [2, С. 192].

В настоящее время обучение с применением современных гаджетов уже не является чем-то необычным. Тенденция развития образовательного процесса последних десятилетий - это приоритет индивидуальных электронных устройств для школьников, цель которых – помощь при обучении. По мнению Н. И. Шевченко, важным условием организации учебного процесса становится создание таких условий для ученика, в которых ему будет комфортно, а главное, интересно работать [3, С. 208].

Современные дети уже в начальной школе свободно владеют портативными устройствами: планшеты, цифровые диктофоны, плееры и др. Сейчас практически каждый гаджет может быть использован в учебе для облегчения работы ученика и учителя.

В выборе способов, приемов и средств обучения следует обратить внимание на современные электронные устройства и ИКТ технологии. Трудно представить себе современного человека без гаджета, будь то планшетный компьютер или смартфон, использование возможностей которого на уроках учителем и учениками сложно переоценить.

Безусловно, приоритетное место при выборе электронного устройства будет отдано смартфону или планшету, так как помимо основного набора функций персонального компьютера их явными преимуществами являются небольшие размеры и мобильность. Кроме того, функции и возможности расширяются за счет свободного доступа в Интернет (обмен информацией как между учениками одной рабочей группы, так и между учеником и учителем, возможность совместной работы над одним проектом в режиме online и т.д.); наличия камеры (фото, видео), микрофона; музыкального проигрывателя и доступности необходимых приложений [4, С. 320].

Если говорить о возможности применения смартфона или планшета на уроке русского языка, то необходимо отметить, что в зависимости от типа приложения, определяется возможность использования его на уроке в части объяснения нового материала, в части отработки и закрепления полученных знаний, а так же для самостоятельной работы и самопроверки.

Нами был проведен анализ Интернет-сайтов на наличие приложений, которые возможно применить на уроках русского языка:

2. *Bookmate* (Букмейт) — компания, развивающая одноименный мобильный сервис для чтения книг, основана в 2010 г. Саймоном Дайлопом и его бизнес-партнером Виктором Фрумкиным. Букмейт — это приложение для чтения книг по подписке с большой мультязычной библиотекой. Читателям Букмейта доступны 850 000 книг на 12 языках: русском, английском, испанском, бахасе, шведском, азербайджанском, казахском, датском, голландском, немецком, португальском, турецком. Читатели также имеют возможность создавать тематические книжные полки, оставлять впечатления о прочитанном, делать цитаты и делиться книгами с друзьями.

2. *Google* — крупнейшая поисковая система интернета, принадлежащая корпорации Google Inc. Поддерживает поиск документов форматов PDF, RTF, PostScript, Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint и др. Поисковая система Google была создана в качестве учебного проекта студентов Стэнфордского университета Ларри Пейджа и Сергея Брина. Они в 1996 году работали над поисковой системой BackRub, а в 1998 году на её основе создали новую поисковую систему Google.

3. *Тест по русскому языку* поможет проверить свои знания по русскому языку. Предлагается ответить на 5 несложных вопросов по русскому языку, по окончании которых игра оценит уровень знаний и выдаст окончательную оценку.

4. *Фоксфорд* - это онлайн-школа для учеников 5-11 классов. На курсах школьники могут подтянуть или углубить знания, подготовиться к олимпиадам по основным школьным предметам. Занятия ведут преподаватели МГУ, МФТИ, ВШЭ и других ведущих вузов России.

5. *Youtube* (от англ. you — «ты», «вы» и англ. tube — «труба», жарг. англ. — «телевизор») — видеохостинговая компания, предоставляющая пользователям услуги хранения, доставки и показа видео. Пользователи могут загружать, просматривать, оценивать, комментировать, добавлять в избранное и делиться теми или иными видеозаписями. Благодаря простоте и удобству использования YouTube стал популярнейшим видеохостингом и вторым сайтом в мире по количеству посетителей. На сайте представлены фильмы, музыкальные клипы, трейлеры, новости, образовательные передачи, а также любительские видеозаписи, включая видеоблоги, слайд-шоу, юмористические видеоролики и прочее.

6. *Орфография русского языка* — это и тест, и игра, и викторина. Слова, в которых вы делаете ошибки, будут появляться в последующих тестах для того, чтобы вы наверняка их запомнили. Проверка орфографии поможет с пользой провести время и улучшить правописание и грамотность.

7. *Орфография* - полезнейшая программа от студии Primalogic. Она содержит 200 текстовых карточек с пропущенными буквами: а, о, е, и т.п. Задача пользователей – решить грамматический пазл, выбрав правильный вариант из предложенных.

8. *Грамматика русского языка* - приложение составлено в виде таблиц и схем и имеет, в основном, практическую направленность. Здесь в краткой и доступной форме систематически изложены основные правила грамматики русского языка в объеме средней школы. Работает в режиме offline.

9. *Краткие содержания* - 30 произведений литературы с 9 по 11 класс в сокращенном виде, работает без интернет-соединения.

10. *Слово дня — толковый словарь*. Каждый день приложение будет показывать новые актуальные слова и термины русского языка, значение которых многие не знают. Команда филологов изучает их определения в толковых словарях Даля и Ожегова и других авторитетных источниках. А потом адаптирует эту информацию в краткие определения для простоты понимания.

11. *Орфографы «Ударник»* — это мобильные версии настольных игр от Pagedown Studio, которые помогут прокачать уровень владения русским языком и избежать досадных ошибок. Каждая игра представляет собой наборы из 120 карточек с заданиями. В обеих играх предлагаются слова, в написании и произношении которых люди чаще всего путаются. Принцип игры прост: в «Орфографе» пользователь должен отметить единственно верно написанное слово из трех вариантов, а в «Ударнике» — выбрать правильную ударную гласную.

Данный гаджет позволяет учителю и ученику «быть на одной информационной волне», общаться «на одном языке», что не мало важно в современном мире, а поиск новых приложений дает возможность ребенку развиваться творчески, работать с большими объемами информации, анализировать, делать выводы и обоснованно приходить к выбору.

Несмотря на широкий выбор приложений, использование планшетов и смартфонов на каждом уроке естественнонаучного цикла нецелесообразно, но полезно и необходимо; главное каждому учителю найти место в уроке для применения данной современной технологии обучения. Следует отметить так же, что важно рациональное использование гаджетов в образовательном процессе, поскольку для большинства детей это - «игрушка», а не средство обучения.

12. *Wikipedia* — общедоступная многоязычная универсальная интернет-энциклопедия со свободным контентом, реализованная на принципах вики.

13. *Читай книги онлайн. «ЛитРес»* - продавец лицензионных электронных книг №1 в России и СНГ. Компания «ЛитРес» основана в 2005 году и является крупнейшим продавцом лицензионных электронных книг в России. На сегодняшний день ассортимент компании насчитывает несколько сотен тысяч электронных книг. Каждый месяц в каталоге компании появляется от 1500 до 2000 новых книг. Доступ к 150 000 книг в любимых жанрах - фантастика, зарубежная литература, художественная литература, любовные романы, детективы, боевики, бизнес книги, книги по саморазвитию, книги по психологии и многое др [5, с 224].

14. *СМК* - предназначено для ознакомления пользователя с техническими характеристиками и функциональными возможностями информационной системы. СМК представлена в виде веб-интерфейса и не требует установки локальный компьютер пользователя какого-либо программного обеспечения.

Предназначения СМК:

- оказание методической поддержки, творческого развития, профессионального роста учителей с учетом образовательной практики Интеллектуальных школ и создание условий для сотрудничества и обмена опытом;
- создание единой образовательной платформы и информационной площадки для оказания консультативной поддержки учителям пилотных школ;
- развитие сетевого взаимодействия педагогических работников системы образования;
- трансляция инновационных образовательных программ, учебных ресурсов, методики преподавания;
- предоставление возможности в онлайн режиме для эффективного обмена опытом и сотрудничества между учителями;
- развитие и эффективное использование навыков ИКТ среди учителей и учащихся.

Для загрузки системы, исполняемого на локальном компьютере пользователя, достаточно ввести адрес информационной системы «<http://smk.edu.kz>» в адресной строке браузера и авторизоваться в системе.

Таким образом, краткий анализ интернет-ресурсов и мобильных приложений позволяет прийти к выводу: использование электронных устройств предоставляет возможность иметь под рукой учебную литературу в электронном виде, что является здоровьесберегающим фактором (ученики освобождаются от необходимости носить тяжелые учебники в школу); художественную, научную и публицистическую литературу для чтения, используя соответствующие приложения. Учитель может использовать приложения для организации любого вида деятельности (групповой, индивидуальной, для работы по самообразованию); развить творческую инициативу деятельности ребенка; свободно ориентироваться в интернет сети и самое главное быть мобильным в любое время.

Список литературы:

1. Котельникова О. А. Возможности применения современных гаджетов в процессе обучения предметам естественнонаучного цикла. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://infourok.ru/nauchnaya-statya-vozmozhnosti-primeneniya-sovremennih-gadzhetov-v-processe-obucheniya-predmetam-estestvennonauchnogo-cikla-620360.html>
2. Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение. - М: Издательский центр «Академия», 2009. – 192 с.
3. Шевченко, Н.И. Педагогические технологии: социализация школьников на уроках обществознания: Учебно-методические материалы. - М.: Рус. Слово, 2012. - 208 с.
4. Щербакова, Т.Н. Теоретические основы организации обучения в начальных классах. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов учреждений среднего профессионального образования / В.П. Сергеева, Э.К. Никитина, Т.Н. Щербакова; Под ред. В.П. Сергеева. - М.: ИЦ Академия, 2013. - 320 с.
5. Юнина Е.А. Технологии качественного обучения в школе. - М: Педагогическое общество России, 2007. – 224 с.

УДК 81(470/574)

Утегенова К. Т., Когабай А.
ЗКТУ им. М. Утемисова,

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБРАЩЕНИЯ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРАХ

Прагмалингвистика - молодая область знаний на стыке наук о языке, поведении, психологии, философии. Э.С. Азнаурова называет прагмалингвистику лингвистической прагматикой.

И.П. Сусов в учебнике «К предмету прагмалингвистики», в котором описаны содержательные аспекты предложения и текста, говорит о том, что прагмалингвистика выделяется как область лингвистических исследований, имеющих своим объектом отношение между языковыми единицами и условиями их употребления в определенном коммуникативно-прагматическом пространстве. Ю.С. Степанов дополняет, что прагмалингвистика также определяется как наука, которая отражает факторы для наиболее успешного воздействия на слушающего или читающего.

По мнению Дж. Юла, предмет изучения прагматики представляет четыре аспекта исследования - намерение говорящего, контекстное значение высказывания, понимание невыраженного и объем общих знаний.

На главное место в своих исследованиях прагмалингвистика выдвигает человека как субъекта речевой деятельности. Ведь любое высказывание - самостоятельное предложение, реплика в диалоге или связный текст - соотносится с говорящим [1, С.326-332]. И что немаловажно, для интерпретации высказывания необходимо принимать во внимание получателя сообщения, то есть того, кому это высказывание адресовано, следует учитывать смысл, вкладываемый автором в свое речевое произведение в зависимости от деталей реальной обстановки общения, знания об участниках речевого общения (социальный статус, воспитание, отношения, в которых они находятся друг с другом и т.д.) [2, С.357-358].

Следовательно, можно утверждать, что прагмалингвистика занимается исследованием языковых знаков в их отношении к тем, кто эти знаки создает, получает и интерпретирует.

В область интересов прагмалингвистики попадает широкий круг проблем, не ограничивающийся исследованием взаимоотношений, в которые вступают языковой знак и его интерпретаторы - говорящий и слушающий, а затрагивающий изучение влияния контекста и фоновых знаний на коммуникантов, вопросы выбора оптимальных языковых средств для наиболее эффективного воздействия участников речевого общения, рассмотрение реализации интенций говорящего в речевых актах.

Одним из ключевых понятий в прагмалингвистике является речевой стереотип. В.Н. Куницына утверждает, что речевой стереотип представляет собой речь, которая однозначно понимается большинством членов данной группы. Социальный стереотип выражает привычное отношение человека к какому-либо явлению окружающей действительности, сложившееся под влиянием социальных условий и предшествующего опыта. При взаимодействии людей в процессе совместной деятельности социальные стереотипы могут восприниматься как положительно, так и отрицательно.

Поскольку «положительность» и «отрицательность» являются неотъемлемым компонентом семантической структуры лингвистической единицы, то, входя в состав речевых стереотипов, оценочные лексемы придают им способность выражать оценочные отношения. Эту оценку и изучает наука прагмалингвистики.

Безусловно, каждый народ или нация отличаются своей индивидуальностью, так же, как и каждая страна. Одной из отличительных особенностей нашей страны является наличие двух официальных языков: государственного и языка межнационального общения - русского. Какими бы близкими не были ареалы этих двух языков, у каждого из них существуют какие-то свои отличительные особенности, которые проявляются в поведении людей в тех или иных ситуациях.

В данной работе сделана попытка выявления этих особенностей на примере студентов образовательных программ «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» и «Русский язык и литература», обучающихся в ЗКГУ им. М. Утемисова.

К примеру, 80% студентов, которые сегодня обучаются на 3 курсе по данным специальностям, составляют выпускники казахских школ. Наши наблюдения за устной диалогической и монологической речью студентов позволяют сделать выводы о существенных отличиях в речи выпускников казахских и русских школ. Причем речь идет не только и не столько о стилистических, речевых и грамматических ошибках, а о сложившемся менталитете, восприятии мира, особенностей личностных взаимоотношений, которые накладываются на речь.

Возьмем для примера различие видов обращений к учителям, если в русской школе к учителям принято обращаться по имени и отчеству (Валентина Александровна, Татьяна Юрьевна и т.д.), то в казахской школе принято обращение «апай» и «агай». И этот стереотип сложился не только в школе, но и в вузе.

Вне всякого сомнения, обращение по имени-отчеству при общении на русском языке, где бы это ни происходило, обусловлено этическими нормами русской культуры.

Отчествоупотребляется, в первую очередь, как нейтральная, но официальная, стандартизированная языковая форма обращения друг к другу лиц при отсутствии достаточно близких, дружеских между ними отношений. Такой в обществе сложился обычай. Такова обычная этическая норма. По имени-отчеству обращаются друг к другу соседи, просто знакомые, сослуживцы, независимо от того, уважают они друг друга или нет. Они могут даже испытывать взаимную антипатию, тем не менее, этическая норма требует употребления отчества – это корректно, так заведено в обществе.

Корректным и не зависящим от личных чувств и взаимоотношений является употребление отчества в трудовых коллективах (а в учебных заведениях – между коллегами – даже обязательным), тем более когда это обусловлено служебной или учебной субординацией: обращение к старшему по должности, начальнику, руководителю, учителю.

Как уважительная форма, отчество употребляется по отношению к старшим по возрасту (но неродственникам, в этой сфере существуют другие языковые формы и другие нормы и традиции называния и обращения) – это самый распространённый, типичный, устоявшийся в русской традиции и, можно сказать, этически обязательный случай употребления отчества – не даром же его называют «величанием»: как вас величать?

Здесь можно отметить разницу русской и казахской культуры.

В современном казахском языке форма вежливого обращения сложна и разнообразна. Формулы обращения связаны с характером отношений между людьми, определением взаимного положения говорящих – полового, возрастного, социального.

Одна из форм вежливого обращения связана с термином родства. Неповторимые особенности родственных названий обусловлены не только специфическим отличием лексики казахского языка, но особенностью традиции народа, основанной на почитании старших по возрасту людей.

Традиционные вежливые обращения старших по возрасту к младшим тоже часто строились на ласковом указании возраста и потенциального родства. Часто можно услышать, как совершенно чужой человек обращается *сіңлім, інім, балам, қызым*.

Однако, чтобы понять систему обращений в казахской культуре, необходимо обратиться к рассмотрению основ традиционной казахской культуры, сохранившейся по настоящее время.

В аспекте рассматриваемой нами проблемы остановимся на клановости казахов. Думается, жизненные условия, порождавшие необходимость постоянного перемещения с одного места на другое, практически никогда не прекращавшиеся набеги врагов, посягавших на родные степи, междоусобицы власть имущих выработали у казахов-кочевников стремление к родственности. Поскольку жизнь и благополучие их во многом зависели от умения объединяться, степняки выработали особый вид родственных связей – ру.

Шежіре для казахского народа играет важную социальную и морально-психологическую роль, являясь, в сущности, его национальным самопознанием и самосознанием. И главное здесь состоит не в том, чтобы разделять людей, а напротив, в том, чтобы их объединять и дать им почувствовать значимость их национального единства через понимание общности происхождения и становления кровно-родственных и племенных связей, приведших к образованию казахской народности и нации. Важно осознать свою национальную принадлежность и поднять национальный дух, связывающие каждого с его народом, интересами и идеалами общественного развития казахского народа, а не просто определяющие его принадлежность к отдельному аулу, роду или жузу.

Именно от стремления приближать к себе других (өз жұрты, қайын жұрты, нағашылар, құдалар), от родственности казахов и возникли формы обращения.

Поэтому, обращаясь к преподавателям «апай», «ағай», казахоязычные студенты используют родовой термин, что, отнюдь, не означает неуважение, а, напротив, так обучающийся стремится выказать свое уважение и родственность, сохраняя традиционную культуру. Что касается обращения по имени-отчеству к преподавателям, считаем его искусственно привнесённым в казахскую культуру в годы Советского Союза, когда негласно и целенаправленно уничтожались национальная идентификация, национальная культура и национальный дух.

К слову, хотелось бы также привести в качестве примера обращение на Вы и на Ты.

В русской культуре сложился стереотип обращения на Вы к незнакомому человеку, к коллеге и т.д., в том числе, и по отношению к младшему по возрасту. В казахской культуре иначе. Любопытен факт обращения одного и того же преподавателя к одному и тому же студенту: общаясь на русском языке, он обращается на ВЫ, вступая в коммуникацию на казахском языке, меняет обращение на СЕН – ты. В этом примере мы вновь видим проявление родственности, опеки старшего по возрасту, приближения к себе.

Таким образом, на примере обращения в казахской и русской культуре видим, что речевой этикет является одной из составляющих национальной культуры, показателем самоидентификации человека в обществе. Форма вежливого обращения является частью

речевого этикета, она говорит не только о культуре поведения, но и о воспитании языкового сознания.

Список литературы:

1. Степанов Ю. С. В поисках прагматики (Проблема субъекта) // Изв. АН СССР. Сер. Лит.и яз. Т. 40,1981, №4.
2. Арутюнова Н.Д. Прагматика//ЛЭС. - М.:Сов.энциклопедия, 1990:

ӘОЖ 911.3:33 (574)

Утешев Н.Ж.
география мамандығының студенті

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЗАШАҒАН КЕНТІНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТТАМА**

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев халыққа «Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» жолдауларында ең алдымен халықтың тұрмысы мен әлеуметтік хал-ахуалын, экономикалық әлуетін жоғырылату мақсаттарын көздейді. Осы тұрғыда әрбір мекеннің әлеуметтік әрі экономикалық-географиялық сипаттамасы өте зор орын алып келеді. Ал бұл экономикалық-географиялық орын жөніндегі теорияның әрі қарай тереңдеуіне өз үлесін қосады. Географиялық сипаттамадағы ең маңызды амал болып салыстыру әдісі болып саналады. Салыстыру амалының көмегі бойынша зерттелу үстіндегі объект тереңірек және нақтырақ зерттеледі. Кенті зерттелу барысында мақсатты мен міндеттері айқындалып статистикалық, картографиялық, жалпы географиялық, салыстыру, әлеуметтік географиялық, графикалық әдістері қолданылды.

Елбасымыздың алға қойған міндеттерінің ең бастылары аумақтардың тұрақтылығын негіздеу, ел халқының жергілікті жерде орналасуын оңтайландыру, елді мекендердің сыйымдылығын ықтималдау. Бұл үшін, ең алдымен, қала маңында орналасқан кенттердің шаруашылығын, экономикасын, оны өндірістік әлуетін дамыту есебінен жоғары сатыға көтеру қажет. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, өндірістік әлуетті, оның құрамдас бөліктері жерді, суды, адам ресурстары мен материалды-техникалық ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру экономиканы өсірудің, тұрғындардың табыс деңгейін көтеру нәтижесінде өмір сапасын жақсартудың қайнар көзі.

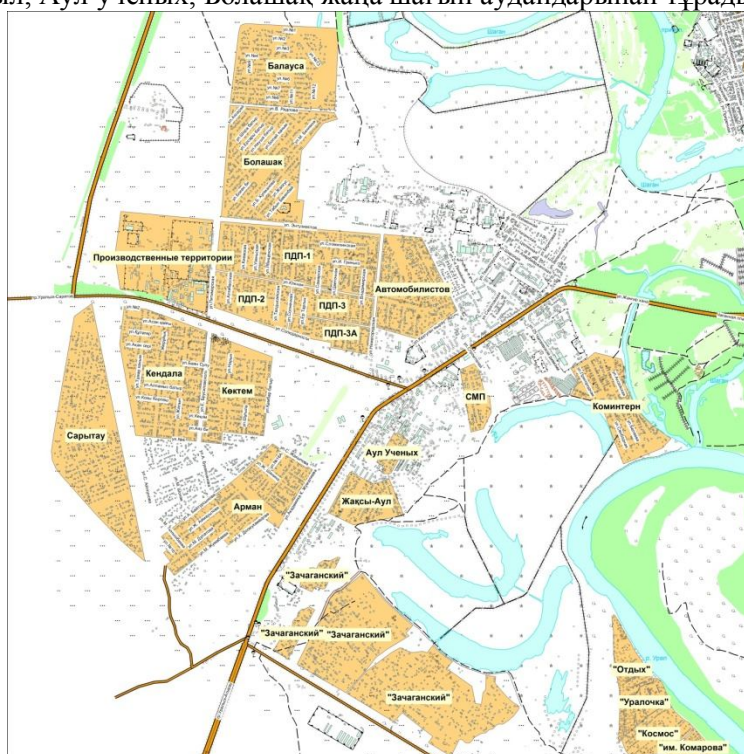
Өткеннің мұраларын зерттеп, қазіргісін сақтау Қазақстан Республикасының рухани және ғылыми өмірінің басым бағыттарының біріне айналды. Елбасы Н.Назарбаев бұл мәселені Қазақстан қоғамының толыққанды әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының неғұрлым маңызды және өзекжарды мәселелерінің қатарына жатқызды. Президент бұл мәселенің тек ғылыми жағын ғана айтып қоймай, сонымен қатар халықтың әл-ауқатын көтеріп, оларды азаматтық пен отансүйгіштікке тәрбиелеудегі айрықша маңызын атап көрсетті.

Облыстың орталығы Орал қаласы республикадағы іргетасы ертеде қаланған тарихи қалалардың қатарына жатады. Қаланың бейнесі мәдени және шаруашылық орталығы ретінде жылдан-жылға өзгеруде. Бүгінгі күні Орал қаласы – Қазақстандағы ірі мәдени-экономикалық орталықтардың бірі.

Кентті экономико-географиялық зерттеудің маңыздылығы: оның экономикалық картасы анық түрде берілуі, жергілікті халықтың еңбектері және халықтың шаруашылықты жүзеге асырудағы табиғатты пайдалануы және т.б. мәселелерді қарастыру. Экономикалық-географиялық зерттеу Зашаған кентіне жасалған болатын.

Кент географиясын зерттеудің ғылыми-практикалық маңызы бар, бұл ең алдымен өндіріс күштерін территориялық ұйымдастыруда байқалады. Елімізде қала маңындағы елді-мекендерді зерттеуге жұмыстар жасалғанымен, кенттерді зерттеу әлі қолға алынбаған. Кенттерде көбіне өндіруші кәсіпорындар мен орман шаруашылығы өнімдерін дайындаушы салалар жұмыс жасайды. Кенттерде орналасқан халық саны да қаланың саяси-экономикалық өмірінде зор үлесін атқарады.

Кент территориясы тікелей Зашаған кентінің өзінен және бұрынғы Коминтерн, СМП 336 жұмыс ауылдарынан, кірпіш зауыты ауылынан және Автомобилист, Арман, Кең дала, Көктем, Сары тау, Жаксы ауыл, Аул ученых, Болашақ жаңа шағын аудандарынан тұрады (Сурет 1).

Сурет 1. Зашаған кентінің аумағы және шағын аудандары

Зашаған кенті пайда болған жерде ХҮІІІ ғасырдан бастап Жайық өзені ағысынан төмен қарай Гурьевке дейін жолдар өткен. Жақын маңда Свистун станицасының жерлері болған. Жалпы Зашағанның тарихының басталуы ХХ ғасырдың ортасына қарай Оралда өнеркәсіптің дами бастауымен, Шаған өзенінің оң жағалауындағы жерлерді игеріп, колхоздардың ұйымдастырылуымен және Коминтерн кентінің құрылуымен байланысты.

1950 жылдардың ортасына қарай Зашаған кентінде Бурводстройдың қозғалмалы механикаландырылған мұнаралары орналасады. Кірпіш зауытының өндіріс цехтары пайда болады. Мұнай-газ геология трестінің бөлімшесі ашылады. 1954 жылы жол басқармасының жөндеу-құрылыс цехы іске қосылады. Зашаған кенті территориясында әскери бөлімше орналасты. Сол жылдары (1965 жылы) Шаған өзені арқылы су өткізуге арналған гидроқондырғымен жабдықталған темір бетонды қосалқы көпір құрылып, Шаған су қоймасы пайда болады. Шаған өзені алқабында Ревунок саласын бойлай ағаштар отырғызылады. Өзеннің түбіне қалалық канализация коллекторының дюкеры тартылып, Анисимово көліне тазалау қондырғылары қойылады.

Өнеркәсіп орындары өздерінің жұмыскерлері үшін тұрғын үйлер тұрғыза бастайды. 1970-1980 жылдары кенттің көп қабатты үйлерінің негізгі бөлігі тұрғызылады. 1960-шы жылдары Орал ауыл шаруашылық институтының кешенді ғимараты және бұрын Орал қаласының өзінде болған студенттік қалашық құрылысы басталады. Оның құрылысы үшін Оренбургта құрылыс-құрастыру пойызы №336 (СМП) шығарылып, Зашағанға келеді. Зашаған кенті территориясында тиісінше жұмыс кенті пайда болады. 1980-жылдары автобасқару Зашағанда АТП-2 құрастырады. 70-80-ші жылдары кент территориясының жабдықталып, көркейуі жалғаса береді, №20 мектеп, бала бақшалары, №3 емхана, «Апельсин» мейрамханасы, «Вега» қонақ үйі мен кинотеатры салынады.

1990-шы жылдың басында экономикалық дағдарысқа және көпшілік өндіріс орындарының ыдырауына байланысты тұрғын үй құрылысы да тоқтап қалады. Құрылыс әлі бітпеген бірнеше ірі ғимараттар салынбай қалады. Олардың кейбіреуі 2000 ж. басында салынып бітеді. 1998 жылы Ресей басқаруындағы Трансстроймост жергілікті қосалқы мердігерлік ұйыммен бірігіп салынған Жайық өзені арқылы өтетін жаңа темір-бетонды көпір пайдалануға беріледі. Жаңа көпір Жайық өзені арқылы өтетін ескі болат көпірдің жұмысын жеңілдетті, яғни,

ауыр жүк көлігі тасымалының ағымын өзіне алды және Зашаған кенті тұрғындарына және барлық оралдықтарға «Ақ жол» әуежайына қосымша жол мен Ақсай автожолына жол ашты.

№30 мектептің құрылысы 1993 жылы арнайы құрастырылған жоспар бойынша басталады. Ол мұғалімдердің қалауларын ескеріп, қазіргі заманғы талаптарға сай салынған қаладағы бірден бір мектеп болды. Бірақ, қаражат жетіспеуіне байланысты құрылыс 10 жылға тоқтап қалады. 2000-шы жылдары №30-шы мектеп облыстағы архитектурасы бойынша жақсы жоспарланып салынған мектептің біріне айналады.

1990-шы жылдардың аяғы-кент территориясында жеке тұрғын үйлердің салынып басталуымен сәйкес келеді. Алғашқы «коттеджер» пайда болады. Автомобилист шағын ауданында үйлер салына бастайды. «Тұрғын үй-2000» бағдарламасы бойынша Зашағанда автобасқару жұмыскерлеріне өздерінің күшімен тұрғын үйлер салынады. Бас жоспарда Саратов трассасы жағындағы тұрғылықты аудандардың салынуы жөнінде (ПДП-1 – ПДП-9) толық жоспар құрастырылып шығады. Дәл осы уақытта облыс халқының ірі ішкі миграциясы болып, адамдар ауылдардан облыс орталығына қарай көше бастайды.

Зашаған кенті дамуының жаңа тарихы кең масштабта жеке тұрғын үйлер құрылысының дамуымен тығыз байланысты. Осы кезде Арман, Кең дала, Көктем, Сары тау, Жаксы ауыл, Аул ученых, Болашақ шағын аудандары пайда болады. Мемлекеттік бағдарламалар бойынша мектептер, балабақшалар, балалар емханасы, инфрақұрылым объектілері салынады. Жаңа көппәтерлі үйге Чинарев НГМ ауылдарының тұрғындарының жартысы көшіріледі. Karachaganak Petroleum Operating BV консорциумы қаржысына Болашақ шағын ауданында балабақша салынады. 2000-шы жылы Зашаған кенттік округының орталығы атанады. Онжылдықтың соңына қарай округ тұрғындарының саны 30000 адамға жетеді.

Зашаған кентінің кейбір көшелерінің аты өзгертілген. Мысалы, Волгоградская көшесі Жәңгір хан атын алса, Нижегородская көшесі Х.Доспанованың атымен аталады. Коминтерн кенті шағын аудан мәртебесін алды.

Зашаған - қала типтес кент, әкімшілік округ орталығы. Орал қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 5-7 км қашықтықта, бетеге, боз, еркек шөп, т.б. әр түрлі шөптесін өскен карбонатты қызыл қоңыр топырақты құрғақ дала белдемінде орналасқан. Ең биік қыраты-Свистун-гора (Ысқырғыш тау), Зашаған және Круглоозерное кенттерінің аралығында орналасқан. Кент территориясынан Жайық және Шаған өзендері ағып өтеді. Балық шаруашылығының суаттары, Ревунок тармағы және Анисимово (Онисимово) көлі орналасқан.

Зашағанның тұрғын халқы 36138 адам (2015 жыл). Мұнда 8 ірі кәсіпорын, 7 ЖШС, 3 орта мектеп, 2 отбасылық-дәрігерлік амбулатория, 7 балабақша (5-мемлекеттік, 2-жеке), медициналық колледж және Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті бар. Аумақтық орналасуы жағынан Орал қаласының әкімшілігінің қарамағына кіреді.

Зашаған кентінің территориясы бойынша Орал қаласы мен Қазақстан Республикасының Атырау облысын және Ресей Федерациясының Саратов облыстарын байланыстыратын басты магистральды автожолдар өтеді. Жайық өзені арқылы өтетін жаңа көпір Зашаған кенті тұрғындарына және барлық оралдықтарға «Ақ жол» әуежайына қосымша жол мен Ақсай автожолына шығатын негізгі бағыт болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ғалымов А.Ғ., Амельченко В.И., Ғалымов М.А. Батыс Қазақстан облысының географиясы. – Орал, 2001.
2. Дарбаева Т.Е. Батыс Қазақстан облысының өсімдік әлемі. – Орал: Оқу құралы, 2003.
3. Джубанов А.А. Растительный и животный мир, их охрана //Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области. – Уральск, 1998.
4. Кабдулова Г.А. Рельеф, геология и полезные ископаемые. //Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области. – Уральск, 1998.
5. Құлжанова Н.А. Батыс Қазақстан облысының өсімдіктері мен жануарлары. –Орал: Оқулық, 2003.

**Қ.БЕКХОЖИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ИДЕЯ МЕН ТАРИХИ
ТҮЛҒАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ**

Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласына жарияланғанына да бір жыл өткен екен. Осы аралықта бүкіл әлемде және елімізде үлкен өзгерістер болып жатқаны белгілі. Тәуелсіз Қазақстанда техникалық, технологиялық, әлеуметтік – экономикалық және ақпараттық жаңғырулармен қатар ел руханиятының маңызды және өзекті мәселелеріне барынша көңіл бөлінуде. Ал елдің рухани дүниесі әр уақытта өткен тарих суатынан сусындап, қазіргі әлемдік және отандық ауқымдағы әлеуметтік қатынастармен астаса, ықпалдаса қалыптасады.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты тұжырымдамалық мақаласында туған жердің тарихы, әдебиеті, мәдениеті, тілі, діні, салт-дәстүрі және әдет-ғұрпы арқылы отансүйгіштікке тәрбиелеу рухани жаңғырудың басты қағидаларының бірі екенін атап көрсетті. Сонымен қатар ұлттық болмыс пен бірегейлікті тұрақтандырып, ұлттық сананы жаңғырту және білімдарлыққа ұмтылдыру мақсатында Қалижан Бекхожиннің шығармашылығындағы азаматтық идеялар мен тарихи тұлғалардың көркем бейнесін атап айтуға болады.

«Батыр Науан» поэмасы жазылған кезде-ақ кеңес өкіметінің саясатына сай келмеді. Сол себепті, бір-ақ рет жарияланады. Оған себеп-тоталитарлық жүйенің қаһарына ұшыраған саяси жағдайдың тегеуріні. Бұл туралы автор: «Мен 1940 жылы Кенесары, Наурызбайды мадақтайтын «Батыр Науан» атты поэма жазып едім. Кейін 1950 жылдары бұл поэмдан көресімді көрдім», - деп жазды.

Қазақ халқының өткен тарихындағы аса маңызды бір кезеңге арналған ақын поэмасы - «Батыр Науан» тұңғыш рет 1940 жылы «Тарту» атты жинақта және «Екпінді» (Семей облысы) газетінің 1940 жылғы қазан айының 240-санында жарияланды.

Қазақ халқының үш ғасыр бойы (XVIII—XX) Ресей патшалығының отаршылығында аяусыз жаншылып, тепкіде езіліп келгені тарихи шындық. Сол отаршылдыққа қарсы қазақ халқының талай-талай айбынды ерлік көтерілістерінің болғаны да тарихтан аян. 1783-1797 жылдары Сырым Датов бастаған, 1836—1837 жылдары Исатай-Махамбет бастаған, 1837—1847 жылдары Кенесары Қасымов бастаған көтерілістер, 1916 жылғы қазақ даласын жаппай қамтыған ұлт-азаттық қозғалысы Ресей отаршылығына қарсы айтулы оқиғалар болатын. Ең соңғы, 1986 жылғы Алматы қаласындағы желтоқсанның 17 - 18-індегі тарихи қанды оқиға да Ресей отаршылығының жыртықшытығына адам айтқысыз жауыздық саясатына қарсы өткір наразылық білдірген төтенше ерлік қимыл-әрекет еді. Міне, осы тарихи оқиғалардың бәрі де қазақ әдебиетінен өз мезгілінде айқын көрініс тауып отырды. Жоғарыда айтылған Кенесары Қасымовтың Ресей отаршылығына қарсы батырлық күресіне арналған көрнекті туындылардың бірі, Қалижан Бекхожиннің «Батыр Науан» поэмасы еді.

«Батыр Науан» - халқының адал перзенті, азаматы. Ақынның жүрегінен жарып шыққан, шын тебіреніске толы жігерлі, шабытты туынды. Ол қазақ халқының қас дұшпаны, зұлым да жауыз отаршылыққа қарсы қаһармандықтың көркем шежіресі іспетті. Поэмада патша отаршыларының жер қайысқан қарулы солдатпен келіп, бейбіт қазақ ауылын аяусыз қанды қырғынға ұшыратуы жан тебіренерлік жыр жолдарымен суреттелген. Шексіз зұлымдықтың иесі отаршылдарға қарсы Кенесарының інісі Наурызбай батырдың ерен ерлікке толы күресі, батырлық қимылдары оқырманның айызын қандырып отырады. Халық батыры Наурызбайдың поэмадағы өр тұлғасы - ақынның биік көркемдік табысы болып шыққан. Поэманың тілі де шұрайлы. Бастан-аяқ ақынның күдіретті шабытымен толғанған поэманың көркемдік бітімінен мін табу қиын. Қазақ халқының ежелгі қас дұшпанына қарсы ерлік күрестің шынайы шежіресіндей болып шыққан «Батыр Науан» қазақтың эпикалық поэзиясының тарихындағы аса көрнекті шығарма.

XIX ғасырдағы Ресей отаршылығына қарсы Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының ерлік көтерілісіне – тарихшы-ғалымдардың әділетсіз, теріс баға беруінің кесірінен, Қалижан Бекхожиннің «Батыр Науан» поэмасы ұзақ жылдар бойы қиянатшыл ауыр сынға душар болды. Бір кезде осы поэмасы үшін Қалижан Бекхожиннің өзі де жазықсыз қудалауға ұшырады. Көп жылдар

бойы үстемдік құрған тоталитарлық режимнің қарғыс атқан әкімшілік-әміршілдік жүйенің біржола күйреуінен кейін, халықтық демократияның елімізде салтанат құрған жаңа жарқын дәуірінде «Батыр Науан» поэмасы өзінің әділ де дұрыс бағасына ие болды. Поэма «Жұлдыз» журналының 1990 жылғы 12-санында жарияланып, қалың оқырманның рухани игілігіне айналды.

Соғыс басталған тұста батырлар туралы дастандар, жырлар күйінде екі ұстазына Әуезов пен Мұқановқа оқып береді. Екеуі де бұл тақырыпқа баруын қалмағандығын айтады. Олардың бұл қорқынышының негізі - қазақтың қаймақтарын қараңғы қапасқа салып, бетке ұстар азаматтарын халық жауы атандырған зобалаңның әсері болатын.

Соғыс басталған тұста батырлар туралы дастандар, жырлар жуынгерлерге рух беруші күш рухани дем беруші есебінде қолданылды. Соғыс біткен соң бұл туындыларға өкімет көзқарасы өзгеріп шыға келді. Партия нұсқасының нәтижесінде Батыр Науан қырқыншы жылдардың соңын ала жаппай сыналған туындылардың тізіміне ілініп, ұлтшылдық сарыны басым деп танылып, жарамсыз дүниелер қатарына қосылды.

Ақынға қауіп төніп, Қ. Бекхожин партиядан жұмыстан шығарылып, қуғын сүргін зардабын тартты. Жазғандарын ешбір баспа қабылдамай, ақынның азаматтық арына нұқсан келтірілді. Ақыры бұл іске М. Әуезов араласып, ақын Түркіменстанда уақытша бой тасалай тұрады.

Поэма сюжеті кіші жүз рулары-Алшын, Жаппас елінен келіп, хан Кенеден еліне өзіне араша болуды сұраған жігіт арқылы өрбиді. Жігіттің Кенеге «сорлаған ел-жұрттыңды сақта өзін» деуі де қазақ елінің этникалық біртұтастығы мен бірлігін аңғартқандай.

Поэманың өн бойынан Кене мен Науанның азаматтыққа, тәуелсіздікке ұмтылып, арпалысқан, жан ұшырып жанталасқан батыр тұлғасын көреміз.

Сонымен бірге батырлардың жауынгер серіктерінің бейнелері де көркем берілген. Поэмада ақын дастан кейіпкерлері асып-тасуын, Кенесарының өтініші орындалмаған арманы іске аспаған мақсаты күйінде береді. Мұндағы батыр арманы-ақын арманы. Ал ақын арманы-халық арманы.

Дастанның екінші бөлімінде Науанның жойқын соғысы жастығына қарамай, атамекен үшін жауға аттанып, күллі қазақ жұрты үшін сөзсіз ерлікке баруы асқақ шабытпен жырланған. Дастанда соғыстың ұранына айналған «Абылай» атты да жиі айтылып ұрыс алаңына оқтын-оқтын естіліп, батырларға рух күш беруші ретінде көрініс табады. Автор поэмада тек жойқын жорықтарды, сұрапыл ұрыстарды, жаугершілік өмірді ғана көрсетпей, әлеуметтік жағдайларды сол кезеңнің заманның келбетін де келісті суреттейді.

Поэманың негізгі құндылығы - Хан Кене мен жас Науанның көзсіз ерлігін көркемдік-эстетикалық тұрғыдан суреттелуі.

«Ақсақ құлан» - Қалижан Бекхожиннің тарихи тақырыпқа жазған бірінші поэмасы. Поэманың алғашқы нұсқасы (варианты) 1939 жылы жазылып, «Әдебиет және искусство» журналының сол жылғы 4,6- сандарында жарияланды. Тарихи тақырыпқа арналған тұңғыш поэмасына ақын жиырма төрт жылдан кейін қайта оралып, оны жөндеп, соңғы нұсқасын жазды. «Ақсақ құлан» поэмасының түзетілген кейінгі, екінші нұсқасы «Жұлдыз» журналының 1963 жылғы 7-8-сандарында жарияланып, ақынның кейінгі шыққан бірнеше кітаптарына енді.

Ширек ғасыр уақыттан кейін қайта жазылған «Ақсақ құлан» (1963) поэмасының екінші нұсқасының алғашқы түрінен көптеген айырмасы бар. Ең алдымен, автор поэма кейіпкерлеріне өзгеріс енгізді. Бірінші вариантындағы Алаша хан поэманың екінші вариантында жоқ. Поэманың екінші нұсқасының бас кейіпкері Жошы хан және Жошының ұлы болып шыққан. Біріншісінде Тыма күйші - Қобызшы болып көрінсе, екіншісінде домбырашы болып суреттеледі. Тыманың сүйікті жары қыпшақ қызы Елік-ақынның екінші вариантқа қосқан жана кейіпкері.

Қалижан Бекхожиннің «Ақсақ құлан» поэмасындағы Тыма - сол дәуірдегі халық тұлғасының жиынтық көрінісіндей әсер қалдырады. Тыма - шығармадағы орталық тұлға. Тыма бейнесі арқылы сол көне замандағы бұқара халықтың даналығы, тапқырлығы өнерпаздығы, өткірлігі, шыншылдығы, тазалығы ашыла түскен. Поэмадағы Тыма - ең алдымен өнер адамы ретінде көзге түседі. Оның он саусағынан төгілген қанатты күй - халық бойындағы буырқанған ғажайып өнердің бейнесі тәрізді. Тыма тартқан күй - бүкіл поэмадағы негізгі идеяның жарқын көрінісі болып шыққан. Тыма күйі арқылы хан мазағына айналып, қорлықтан жапа шеккен елдің азаттыққа ұмтылу сарыны, ханға қарсы наразылығы, ашу-ызасы жақсы бейнеленген. Сол домбырадағы күй - халық өнерінің тегеуірінді күші бүкіл ел-жұртты бір жолға хан апатынан аман алып қалады. Тыманың хан алдында тартатын ғажайып күйінің құдіретті әсері шығармада

романтикалық леппен берілген. Сол күйді тар - тушы өнерпаз Тыманың бейнесі де сол тұста биіктеп, жарқылдап көзге түсіп отырады.

Поэмадағы Елік бейнесі де батырлар жырындағы сұлулардың көркіне ақылы сай қиын қыстаудан жол тауып, кететін сәттерін мезегендей. Дастанның «Әлек» атты тарауы - тұтастай ханның қаһарына ұшыраған халықтың ауыр жағдайына арналған. Тараудың басында сол кеткеннен мол кеткен ұлының бір пәлеге тап болғанын сезген ханның аласұраған көңіл-күйі суреттелген. Ақын бұл шумақтарға бар күш-жігерін салып, дастанның поэтикалық қуатын арттырған.

«Күй» - поэманың шешуші әрі соңғы тарауы. Дастанның көркемдік шешім табатын, ақынның негізгі айтар ойының да көркемдік шешіммен үйлесетін, тақырыптық тұрғыдан қарағанда, қорытынды жасалатыны - осы тарау. Бір сөзбен айтқанда, күй құдіретін ұғындыратын адамзат баласын өнерге бас идіретін, өнерпаздың талантына табындыратын көріністер де осы тарауда келтірілген. Оларды ақын ерекше шабытпен бейнелі сөздер арқылы өткір әрі жеңіл тілде жеткізген. Ақынның тілі-оның шығармасының тілі. Бұл поэманың тілі құралдарына өте бай.

Қара жамылған хан айналасына жанды жолатпай, албастыдай болып жатыр. Жан-жағында жалақтаған жасауыл. Осы мезетте оның құлағына алыстан бір күй әуені жетеді. Ол күй ордаға кіріп, Жошыға қарай жақындап үлей түседі. Хан жендеттері күйшінің басын алмақ болып, жатқанда хан сол - дастанның толық мазмұны. Ақын осы жерден бастап дастандағы бұрынғы көріністерді домбыра тілімен баяндайды.

Дастан соңынан кек алам деп құландарды қыруға шыққан Жошы хан қыпшақ батырының қолынан қаза табады. Ханға ханзада өлімін естірткен күй - «Ақсақ құлан» аталады. Бұл поэманың көркемдік шешімі. Ақын көркемдік шешімді аңыздың мазмұнына сай жасаған. Мұндағы ең басты идея - басқыншылықпен қыпшақ жерін жаулаған Жошының да оның баласының да сол далада қаза болуы. Екінші күй құдіретін өнердің, өнерпаздың қасиетін көрсетуі. Үшінші - қансыраған қалың елдің бостандыққа қол жеткізуі. Бұл автордың ұстанымы.

Ақсақ құлан Илиястың «Күйшісімен» мазмұндас, үндес. Екі ақын да күй тартушы жігіттің сыртқы қалпымен қоса, ішкі сезім күйлерін суреттеген. Екеуі де күйші портретін, яғни бір образды жасаған. Айырмасы - тілі бөлек, балама боялары түрліше. Оның үстіне біреуі - хан алдында, екіншісі-қыз алдында күй тартып отыр. Сол себепті күйшілердің сезімдері де екі бөлек жайды аңғартады.

Екі ақынның да күйдің құдіретін берудегі жемісі өте мол. Бірінен-бірі өткен күй суреттері тіпті күйді тыңдап отырғандай әсер береді. Қалижан күйдің тартылуын тақырып аясында ғана бейнелесе, Илияс ұлттық жалпыхалықтық ұғымға сай кең көлемді түрде бейнелейді.

Тақырыптың негізі күй болғандықтан, ақын күйдің сиқыры мен сырын жеткізу мақсатында метафораның индивидуальды - авторлық қорын ұлғайтқан.

Жалпы дастанда да түйін, идеялық тереңдік бар. Ақын түйіндеуінде хан өледі, халық қалады. Өлім жеңіледі, өнер жеңеді. Өйткені, өнер мәңгі жасайды деген ой жатыр.

Сюжеті жағынан эпикалық дүние бола тұра, «Ақсақ құлан» Илияс Жансүгіровтың «Күйшісінен» кейінгі ерекше лирикалық шығарма. Екеуі сонша туыс, сонша жақын, құлақтас, үндес әрі саздас, әрлес, әрі әуендес бола тұра, біріне-бірі еш ұқсамайтын, екі бітімді, екі пішінді, екі мінезді поэмалар. «Ақсақ құлан» көптеген зерттеуші ғалымдар мен әдебиетшілердің назарын аударып, ақынның өзге поэмаларына қарағанда, сөзге көп ілінген еді. Солардың ішінде М.Қаратаев, С.Қирабаев, П.Косенко, Қ.Мырзалиев пікірлері поэма табиғатын біршама дәп басып жатыр. Қадыр Мырзалиев: «Ақсақ құлан» поэмасы... асу-асу биік дүниелердің өзінше бір Оқжетпесі десек, қателеспейміз... бұл поэма - ел өнерінің ғаламат қуаты, тасбауыр зұлымдықтың берік жүрегін балауыздай балқытқан халық күйі қақындағы жыр», - деп Павел Косенконың пікірін жалғай түседі. «Күй сарыны арқылы оқиғаны суреттеуде Қалижанға Илияс Жансүгіровтың ақындығының зор әсері болғандығын тану да қиын емес», - деген Серік Қирабаев пікірі ғылыми тұрғыда дәстүрлестікті, творчестволық байланысты мезгеп жатыр. Поэманың соңылық сипаты Мұқаметжан Қаратаевтың мына сөзінде нақ айтылған: «Қалижанның тарихи аңызға құрылған «Ақсақ құлан» атты поэмасы өзінің барлық қасиеттерімен бізде сюжетті романтикалық поэманың ескірмек түгіл, философиялық өреде жаңғыра түскенін аңғартады». Иә, «Ақсақ құлан» - қазақ даласында қанмен жазылып, ауызда аңыз, тарихта мәңгі өшпес таңба болып қалған басқыншылық жорық-жойқының кесепатын өзек еткен тарихи деректі шығарма.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нарымбетов. Ә. Қалижан Бекхожин. - Алматы: Рауан. 1993, - 104б;

2.Бекхожин.Қ Өлең өткелдері. –Алматы:Жазушы.1986, -248б;

3.Бекхожин Қ.Батыр Науан.-А:Атамұра.2007

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманова Г.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ тарих магистрі/ магистр истории, преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова

Адельбаева Н.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ / ЗКГУ им. М.Утемисова

Айманова Е.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ аға оқытушысы, магистр/старший преподаватель, магистр

Айтқалиева Қ.Д. – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценты, өнертану кандидаты

Алдаш А. – ф.ғ.д., А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, профессор/д.ф.н., профессор института языкознания им. А.Байтұрсынова

Алдашева К.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ философия докторы (PhD)/доктор философии (PhD)

Альжанова Б.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Амангелдиева Г.Қ. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ 1-курс магистранты/магистрант 1-курса ЗКГУ им. М.Утемисова

Бактығалиева Ж.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Бақтығалиева А.Ү. – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты

Бақытжанова Г.Б. – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті магистранты

Бегалиева Ж.М. – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті магистранты

Берлигужин М.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ оқытушы-магистр/ преподаватель-магистр ЗКГУ им.М.Утемисова

Бижанова А.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Гайсина – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Дарбаева Т.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ биология ғылымдарының докторы, биология мен экология кафедрасы, профессор/доктор биологических наук, профессор кафедры биологии и экологии, ЗКГУ им. М.Утемисова

Даржигитова А.К. – педагогика ғылымдарының магистрі, М. Өтемісов атындағы БҚМУ

Девяткина В. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Биология» мамандығы бойынша 2-курс магистранты/магистрант 2 курса специальности 6М011300 – «Биология», ЗКГУ им. М.Утемисова

Добряев П.А – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Донскова – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Ерболатқызы А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ студенті/студентка ЗКГУ им.М.Утемисова

Ергалиева Н.У. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Ерошев О.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Жақсылықов Е.Х. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

Жалекенова Г.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Жанабаева А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ 4-курс студенті «Орыс тілі және әдебиеті орыс тілінде оқымайтын мектептерде»/ студентка 4 курса ОП «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» ЗКГУ им.М.Утемисова

Жәли А.К. – М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті магистранты

Жумағалиев Н.Е. – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, жалпы педагогика және психология кафедрасының аға оқытушы, педагогика және психология магистрі/ старший преподаватель кафедры общей педагогики и психологии, магистр, Таразский Государственный педагогический университет

Жунусов Б.А. – профессор, К.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті/к.э.н., профессор, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Зинешова Д.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранті/ магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова

Имашев Г.И. – п.ғ.д. Х. Досмұхамедов атындағы университеті/ д.п.н. университет им. Х.Досмұхамедова

Иргалиев А.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Испулова Р.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Кайсағалиева Г.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ б.ғ.к доценті/ доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

Калменов М.Д. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ аға оқытушысы, т.ғ.к/к.и.н., старший преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова

Капаков Ғ.Х. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ аға оқытушысы/ старший преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова

Каримов Д.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «География» мамандығының студенті/студент специальности «География» ЗКГУ им. М.Утемисова

Киреева М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ 4-курс студенті «Орыс тілі және әдебиеті орыс тілінде оқымайтын мектептерде»/ студентка 4 курса ОП «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» ЗКГУ им.М.Утемисова

Когабай А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Орыс тілі және әдебиеті» мамандығы бойынша 3-курс студенті / студентка 3 курса ОП «Русский язык и литература» ЗКГУ им. М.Утемисова

Кожантаева Ш.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты/ магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

Круглова В.В. – Тараз мемлекеттік педагогикалық университет студенті/студентка, Таразский государственный педагогический университет

Кусаинова Д.Ж. – Батыс Қазақстан инновация-технологиялық университеті/Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

Қашқынбай Қ.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

Қуандық М.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

Қуанышқалиева А.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ биология және экология кафедрасының магистранты/магистрант кафедры биологии и экологии ЗКГУ им.М.Утемисова

Қыдыршаев А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ мәдениет және өнер факультетінің деканы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор/декан факультета искусства и культуры, доктор педагогических наук, профессор

Қатапова І.Б. – Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университетінің «Тарих» мамандығының магистранты/магистрант специальности «История» Атырауского Государственного Университета им. Х.Досмұхаммедова

Мірәлі А.П. - М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты

Медешова А.Б. –М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің п.ғ.к., доцент.

Муханғалиева Ж.К. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

Мүтиев З.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ филология ғылымдарының кандидаты, доцент/доцент, кандидат филологических наук ЗКГУ им. М.Утемисова

Мұфтаева Н.Ж. – Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты

Нармұханбетов С.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Нұрғалиева Г.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ 1-курс магистранты/ магистрант 1-курса ЗКГУ им. М.Утемисова

Нурымғалиева Б.Х. – Астана қаласының Республикалық физика-математикалық мектебінің бастауыш сынып мұғалімі/учитель начальных классов, Республиканская физико-математическая школа города Астана

Омар Н.Е. – Тараз мемлекеттік педагогикалық университет студенті, М 17-1 тобы / студент группы М 17-1 Таразский Государственный педагогический университет

Сағатбаев М.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Химия» мамандығының Х-11 топ студенті/ студент специальности «Химия» группы Х – 11 ЗКГУ им. М.Утемисова

Салимов Т.К. – Батыс Қазақстан инновация-технологиялық университеті/Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

Сариева Р. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

Сәдірбаев Ә.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

Сдикова Г. Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ химия кафедрасының меңгерушісі, х.ғ.к., доцент/заведующий кафедры химии, доцент ЗКГУ им.М.Утемисова

Сундетов М.А. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Дене тәрбиесін оқыпудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының оқытушысы, магистр/ преподаватель кафедры «Теория и методология обучения физической культуре», магистр ЗКГУ им.М.Утемисова

Сырым Ж.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ педагогика профессоры/ профессор педагогика ЗКГУ им. М.Утемисова

Танзенов Д.Ж. – М. Өтемісов атындағы БҚМУ «Рухани жаңғыру» институтының ғылыми қызметкері/научный сотрудник института «Рухани жаңғыру» ЗКГУ им.М.Утемисова

Тенизова А. Ш. – Назарбаев университетінің магистранты

Ткешева А.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Тлеуханов Н.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ ф.ғ.к., доцент/ к.ф.н., доцент ЗКГУ им.М.Утемисова

Токкужина Н.А. - М. Өтемісов атындағы БҚМУ студенті.

Умарова Г.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Утаубаева А.У. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Утегенова К. Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ п.ғ.к., доцент/ к.п.н., доцент ЗКГУ им.М.Утемисова

Утемисова Э.К. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им.М.Утемисова

Утешев Н.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «География» мамандығының студенті/ студент специальности «География» ЗКГУ им. М.Утемисова

Усиев Е.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ а.ш.к., биология және экология кафедрасының аға оқытушысы/ старший преподаватель кафедры биологии и экологии ЗКГУ им.М.Утемисова

Хаба Ж.Т. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университетінің магистранты

Хабадашев Н.А. – оқытушы, магистр, Еуразиялық дизайнерлер одағының мүшесі/преподаватель, магистр, член Евразийского союза дизайнеров

Хасанов Ғ.Қ. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ, профессор/профессор ЗКГУ им. М.Утемисова

Шайхиев Т.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі/заведующий кафедры «Ассамблея Народа Казахстана» ЗКГУ им. М.Утемисова

Шандозтегі А.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ/ЗКГУ им. М.Утемисова

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Алғы сөз.....3

Вступительное слово 3

I СЕКЦИЯ

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ/ ТЕОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И МИРОВОЙ ОПЫТ

Дарбаева Т.Е., Баймұхашева Ж.А

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚОРҒАУҒА ҚАЖЕТТІ БОТАНИКАЛЫҚ ОБЪЕКТ...4

Закарина А.К.

ПОИСКИ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБОЛИЗАЦИИ.....7

Қуатбек Н. С., Сембиев Қ.З

ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШ, ОНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....10

Кумісбекова Ж.Н.

СЕМИНАР САБАҚТАРДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ
ТИІМДІЛІГІ.....14

Айтқалиева Қ.Д.

М.ӘУЕЗОВТЫҢ «АЙМАН-ШОЛПАН» МУЗЫКАЛЫҚ ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ
ХАЛЫҚТЫҚ-САХНАЛЫҚ БИЛЕРІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҮЛГІЛЕРІ.....17

Максотова Т.Т., Есқақова Ф.Е., Ищанова Г.Д.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҰЖЫМШЫЛДЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕ
ҰЛТТЫҚ ҚИМЫЛДЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....20

Нурушева Т.И., Кадыргалиева С.И.

УЧЕБНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....22

Сулейменова Г.Н., Аймурзина С.А.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ.....24

Тұртаев Т. М.

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ СЫРТҚЫ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ.....30

Уразова Д. Г., Шамгонова Р. Г.

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛІ МӘДЕНИЕТ
ӨКІЛДЕРІ АРАСЫНДА ТІЛДІК ҚАТЫНАС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ.....37

Адельбаева Н.А.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИЯ
ЛИЧНОСТИ.....40

Алдаш А., Алдашева К.С.

ТІЛ ЖӘНЕ САНА: НЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
НЕГІЗІ.....42

Добряев П.А. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА.....	47
Медешова А.Б., Бақтығалиева А.Ү., Мұфтаева Н.Ж., Мірәлі А.П. ТАРИХТЫ БІЛГЕННЕН ТАНЫМ КЕҢЕЙЕДІ.....	50
Медешова А.Б., Бақытжанова Г.Б., Бегалиева Ж.М., Жәлі А.К. ЖЕТІ КЕРЕМЕТТІҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	54
Медешова А.Б., Бақытжанова Г.Б., Бақтығалиева А.Ү., Хаба Ж.Т., Тенизова А. Ш. АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУГЕ ӘСЕРІ.....	58
Омар Н.Е., Жумағалиев Р.А. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - ҰЛТ БОЛАШАҒЫ.....	60
Круглова В.В., Жумағалиев Р.А. ФОРМИРОВАНИЕ, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РАЗВИТИИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА.....	62
Сдикова Г. Ж., Сағатбаев М.М. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - ЕЛІМІЗДІҢ ЖАҢА БЕЛЕСТЕРДІ БАҒЫНДЫРУДАҒЫ БАСТЫ ҚАДАМДАРЫНЫҢ БІРІ.....	66
Танзенов Д.Ж. ТАРИХ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР.....	68
Хасанов Ғ.Қ. ҰЛТТЫҚ ЖАЗУДЫ ӨЗГЕРТУГЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМА.....	69
Шайхиев Т.Т. ОТАНДЫҚ САЯСИ АҚЫЛ – ОЙ ДАМУЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ.....	73
Шайхиев Т.Т. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – САЯСИ ИДЕЯЛАРЫ - ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ.....	78
Тасмағамбетов А.С. ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ЕГО СТАБИЛЬНОГО РАЗВИТИЯ.....	83
Тасмағамбетов А.С. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫҢ ӨЗГЕРУІ.....	84

II СЕКЦИЯ

Тәуелсіз Қазақстанның дамуындағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуы, орны және маңызы/

Формирование, роль и значение национальной идентичности в развитии независимого Казахстана

Интеграция Казахстанского народа – как ответ на вызовы современности.

Мухлисова З.К.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....77

Журасова А.Ш., Гарифуллина А.Б.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ӨЗІНДІК САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....90

Алдияров Ж.К.

ИНТЕГРАЦИЯ КАЗАХСТАНСКОГО НАРОДА КАК ОТВЕТ НА ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ.....93

Акишева А.Т.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ С ЯЗЫКОМ.....94

Сулейменова Г.Н., Байдиева А. Б.

ТУРИЗМ КАК ПРИОРИТЕТНАЯ ОТРАСЛЬ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА.....97

Дарибаева Ж. А.

ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДСІНДЕ СТУДЕНТТЕРГЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ НЕГІЗДЕМЕЛЕРІ...98

Кайнбаева Ж.С., Молдашева Б.А.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ САҚТАУ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ БАСТЫ ШАРТЫ.....101

Сулейменова Г.Н., Конысбаев М.

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА КАК ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ.....105

Сулейменова Г.Н.,Мулдаханова Ж. Н.

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ.....107

Сулейменова Г.Н., Мулдаханова Ж. Н.

ЭКСПО-2017 КАК СТИМУЛ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ.....109

Мұхамбетов Ж. И.

ЛАТЫН ЖАЗУЫНА КӨШУДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ НЫҒАЙТУДЫҢ РОЛІ.....112

Бижанова А.Е., Жалекенова Г.Т.

БУДУЩЕЕ КАЗАХСТАНА – В ЕДИНСТВЕ НАРОДА.....117

Дарбаева Т.Е., Девяткина В.И.

ПРОВЕДЕНИЕ ЭКСКУРСИИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ПРИРОДНОГО НАСЛЕДИЯ МИРГОРОДСКОГО ЗАКАЗНИКА В ПРЕДЕЛАХ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....119

Даржигитова А.К., Токкужина Н.А.

«ТОҒЫЗ ҚҰМАЛАҚ» ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ПАЙДАСЫ ЗОР.....121

Ерошев О.Ж.

РУХАНИ ДҮНИЕНІ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ.....125

Испулова Р.Н. НРАВСТВЕННО-ДУХОВНОЕ ОБНОВЛЕНИИ ЛИЧНОСТИ.....	127
Қыдыршаев А. ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	129
Мухангалиева Ж. К., Сәдірбаев Ә. Т. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТӘҢІРШІЛДІК СЕҢІМІ (ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕ).....	131
Жунусов Б.А. АКТЮБИНСКАЯ ОБЛАСТЬ И РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»:ОТ ПРОЕКТОВ К РЕЗУЛЬТАТАМ.....	134
Сариева Р. ЖАҢА РУХАНИ ЖАҢЫРТУДЫ ДАМУЫНДАҒЫ БІЛІМНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	138
Усиев Е.Т., Берлигужин М.Т., Қуанышқалиева А.Б. «БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ».....	140

ІІІ СЕКЦИЯ

Н.Ә.Назарбаев және ұлттық бірегейліктің Қазақстандық моделі/ Н.А.Назарбаев и казахстанская модель национальной идентичности

Абулкасова Д.Б. СТРАТЕГИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА ЛИДЕРА НАЦИИ Н.А.НАЗАРБАЕВА.....	142
Демченко Л.В., Федорченко Л.И. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОДВИЖНЫХ ИГР В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ.....	146
Сулейменова Г.Н., Конысбаев М. СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ.....	149
Қалшабек Б.Н. ЕЛБАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ.....	152
Мырзабаева Б.М. ЕЛ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ - ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК.....	156
Сулейменова Г.Н., Аймурзина С.А. УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	158
Айманова Е.Е. КӨПТІЛДІЛІК ЗАМАН ТАЛАБЫ.....	161
Альжанова Б.С., Утаубаева А.У. ТҰРАҚТЫ ҚАЛА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	162
Ерболатқызы А., Утемисова Э.К. ДИАЛОГ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ.....	164

Жаксылықов Е.Х. СТУДЕНТТЕРДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ САНАНЫҢ РОЛІ.....	166
Иргалиев А.С. НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ И МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ.....	168
Нурымғалиева Б.Х., Хабдашев Н.А. ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	170
Калменов М.Д., Абдрахманова Г.С. АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕРИОДИЗАЦИЯ В ЭКСПЕРИМЕНТЕ.....	174
Капаков Ғ.Х. МӘДЕНИЕТ – ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ӨМІР СҮРУ МАҚСАТЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІ...181	
Айманова Е.Е., Каримов Д.Б. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	183
Қашқынбай Қ.Т., Шандозтегі А.Т. ЕЛ ҮШІН ТЕР ТӨККЕН ЕР.....	187
Кайсағалиева Г.С., Кожантаева Ш.С. МОДУЛЬДІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	189
Мәдір Қ. Н. КЕСКІНДЕМЕШІ ОТАРБАЙ КЕНДІР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ОЙ ҮНДЕСТІГІНІҢ СЫРЫ.....	194
Қатапова І. Б. «ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ».....	197
Мүтиев З.Ж., Амангелдиева Г.Қ. ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ: ХАЛИМА ӨТЕҒАЛИЕВА ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ- ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	200
Мүтиев З.Ж., Нұрғалиева Г.Ж. ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ: ШӘҢҒЕРЕЙ БӨКЕЕВ ЛИРИКАСЫ, ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ.....	205
Салимов Т.К., Кусаинова Д.Ж. НАГЛЯДНЫЕ ПОСОБИЯ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	210
Дәулет А.Д., Сарбаев Д. Д., Даулетьярова Т. Ш., Троповт И. А. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АКТЮБИНСКОГО ГУБЕРНСКОГО ОТЕЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ (1920-Е Г.Г.).....	214
Сундетов М.А. ҰЛТТЫҚ КҮРЕС-ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІМІЗДІҢ МАҢЫЗДЫ БІР САЛАСЫ.....	216
Сырым Ж.С., Имашев Г.И., Джумагазиева А.К. ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ.....	221

Тлеуханов Н.С., Зинешова Д.Ж. ҰЛТТЫҚ СТИЛЬДЕГІ ТҰРҒЫН ҮЙ ЖАҒДАЙЫНЫҢ КОЛОРИСТИКАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	224
Умарова Г.С., Ергалиева Н.У. ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА А.БЛОКА И М.ЖУМАБАЕВА (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	227
Умарова Г.С., Бактыгалиева Ж.А. АРЕСТ КАК СИТУАЦИЯ АБСУРДА В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	231
Умарова Г.С., Нармуханбетов С.Т. ХРОНОТОП В РОМАНАХ «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН» А.С.ПУШКИНА И «ПУТЬ АБАЯ» М.О.АУЭЗОВА (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	234
Умарова Г.С., Ткешева А.Е. ТЕМА «МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА» В РУССКОЙ, ФРАНЦУЗСКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ.....	239
Утегенова К. Т., Жанабаева А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ГАДЖЕТОВ И МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В РАБОТЕ УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	243
Утегенова К. Т., Жанабаева А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ГАДЖЕТОВ И МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В РАБОТЕ УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	246
Утегенова К. Т., Когабай А. ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБРАЩЕНИЯ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРАХ.....	249
Утешев Н.Ж. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЗАШАҒАН КЕНТІНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТТАМА.....	252
Шайекенов Ж.Ж., Қуанышқалиева А.Қ Қ.БЕКХОЖИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ИДЕЯ МЕН ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ.....	255

Ұлттық бірегейлікті сақтау: теория және қазақстандық тәжірибе
атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

30 наурыз 2018 жыл

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
Сохранение национальной идентичности: теория и казахстанский
опыт

30 марта 2018 г.

Жауапты редакторы
Ответственный редактор

Кужалиева Р. Р.

Компьютерде беттеген және дизайн
Компьютерная верстка и дизайн

Тугжанова А.Т.

Техникалық редакторлар
Технические редакторы

Кубегенова Г. К.
Есимғалиева Ж. З.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫЛЫП ШЫҚҚАН
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Көлемі 33,4 б.т. Таралымы 300 дана. Офсет қағазы.
Тапсырыс № 92

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
Редакциялық баспа орталығы.
Орал қаласы, Достық даңғылы, 162.